

YURISPRUDENSIYA

HUQUQIY ILMIY-AMALIY JURNALI

**Q'ZBEKISTON RESPUBLIKASI KONSTITUTSIYASINING
29 YILLIGIGA BAG'ISHLANADI**

MAXSUS SON / 2021

II QISM

TAHRIR HAY'ATI:

N. SALAYEV

Toshkent davlat yuridik universiteti Ilmiy ishlar va innovatsiyalar bo'yicha prorektori, yuridik fanlar doktori, professor – bosh muharrir

I. ERGASHEV

Toshkent davlat yuridik universiteti Ilmiy boshqarma boshlig'i, yuridik fanlar bo'yicha falsafa doktori, dotsent – bosh muharrir o'rinbosari

U. MUXAMEDOV

Toshkent shahar adliya boshqarmasi boshlig'i o'rinbosari – Toshkent shahar yuridik texnikumi direktori, yuridik fanlar doktori, professor

S. GULYAMOV

Toshkent davlat yuridik universiteti "Xalqaro xususiy huquq" kafedrasida professori, yuridik fanlar doktori

O. OKYULOV

Toshkent davlat yuridik universiteti "Fuqarolik huquqi" kafedrasida professori, yuridik fanlar doktori

M. AXMEDSHAYEVA

Toshkent davlat yuridik universiteti "Davlat va huquq nazariyasi" kafedrasida professori, yuridik fanlar doktori

U. TUXTASHEVA

O'zbekiston Respublikasi Korrupsiyaga qarshi kurashish agentligi direktori o'rinbosari, yuridik fanlar doktori, professor

SH. SAYDULLAYEV

Toshkent davlat yuridik universiteti "Ommaviy huquq" fakulteti dekani, yuridik fanlar nomzodi, professor

X. XAYITOV

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Davlat boshqaruvi akademiyasi "Davlat tuzilishi va boshqaruvining huquqiy asoslari" kafedrasida mudiri, yuridik fanlar doktori

SH. XO'JAYEV

Toshkent davlat yuridik universiteti "Intellektual mulk" kafedrasida mudiri, yuridik fanlar bo'yicha falsafa doktori

D. XABIBULLAYEV

Toshkent davlat yuridik universiteti "Fuqarolik protsessual va iqtisodiy protsessual huquqi" kafedrasida mudiri, yuridik fanlar nomzodi, professor

SH. ISMOILOV

Toshkent davlat yuridik universiteti "Mehnat huquqi" kafedrasida mudiri, yuridik fanlar doktori

G. TULAGANOVA

Toshkent davlat yuridik universiteti "Jinoyat-protsessual huquqi" kafedrasida professori, yuridik fanlar doktori

N. RAXMONKULOVA

Jahon iqtisodiyoti va diplomatiyasi universiteti "Xalqaro xususiy huquq va fuqarolik huquqi fanlari" kafedrasida dotsenti, yuridik fanlar doktori

J. NEMATOV

Toshkent davlat yuridik universiteti "Ma'muriy va moliya huquqi" kafedrasida professori v.b., yuridik fanlar doktori

G. UZAKOVA

Toshkent davlat yuridik universiteti "Ekologiya huquqi" kafedrasida mudiri, yuridik fanlar nomzodi, dotsent

A. MUXAMEDJANOV

Toshkent davlat yuridik universiteti "Xalqaro huquq va inson huquqlari" kafedrasida professori, yuridik fanlar doktori

R. KUCHKAROV

Toshkent davlat yuridik universiteti "Umumta'lim fanlar va madaniyat" kafedrasida dotsenti v.b., filologiya fanlari nomzodi

SH. XAYDAROV

Toshkent davlat yuridik universiteti "Jinoyat huquqi, kriminologiya va korrupsiyaga qarshi kurashish" kafedrasida dotsenti, yuridik fanlar bo'yicha falsafa doktori

SH. ASADOV

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Davlat boshqaruvi akademiyasi "Davlat tuzilishi va boshqaruvining huquqiy asoslari" kafedrasida professori v.b., yuridik fanlar doktori

D. XUDOYNABAYEV

Toshkent davlat yuridik universiteti "Fuqarolik protsessual va iqtisodiy protsessual huquqi" kafedrasida o'qituvchisi – mas'ul muharrir

MUASSIS: TOSHKENT DAVLAT YURIDIK UNIVERSITETI

"Yurisprudensiya" huquqiy ilmiy-amaliy jurnali

"Юриспруденция" правовой научно-практический журнал

"Jurisprudence" legal scientific-practical journal

"Yurisprudensiya" huquqiy ilmiy-amaliy jurnali O'zbekiston matbuot va axborot agentligida 2020-yil 22-dekabrda 1140-sonli guvoohnoma bilan davlat ro'yxatidan o'tkazilgan.

Jurnal O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining Oliy attestatsiya komissiyasi jurnallari ro'yxatiga kiritilgan.

Mualliflik huquqlari Toshkent davlat yuridik universitetiga tegishli. Barcha huquqlar himoyalangan. Jurnal materiallaridan foydalanish, tarqatish va ko'paytirish muassis ruxsati bilan amalga oshiriladi.

Sotuvda kelishilgan narxda.

ISSN 2181-1938

© Toshkent davlat yuridik universiteti

MUNDARIJA

12.00.01 – DAVLAT VA HUQUQ NAZARIYASI VA
TARIXI. HUQUQIY TA'LIMOTLAR TARIXI

6 **KHAYITOV SHERZOD
RAKHMATULLAEVICH**

Analysis of using legal experiment of legal norms as a method of rulemaking

12 **SHODMONOV MIRZOXID MUXTOR O'G'LI**
Siyosiy partiya faoliyatini tugatishning
nazariy-huquqiy asoslari: milliy va xorijiy
tajriba tahlili

12.00.02 – KONSTITUTSIYAVIY HUQUQ.
MA'MURIY HUQUQ.
MOLIYA VA BOJXONA HUQUQI

20 **HOSHIMXONOV AHROR MO'MINOVICH**
Hukumatning davlat hokimiyati organlari
tizimida tutgan o'rni va roli

26 **NARIMANOV BEKZOD ABDUVALIYEVICH**
O'zbekistonda nodavlat notijorat
tashkilotlarining davlat tomonidan
qo'llab-quvvatlashning ayrim tashkiliy-huquqiy
masalalari

12.00.03 – FUQAROLIK HUQUQI.
TADBIRKORLIK HUQUQI. OILA HUQUQI.
XALQARO XUSUSIY HUQUQ

32 **YAKUBOV AXTAM NUSRATILLOYEVICH**
Xalqaro elektron savdo munosabatlarini
kollizion-huquqiy tartibga solish masalalari

40 **XURSANOV RUSTAM XOLMURATOVICH**
Qarz shartnomasiga oid qonunchilik
rivojlanishi

48 **JUMAG'ULOV ALISHER ERNAPASOVICH**
Investitsiya fondlarini tashkil etish va ularning
faoliyatini huquqiy tartibga solish bo'yicha
AQSh tajribasi

56 **TADJIBAYEVA MAXSUDA
RUSTAMJONOVNA**
Insofsiz raqobat – insofsiz savdo amaliyoti
tushunchasi va belgilari

66 **MAMARAIMOVA GULRUX MAXMUDOVNA**
Bolaning nasl-nasabini belgilash

12.00.05 – MEHNAT HUQUQI.
IJTIMOIY TA'MINOT HUQUQI

12.00.07 – SUD HOKIMIYATI. PROKUROR
NAZORATI. HUQUQNI MUHOFAZA QILISH
FAOLIYATINI TASHKIL ETISH. ADVOKATURA

12.00.08 – JINOYAT HUQUQI.
HUQUQBUZARLIKLARNING OLDINI OLISH.
KRIMINOLOGIYA. JINOYAT-IJROIYA HUQUQI

73 **ATAJANOV XAMDAMBEK
KUROMBOYEVICH**

Xorijiy davlatlar bank tizimlari va banklar
korporativ boshqaruvi huquqiy asoslari
(AQSh, Germaniya va Yaponiya misolida)

80 **AHROROVA SAYOHAT AKRAM QIZI**

Raqobat huquqida ustun mavqe tushunchasi:
xorijiy tajriba

90 **JAHONOV SHOHRUH SHUHRAT O'G'LI**

Ommaviy axborot vositalari faoliyatini
tashkil etish (qiyosiy-huquqiy tahlil)

95 **ШАЯКУБОВА ЭЛЬНОРА ХУСНУТДИНОВА**

Некоторые правовые вопросы реализации
права граждан на труд в условиях
цифровизации

102 **ZOKIROV SHERZOD ILHOM O'G'LI**

Prokuratura organlarida jismoniy va yuridik
shaxslarning murojaatlariga oid qonunlar ijrosi
ustidan nazorat faoliyati predmeti, maqsadi
va huquqiy asoslari

110 **NIYOZOVA SALOMAT SAPAROVNA**

Jinsiy jinoyatlarda jabrlanuvchi
xulq-atvorining o'rni

119 **HAKIMOV KOMIL BAXTIYAROVICH**

Ijtimoiy xavfli qilmish sodir etgan shaxsni
ushlashning zarur choralari chegarasidan
chetga chiqib qasddan odam o'ldirishda
zarar yetkazish masalasi

125 **ТУРАБАЕВА ЗИЁДА ЯКУБОВНА**

Характеристика и анализ применяемых
к несовершеннолетним различных видов
освобождения от уголовной ответственности
и уголовного наказания во Франции и
Германии

133 **ANORBOYEV MURODJON
RAXMANQUL O'G'LI**

Ayrim xorijiy mamlakatlarda tergov qilishga
yoki sud ishlarini hal etishga aralashish
jinoiyati uchun javobgarlik masalalari

141 **ABROROV JAVOHIR ISMATULLAYEVICH**

Ijtimoiy tarmoqlardagi soxta xabarlar va
ularga belgilangan qonuniy chora yo'sinlari

12.00.10 – XALQARO HUQUQ

151 **SAIDOV OLIM CHORIKULOVICH**

Jazo o'tashni davom ettirish uchun fuqarosi
bo'lgan davlatga topshirishda mahkumlarning
huquqiy maqomi

13.00.02 – TA'LIM VA TARBIYA NAZARIYASI
VA METODIKASI (SOHALAR BO'YICHA)

160 **MAMATQULOV RASHID PAZILBEKOVICH**

Huquqiy ijtimoiylashuv jamiyat
taraqqiyotining asosi

166 **МАТЕНОВ РАШИД БЕКИМБЕТОВИЧ**

О нормах юридического языка
в деятельности студента-юриста

173 **RUZIBAEVA NIGORAKHON
RAKHIMOVNA**

KAILI ZHENG

Needs analysis and its importance in higher
education (in an example of TSUL)

180 **BAHRIDDINOVA MUYASSARXON
RAHIMOVNA**

Internal and external factors in uzbek and
german legal terms

UDC: 34(042)(575.1)
ORCID: 0000-0003-3804-7210

ANALYSIS OF USING LEGAL EXPERIMENT OF LEGAL NORMS AS A METHOD OF RULEMAKING

Khayitov Sherzod Rakhmatullaevich,
Senior Teacher of the Department of
“Theory and History of State and Law”,
Tashkent State University of Law
e-mail: xayitov085@mail.ru

Abstract. This article discusses the legal concept experiment based on domestic and foreign experience, the expediency of its use as normative method of creativity. Accord to the opinions presented, and the specific features of the application of the legal experiment, conclusions and proposals were put forward on its application. Also in this article, the other normative methods of creativity, in addition to legal experiment, are briefly touched upon. The legal conclusions and suggestions on the experiment are given in this article.

Keywords: experiment, legal experiment, legal rulemaking, legislative acts, the bill, regulatory impact assessment.

HUQUQIY EKSPERIMENTNI NORMA IJODKORLIGINING USULI SIFATIDA QO'LLASH MASALALARI TAHLILI

Hayitov Sherzod Raxmatullayevich,
Toshkent davlat yuridik universiteti
“Davlat va huquq nazariyasi va tarixi” kafedrası katta o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada milliy va xorij tajribasi asosida huquqiy eksperiment tushunchasi, uni norma ijodkorligining usuli sifatida qachon qo'llash maqsadga muvofiqligi to'g'risida fikr va mulohazalar yuritilgan. Keltirilgan fikrlar yuzasidan huquqiy eksperimentni qo'llashning o'ziga xos xususiyatlari, uni qo'llash yuzasidan taklif va xulosalar ilgari surilgan. Shuningdek, ushbu maqolada norma ijodkorligining huquqiy eksperimentdan tashqari boshqa usullariga ham qisqacha to'xtalib o'tilgan. Maqolada huquqiy eksperiment yuzasidan xulosa va takliflar ilgari surilgan.

Kalit so'zlar: eksperiment, huquqiy eksperiment, norma ijodkorligi, normativ-huquqiy hujjatlar, qonun loyihasi, tartibga solish ta'sirini baholash.

ЭКСПЕРИМЕНТ С ПРАВОВЫМИ НОРМАМИ, СВЯЗАННЫМИ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ТВОРЧЕСТВА В КАЧЕСТВЕ МЕТОДА АНАЛИЗА

Хайитов Шерзод Рахматуллаевич,
старший преподаватель кафедры
“Теория и история государства и права”
Ташкентского государственного юридического университета

Аннотация. В данной статье рассматривается концепция правового эксперимента на основе отечественного и зарубежного опыта, его целесообразность при применении в качестве метода нормативного творчества. По результатам изучения мнений были описаны специфические особенности применения правового эксперимента, представлены предложения и выводы по его применению. Также в этой статье, помимо юридического эксперимента, кратко затронуты другие методы нормативного творчества. В статье представлены выводы и предложения по правовому эксперименту.

Ключевые слова: эксперимент, правовой эксперимент, нормотворчество, нормативно-правовые документы, законопроект, оценка регулирующего воздействия.

Introduction

How often and in what cases should the method of the legal experiment be used in connection with rulemaking? What criteria should be considered when deciding whether to use this method? In essence, if this method is a costly method of rulemaking, why is there a need to use other methods? We will try to find answers to the above questions below. According to scholars, “when it is necessary to first substantiate this or that important socio-political event carried out by the state, it is necessary to use legal experiment, if it is impossible to determine the appropriateness of this method in another way without practical examination of the proposed models” [1, pp. 5-15]. “After the adoption of the relevant normative legal act, the legal experiment will allow to apply its impact on certain areas of public life, increase their effectiveness, improve the technical quality of the normative legal acts, also helps to eliminate possible negative consequences” [2, p. 163]. However, “there is not always a need for such an inspection and in practice, it is not always possible to carry it out” [3, pp. 5-15]. Legal experiment is a costly method of testing hypotheses. In cases where it is not possible to test the legal hypothesis in another way and other methods of determining the legal effectiveness do not work, it is advisable to conduct a legal experiment. Scholars emphasize that preparing for a legal experiment requires a great deal of responsibility: “A legal experiment is a costly method that affects people’s personal and material interests, as well as their position in society. It is necessary to be very careful in preparing and conducting a legal experiment and evaluating the data obtained on their basis”. Experimental legislation is a specific form of legal experiment that can even be interpreted as very drastic because it is a specific experience involving the rights and obligations of citizens that directly affect society and the economy [4, p. 9].

According to Western scholars, “experimental law is based on an interdisciplinary approach and empirical methodology (in response to the need to create laws) [5, p. 20]. Experimental lawmaking, in this sense, is an additional valuable learning device because it “tests” laws in the “real world” before they finally come into force.

In particular, although some research has been conducted on “pilot” laws in Germany and France

[6, p. 44], a clear definition of this concept, the concept of which is still not sufficiently studied. The legal experiment also involves testing new laws; however, the experiments should not be confused with experiments conducted under strict supervision in practice. In fact, the experiment used in the natural sciences is somewhat different from the legal experiment we envisage. In our view, a legal experiment, unlike physical, chemical, biological, sociological, and other experiments, can only be conducted under natural conditions. However, not all authors agree, for example, Kess van der Bos, a professor at the University of Utrecht, states that “considering the types of legal experiments, it distinguishes between legal experiments as well as laboratory experiments (testing of legal innovations assumed under artificial conditions)” [7, p. 20]. If a legal experiment is based on a legal norm established by law, it can be witnessed that the question of its right or obligation is disputed. Since it is impossible to answer this question through the existing legal basis of a legal experiment, it is necessary to refer to the scientific and theoretical aspects of a legal experiment. This is approached by the nature of the legal experiment as a method of cognition. That is, according to it, a legal experiment is a method used when it is not possible to know the effect of a normative legal act through theoretical methods of cognition [8, p. 44]. N.P.Koldaeva rightly stressed the need to ensure the possibility of comparing the performance of experimental and control objects [9, p. 69].

It is obvious that if the current state of social relations, together with its legal regulation, clearly lags behind the needs of life and therefore the need to correct the situation by changing the legal regulation, then by applying the method of legal experiment and adopting a fully effective legal regulation would be right to apply. Naturally, we believe that it is advisable to approach the regulation of the relevant relationship of forecasting the possible consequences, taking into account the requirements of qualified modeling, including a correct understanding of the competition of different approaches at the stage of development and decision-making.

However, there are also uncertainties here. Legal experiment should always be viewed as a competition of different ideas, as a rule, between

current and new models of legal regulation. However, there are cases when in practice the existing legal regulation should be changed to a completely new one, but it is not possible to determine in advance by the rule makers whose option is appropriate. In our opinion, the most effective, but at the same time understandable position is to conduct two experiments at the same time with the possibility of choosing the best.

Nevertheless, it is advisable to make such a choice, using all forecasting resources, and based on the uncertainty of the existing regulation and the priority of any new one. The problem situation is to eliminate uncontrolled effects, if possible, and to minimize the influence of subjective factors on the experimental process. The experimental legal norm is always limited by space and time. As V.I.Nikitinsky states: "For example, it may be time-limited but not limited in space, and vice versa" [10, pp. 26-34].

How can one find a reasonable line between the circumstances in which a legal experiment is necessary and the circumstances in which the rule maker has the right to change the legal regulation of social relations to a new one? At first glance, it seems necessary to encourage frequent conduct of the legal experiment method. Indeed, before a legal regulation can be applied to, say, an entire country, it would be useful to "test" it to prevent the negative economic and social consequences that could result if it fails. However, when the state (rulemaking subjects) begins to use the method of legal experiment too much and too often, it is perceived in the public mind that the state as a form of people's power is devalued, in the situation when the state can not act wisely in the exercise of power and effective regulation of social relations.

The activity of the rule-makers, which is authorized by the people through direct elections and has the right to adopt universal legal norms [11, pp. 5-8], is the basis for suspicion in the public consciousness. The expression of the will of the state (people), expressed in the normative legal acts, as a rule, should imply actions without time in the prescribed manner.

In addition, the desire to experiment too much or too often can also hinder the development of law. First, the legal experiment method delays the entry into force of full legal regulation. Second, legal regulation can also have negative

consequences if insufficiently substantiated or unreliable information is used in the process of conducting a legal experiment. This may be related to the incorrect choice of the location of the legal experiment or the scope of the subjects conducting it, and the resulting conclusions may have a serious negative impact on the effectiveness of the new legal regulation. Moreover, in any case, the evaluation of the results of a legal experiment is not devoid of a certain degree of uncertainty, as opposed to an experiment in the exact sciences. This, in turn, may lead to the idea that those who oppose the introduction of new legal norms may be satisfied and that everything can be done in the old way, and that the assessment of such views often depends on decision-makers' ability to inform rather than objective results. A balance against this may be to set criteria for its success in deciding on an experiment, but it is not always possible to express them in rigid, measurable indicators.

Also, when talking about the limits of the application of a legal experiment, it should be borne in mind that if it implies the application of other rules in one part of the territory of the country, it will certainly raise the question of the principle of equality. As some French scholars have pointed out, "in the experimental process, inequality is seen from beginning to end: first, how its scope is determined, then how they respond to the problem, experience gained, and finally, as a result of experience, differentiated legal regimes are adopted" [12, p. 1150]. This does not preclude the possibility of conducting an experiment, for instance, deviating from the principle of equality, especially if the subjects of the experimental legal relationship are placed in better conditions than the subjects of the legal relationship under the current legal regulation. However, the decision to conduct the experiment is assumed to be balanced by constitutional values that must be of a higher quality than the current legal regulation. But such a state of balance implies, among other things, that the relevant legal decision on the experiment is somewhat peculiar.

When considering the draft normative legal act to address the issue of adoption of the normative legal act, the subject of the rulemaking will have to be convinced of the state of its effective implementation in practice in relation to social

relations. A one-sided approach would be to look at the regulatory impact assessment reports of a new institution that has entered the rulemaking process as a criterion for building trust. According to the established procedure, the proposals and comments received during the public discussion of draft normative legal acts should be summarized, included in the report on the impact assessment of the regulation and submitted to the body adopting the normative legal act. This report includes the names of developers and partners, the type and name of the draft normative legal act, the expected date of entry into force, the analysis of problems to be addressed by the draft, the goals to be achieved through the project, the analysis of benefits and costs of alternative methods of regulation, the expected outcome, the measures needed to achieve regulatory goals, and the suggestions received in the public discussion [13].

Familiarization with the conclusion of the regulatory impact assessment will help the competent authority to form an appropriate opinion on whether the normative legal act is effectively implemented in practice. Therefore, the body authorized to adopt a normative legal act carefully examines the conclusion obtained on the assessment of regulatory impact when considering the adoption of a regulatory legal act. However, the findings of the regulatory impact assessment may not be the only and expedient mechanism for deciding to conduct a legal experiment for some reason.[14]. In particular, the assessment of regulatory impact is not carried out on each draft of the adopted normative legal act. In addition, the assessment of regulatory impact by nature is a three-stage process, the third stage of which is carried out after the entry into force of the normative legal act. This means that at the stage of adoption of the normative legal act, complete information on its effectiveness has not been formed.

In the process of working on a draft normative legal act, a lot of research will be conducted, and based on the analysis of the data obtained, it will be possible to make certain predictions on the implementation of the act in practice. That is, the working group developing the draft normative legal act is directly confronted with the real situation of the existing social relations and their prospects for the project. Therefore, the working

group developing the draft normative legal act should consider whether there is a need to conduct a legal experiment in the process of preparing the draft for its effective implementation in practice. The conclusion on this issue should be included in the list of documents to be submitted when the draft normative legal act is submitted to the competent authority. The state body authorized to adopt the normative legal act shall study this conclusion submitted during the consideration of the draft for adoption and decide whether to accept the draft as a legal experiment or not [15, p. 25].

There are also certain opinions in the special legal literature about the circumstances in which a legal experiment should be applied. In particular, R. A. Safarov believes that they should use a legal experiment in the following cases:

- the expediency or effectiveness of the adoption of a particular normative legal act can not be justified by logical conclusions;
- it is not possible to scientifically predict the most important results of solving existing problems;
- it is not possible to reliably confirm or deny the correctness of the normative legal act, which is the subject of a legal experiment, based on existing practice;
- it is not possible to predict the content and nature of the inevitable consequences of economic, political and social nature;
- when it is difficult to predict the attitude of public opinion to the proposed regulation [16, pp. 701-708].

It is also recommended to adopt a normative legal act as a legal experiment if the adopted normative legal act is related to the following relations:

On the introduction of innovations in science and technology:

When it comes to using artificial intelligence;
On a radical change in the traditional order;

In the application of the experience of foreign countries;

If the situation is a novelty for the rule maker when it is beyond his level of knowledge and worldview [17, pp. 14-22].

It should be noted that there are also various controversial views on the timing of the legal experiment. The experimental norm is

temporary in its meaning, but the application of the experimental norm can lead to unintended consequences and problems, the solution of which, in turn, requires additional study or expansion of the composition of the experiment participants. In this regard, V.I.Nikitinsky included the experimental rules in a series of vaguely hasty and operative rules [18, p. 9].

The process of conducting a legal experiment and regular monitoring of participants' behavior should be conducted. Analysis of the results of such monitoring should be the basis for conclusions about the appropriateness of continuing the experiment.

A positive assessment of the results of a legal experiment provides a basis for adopting an appropriate rule of general action. However, this rule, as rightly pointed out, "may not be the same as experimental". The identified inconsistency of the current hypothesis of the presumed variant of legal regulation should lead to the abolition of the experimental rule.

Conclusions

However, acknowledging the positive results of a legal experiment and consolidating a particular model in an appropriate level of a normative legal act does not mean the end of the experiment. A legal experiment can be continued to develop legal norms aimed at solving specific problems. The legal experiment should end with the adoption of the final analytical document. These experimental results can be positive or negative, acceptable to the initiating subjects, or performed regardless of whether the model tested during the experiment is canceled or modified. In addition, the official position and

point of view of the experiment participants and the experts who conducted the monitoring should be stated. Ignoring the significance of this requirement then precludes the possibility of taking into account the results of a legal experiment in such circumstances, leading to a loss of significance of the experience accumulated during the experiment.

Based on the above considerations, it should be noted that the method of legal experiment is relevant in cases where the typical conditions of the research object, a set of stable typical features, allow comparing the experimental results and then comparing the data obtained during the legal experiment. As R.A.Safarov noted, "the specificity of the object is necessary for the experiment" [19, p. 29].

Based on the above analysis, it can be noted that the adoption of a normative legal act as a legal experiment and the study of its effectiveness to a limited extent is not voluntary. Although the study of the effect of a normative legal act through legal experiment is not directly defined in the legislation as an obligation of the body authorized to adopt a normative legal act, such a conclusion can be drawn from the general rules and principles of rulemaking and the legal nature of legal experiment.

Therefore, on the one hand, it is necessary to call on the subjects of the right of a legislative initiative to use legal experiments more than now and the legislation (both at the local and republican levels) to accept them with confidence. However, we believe that the rule should be treated with caution in the use of these forms of rulemaking activity.

REFERENCES

1. Lazareva V.V. K voprosu o ponjatii i predelakh v jeksperimentah v oblasti gosudarstva i prava [To the question of the concept and limits in experiments in the field of state and law]. Moscow, New Justice, 2010, vol. 2, pp. 5–15.
2. Elsov V.N. Sovremennyyj pravovoj eksperiment v Rossii: problemy jeffektivnosti. Dis. kand. jur. nauk [Modern legal experiment in Russia: problems of efficiency]. Tambov, 2009, 163 p.
3. Ranchordás S. The whys and Woes of skilled-experimental Legislation. The Legislation and practice, 2013, no. 1 (3), p. 9.
4. Experimentelle Gesetzgebung world dem Grundgesetz. Duncker & Humblot, Berlin, 1989, pp. 20-21.

5. Morand Ch. (ed.) Évaluation législative affectée de l'expérimentation. Geste Universitaires d'Aix-Marseille, Marseille, 1993.
6. Faure B. L'intégration de l'expérimentation au droit public français'in Mouvement du droit public, Mélanges en l'honneur de M. Dalloz, Paris, 2004.
7. Charentenay S. Les implications juridiques de la constitutionnalisation du droit à l'expérimentation, 2003.
8. Mash V. Experimentier klause für die Verwaltung und die verfassungsrechtlichen Grenzen. Duncker & Humblot, 2001.
9. Klick V. On empirical legal research experiments. Law and Method, 2016, no. 1, pp. 6–24.
10. Fatyanov V. Pravotvorcheskiy eksperiment: metody poznaniya ili pravovogo regulirovaniya [Law-making experiment: methods of cognition or legal regulation]. Juridicheskie issledovaniya – Legal research, 2015, no. 12, p. 44.
11. Koldaeva P.N. Social'no-pravovoy eksperiment (nekotorye teoreticheskie aspekty). Pravo i pravotvorchestvo. Voprosy teorii [Socio-legal experiment (some theoretical aspects). Law and lawmaking. Questions of theory]. Moscow, Igipn USSR, 1982, pp. 69–76
12. Nikitinskiy V.I. Znachenie eksperimenta v normotvorcheskoy dejatel'nosti [The importance of experiment in rule-making]. Sovetskoe gosudarstvo i pravo, 1967, no. 6, pp. 26–34.
13. Ahmedshaeva M. Osnovnye prava v sovremennom mira tendentsii razvitiya. Review of law of science, 2018, no. 2, pp. 5–8. Available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/osnovnye-tendentsii-razvitiya-prava-v-sovremennom-mire/>.
14. Faure B. Les relations paradoxales de l'expérimentation et du principe d'égalité (à propos de la décision no 2004-503 DC du 12 août 2004, relative aux libertés et responsabilités locales). Revue française de droit administratif, 2004, no. 6, p. 1150.
15. A data base of national legislation. 16.03.2021, no. 07/21/5025/0208/.
16. A data base of national legislation. 28.07.2021, no. 10/21/3313/0724/.
17. Sultanova S. Administrativnoe uproshhenie kak komponent modeli "umnogo regulirovaniya" i sposob sovershenstvovaniya normotvorcheskoy dejatel'nosti [Administrative simplification as a component of the "smart regulation" model and a way to improve rule-making activity]. Yurist, 2020, no. 6, pp. 26–31.
18. Rakhmatullayevich S.K. Legal experiment: its concept, classification and role in improving norm-making. European journal of Molecular & Clinical Medicine, 2020, no. 2, pp. 701–708.
19. Safarov R.A. Prava i gosudarstva i further problem social experiment. Sovetskoe gosudarstvo i pravo, 1964, no. 10, pp. 14–22.

UDC: 457 (013.3) (475,1)
ORCID: 0000-0002-9593-5890

SIYOSIY PARTIYA FAOLIYATINI TUGATISHNING NAZARIY-HUQUQIY ASOSLARI: MILLIY VA XORIJIY TAJRIBA TAHLILI

Shodmonov Mirzoxid Muxtor o'g'li,
Toshkent davlat yuridik universiteti
tayanch doktoranti
e-mail: shodmonovmirzoxid69@gmail.com

Annotatsiya. Bugungi kunda dunyodagi barcha demokratik davlatlarda siyosiy hokimiyatning shakllanishini siyosiy partiyalar ishtirokisiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Siyosiy partiyalar demokratiya yuqori darajada rivojlangan davlatlarda ham o'z-o'zidan taraqqiy etmagan, balki uzoq tadrijiy yo'l bilan murakkab ijtimoiy muhitni boshdan kechirish orqali huquqiy islohotlar bilan rivojlangan. Siyosiy partiyalarning rolini yanada kuchaytirish masalasining ustuvor yo'nalish sifatida belgilanishi, siyosiy partiyalar huquqiy asoslarining takomillashtirilishi orqali davlat va jamiyat hayotida ularning roli kuchaydi. Bu esa ular o'rtasida sog'lom raqobat muhitining shakllanishida muhim qadamlardan biri bo'ldi. Maqola siyosiy partiya faoliyatini tugatishning nazariy-huquqiy asoslari va bu boradagi milliy va xorijiy tajriba tahlili haqida bo'lib, asosan, milliy va xorijiy davlatlar qonunchilik hujjatlari hamda bu boradagi ilmiy tadqiqot ishlari qiyosiy tahlil asosida tadqiq qilindi va o'rganildi. Tadqiqot doirasida mavzuning muammoli jihatlarini ilmiy tahlil qilingan holda ilmiy metodlar bo'lgan ilmiylik, xolislik, tizimlilik, huquqiy taqqoslash uslubi, induksiya-deduksiya va boshqa ilmiy usullar qo'llanildi. Tadqiqot ishimizda partiya faoliyatini tugatishning nazariy-huquqiy asoslari va bu boradagi milliy va xorijiy tajriba tahlili yuzasidan amaliy taklif va ilmiy xulosalar berildi.

Kalit so'zlar: siyosiy partiya, elektorat, siyosiy partiyani tugatish, siyosiy guruh, dastur, ustav, xalqaro tajriba.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И ПРАВОВЫЕ ОСНОВЫ ПРЕКРАЩЕНИЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПОЛИТИЧЕСКОЙ ПАРТИИ: АНАЛИЗ НАЦИОНАЛЬНОГО И ЗАРУБЕЖНОГО ОПЫТА

Шодмонов Мирзохид Мухтор угли,
докторант Ташкентского государственного
юридического университета

Аннотация. Сегодня формирование политической власти во всех демократических странах мира немыслимо без участия политических партий. Политические партии не развивались спонтанно даже в странах с высокоразвитой демократией, а развивались в результате правовых реформ в ходе длительного постепенного процесса переживания сложной социальной среды. Усиление роли политических партий является приоритетом, усиление роли политических партий в жизни государства и общества через совершенствование правовой базы политических партий – один из важных шагов в создании здоровой конкурентной среды между ними. Статья посвящена теоретико-правовым основам прекращения деятельности политической партии и анализу отечественного и зарубежного опыта в этой области, в основном на основе сравнительного анализа национального и зарубежного законодательства и исследований в этой области. В исследовании использовались такие научные методы, как научный, объективный, систематический, юридический сравнительный, индукционно-дедуктивный и другие научные методы, с научным анализом проблемных аспектов темы. В исследовательской работе были даны практические предложения и научные выводы по теоретическим и правовым основаниям прекращения деятельности политической партии, а также дан анализ отечественного и зарубежного опыта в этой области.

Ключевые слова: политическая партия, электорат, прекращение действия политической партии, политическая группа, программа, устав, международный опыт.

THEORETICAL AND LEGAL BASIS OF TERMINATION OF POLITICAL PARTY ACTIVITIES: ANALYSIS OF NATIONAL AND FOREIGN EXPERIENCE

Shodmonov Mirzokhid Mukhtor ugli,
Doctoral student
of Tashkent state university of law

Abstract. Today, the formation of political power in all democracies around the world is unimaginable without the participation of political parties. Political parties have not developed spontaneously even in countries with a high level of democracy, but have evolved through legal reforms through a long gradual process of experiencing a complex social environment. Strengthening the role of political parties is a priority, strengthening the role of political parties in the life of the state and society through improving the legal framework of political parties. This is one of the important steps in creating a healthy competitive environment between them. The article is about the theoretical and legal basis for the termination of a political party and the analysis of national and foreign experience in this field, mainly based on the comparative analysis of national and foreign legislation and research in this area. The research uses scientific methods such as impartial, systematic, legal comparison, induction-deduction and other methods, with a scientific analysis of the problematic aspects of the topic. In our research work, practical suggestions and scientific conclusions on the theoretical and legal basis of the termination of the party and the analysis of national and foreign experience in this area are given.

Keywords: political party, the electorate, political party termination, political group, program, charter, international experience.

Kirish

Demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va mamlakatni modernizatsiya qilishda Oliy Majlis, siyosiy partiyalarning rolini yanada kuchaytirish masalasining ustuvor yo'nalish sifatida belgilanishi, siyosiy partiyalarning huquqiy asoslarining takomillashtirilishi orqali davlat va jamiyat hayotida siyosiy partiyalarning roli kuchaydi. Bu esa ular o'rtasida sog'lom raqobat muhitining shakllanishida muhim qadamlardan biri bo'ldi. Bu izchil davom etayotgan huquqiy islohotlarda siyosiy partiyalar faoliyatining tashkiliy-huquqiy asoslarini chuqur ilmiy tahlil qilish, tanqidiy o'rganish va mavjud muammolar uchun maqbul ilmiy-amaliy yechimlar taklif etish orqali ularning samarali faoliyatini tashkil etish va aniq mexanizmlarini yaratish muhim hisoblanadi. Tadqiqot ishimiz siyosiy partiya faoliyatini tugatishning nazariy-huquqiy asoslari va bu boradagi milliy va xorijiy qonunchilik tajribalari tahlili haqida bo'lib, asosan, milliy va xorijiy davlatlar qonunchilik hujjatlari hamda bu boradagi ilmiy tadqiqot ishlari qiyosiy tahlil asosida tadqiq qilindi va o'rganildi. Tadqiqot ishimizda partiya faoliyatini tugatishning nazariy-huquqiy asoslari va bu boradagi milliy va xorijiy tajriba tahlili yuzasidan amaliy taklif va ilmiy xulosalar berildi. Davlatimiz rahbari Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi asosida "Yangi O'zbekiston –

xalqchil va insonparvar davlat" g'oyasini ilgari surayotganligi bu borada ham muhim islohotlar amalga oshirilishiga, siyosiy partiyalar faoliyatini faoliyatini takomillashtirishda, yangi mexanizmlar yaratilishida muhim qadamlardan biri bo'ladi deb ta'kidlashimiz mumkin [1].

Dunyoda siyosiy partiyalar davlat hokimiyati tuzilmalarini shakllantirish va hokimiyatni amalga oshirishda faol ishtirok etish tendensiyasi kuzatilmoqda [2].

Material va metodlar

Tadqiqot olib borishda tarixiy, tizimli-tuzilmaviy, qiyosiy-huquqiy, mantiqiy, ilmiy manbalarni kompleks tadqiq etish, induksiya, deduksiya va statistik ma'lumotlar tahlili kabi usullar qo'llanilgan.

Tadqiqot natijalari va tahlil

Yurtimizda siyosiy partiyaning faoliyatini tugatish jarayoni huquqiy jihatdan tartibga solingan va bu tegishli qonunda o'z aksini topgan. Milliy qonunchiligimizga ko'ra, siyosiy partiyaning faoliyati quyidagi tarzda tegishli qoidalar asosida tugatiladi. Dastlab partiyaning o'z ustaviga muvofiq tarqalib ketishi orqali amalga oshiriladi. Bu haqida partiya oliy organi uch kunlik muddat ichida O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligiga xabar qiladi. Keyin tugatilayotgan partiya "O'zbekiston Respublikasi Siyosiy partiyalar to'g'risida"gi Qonunining 3-moddasining ikkinchi

qismida nazarda tutilgan xatti-harakatlarni sodir etgan hollarda yoki o'z faoliyati to'xtatib qo'yilganidan so'ng bir yil muddat ichida o'sha xatti-harakatlarni takror sodir etgan hollarda O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligining yoki O'zbekiston Respublikasi Bosh prokurorining taqdimnomasiga binoan O'zbekiston Respublikasi Oliy Sudining qarori bilan tugatiladi. O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligining siyosiy partiya faoliyati tugatilganligi to'g'risidagi rasmiy xabari ommaviy axborot vositalarida e'lon qilingan kundan boshlab siyosiy partiyaning faoliyati tugaydi [3].

Ma'lumki, Konstitutsiyamizning 34-moddasida Siyosiy partiyalarda, jamoat birlashmalarida, ommaviy harakatlarda, shuningdek hokimiyatning vakillik organlarida ozchilikni tashkil etuvchi muxolifatchi shaxslarning huquqlari, erkinliklari va qadr-qimmatini hech kim kamsitishi mumkin emas.

Yuqorida O'zbekiston Respublikasi Siyosiy partiyalar to'g'risidagi qonunda siyosiy partiyaning faoliyati tugatilishini o'rganar ekanmiz, bu jarayon xorijiy mamlakat qonunchiligida qay tarzda amalga oshirilishini ilmiy tadqiqotimiz davomida ko'rib chiqamiz, milliy va xorijiy tajribani qiyosiy tahlil qilgan holda o'rganib chiqamiz.

Mustaqil davlar ichida o'z o'rniga va davlat boshqaruv tizimiga, shuningdek partiyaviy tizim shakllangan davlatlardan biri Belarus davlatini ko'radigan bo'lsak, uning qonunchiligida ham siyosiy partiyalarni tugatish jarayoni o'ziga xos qonuniy jihatdan tartibga solingan. Xususan, bu boradagi qonunning 20-moddasida siyosiy partiyaning tugatish tartibi siyosiy partiya yuqori organining qarori bilan qonun hujjatlarida belgilangan tartibda amalga oshiriladi. Siyosiy partiya birlashmani tugatish: siyosiy partiya, ittifoq oliy organining qarori va ushbu Qonunning 32-moddasida nazarda tutilgan hollarda Belarus Respublikasi Oliy sudining qarori bilan tugatiladi. Belarus Respublikasi Oliy sudining siyosiy partiyaning yoki ittifoqni tugatish to'g'risidagi qarori Adliya vazirligiga yuboriladi. Adliya vazirligi bu jarayonni huquqiy jihatdan ijrosini ta'minlaydi [4].

Barcha sohada, xususan, siyosiy jihatdan ham rivojlanib borayotgan Gruziya Respublikasida ham siyosiy partiyalarni tugatishning huquqiy asoslari mavjud. Partiya faoliyatini tugatish qonunning

35-moddasiga ko'ra, partiya ushbu qonunda belgilangan holatlar va tartibda faqat Gruziya Konstitutsiyaviy sudining qarori bilan taqiqlanishi mumkin. Gruziya Konstitutsiyaviy sudi ag'darish yoki zo'ravonlik bilan o'zgartirish maqsadi bo'lgan partiyaning faoliyatini taqiqlashi mumkinligini ham ta'kidlab o'tgan. Gruziyaning konstitutsiyaviy tuzumi, mamlakat mustaqilligiga tajovuz qilish, uning hududiy yaxlitligini buzish, milliy, mahalliy, diniy va ijtimoiy nizolarni qo'zg'atadigan urush yoki zo'ravonlik targ'ib qilinganida ham partiya tugatiladi. Qonunning 37-moddasida partiyaning faoliyati o'z-o'zini tugatish asosida ham tugatilishi mumkin. Bunda partiyaning o'zini o'zi tugatishi nizomda belgilangan tartibda qurultoy qarori bilan amalga oshiriladi. Shuni ta'kidlash joizki, partiya taqiqlagandan yoki o'z-o'zini tugatgandan so'ng qolgan mol-mulk davlat xazinasiga o'tkaziladi [5].

Siyosiy partiyalarni tugatish jarayonlari Makedoniya Respublikasi qonunchiligida ham tegishli qonun-qoida asosida tugatiladi. "Siyosiy partiyalar to'g'risida"gi Qonunning 45-moddasiga ko'ra, har qanday siyosiy partiya vakillik organining qarori bilan tugatilishi mumkin. Ushbu davlatda Konstitutsiyaviy sud siyosiy partiyaning tugatib yuborish to'g'risidagi qaror chiqaradi va siyosiy partiyaning aktivlari Milliy G'aznachilikka, ya'ni davlat hisobiga qaytariladi [6].

O'ziga xos partiyaviy tizimga ega Moldova Respublikasi qonunchiligining 23-moddasida siyosiy partiyaning tugatish tartibi belgilangan. Siyosiy partiyaning tarqatib yuborish partiyaning kollegial boshqaruv organi yoki unga vakolat berilgan boshqa shaxslar tomonidan Adliya vazirligi ishtirokida uning umumiy yig'ilishida amalga oshiriladi. Umumiy yig'ilish tomonidan qabul qilingan siyosiy partiyaning tugatish to'g'risidagi qaror orqali amalga oshiriladi. Oliy sud tomonidan chiqarilgan tugatish to'g'risidagi qaror chiqarilishi mumkin [7].

Kavkazorti davlatlaridan biri bo'lgan Ozarbayjon Respublikasi qonunchiligining 16-moddasi siyosiy partiyaning tugatish masalasi haqida bo'lib, siyosiy partiya belgilangan tartibda Ozarbayjon Respublikasi Konstitutsiyaviy sudining qarori va Partiya kengashining qarori bilan tarqatib yuboriladi Siyosiy partiyaning tarqatib yuborish to'g'risida ariza Ozarbayjon Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan taqdim etiladi. Konstitutsiyaviy sud siyosiy partiyaning tarqatib

yuborish to'g'risidagi masalani ko'rib chiqishga qabul qilganda, yakuniy qaror qabul qilingunga qadar ushbu siyosiy partiyaning faoliyatini to'xtatib qo'yishi mumkin [8].

Markaziy Osiyo davlatlaridan biri Qirg'iziston Respublikasi qonunchiligiga muvofiq siyosiy partiya faoliyatini tugatish, uni qonuniy tugatish yo'li bilan amalga oshiriladi. Siyosiy partiya tugatish, uning qurultoyi (konferensiyasi) qarori bilan amalga oshiriladi. Siyosiy partiya taqiqlangan harakatlar sodir etgan taqdirda, Oliy sud qarori bilan tugatib yuboriladi. Siyosiy partiya tarqatib yuborish to'g'risidagi ariza Qirg'iziston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan taqdim etiladi va u qarorning ijrosini ta'minlashga mas'ul hisoblanadi [9].

Qo'shni davlat Qozog'iston Respublikasida siyosiy partiya sud qarori va partiya qurultoyining qarori bilan tugatiladi. Oliy sud qarori bilan siyosiy partiya quyidagi hollarda tugatilishi mumkin: 1) Qonun talablariga rioya qilmaslik; 2) sud tomonidan belgilangan muddatda siyosiy partiya faoliyatini to'xtatib turish uchun asos bo'lgan huquqbuzarliklar bartaraf etilmasa; 3) siyosiy partiya ustaviga zid bo'lgan faoliyatni muntazam ravishda amalga oshirish; 4) Qozog'iston Respublikasining qonunhujjatlarida taqiqlangan yoki takroran (kamida ikki marta) yoki Qozog'iston Respublikasi qonunlarini qo'pol ravishda buzgan faoliyatni amalga oshirish kabi holatlarda siyosiy partiya tugatiladi [10].

Demokratik tizim yaxshigina rivojlangan davlatlardan biri Rossiya Federatsiyasi qonunchiligida siyosiy partiya tugatish siyosiy partiya eng yuqori boshqaruv organi – qurultoy yoki Rossiya Federatsiyasi Oliy sudining qarori bilan tugatilishi belgilangan. Siyosiy partiyaning tugatilishi siyosiy partiya davlat ro'yxatidan o'tkazish to'g'risidagi guvohnomaning bekor qilinishiga va tegishli yozuvning yuridik shaxslarning yagona davlat reyestridan chiqarilishiga olib keladi [11].

Tojikiston Respublikasi qonunchiligining 20-moddasiga ko'ra siyosiy partiya faoliyatini tugatish Oliy sud qarori yoki siyosiy partiya tomonidan tugatiladi. Siyosiy partiya noqonuniy faoliyat yuritisa, Adliya vazirligi yoki Bosh prokuror tomonidan noqonuniy faoliyat tugatilishi to'g'risida ogohlantirish beriladi. Agar partiya o'n kun ichida noqonuniy faoliyatni to'xtatish bo'yicha

talablarni bajarmagan bo'lsa, uning faoliyati Oliy sudning qarori bilan olti oygacha to'xtatib qo'yilishi mumkin va bu jarayon davom etsa, u tugatiladi. Siyosiy partiya faoliyatining tugatilishi partiyaning tegishli jamoat birlashmalarining davlat reyestridan chiqarilishiga, siyosiy partiya davlat ro'yxatidan o'tganligi to'g'risidagi guvohnomaning bekor qilinishiga va yuridik shaxs huquqlarining yo'qolishiga olib keladi [12].

Turkmaniston Respublikasi qonunchiligining 35-moddasiga ko'ra siyosiy partiyalar faoliyatini tugatish siyosiy partiyalar o'z faoliyatini qurultoy qarori yoki Oliy sud qarori bilan to'xtatishi mumkin. Siyosiy partiyalar faoliyati tugatilgandan so'ng ularning davlat ro'yxatidan o'tganligi to'g'risidagi guvohnoma haqiqiy emas deb topiladi va siyosiy partiyalar yuridik shaxslarning reyestridan chiqariladi [13].

Ukraina Respublikasi qonunchiligining 21-moddasiga ko'ra siyosiy partiya tugatish siyosiy partiya qurultoyi va siyosiy partiyalar-ni tuzish va faoliyat yuritish talablari buzilgan bo'lsa, Ukraina Adliya vazirligi yoki Ukraina Bosh prokurorining taklifiga binoan, sud qarori bilan tugatiladi. Siyosiy partiya faoliyatining taqiqlanishi siyosiy partiyaning faoliyatini tugatish, siyosiy partiyalarning boshqaruv organlarini, viloyat, shahar, tuman tashkilotlarini, uning asosiy hujayralarini va boshqa ustavda nazarda tutilgan boshqa tuzilmalarni tarqatib yuborishga olib keladi. Partiya, siyosiy partiya a'zolik ham to'liq tugatiladi [14].

Yevropa Ittifoqi davlatlaridan biri GFR qonunchiligining 32-moddasiga ko'ra, siyosiy partiya qurultoyining qaroriga ko'ra va konstitutsiyaga zid deb topilgan partiya Federal Ichki ishlar vaziri taqdimnomasi bilan Federal Konstitutsiyaviy sud qarori bilan uning faoliyati tugatiladi. Siyosiy partiya tugatilganida uning mulklari musodara qilingan holda davlat tasarrufiga o'tkaziladi [15].

Latviya Respublikasida siyosiy partiya tugatish siyosiy partiya qurultoyi yig'ilish qarori va Oliy sud qarori bilan siyosiy partiya faoliyati tugatiladi. Bunda a'zolar yig'ilishining faoliyatini tugatish to'g'risidagi qarori partiya a'zolarining uchdan ikki qismi uni yoqlab ovoz bergan taqdirda qabul qilinadi. Oliy sud qarori bilan tugatilganida, dastlab 6 oy partiya to'xtatilib, muammolarni bartaraf etishga vaqt beriladi. Uning aksi bo'lsa, keyin tugatish to'g'risida qaror chiqaradi [16].

Litva Respublikasi “Siyosiy partiyalar haqida”-gi Qonunning 9-moddasiga ko‘ra siyosiy partiyaning tugatish fuqarolik kodeksida belgilangan tartibda tugatiladi. Siyosiy partiyaning tugatish to‘g‘risidagi qaror siyosiy partiyaning qurultoyi tomonidan yoki qonunda belgilangan hollarda siyosiy partiya Oliy sud tomonidan uning qarori qabul qilinadi va tugatiladi [17].

Turkiya Respublikasi “Siyosiy partiyalar to‘g‘risida”gi Qonunining 107-moddasiga ko‘ra, siyosiy partiyalar tugatilishi Siyosiy partiya qurultoyi qarori va Konstitutsiyaviy sud tomonidan uning qarori asosida tugatiladi. Konstitutsiyaviy sudni tugatish to‘g‘risidagi qaror Vazirlar Kengashi tomonidan amalga oshiriladi. Partiya tugatilganida uning mulklari davlat ixtiyoriga o‘tkaziladi [18].

Koreya Respublikasi “Siyosiy partiyalar to‘g‘risida”gi Qonunining 46-, 47-moddasiga ko‘ra, siyosiy partiyalar tugatilishi siyosiy partiya qurultoyi qarori va Konstitutsiyaviy sud hamda uning qarori asosida tugatiladi [19].

Mashhur tadqiqotchi olimlar Cornelius P. Cotter and John F. Bibby “Partiyalarning institutsional rivojlanishi va partiya tanazzuli” deb nomlangan tezislarda siyosiy partiyalarni tugatish tartibi haqida fikr bildirishgan, unga ko‘ra, siyosiy partiyalarni tugatishda noqonuniy, byurokratik xatti-harakat bo‘lmasligi kerak. Bu jarayon ochiq va shaffof, qonunda belgilangan talablar asosida amalga oshishi kerak. Aks holda siyosiy partiyalarning jamiyatdagi nufuziga jiddiy ta’sir ko‘rsatishi va demokratik prinsiplar qat’iy buzilishi mumkin [20].

Finlyandiya Respublikasida siyosiy partiyaning tugatish tugatilayotgan siyosiy partiya qurultoyi yig‘ilish qarori va Oliy sud qarori bilan amalga oshiriladi va jamiyat uning faoliyati qonuniy to‘xtatiladi [21].

Yana bir barcha sohada rivojlanishda peshqadam davlat siflatida rivojlanayotgan Filippinda “Filippin siyosiy partiya tizimini isloh qilish g‘oyalar va tashabbuslar, munozaralar va dinamika” nomli kitobda, siyosiy partiya tizimini isloh qilishda muhim g‘oyalar ilgari surilgan. Masalan, siyosiy partiyalar faoliyatini huquqiy tartibga solishni takomillashtirish, xususan, siyosiy partiyaning tugatish masalasiga jiddiy e’tibor qaratilgan holda, dastlab uning huquqiy asoslarining mavjud emasligi va undan keyin bu borada muammolar vujudga kelganligi hamda undan to‘g‘ri xulosa chiqargan holda

siyosiy partiyalarni tugatishning huquqiy asoslarining yaratilishi siyosiy partiyalarning jamiyat hayotidagi o‘rnini yanada mustahkamladi deb ta’kidlangan [22].

Tadqiqotchilar fikricha, Afrikaning Mozambik, Botsvanna, Namibiya, Zambiya, Lesoto kabi davlatlarda siyosiy partiyalar global miqyosda tanazzulni boshdan kechirmoqda. Bu muammo har xil shakllarda bo‘lmoqda. Birinchidan, siyosiy partiya a’zolar sonining kamayishi va saylovchilar tomonidan qo‘llab-quvvatlanmaslik ko‘rinishida namoyon bo‘ladi.

1-jadval

Demokratiyaning global holati indeksi ko‘rsatkichlari

№	Ko‘rsatkichlar	Tavsif / savol	To‘plan- gan ma’lu- motlar natijasi
1.3.1	Partiya taqiqi	Ekspert so‘rovi: har qanday siyosiy partiyalar faoliyati taqiqlanganmi?	-
1.3.2	Partiyalar uchun to‘siqlar	Ekspertlar so‘rovi: partiya tuzishdagi to‘siqlar qanchalik cheklovchi?	-
1.3.3	Muxolifat partiyalarining avtonomiyasi	Ekspertlar so‘rovi: muxolifat partiyalari hukmron rejimdan mustaqil va avtonommi?	-
1.3.4	Ko‘ppartiyaviylik saylovlari	Ekspertlar so‘rovi: bu milliy saylov ko‘ppartiyaviylik edimi?	-
1.3.5	Ishtirok etishning raqobatbardoshligi	Ishtirok etishning raqobatbardoshligi siyosat va yetakchilik uchun muqobil imtiyozlarni siyosiy maydonda qay darajada qo‘llash mumkinligini anglatadi.	-
1.3.6	Ko‘ppartiyaviy saylovlar	Qonun chiqaruvchi organing quyi palatasi (yoki bir palatali palatasi) (hech bo‘lmaganda qisman) bir nechta tanlovga duch kelgan saylovchilar tomonidan saylanadi. Xususan, partiyalar taqiqlanmagan va bir nechta partiyalar raqobatlasha oladi yoki saylovlar partiyasiz (ya’ni, barcha nomzodlar partiya belgilarisiz qatnashadi).	-

Siyosiy partiyalar o'z a'zolarini safarbar etishda jiddiy muammolarni boshdan kechirmoqda va a'zolik odatda pasayib bormoqda. Ushbu tendensiya siyosiy partiyalar haqidagi jamoatchilik fikrini o'zgartirayotgan bo'lsa, ikkinchidan, siyosiy partiyalarning tanazzulga uchrashining yana bir ko'rinish huquqiy asoslarning takomillashmaganligi, turli byurokratik ta'sirlar orqali siyosiy partiyalarga tashqi ta'sirlarning oshib borayotganligidir [23].

The Global State of Democracy Indices (Demokratiyaning global holati indeksleri) 1975–2020-yillardagi demokratiyaning turli atributlari bo'yicha mamlakat, mintaqaviy va global darajadagi demokratik tendensiyalarni o'lchaydi. Xususan, erkin siyosiy partiyalar masalasi ham muayyan atributlar bilan barcha demokratik davlatlarda siyosiy partiyalar tashkil etish, tugatish va siyosiy lavozimlar uchun saylovoldi tashviqoti erkinligi darajasi aniqlanadi. Bu jarayonda quyidagi oltita ko'rsatkich va qisman ekspert so'rovlariga asoslangan holda siyosiy partiyalar qanchalik erkinligini o'rganish uchun ishlatiladi [24].

Bu xalqaro Demokratiyaning global holati indeksi tadqiqotlari orqali demokratik davlatlarda siyosiy partiyalarning jamiyat hayotidagi o'rni va ularning faoliyatidagi yutuq va muammolarini aniqlashimiz mumkin. Shu o'rinda shuni alohida ta'kidlash joizki, mamlakatimizda demokratiya sohasida amalga oshirilgan islohotlar natijasi sifatida, Buyuk Britaniyaning The Economist Intelligence Unit kompaniyasining 2020-yildagi tadqiqot natijasiga ko'ra, O'zbekiston Demokratiya indeksida 167 ta mamlakat ichida, anchagina past natija ya'ni 155 o'rinni qayd etdi [25].

O'zbekiston Demokratiya indeksida 155 o'rinni qayd etish holatiga baho berar ekanmiz, to'g'ri bu ijobiy holat deb bo'lmaydi, lekin mamlakatimizda oxirgi yillarda demokratik islohotlar jarayonida, xususan, siyosiy partiyalar faoliyatidagi islohotlar bu jarayonda ijobiy o'zgarishlarga erishishimizga yordam beradi va bu borada islohotlarni izchil davom etirish zarurligini anglatadi;

Xulosalar

Siyosiy partiya faoliyatini tugatishning nazariy-huquqiy asoslari va bu boradagi milliy va xorijiy qonunchilik tajriba tahlili yuzasidan quyidagi amaliy taklif va ilmiy xulosalarni taklif qilamiz:

birinchidan, Siyosiy partiyalarni tugatishning nazariy-huquqiy asoslarini milliy va xorijiy davlatlar tajribasi asosida tahlil qilar ekanmiz, siyosiy partiyalarni tugatish tartibi turli davlatlarda muayyan huquqiy asoslarga ega ekanligini va ulardagi farqlarni quyidagi 18 davlat misolida ko'rib o'tishimiz va xulosa chiqarishimiz mumkin.

2-jadval

Siyosiy partiyalarni tugatish tartibi

№	Davlatlar	1-guruh Oliy sud va siyosiy partiya Quril- toyi qarori asosida tugati- lishi	№	Davlatlar	2-guruh Konsti- tutsi- yaviy sud qarori va siyosiy partiya Quriltoyi qarori asosida tugati- lishi
1	O'zbekiston Respublikasi	+	13	Makedoniya Respublikasi	+
2	Rossiya Federatsiyasi	+	14	Koreya Res- publikasi	+
3	Moldaviya Respublikasi	+	15	Ozarbajon Respublikasi	+
4	Tojikiston Respublikasi	+	16	Turkiya Res- publikasi	+
5	Turkmanis- ton Respub- likasi	+	17	Germaniya Federativ Respublikasi	+
6	Qirg'iziston Respublikasi	+	18	Gruziya Res- publikasi	+
7	Belarus Respublikasi	+			
8	Ukraina Respublikasi	+			
9	Latviya	+			
10	Litva	+			
11	Qozog'iston Respublikasi	+			
12	Finlyandiya Respublikasi	+			

ikkinchidan, siyosiy partiya faoliyatini tugatishning nazariy-huquqiy asoslari chuqur o'rganish va bu boradagi milliy qonunchilikni takomillashtirish hamda uni amaliyotda keng joriy etish, turli byurokratik to'siqlarning

vujudga kelmasligi mamlakatimizdagi siyosiy partiyalarning izchil rivojlanishiga yordam beradi; *uchinchidan*, siyosiy partiya faoliyatini tugatish vakolatini Oliy sud va Partiya qurultoyi yig'ilishi qarori bilan bir qatorda Konstitutsiyaviy sudga berish maqsadga muvofiq bo'ladi. Bu tajriba rivojlangan davlatlar GFR, Turkiya, Gruziya kabi davlatlar tajribasida ijobiy natija berib kelmoqda;

to'rtinchidan, bugungi kunda jamoatchilik nazorati davlatlarda yaxshigina rivojlanganligi va bu mexanizmning yurtimizda kuchaytirish nuqtayi nazardan siyosiy partiyalarni tugatish jarayonida Oliy sud va Partiya qurultoyi yig'ilishi qarorlari qatoriga jamoatchilik ovozig qo'yilishi orqali tugatish mexanizmlarini yaratish bu borada ijobiy natija berishi mumkin;

beshinchida, siyosiy partiya o'z ustaviga muvofiq qurultoy qarori bilan tarqalib ketishida, uning qarorini bevosita partiya a'zolarining (elektorat) a'zolariga ovozig qo'yish mexanizmlarini

yaratish, shuningdek partiya oliy organi tugatishi haqidagi qarorni uch kunlik muddat ichida emas 10 kunlik muddatda O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligiga xabar qilish mexanizmini yaratish kerak. Bu tugatish to'g'risidagi qarorning puxta qabul qilinishida, uni chuqur tahlil qilishga yordam beradi;

oltinchidan, tugatilayotgan partiya belgilangan qoidalarini buzgani uchun o'z faoliyati to'xtatib qo'yilganidan so'ng bir yil muddat ichida o'sha xatti-harakatlarni takror sodir etgan holda O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligining yoki O'zbekiston Respublikasi Bosh prokurorining taqdimnomasiga binoan O'zbekiston Respublikasi Oliy Sudining qarori bilan tugatiladi. Ushbu muddatni bir yil emas, 6 oy sifatida belgilash o'rinli. Sababi siyosiy partiya bu borada muddatning kam bo'lishi, unga faoliyat jarayonida mas'uliyat yuklaydi va samarali faoliyatini ta'minlaydi.

REFERENCES

1. Yangi saylangan O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning lavozimga kirishish tantanali marosimiga bag'ishlangan Oliy Majlis palatalari qo'shma majlisidagi nutqi [Speech of the newly elected President of the Republic of Uzbekistan Shavkat Mirziyoyev at the joint session of the Oliy Majlis of the Oliy Majlis dedicated to the inauguration ceremony]. Available at: <https://president.uz/oz/lists/view/4743/>.
2. Bekov I.R Davlat hokimiyati vakillik organlari faoliyatida siyosiy partiyalar ishtirokining tashkiliy-huquqiy asoslarini takomillashtirish. Yuridik fanlari doktori dissertatsiyasi (DSc) [Improving the organizational and legal framework for the participation of political parties in the activities of representative bodies of state power]. Tashkent, 2021, p. 3.
3. "O'zbekiston Respublikasi Siyosiy partiyalar to'g'risida"gi Qonuni. Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi [Law of the Republic of Uzbekistan on Political Parties. National Legislative Database]. 21.04.2021, no. 03/21/683/0375, 15.10.2021, no. 03/21/722/0960.
4. Zakon Belarussii o politicheskikh partiyah [Law of Belarus on Political Parties]. Available at: <https://pravo.by/document/?guid=3871&p0=v19403266/>.
5. Zakon Gruzii o politicheskikh partiyah [Law of Georgia on Political Parties]. Available at: <http://www.matsne.gov.ge/>; <http://www.matsne.gov.ge/>.
6. Law on political parties of the Republic of Macedonia. Available at: <https://www.legislationonline.org/documents/id/5661/>.
7. Zakon Respubliki Moldova o politicheskikh partiyah [Law of the Republic of Moldova on Political Parties]. Available at: <http://www.vspmr.org/legislation/laws/zakonodatelnie-akti-pridnestrovskoy-moldavskoy-respubliki-v-sfere-obrazovaniya-kuljturi-sporta-molodejnoj-politiki-sredstv-massovoy-informatsii-a-takje-v-sfere-realizatsii-politicheskikh-prav-i-svobod-grajdan/zakon-pridnestrovskoy-moldavskoy-respubliki-o-politicheskikh-partiyah.html/>.
8. Zakon Respubliki Azerbajzhan o politicheskikh partiyah [Law of the Republic of Azerbaijan on Political Parties]. Available at: <https://rg.ru/2001/07/11/partii-dok.html/>.
9. Zakon Kirgizskoj Respubliki o politicheskikh partiyah [Law of the Kyrgyz Republic on Political Parties]. Available at: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/215?cl=ru-ru/>.
10. Zakon Respubliki Kazahstan o politicheskikh partiyah [Law of the Republic of Kazakhstan on political parties]. Available at: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=1032141/.

11. Federalnij Zakon Rossijskoj Federacii o politicheskix partijah [Federal Law of the Russian Federation on Political Parties]. Available at: <https://rg.ru/2001/07/11/partii-dok.html/>.
12. Zakon Respubliki Tadjikistan o politicheskix partijah [Law of the Republic of Tajikistan on political parties]. Available at: <https://www.legislationline.org/ru/documents/id/14367/>.
13. Zakon Respubliki Turkmenistan o politicheskix partijah [Law of the Republic of Turkmenistan on political parties]. Available at: <https://www.legislationline.org/ru/documents/id/17131/>.
14. Zakon Respubliki Ukraina o politicheskix partijah [Law of the Republic of Ukraine on Political Parties]. Available at: <https://www.legislationline.org/ru/documents/id/16953/>.
15. Zakon o politicheskix partijah Federativnoj Respubliki Germanii [Political Parties Act of the Federal Republic of Germany]. Available at: <http://www.pravoznavec.com.ua/books/letter/280/%D2/20782/>.
16. Law on political in Latvia. Available at: <https://www.legislationline.org/legislation/section/legislation/country/19/topic/16/>.
17. Republic of Lithuania law on political parties. Available at: <https://eseimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/09450a307a1c11e4a8a7b07c53dc637c?jfwid=rivwzvpvg/>.
18. Law on political in Turkey parties. Available at: https://www.legislationline.org/download/id/7853/file/Turkey_law_political_parties_1983_am2014_en.pdf/.
19. Law on political in Republik of Korea. Available at: https://elaw.klri.re.kr/eng_mobile/viewer.do?hseq=29270&type=part&key=3/.
20. Cotter C.P., Bibby J.F. Institutional Development of Parties and the Thesis of Party Decline. DOI: <https://doi.org/10.2307/2149582/>.
21. Act on Political Parties Finland. Available at: https://www.finlex.fi/fi/laki/kaannokset/1969/en19690010_19920653.pdf/.
22. Reforming the Philippine Political Party System ideas and initiatives, debates and dynamics. Friedrich Ebert Stiftung, 2009, p. 37. Available at: <https://library.fes.de/pdffiles/bueros/philippinen/07131.pdf/>.
23. Matlosa Kh., Sheyl V. Political parties programme handbook. 2008, July, pp. 13-15. Available at: <https://www.eisa.org/pdf/eh18.pdf/>.
24. The Global State of Democracy Indices. Available at: <https://www.idea.int/gsoindices/>.
25. The research and analysis division of The Economist Group, the sister company to The Economist newspaper. Available at: https://www.eiu.com/public/topical_report.aspx?campaignid=DemocracyIndex2020/.

UDC: 342.5(042)(57501)
ORCID: 0000-0002-2705-950X

HUKUMATNING DAVLAT HOKIMIYATI ORGANLARI TIZIMIDA TUTGAN O'RNI VA ROLI

Hoshimxonov Ahror Mo'minovich,
Toshkent davlat yuridik universiteti prorektori,
yuridik fanlar nomzodi, dotsent
e-mail: hoshimxonov@tsul.uz

Annotatsiya. Ushbu maqolada Hukumatning davlat hokimiyati tizimida tutgan o'rni, Hukumatning parlament va prezident bilan o'zaro munosabatlari, Hukumatning qonunlar ijrosi yuzasidan qarorlar qabul qilishi, ijro hokimiyatining vakolatlari xorijiy mamlakatlar huquqiy amaliyoti asosida tahlil qilingan bo'lib, ushbu yo'nalishdagi ishlarning tadrijiy davomi sifatida kelgusida davlat va hududiy rivojlanish dasturlarini shakllantirishda hududiy ijro etuvchi hokimiyat organlarining tashabbuskorligini oshirish, strategik rivojlanish dasturlarini amalga oshirish samaradorligiga asoslangan barcha darajadagi ijro etuvchi hokimiyat organlari va ularning rahbarlari faoliyatini, shu jumladan vakillik hokimiyati organlari tomonidan ular hisobotlarini eshitish yo'li bilan baholashning prinsipial yangi tizimini joriy etish, davlat boshqaruvini bosqichma-bosqich nomarkazlashtirish, mahalliy davlat hokimiyati organlarining moliyaviy imkoniyatlari, roli va javobgarligini kengaytirish, mahalliy davlat hokimiyati tizimini tashkil etishda hokimiyatlar bo'linishi prinsipining amaliy ro'yobga chiqarilishini ta'minlash haqida mulohazalar o'rin olgan.

Kalit so'zlar: hukumat, Vazirlar Mahkamasi, prezident, parlament, vakolat va mas'uliyat.

МЕСТО И РОЛЬ ПРАВИТЕЛЬСТВА В СИСТЕМЕ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ВЛАСТИ

Хошимхонов Ахрор Муминович,
кандидат юридических наук, доцент,
проректор Ташкентского государственного
юридического университета

Аннотация. В данной статье анализируется роль правительства в системе государственной власти, взаимоотношения правительства с парламентом и Президентом, принятие правительством решений по реализации законов, полномочия исполнительной власти на основе зарубежной юридической практики. Важно повышать инициативу территориальных органов исполнительной власти в формировании перспективных государственных и региональных программ развития, оценивать деятельность органов исполнительной власти и их руководителей на всех уровнях, в том числе путем заслушивания их отчетов, исходя из эффективности стратегического развития. В качестве предложений выдвинуты: внедрение новой системы и постепенная децентрализация государственного управления, расширение финансовых возможностей, роли и ответственности органов местного самоуправления, создание системы местного самоуправления. Это позволит обеспечить практическую реализацию принципа разделения власти.

Ключевые слова: правительство, Кабинет Министров, Президент, парламент, полномочия и обязанности.

THE PLACE AND ROLE OF GOVERNMENT IN THE SYSTEM OF PUBLIC AUTHORITIES

Hoshimkhonov Ahror Mominovich,
Deputy rector of Tashkent State University of Law,
Doctor of Philosophy (PhD) in Law, Associate Professor

Abstract. This article analyzes the role of the government in the system of state power, the relationship of the government with the parliament and the president, the government's decision-making on the implementation of laws,

the powers of the executive on the basis of foreign legal practice. It is important to increase the initiative of territorial executive bodies in the formation of future state and regional development programs, to evaluate the activities of executive bodies and their leaders at all levels, including by hearing their reports, based on the effectiveness of strategic development programs. introduction of a new system, gradual decentralization of public administration, expansion of financial capabilities, role and responsibility of local authorities, the system of local government There are suggestions on how to ensure the practical implementation of the principle of separation of powers in the organization of.

Keywords: Government, Cabinet of Ministers, president, parliament, powers and responsibilities.

Har qanday mustaqil davlat o'z taraqqiyot yo'lini belgilab olar ekan o'z oldiga muayyan maqsad va vazifalarni qo'yadi. Ana shu maqsad va vazifalarni belgilash ishini xalq tomonidan saylangan hamda xalq xohish-irodasini ifoda etadigan parlament, shuningdek davlat boshlig'i amalga oshiradi. Davlat oldidagi ana shu vazifalarni amalga oshirishga qaratilgan faoliyat va funksiyalarni ijro etuvchi hokimiyat amalga oshiradi. Davlat siyosatining asosiy yo'nalish va maqsadlarini ishlab chiqish va ularni amalga oshirishda ham hukumat asosiy rol ni o'ynaydi, desak mubolag'a bo'lmaydi.

Ijro etuvchi hokimiyat organlari davlat va jamiyat hayotida faqatgina qonunlar ijrosini ta'minlash bilan cheklanib qolmaydi. Balki ular davlat va jamiyatning normal hayot tarzini ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etuvchi quyi organlar vakolatlarini taqsimlash, ular faoliyatini nazorat qilish va davlat miqyosida umummajburiy bo'lgan huquq ijodkorligi faoliyatini ham amalga oshiradi. Ushbu holat, totalitar sotsialistik mamlakatlarda hukumatning farmoyish beruvchilik maqomini kengaytirib yuborgan. Aytib o'tilganidek, ijro etuvchi hokimiyat oliy organlari qonunlar ijrosi yuzasidan mustaqil huquq ijodkorligi vakolatiga ham ega. Parlament tomonidan belgilangan vazifalar asosida davlat boshlig'i, hukumat, alohida ministrlar (vazirlar, kengash a'zolari) davlat va jamiyat hayotining muhim hisoblangan jabhalaridagi ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi bajarilishi umummajburiy hisoblangan normativ-huquqiy hujjatlar qabul qiladilar. Ba'zida ushbu huquqni qo'llash aktlari qonunlar maqomi darajasida ahamiyat kasb etadi.

Yevropaning ba'zi mamlakatlarida [1] va Yaponiyada [2] monarx konstitutsiya asosida hukumatga rahbarlik qilish vakolatlaridan mahrum qilingan yoki amalda ushbu vakolat vaqt o'tishi bilan yo'qotilgan. Ushbu mamlakatlarda monarx davlat boshlig'i sifatida millatning

davlatchilik va birdamlik ramzi ifodasi bo'lib qolgan.

Prezident va hukumat masalasiga to'xtaladigan bo'lsak, oxirgi yillarda parlamentar va, ayniqsa, yarimpresidentlik respublika davlat boshqaruvi shaklida bo'lgan mamlakatlarda prezidentni hukumatdan ajratish tendensiyasi kuzatilmoqda. Keyingi davrlarda prezident hokimiyatining muayyan ko'rinishini yaratish g'oyalari ilgari surilmoqda. Ushbu g'oya prezidentni barcha hokimiyat tarmoqlaridan, alohidalashtirish, hech bir hokimiyatga kirmaslik va uni barcha ommaviy hokimiyatlar ustidan oliy hakamlik funksiyasini bajaruvchi institut sifatida siyosiy maydonga keltirishni nazarda tutadi. Mazkur g'oya Fransiyaning 1858-yilgi Konstitutsiyasida ifodalangan bo'lib, uningta'siriba'zipostsotsialistik mamlakatlarning (Qozog'iston [3] 1995-yilgi, Belarus [4] 1996-yilgi) konstitutsiyalarida ham ifodalangan.

Shunday holat aynan 2007-yil 11-apreldagi O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 89-moddasiga kiritilgan o'zgartishga ko'ra asosiy qonun matnida o'z ifodasini topdi va unga asosan [5], O'zbekiston Respublikasining Prezidenti davlat boshlig'idir va davlat hokimiyati organlarining kelishilgan holda faoliyat yuritishini hamda hamkorligini ta'minlaydi.

Prezidentlik va yarimpresidentlik respublikalarida (Misr, Rossiya, Ukraina [6] va boshqalar) an'anaviy prezidentlik respublikalarida mavjud bo'lmagan premyer-ministr (bosh vazir) kabi mansab tashkil etilgan. Mazkur mamlakatlarda bosh vazir (premyer-ministr) lavozimi prezidentlik lavozimidan farqli o'laroq ijro etuvchi hokimiyat ma'muriyati rahbari sifatida taniladi. Prezident esa ayni vaqtda ijro etuvchi hokimiyatni shakllantiradi va uni iste'fosini qabul qilish vakolatiga ega, shuningdek hukumat qarorlarini bekor qilish borasida ham vakolatga ega hisoblanadi va bu, o'z navbatida, ijro etuvchi hokimiyat tarmog'i

faoliyatida ham prezidentning behad muhim ahamiyat kasb etishini ko'rsatadi.

Ba'zi prezidentlik va yarimpresidentlik respublikalarida bosh vazirga ayrim tarmoq vazirlari ishiga rahbarlik qilish vakolatlari ham berilgan, lekin muhim sohalar (mudofaa, ichki ishlar, tashqi ishlar va boshqalar) prezidentning o'z qo'li ostida qolgan [7].

Davlat hokimiyatining parlament va sudlov organlaridan farq qilgan holda hukumat yagona vertikal tizimni tashkil etadi. Ushbu tizimda quyi turuvchi organlar yuqori turuvchi organlarga bo'ysunadilar, ular qonunlar bilan birga o'zidan yuqori turuvchi organ va mansabdorlarning ko'rsatmalari hamda farmoyishlariga so'zsiz amal qiladilar. Hukumat faoliyatini takomillashtirish, ularning ishlash imkoniyatini yanada oshirish, huquq va majburiyatlarini yanada aniq belgilash maqsadida joylardagi ijro etuvchi hokimiyat mansabdorlari va mahalliy organlari faoliyati ijro etuvchi hokimiyatning oliy organi tomonidan kuzatilib, nazorat qilib boriladi. Ular qabul qilgan qarorlar va boshqa huquqiy aktlar yuqori turuvchi markaziy organlar tomonidan bekor qilinishi yoki to'xtatib turilishi mumkin.

Yuqoridagilardan ko'rinib turibdiki, ijro hokimiyatining markaziy kollegial organi sifatida hukumat davlat va jamiyat hayotida juda muhim o'rin tutadi. Chunki oliy vakillik organlari tomonidan qabul qilingan har qanday huquqiy hujjatlar ijrosi ushbu organlar zimmasida bo'ladi. Hukumat (ijro hokimiyati) davlat va jamiyat hayotida fuqarolarning normal hayot tarzini ta'minlash uchun faol harakat qiladi. Bu borada davlatimiz rahbari ta'kidlaganidek, Davlat idoralarining xalqimizga ko'rsatadigan xizmati – odamlarni rozi qilishning asosiy me'zonidir [8]. Shu ma'noda, ijro hokimiyati ijtimoiy hayotda rivojlanishning jadal sur'atlarda kechishini ta'minlaydi hamda xalqaro maydonda mamlakatning huquq va majburiyatlarini amalga oshirishda davlat hokimiyatining eng muhim tarmog'i sifatida maydonga chiqadi.

Hukumat organlari qo'l ostida davlat boshqaruvining barcha va xo'jalik boshqaruvining ayrim jihatlariga doir masalalarni hal qilish vakolati mavjud bo'lib, ularni kengroq keltirib o'tadigan bo'lsak, ular – qonuniylik, huquqiy tartibot, mudofaa va xalqaro munosabatlar, jinoyatchilikka qarshi kurash va fuqarolarning

manfaatlari bilan bog'liq ishlar, kadrlar masalasini hal qilish, davlat organlari, korxona, muassasa va tashkilotlar faoliyatini boshqarish va yo'naltirish hamda ular faoliyati ustidan nazorat olib borish, shuningdek budjet, uning ijrosi haqidagi hisobot, moliya, hisob-kitob, mulkchilik munosabatlari, yerdan foydalanish, tabiatni muhofaza qilish, savdo, sog'liqni saqlash, maishiy xizmat ko'rsatish, qurilish, transport, aloqa va aholini ijtimoiy himoya qilish kabi o'ta muhim masalalarni hal qilish va boshqa vakolatlardir. Bu vakolatlarning mavjudligi, o'z navbatida, ijro hokimiyati faoliyati ijtimoiy hayot jabhasining barcha tarmoq va sohalarini qamrab oladi degani bo'lib, ushbu sohalar bevosita ijro organlari harakati natijasida boshqariladi va natijada fuqarolarning hayotiy ehtiyojlari ta'minlanadi.

Ijro hokimiyati o'z ichiga davlatning ko'plab organlarini va xizmatchilarini qamrab oladi va shu sababli ham unda real ko'pdan ko'p vakolatlar bo'ladi. Shuningdek, huquqiy davlatda hukumatning bosh vazifasi fuqarolarning huquq va erkinliklarini kafolatlovchi qonunlarning ijrosini ta'minlashdir.

Mamlakat qonunchilik hokimiyati bir xil maqomga ega bo'lgan bir guruh deputatlardan tashkil topgan bo'lib, ularning asosiy vazifasi va faoliyat turi hayot uchun eng zarur qonunlar ustida ishlash hisoblanadi. Ular xalqning parlamentdagi vakillari bo'lganligi sababli ham bevosita xalqning oldida mas'uliyatli va hisobdordirlar. Hukumat esa bir-biriga bo'ysunuv asosida faoliyat yurituvchi ijro etuvchi hokimiyatning markaziy kollegial organidir. Aynan mana shu ma'noni ifoda etuvchi qoida 2019-yil 10-dekabrda qabul qilingan "O'zbekiston Respublikasining Vazirlar Mahkamasi to'g'risida"gi Qonuni 3-moddasida, o'z ifodasini topgan bo'lib, unga ko'ra Vazirlar Mahkamasi – O'zbekiston Respublikasi Hukumati ijro etuvchi hokimiyatning oliy organi bo'lib, iqtisodiyot, ijtimoiy va ma'naviy sohalarining samarali faoliyat ko'rsatishiga rahbarlik qilishni, O'zbekiston Respublikasi qonunlari, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi qarorlari, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmonlari, qarorlari va farmoyishlari ijrosini ta'minlaydi. Ushbu normaga asosan, hukumat barcha ijro hokimiyati quyi bo'g'in organlarining oliy va kollegial organi sifatida faoliyat olib borishi anglashiladi. Ba'zi an'anaviy prezidentlik boshqaruvi shaklidagi

davlatlar (AQSh)da alohida kollegial organ sifatida ijro hokimiyatining markaziy organi hukumat mavjud emas. Yarimprezidentlik davlatlarida hukumat tarkibi prezident va parlament tomonidan va parlamentar respublikalarda esa hukumat Premyer-ministr (bosh vazir) tomonidan shakllantirilib parlament tomonidan tasdiqlanadi. Parlamentar respublikalarda yoki monarxiyalarda hukumat o'zining to'la tarkibi bilan siyosiy faoliyati yuzasidan parlament oldida javobgar bo'ladi (Buyuk Britaniya, Italiya, Ispaniya) [9].

Davlat va jamiyat hayotida sud hokimiyat odil sudlovni amalga oshirib, barcha qonunga zid harakatlar uchun javobgarlik va jazo muqarrarliligini ta'minlab, jamiyatda adolat qaror topishini kafolatlasa, ijro hokimiyati ijtimoiy hayotning barcha jabhalariga o'zining ta'sirini boshqaruv va qonun hujjatlari ijrosi orqali muntazam ko'rsatib turadi. Jamiyat hayotiga bunday aralashuv qonun hujjatlariga asosan hukumatning o'z huquqiy hujjatlarini qabul qilish va bevosita faoliyati orqali amalga oshirilishi mumkin.

Ba'zi huquqshunos olimlar parlament va hukumat o'rtasidagi aloqalar o'zaro bo'ysunuv asosiga quriladi deb hisoblaydilar. Masalan, K.V. Aranovskiy "parlament va hukumat o'rtasidagi aloqalar o'zaro teng va bo'ysunuv asosiga qurilgandir" [10], deb ta'kidlaydi. Darhaqiqat, davlat hayotida hukumatning parlamentga bo'ysunishini ko'p jarayonlarda kuzatish mumkin. Jumladan, hukumat bevosita ishlab chiqadigan va ijrosini ta'minlaydigan budjetni parlament tasdiqlaydi hamda soliq to'lovlarini ham aynan vakillik organi belgilaydi. Buning natijasida esa, hukumat faoliyati moliyalashtiriladi hamda hukumatning ijro faoliyatini yo'naltiruvchi reja va dasturlar ishlab chiqiladi.

Xorijiy davlatlarda davlat hisobidan maosh olib ishlaydigan hukumat a'zolari tarkibi parlament qabul qilgan qonunlar bilan belgilanadi. Hukumat yoki vazirliklar tomonidan qabul qilingan qarorlar, parlamentning shu masalalar to'g'risida chiqargan qonuni bilan o'z kuchini yo'qotadi. Bu ham ijro hokimiyatining faoliyati qonunosti xususiyatiga ega ekanligini ko'rsatadi. Ayni damda ushbu holat, hukumatning qonunchilik jarayoni va faoliyatida faol emas degan tushunchaga sabab bo'lmashligi kerak. Sababi garchi parlament qonunlarni qabul qilsa-da, ko'pchilik qonun loyihalari aynan hukumat faoliyati natijasida, ijtimoiy hayotdagi

qonuniy yechim talab etiladigan munosabatlarni aniqlash orqali shakllantiriladi. Bundan tashqari, davlat rahbari hukumatning ta'siri natijasida parlament qabul qilgan qonunlarga veto qo'yishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasi Hukumati oliy davlat hokimiyati organlari tizimida o'ziga xos o'ringa ega. Vazirlar Mahkamasining parlamentimiz, ya'ni Oliy Majlis bilan munosabati yangi tahrirda qabul qilingan "O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi to'g'risida"gi Qonunda o'z ifodasini topgan. Unga binoan, Bosh vazir lavozimiga nomzod O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisida uning nomzodi ko'rib chiqilayotgan va tasdiqlanayotganda Vazirlar Mahkamasining yaqin muddatga va uzoq istiqbolga mo'ljallangan harakatlar dasturini taqdim etadi.

Vazirlar Mahkamasi O'zbekiston Respublikasini iqtisodiy va ijtimoiy rivojlantirishning asosiy yo'nalishlarini, Davlat budjetining asosiy parametrlarini va unga o'zgartishlarni ishlab chiqadi hamda ularni O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi palatalariga ko'rib chiqish uchun taqdim etadi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining palatalari Vazirlar Mahkamasi muayyan a'zosining o'zi rahbarlik qilayotgan davlat yoki xo'jalik boshqaruvi organi faoliyati masalalari yuzasidan axborotini eshitishlari hamda zarur bo'lganda uni iste'foga chiqarish to'g'risida O'zbekiston Respublikasi Prezidenti ko'rib chiqishi uchun taklif kiritishlari mumkin.

Vazirlar Mahkamasining a'zolari Respublikasi Oliy Majlisi palatalari majlislarida, palatalarning qo'mitalari majlislarida hozir bo'lish va axborot berishga haqli.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasi deputatlari va O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Senati a'zolari tomonidan Vazirlar Mahkamasi yoki uning muayyan a'zolari faoliyatiga taalluqli masalalar qo'yilgan taqdirda, Bosh vazir shu masalalar yuzasidan zarur tushuntirishlar olish va tushuntirishlar berishga haqli.

Shuningdek, yangi tahrirda qabul qilingan qonunga muvofiq, O'zbekiston Respublikasi Hukumati a'zolari Qonunchilik palatasining majlisida Qonunchilik palatasi deputatlarining savollariga javoblarni taqdim etadi ("hukumat soati"). Mazkur tartib rivojlangan demokratik

mamlakatlarning boy davlatchilik amaliy tajribasi asosida belgilandi.

Bundan tashqari, Vazirlar Mahkamasi O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi palatalari qo'mitalari va komissiyalarining O'zbekiston Respublikasi Hukumati faoliyati masalalariga doir tavsiyalari va takliflarini ko'rib chiqadi hamda ular yuzasidan chora-tadbirlar ko'radi. Tavsiyalar va takliflarni ko'rib chiqish natijalari haqida hamda ko'rilgan chora-tadbirlar to'g'risida Vazirlar Mahkamasi O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi palatalarining tegishli qo'mitalarini va komissiyalarini kelishilgan muddatda xabardor qiladi.

Qonunchilik palatasining, Senatning O'zbekiston Respublikasi Hukumati yoki unga bo'ysunuvchi davlat boshqaruvi organlari faoliyatiga taalluqli bo'lgan parlament so'rovi, Qonunchilik palatasi deputatining, Senat a'zosining shunday so'rovi yuborilgan Vazirlar Mahkamasi yoki uning a'zosi qonunda belgilangan tartibda va muddatlarda javob taqdim etishi shart.

Vazirlar Mahkamasi o'z faoliyatida hokimiyatlar bo'linishi tamoyilidan kelib chiqqan holda o'ziga yuklatilgan vazifa, ya'ni davlatning ijro etish va farmoyish berish faoliyatini amalga oshirar ekan, bu jarayonda Prezident, Oliy Majlis va sud hokimiyati bilan muntazam aloqada bo'ladi. Bu aloqa asosan Oliy Majlis tomonidan qabul qilingan qonun va qarorlarning hamda Prezident farmon, qaror va farmoyishlarining ijrosi yuzasidan amalga oshiriladi. Bundan tashqari ushbu aloqalar Hukumatning qonun loyihalarini Oliy Majlisga taqdim qilishida, deputat so'rovlariga javob yo'llashida, Prezidentning Vazirlar Mahkamasi majlislarida raislik qilishida va Bosh vazir taqdimiga binoan parlament ma'qullagach Prezident tomonidan Hukumatni shakllantirilishida ham namoyon bo'ladi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining huquqiy maqomi va uning davlat hokimiyati tarmoqlariga nisbatan tutgan o'rni O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 89-moddasida o'z aksini topgan bo'lib unga ko'ra, O'zbekiston Respublikasining Prezidenti davlat boshlig'idir va davlat hokimiyati organlarining kelishilgan holda faoliyat yuritishini hamda hamkorligini ta'minlaydi. Mazkur Konstitutsiyaviy-huquqiy asos prezidentning mamlakat hayotidagi eng oliy mansabdor shaxs ekanligini belgilab berishi

barobarida uning ayni paytda davlat hokimiyati organlarining o'zaro kelishilgan holda faoliyat yuritishlarini ta'minlovchi subyekt ekanligini ham ifoda etadi.

Prezidentning Vazirlar Mahkamasi bilan o'zaro faoliyatini tahlil qilish orqali ushbu munosabatlarni shartli ravishda uch guruhga bo'lib o'rganish mumkin. *Birinchi guruhga* prezidentning Vazirlar Mahkamasi tarkibini shakllantirish borasidagi vakolatlariga doir o'zaro hamkorligini belgilovchi qoidalarni kiritish mumkin bo'lsa, *ikkinchi guruhga* bevosita hukumatning faoliyati davomida qabul qiladigan normativ-huquqiy hujjatlariga nisbatan prezidentning ularni bekor qilish va hukumatning majlislarida raislik qilish borasidagi faoliyati asoslari hisoblanadi. *Uchinchi guruhga* prezidentning hukumatga nisbatan bildirilgan ishonchsizlik votumi holatida yoki uning o'zi tomonidan hukumatni vazifasidan ozod etish yuzasidan tegishli qaror qabul qilish bilan bog'liq o'zaro faoliyati huquqiy asoslarini kiritamiz va bu ham hukumatga nisbatan prezidentning muayyan huquqlarga ega ekanligini ko'rsatadi.

Davlatimizda so'nggi yillarda ijro etuvchi hokimiyat organlari faoliyati ham tubdan isloh qilinmoqda va bu, o'z navbatida, ayrim ijro etuvchi hokimiyat organlari va xo'jalik boshqaruvi organlarining zamonaviy talablarga javob bermaydigan institusional asoslari va ular faoliyatining prinsiplari o'tkazilayotgan islohotlarni to'liq ro'yobga chiqarishga hamda jamiyatimiz oldiga qo'yilgan maqsadlarga erishishga to'squinlik qilayotganligi bilan bevosita izohlanadi. Shu va boshqa ijtimoiy zaruriy sabablar asnosida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 8-sentabrda O'zbekiston Respublikasida "Ma'muriy islohotlar konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-5185-son Farmoni qabul qilinib, quyidagilar davlat boshqaruvi tizimini tubdan isloh qilish bo'yicha ma'muriy islohotlarning asosiy yo'nalishlari va vazifalari etib belgilandi:

- ijro etuvchi hokimiyat organlari, shu jumladan ularning tarkibiy va hududiy bo'linmalarini tashkil etish va tugatishning aniq mezonlari hamda tartib-taomillarini joriy qilish;
- ijro etuvchi hokimiyat organlari, ularning tuzilmalari va bo'linmalarini optimallashtirish;
- ijro etuvchi hokimiyat organlari va ular rahbarlarining biriktirilgan sohada davlat siyosati amalga oshirilishida mustaqilligini oshirish;

– “Elektron hukumat” tizimini yanada keng joriy etish;

– davlat xizmatlari ko'rsatish tizimini yanada takomillashtirish;

– ma'muriy adliya tizimini rivojlantirish;

– ijro etuvchi hokimiyat organlarining vazifalari (funktsiyalari, vakolatlari)ni, ularni amalga oshirish mexanizmlari va javobgarlik sohalarini aniqlashtirish, muvofiqlashtirish va o'zaro hamkorlik jarayonlarini takomillashtirish;

– ijro etuvchi hokimiyat organlarining aniq vazifalari (funktsiyalari, vakolatlari)ni va javobgarlik sohalarini belgilash, ishonib topshirilgan tuzilma faoliyatini muvofiqlashtirish va nazorat qilishning aniq tizimini joriy etish va boshqalar belgilandi. Bu o'z navbatida ijro hokimiyati organlari o'z faoliyatida kelgusida faqatgina boshqaruvni amalga oshiruvchi organ sifatidagina emas, balki ilg'or xorijiy tajribaga asoslangan holda zamonaviy shakl va usullarda faoliyatini tashkil etishi, boshqaruvdan ko'ra ko'proq fuqarolarga davlat xizmatlarini ko'rsatishi kerakligi hamda boshqa yo'nalishlarda mustaqil qarorlar qabul qilishi kerakligini huquqiy jihatdan belgilashni nazarda tutdi.

Ushbu yo'nalishdagi ishlarning tadrijiy davomi sifatida kelgusida davlat va hududiy rivojlanish dasturlarini shakllantirishda hududiy ijro etuvchi hokimiyat organlarining tashab-

buskorligini oshirish, strategik rivojlanish dasturlarini amalga oshirish samaradorligiga asoslangan barcha darajadagi ijro etuvchi hokimiyat organlari va ularning rahbarlari faoliyatini, shu jumladan vakillik hokimiyati organlari tomonidan ular hisobotlarini eshitish yo'li bilan baholashning prinsipial yangi tizimini joriy etish, davlat boshqaruvini bosqichma-bosqich nomarkazlashtirish, mahalliy davlat hokimiyati organlarining moliyaviy imkoniyatlari, roli va javobgarligini kengaytirish, mahalliy davlat hokimiyati tizimini tashkil etishda hokimiyatlar bo'linishi prinsipining amaliy ro'yobga chiqarilishini ta'minlash va boshqa shu kabi masalalar turibdiki, ularning amalga oshirilishi natijasida maqsadli tarzda faoliyat yuritadigan, faoliyatining asosiy me'zoni inson haq-huquqlarini ta'minlash bo'ladigan va fuqarolarni davlatdan rozi qilishni maqsad qiluvchi ijro hokimiyatining samarali faoliyat yuritishi ta'minlanadi.

Davlat boshqaruvi doimo doiraviy rivojlanishda, shu bois, u fan oldiga yangidan yangi masalalarni qo'yishi hamda boshqaruv tizimining takomillashuvi va islohotlarni taqozo etishi aniqdir. Bu tabiiy hol, albatta. Zotan, boshqaruv jarayonini takomillashtirish bir martalik tadbir bo'lmasdan, balki jamiyat taraqqiyoti oldimizga qo'yayotgan yangidan yangi vazifalarni muntazam yechib borishning dinamik jarayonidir.

REFERENCES

1. Konstitucija Shvecii (Korolevstva Shvecija) [Constitution of Sweden (Kingdom of Sweden)]. Available at: <https://legalns.com/download/books/cons/sweden.pdf/>.
2. Japoniya. Konstitucija [Japan. Constitution]. Available at: <https://www.krugosvet.ru/enc/gosudarstvo-i-politika/yaponiya-konstitutsiya#part-1/>.
3. Oficial'nyj sajt Prezidenta Respubliki Kazahstan [Official site of the President of the Republic of Kazakhstan]. Available at: https://www.akorda.kz/ru/official_documents/constitution/.
4. Konstitutsija Respubliki Belarus [Constitution of the Republic of Belarus]. Available at: <https://pravo.by/pravovaya-informatsiya/normativnye-dokumenty/konstitutsiya-respubliki-belarus/>.
5. O'zbekiston Respublikasining 2007-yil 11-apreldagi O'RQ-89-son Qonuni tahririda [As amended by the Law of the Republic of Uzbekistan dated April 11, 2007 No. ZRU-89]. O'R QHT, 2007, no. 15.
6. Konstitucija Ukrainy [Constitution of Ukraine]. Available at: https://www.concourt.am/armenian/legal_resources/world_constitutions/const/ukraine/ukrain-r.htm/.
7. Jelektronnyj fond bolee 25 000 000 aktual'nyh pravovyh i normativno-tehnicheskix dokumentov [Electronic fund of more than 25,000,000 current legal and regulatory documents]. Available at: <https://docs.cntd.ru/document/566213051?marker=8QK0M7/>.
8. Mirziyoyev Sh. Yangi O'zbekiston Strategiyasi [New Uzbekistan Strategy]. Tashkent, 2021, p. 83.
9. Available at: docs.google.com/viewerng/viewer?url=http://legalns.com/download/books/cons/spain.pdf/.
10. Aranovskiy K.V. Gosudarstvennoe pravo zarubezhnyh stran. Uchebnik dlja vuzov [State law of foreign countries. Textbook for universities]. Moscow, FORUM-INFRA-M Publ. grup, 1998, p. 418.

UDC: 347.(042)(575.1)
ORCID: 0000-0002-4703-3358

O'ZBEKISTONDA NODAVLAT NOTIJORAT TASHKILOTLARINING DAVLAT TOMONIDAN QO'LLAB-QUVVATLASHNING AYRIM TASHKILIY-HUQUQIY MASALALARI

Narimanov Bekzod Abduvaliyevich,
Toshkent davlat yuridik universiteti
mustaqil izlanuvchisi,
yuridik fanlar bo'yicha falsafa doktori
e-mail: tiu-bek@inbox.ru

Annotatsiya. Mazkur maqolada O'zbekistondagi nodavlat notijorat tashkilotlarining faoliyati bilan bog'liq muammolar, nodavlat notijorat tashkilotini ijtimoiy foydali deb e'tirof etishni huquqiy tartibga solish istiqbollari, nodavlat notijorat tashkilotlari ishtirokidagi ijtimoiy sheriklik institutining huquqiy mexanizmlarini takomillashtirish istiqbollari, O'zbekistonda nodavlat notijorat tashkilotlari milliy assotsiatsiyasi misolida nodavlat sektorni rivojlantirish strategiyasi kabi masalalar tadqiq etilgan.

Kalit so'zlar: nodavlat notijorat tashkilotlari, ijtimoiy foydali deb e'tirof etish, ijtimoiy sheriklik, "xalq diplomatiyasi", soliq imtiyozlari.

НЕКОТОРЫЕ ОРГАНИЗАЦИОННЫЕ И ПРАВОВЫЕ ВОПРОСЫ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ПОДДЕРЖКИ НЕГОСУДАРСТВЕННЫХ НЕКОММЕРЧЕСКИХ ОРГАНИЗАЦИЙ В УЗБЕКИСТАНЕ

Нариманов Бекзод Абдувалиевич,
доктор философии по юридическим наукам (PhD),
самостоятельный соискатель
Ташкентского государственного юридического университета

Аннотация. В данной статье рассматриваются проблемы, связанные с деятельностью негосударственных некоммерческих организаций, перспективы правового регулирования негосударственной некоммерческой организации, подлежащей признанию общественно полезной, перспективы совершенствования правовых норм института социального партнерства с участием негосударственных некоммерческих организаций, стратегия развития некоммерческого сектора на примере Национальной ассоциации негосударственных некоммерческих организаций.

Ключевые слова: негосударственные некоммерческие организации, признание общественно полезными, социальное партнерство, "народная дипломатия", налоговые льготы.

SOME ORGANIZATIONAL AND LEGAL ISSUES OF STATE SUPPORT FOR NON-GOVERNMENTAL NON-PROFIT ORGANIZATIONS IN UZBEKISTAN

Narimanov Bekzod Abduvalievich,
Independent researcher of Tashkent State University of Law,
Doctor of Philosophy (PhD) in Law

Abstract. This article discusses the issues of problems related to the activities of non-governmental non-profit organizations, prospects for the legal regulation of a non-governmental non-profit organizations that is subject to recognition as socially useful, prospects for improving the legal norms of the Institute of Social Partnership with the

participation of non-governmental non-profit organizations, the strategy for the development of the non-profit sector on the example of the National association of non-governmental non-profit organizations.

Keywords: *non-governmental non-profit organizations, recognition as socially useful, social partnership, "people's diplomacy", tax benefits.*

Xalqaro tajribada, umuman, fuqarolik jamiyatini shakllantirish va uning institutlari faoliyatining samaradorligini ta'minlashda asosiy ustuvor yo'nalishlardan biri sifatida NNTlari va davlat organlari o'rtasidagi ijtimoiy sheriklikni amalga oshirish belgilangan.

Prezidentimiz Sh. Mirziyoyev ta'biri bilan aytganda "Islahotlarning amaliy natijadorligini oshirishda, joylarda yangi tashabbuslarni ilgari surishda aholimizning yanada faolroq, yanada tashabbuskor bo'lishiga erishmog'imiz lozim" [1].

Nodavlat notijorat tashkilotlarining davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash bo'yicha uchta asosiy jihat asosida yoritishni maqsad qilib oldik:

1. Nodavlat notijorat tashkilotini ijtimoiy foydali deb e'tirof etishni huquqiy tartibga solish istiqbollari;

2. Nodavlat notijorat tashkilotlari ishtirokidagi ijtimoiy sheriklik institutining huquqiy mexanizmlarini takomillashtirish istiqbollari;

3. O'zbekistonda Nodavlat notijorat tashkilotlari milliy assotsiatsiyasi misolida nodavlat sektorni rivojlantirish strategiyasi.

Bugungi kunda aksariyat rivojlangan davlatlarda, xususan, Braziliya, Germaniya, AQShda NNTlarni "ijtimoiy foydali" deb e'tirof etishda muayyan mezonlar belgilanmoqda [2, 192–196-b.].

XVI asrda Yevropada ilk marotaba xayriya tashkilotlari reyestri "Xayriya maqsadlari to'g'risidagi Statut" asosida belgilangan [3, 10-b.].

D. Moor tomonidan NNTlarini ijtimoiy foydali deb topish 6 ta asosni keltirilgan bo'lib, mazkur tartib-taomil davlat organi tomonidan muayyan huquqiy hujjat asosida mazkur maqomni e'tirof etish tartibi va unga belgilangan imtiyozlardan foydalanish tartibi tasnifi berilgan [4, 10-b.].

S.N. Nemgirova fikricha, NNTlarga mazkur maqomni berish hududlar barqarorligida asosiy o'rin egallaydi [5, 34-b.].

E.K. Guseynov to'g'ri ta'kidlaganidek, NNTlarning ijtimoiy xizmatlarni amalga oshirishi orqali ijtimoiy foydali deb topishi davlat organlarini katta hajmdagi ishdan ozod qiladi [6].

Xorij tajribasidan ma'lumki, homiylik va xayriya faoliyati bilan shug'ullanuvchi nodavlat

notijorat tashkilotlari faoliyati haqidagi ma'lumotlar bir qator bir-biridan mustaqil manbalarda e'lon qilinadi. Turli reyting agentliklari fondlar faoliyatini tahlil qilib ularning reytinglarini e'lon qilib boradi. Mazkur holat homiylik va xayriya faoliyatini amalga oshiruvchilar uchun ham o'ziga xos hisobot vazifasini o'taydi.

Ijtimoiy foydali deb topishda davlatlarning yondashuvini turlicha modellarga ajratish mumkin. Germaniya modeliga ko'ra, ijtimoiy foydali NNTlarga aniq imtiyozlar paketi Soliq kodeksida aniq tartibga solinadi [7, 126–130-b.].

Bolgariya modeliga ko'ra, jamoat birlashmalari va jamoat fondlari kabi NTTlar muayyan qonunlar asosida ijtimoiy foydali deb e'tirof etiladi. Tabiiyki, mazkur maqomni qo'llashda turli tashkiliy-huquqiy shakllarga nisbatan turlicha yondashuvlarni keltirib chiqaradi [8].

Mazkur yondashuvni tizimlashtirish maqsadida ijtimoiy foydali deb topish yagona qonun asosida (Vengriya tajribasi) amalga oshirilmoqda [9].

Aksariyat rivojlangan davlatlarda nodavlat sektorni ijtimoiy foydali deb e'tirof etish jarayonini tadqiq etgan olim D. Morris ta'kidlashicha, ijtimoiy foydali degan maqom jamiyat manfaatiga xizmat qilishi lozim. Turli davlatlardagi vakolatli organlar ijtimoiy foydali deb e'tirof etish bo'yicha komissiyalar 3 ta omil asosida mazkur maqomni taqdim etishi lozim: tashkilot jamiyatga aniq ko'rinib turgan, jamiyat a'zolari e'tirof etgan ijtimoiy foydani keltirishi kerak; ijtimoiy foydali bo'lish uchun yetarli darajada shaxslar guruhi mazkur ijtimoiy faoliyat natijasidan bahramand bo'lishi kerak. Ijtimoiy foydali faoliyat alohida shaxslarga qaratilganda to'liq tasodifiy xarakterga ega bo'lishi kerak. Bu narsa manfaatlar to'qnashuvining oldini olishga qaratilgan [10].

Ijtimoiy foydali faoliyatni aniqlashda turli davlatlarda turlicha nisbatlar keltiriladi. Niderlandiyada nodavlat tashkilotni ijtimoiy foydali deb topishda tashkilot faoliyatining 50 % dan ortiq qismi ijtimoiy foydali hisoblanishi

lozim. Fransiyada tashkilotni ijtimoiy foydali deb e'tirof etish uchun tashkilot qonunda belgilangan ro'yxatdagi kamida 1 ta ijtimoiy xizmatni amalga oshirishi talab qilinadi [11].

Aksariyat davlatlarda "uchinchi sektor"ga ijtimoiy foydali maqomini soliq organlari taqdim etadi. Tahlillar shuni ko'rsatdiki, mazkur maqomni taqdim etishda qonunchilikda tashkilotning tashkiliy-huquqiy shakllariga e'tibor qaratmaydi. Daniya, Finlyandiya, Germaniya, Irlandiya, Niderlandiya, Portugaliya, Shvetsiya mazkur tartib asosida ish yuritadi. Daniyada soliq organlari har yil yakuniga ko'ra qaysi tashkilotni ijtimoiy foydali maqomiga ega tashkilotlar keng jamoatchilikka e'lon qilinadi.

Germaniyada ijtimoiy foydali maqomni mahalliy soliq organlari taqdim etadi va har 3 yilda bir marta tashkilotlarni ijtimoiy foydali predmetiga ko'ra tekshiruvdan o'tkazadi. Niderlandiyada ijtimoiy foydali deb topishning xabardor qilish tartibi o'rnatilgan bo'lib, mazkur protsedura yuzaga kelishi mumkin bo'lgan ma'muriy huquqiy nizoning oldini olishga qaratilgan. Niderlandiyada ijtimoiy foydali deb e'tirof etishning asosiy ko'rinishi sifatida tashkilotning yillik hisobotlarini maxsus standartlar asosida ochiq e'lon qilishga qaratiladi [12, 19–25-b.].

Fikrimizcha, bu, ayniqsa, homiylik tashkilotning mazkur maqomga ega bo'lishi donor tashkilot va jismoniy shaxslarning xayriya mablag'larini amalga oshirishda ishonchli manba bo'lib xizmat qiladi. Bundan tashqari, soliq organlaridan tashqari mustaqil reyting tashkilotlarining, homiylik tashkilotlarining faoliyatini ochiq qilinishi va reytinglarini e'lon qilib borishi turli korrupsiya va manfaatlar to'qnashuvi kabi holatlarining oldini oladi.

Bolgariyada ijtimoiy foydali deb topish Adliya vazirligi tomonidan nodavlat notijorat tashkilotining tegishli hujjatlarni ilova qilgan holda ariza topshirish orqali amalga oshiriladi. Agar Adliya vazirligi tomonidan ijtimoiy foydali maqomni berish rad etilsa, nodavlat tashkiloti Oliy Ma'muriy sudiga ma'muriy organ qarori yuzasidan shikoyat bilan murojaat qilishga haqli [13].

Fikrimizcha, ijtimoiy foydali maqomini taqdim etishga bitta organi vakolatli deb belgilash, keyinchalik nodavlat notijorat tashkilotlarini siyosiy motivlar bilan mazkur maqomdan mahrum qilishga olib kelishi mumkin. Shu sababli

Vengriya va Polshada ijtimoiy foydali maqomini berish va maxsus sertifikatlarini taqdim etish vakolati sud organlariga berilgan. Fransiyada ham mazkur vakolat Davlat kengashi – oliy ma'muriy sud organiga berilgan [14, 20-b.].

Yuqoridagi tahlillardan kelib chiqib, O'zbekiston Respublikasida nodavlat notijorat tashkilotlarining ijtimoiy-iqtisodiy masalalarni hal qilish hamda jamiyat rivojlanishiga qo'shgan hissasini inobatga olgan holda ularning faoliyatini baholash mezonlari va metodologiyalarini ishlab chiqish maqsadga muvofiq.

Mazkur mezonlar xorij tajribasidan kelib chiqqan holda nodavlat notijorat tashkilotini ijtimoiy foydali deb topish va ijtimoiy foydalilik darajasini belgilashga qaratiladi.

Bugungi kunda *80 dan ortiq mamlakatlarda* jamoat palatalari va ularning analoglari tashkil etilgan. Ular ayrim davlatlarda konstitutsiyaviy maslahat organi bo'lsa, ayrimlarida maslahat organlari maqomiga ega. Ushbu tuzilmalar kengashlar shaklida yoki turli komissiyalar, guruhlar, maslahat majlislari va boshqalar shaklida tuzilganligini ko'rishimiz mumkin [15].

Fikrimizcha, mazkur tuzilmaga nodavlat notijorat tashkilotiga ijtimoiy foydali maqomni berish orqali davlat budjetidan ajratilgan mablag'larni subsidiya, grant va ijtimoiy buyurtma shaklida berishda adolatlilik, shaffoflik va natijadorlikka asosiy e'tibor beriladi.

Shu bilan birga, Jamoatchilik palatasi tomonidan fuqarolik jamiyati institutlarining samaradorlik va natijadorlikning asosiy ko'rsatkichlari mezonlari sifatida ijtimoiy foydali loyihalar soni, sohaga oid qonunchilikni takomillashtirish bo'yicha berilgan takliflar va ular asosida ish jarayoni va qonun hujjatlariga kiritilgan tegishli o'zgartirishlar, jamoatchilik nazorati sohasida faollik darajasi kabilarni keltirish mumkin. *Mazkur mezonlar va nodavlat notijorat tashkilotlarining reytingi elektron platformada ochiqlik va shaffoflik prinsiplari asosida barcha soliq to'lovchilar e'tiboriga onlayn rejimda havola etib borish maqsadga muvofiq.*

Butun insoniyat duch kelgan koronavirus pandemiyasi sharoitida yana bir bor ijtimoiy sheriklik mazmun-mohiyati bilan davlat va jamiyat taraqqiyoti uchun eng zarur ijtimoiy, siyosiy va huquqiy institut ekanligini isbotlab bo'ldi. Eng qudratli davlatlar misolida jamiyat va

keng jamoatchilik ishtirokisiz pandemiya kabi muammolarga qarshi kurashga davlatning bir o'zi o'z qolayotganligini ko'rdik.

Ijtimoiy sheriklik tarixi haqida Sh. Yakubov tarixiy davrlar asosida shakllanib, rivojlanib kelgan ijtimoiy hamkorlik XX asrga kelib ijtimoiy sheriklikka transformatsiya bo'lganligini e'tirof etadi [16, 96].

Xorijiy mamlakatlar tajribasiga ko'ra, Buyuk Britaniya va Kanadada hukumatning ijtimoiy sheriklik bo'yicha nodavlat sektor bilan hamkorlik bo'yicha muayyan shartnoma va kelishuvlar doirasida tartibga solinishi mumkin. Germaniya, Janubiy Koreya, Yaponiya kabi davlatlarda hukumatning nodavlat sektor bilan ijtimoiy sherikligining huquqiy mexanizmi Asosiy qonunda belgilangan asosiy prinsiplarga tayanadi. Ya'ni ushbu davlatlarda ijtimoiy sheriklik alohida qonun hujjati bilan tartibga solinmagan.

Nodavlat notijorat tashkilotlarining davlat organlari bilan ijtimoiy sheriklikka bag'ishlangan M.S. Haque [17, 271–290-b.], D.A. Bräutigam, M. Segarra [18, 149–181-b.], P. Willetts [19, 191–212-b.], C.C. Millar [20, 395–414-b.] va boshqa bir qator tadqiqot ishlarini keltirib o'tish mumkin.

T.B. Matiboyevning ta'kidlashicha, XX asr o'rtalarida ijtimoiy shartnoma nazariyasi o'rniga ijtimoiy sheriklik nazariyasi keldi va uning nazariy konseptual nazariyasi ijtimoiy harakat nazariyasi, ijtimoiy birdamlik, ijtimoiy kelishuv, ijtimoiy jipslik to'g'risidagi g'oyalar asosida shakllandi [21, 10-b.]. M. To'xtayeva ta'kidlashicha, qonun, eng avvalo, ijtimoiy, iqtisodiy, gumanitar sohalarida davlat idoralari bilan birga, fuqarolik jamiyati institutlarining o'zaro hamkorligini nazarda tutadi [22].

Sh. Yakubov fikriga ko'ra, mazkur qonun qabul qilinishi barcha davlat organlarining nodavlat notijorat tashkilotlari va fuqarolik jamiyatining boshqa institutlari bilan ijtimoiy sheriklikka kirishishining huquqiy mexanizmi belgilandi [23, 114-b.].

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh. Mirziyoyevning 2020-yil 24-yanvardagi Oliy Majlisga Murojaatida nodavlat notijorat tashkilotlari va fuqarolik jamiyatining boshqa institutlari bugungi kunda aholini o'ylantirayotgan muammolarga davlat idoralari e'tiborini qaratib, o'zlarining asoslangan takliflarini berib borishlari maqsadga muvofiq bo'ladi.

Buning uchun mamlakat va hududlar darajasida nodavlat notijorat tashkilotlari bilan ijtimoiy sheriklikni keng yo'lga qo'yib, grantlar va ijtimoiy buyurtmalarni ko'paytirishimiz kerak. Vazirlik va idoralar ham bir chetda tomoshabin bo'lib o'tirmasdan, bunday ijtimoiy hamkorlik ishlarini kengaytirishi lozim. Shuning uchun Oliy Majlis huzuridagi Nodavlat notijorat tashkilotlarini va fuqarolik jamiyatining boshqa institutlarini qo'llab-quvvatlash jamoat fondining faoliyatini takomillashtirish darkor, deb ta'kidladi [24].

NNT faoliyatini qo'llab-quvvatlash va ijtimoiy sheriklikni ta'minlash uchun 2019-yilda parlament komissiyasi tomonidan 321 ta loyihani amalga oshirishga 37 mlrd so'm ajratildi [25].

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 58-moddasiga muvofiq davlat organlari va mansabdor shaxslarning jamoat birlashmalari faoliyatiga aralashishiga, shuningdek jamoat birlashmalarining davlat organlari va mansabdor shaxslar faoliyatiga aralashishiga yo'l qo'yilmaydi.

A. Saidov ta'kidlashicha, ijtimoiy sheriklik – davlat organlari va NNT o'rtasida fuqarolarning keng ko'lamlı ijtimoiy muammolarini hal qilishga, ayniqsa, yoshlarning tashabbuslari va zamonaviy g'oyalarini haqiqatda ilgari surishga qaratilgan hamkorlikning samarali mexanizmiga aylana olgani yo'q [26, 123-b.].

O'zbekiston Respublikasining "Ijtimoiy sheriklik to'g'risida"gi O'RQ-376-son Qonuni ijtimoiy sheriklikning huquqiy mexanizmlarini belgilab berish maqsadida qabul qilingan maxsus hujjat sanaladi. Mazkur fikrlarga qo'shilgan holda M. Karimova tadqiqot ishi davomida Toshkent shahri va viloyatida Ijtimoiy sheriklik bo'yicha Jamoatchilik komissiyasining faoliyatini o'rganib, belgilangan vazifalar umuman bajarilmaganligi va umuman mazkur tuzilma rasmiy xarakterga ega bo'lgan amalda deyarli ishlamayotganligi ta'kidlanadi [28].

"Ijtimoiy sheriklik to'g'risida"gi Qonunining 21-moddasiga O'zbekiston Respublikasining 2017-yil 14-sentabrdagi O'RQ-446-sonli Qonuniga asosan kiritilgan qo'shimchaga asosan davlat boshqaruvi organlari tomonidan ijtimoiy masalalarni hal qilish uchun budjetdan tashqari mablag'lar hisobidan bevosita davlat ijtimoiy buyurtmasini nodavlat notijorat tashkilotlariga berish mumkin.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2018-yil 23-fevraldagi 135-son qarori bilan Sotsial va ijtimoiy ahamiyatga molik loyihalarni amalga oshirish uchun davlat boshqaruvi organlari tomonidan davlat ijtimoiy buyurtmasini berish tartibi to'g'risidagi nizom tasdiqlandi.

Ushbu qonunchilikdagi o'zgartirishlarga ko'ra, davlat boshqaruvi organlari o'z vazifa va funksiyalari doirasidagi ijtimoiy masalalarni samarali va tejamkor usulda nodavlat notijorat tashkilotlariga budjetdan tashqari mablag'lar hisobidan bevosita davlat ijtimoiy buyurtmasini berishi orqali hal qilish imkoniyatiga ega bo'lishdi.

Biroq amaliyotda davlat boshqaruvi organlari tomonidan o'z vazifa va funksiyalari doirasidagi

ijtimoiy masalalarni samarali va tejamkor usulda nodavlat notijorat tashkilotlariga budjetdan tashqari mablag'lar hisobidan bevosita davlat ijtimoiy buyurtmasini berish tajribasidan deyarli foydalanmayapti.

Buning sabablaridan biri, davlat boshqaruvi organlari tomonidan ushbu institutni imkoniyatlari va afzalliklarini to'liq bilmaslik hisoblanadi.

Shu bois, davlat boshqaruvi organlari mas'ul xodimlari uchun ushbu institutning imkoniyatlari va afzalliklari bo'yicha doimiy ravishda adliya vazirligi va Jamoatchik palatasi tomonidan seminar-treninglarni tashkil qilish taklif qilinadi.

REFERENCES

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Oliy Majlisga Murojaati [Address of the President of the Republic of Uzbekistan to the Oliy Majlis]. Xalq so'zi – People's Speech, January 21, 2020.
2. Koroleva L. P. Problemy i predlozheniya po kvalifikacii statusa social'no orientirovannoj nekommercheskoj organizacii v kachestve nalogoplatelshhika [Problems and suggestions for qualifying the status of a socially oriented non-profit organization as a taxpayer]. Nalogi i finansovoe pravo – Tax and financial law, 2011, no. 6, pp. 192-196.
3. Izbrannye polozheniya iz mirovoj praktiki o porjadke predostavleniya organizacijam statusa blagotvoritel'nyh, obshchestvennoj pol'zy i osvobodzhdennyh ot nalogoooblozhenij. Sbornik materialov [Selected provisions from world practice on the procedure for granting organizations the status of charitable, public benefit and tax-exempt. Collection of materials]. Mezhdunarodnyj centr nekommercheskogo prava – International Center for Non-Commercial Law, Almata, 2008, p. 10.
4. Yakubov Sh. Davlat va fuqarolik jamiyati institutlari hamkorligining huquqiy mexanizmlari. Monografiya [Legal mechanisms of cooperation between state and civil society institutions. Monograph]. Tashkent, 2018, p. 96.
5. Nemgirova S.N. Potencial razvitiya social'no orientirovannyh nekommercheskih organizacij kak postavshhikov obshchestvenno poleznyh uslug [Development potential of socially oriented non-profit organizations as providers of socially useful services]. Vestnik Instituta kompleksnyh issledovanij aridnyh territorij – Bulletin of the Institute for Integrated Research of Arid Territories, 2017, vol. 1, no. 1 (34).
6. Gusejnov E.K. Nekommercheskiye organizatsii v sfere uslug sotsialnoy zashiti: perspektivi razvitiya i problemi gosudarstvennoj podderjki [Non-profit organizations in the field of social protection services: development prospects and problems of state support]. Diskussii. 2013, no. 11 (41).
7. Sigidaeva A.V., Koropec A.A., Pavlova V.S. Analiz zarubejnogo opita nalogoooblozheniya nekommercheskix organizatsiy [Analysis of foreign experience in taxation of non-profit organizations]. Problemi razvitiya predpriyatiy: teoriya i praktika – Enterprise development problems: theory and practice, 2019, no. 1-3, pp. 126-130.
8. Miheeva Y. M., Peshkova N. N. Status blagotvoritel'noy organizatsii v strukture regiona [The status of a charitable organization in the structure of the region]. 2012.
9. Goncharenko L.I. i dr. Nalogoooblozheniye nekommercheskix organizatsiy [Taxation of non-profit organizations]. 2017.
10. Morris D., Unit C.L. How does the Common Law Assess Public Benefit in Order to Define a Charity. International Journal for Not-for-Profit Law, 1999, no. 2.

11. Izbrannye polozheniya iz mirovoj praktiki o porjadke predostavleniya organizacijam statusa blagotvoritel'nyh, obshchestvennoj pol'zy i osvobodzhdennyh ot nalogoblozhenij. Sbornik materialov [Selected provisions from world practice on the procedure for granting organizations the status of charitable, public benefit and tax-exempt. Collection of materials]. Mezhdunarodnyj centr nekommercheskogo prava – International Center for Non-Commercial Law, Almata, 2008, p. 16.
12. Borovkova Y.I. Blagotvoritelnost' i sponsorstvo [Charity and sponsorship]. Vestnik nauchnogo obshchestva studentov, aspirantov i molodih uchenih – Bulletin of the scientific society of students, graduate students and young scientists, 2018, no. 2, pp. 19–25.
13. Zakon ob yuridicheskix licax s nekommercheskimi celyami [Law on Legal Entities with Non-Profit Municipalities].
14. Izbrannye polozheniya iz mirovoj praktiki o porjadke predostavleniya organizacijam statusa blagotvoritel'nyh, obshchestvennoj pol'zy i osvobodzhdennyh ot nalogoblozhenij. Sbornik materialov [Selected provisions from world practice on the procedure for granting organizations the status of charitable, public benefit and tax-exempt. Collection of materials]. Mezhdunarodnyj centr nekommercheskogo prava – International Center for Non-Commercial Law, Almata, 2008, p. 20.
15. Saydullayev Sh.A. Jamiyat – islohotlar tashabbuskori [Society is the initiator of reforms]. Xalq so'zi – People's word, 2020, July 15, no. 14.
16. Yakubov Sh. Davlat va fuqarolik jamiyati institutlari hamkorligining huquqiy mexanizmlari. Monografiya [Legal mechanisms of cooperation between state and civil society institutions. Monograph]. Tashkent, 2018, p. 96.
17. Haque M. S. Governance based on partnership with NGOs: implications for development and empowerment in rural Bangladesh. International Review of Administrative Sciences, 2004, vol. 70, no. 2, pp. 271–290.
18. Bräutigam D. A., Segarra M. Difficult partnerships: the World Bank, states, and NGOs. Latin American Politics and Society, 2007, vol. 49, no. 4, pp. 149–181.
19. Willetts P. From “consultative arrangements” to “partnership”: The changing status of NGOs in diplomacy at the UN. Global Governance: A Review of Multilateralism and International Organizations, 2000, vol. 6, no. 2, pp. 191–212.
20. Millar C.C.J.M., Choi C.J., Chen S. Global strategic partnerships between MNEs and NGOs: Drivers of change and ethical issues. Business and Society Review, 2004, vol. 109, no. 4, pp. 395–414.
21. Matiboyev T.B. O'zbekistonda ijtimoiy sheriklik tizimi: shakllanishi, rivojlanishi va istiqbollari [The system of social partnership in Uzbekistan: formation, development and prospects]. Tashkent, Akademiy, 2014, p. 10.
22. Social partnership plays an important role in the development of civil society institutions. Available at: <http://parliament.gov.uz/upload/iblock/cb3/srsiefppoztkkk.pdf/>.
23. Yakubov Sh. Davlat va fuqarolik jamiyati institutlari hamkorligining huquqiy mexanizmlari. Monografiya [Legal mechanisms of cooperation between state and civil society institutions. Monograph]. Tashkent, Lesson Press Publ., 2018, p. 114.
24. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Oliy Majlisga Murojaati [Address of the President of the Republic of Uzbekistan to the Oliy Majlis]. Xalq so'zi – People's word, 2020, January 21.
25. O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligining 2020-yil 1-avgustdagi 9/11-3/3-462 son javob xati [Reply letter of the Ministry of Justice of the Republic of Uzbekistan dated August 1, 2020 No. 9/11-3/3-462].
26. Yakubov Sh. Davlat va fuqarolik jamiyati institutlari hamkorligining huquqiy mexanizmlari. Monografiya [Legal mechanisms of cooperation between state and civil society institutions. Monograph]. Tashkent, Lesson Press Publ., 2018, p. 123.
27. Saidov A.X. Fuqarolik jamiyati institutlari yuksalish bosqichida [Civil society institutions are on the rise]. 08.05. 2020. Uza official website. Available at: <http://uza.uz/oz/society/fu-arolik-zhamiyati-institutlari-yuksalish-bos-ichida-08-05-2018/>.
28. Karimova M. Ijtimoiy sheriklik masalalariga jiddiy yondashuv zarur [A serious approach to social partnership issues is needed]. Jamiyat ijtimoiy-siyosiy gazetasi – Socio-political newspaper of the society, 2016, no. 87.

UDC: 341(042)(575.1)
ORCID: 0000-0002-5138-5700

XALQARO ELEKTRON SAVDO MUNOSABATLARINI KOLLIZION-HUQUQIY TARTIBGA SOLISH MASALALARI

Yakubov Axtam Nusratilloevich,
Toshkent davlat yuridik universiteti
mustaqil izlanuvchisi,
yuridik fanlar bo'yicha falsafa doktori
e-mail: akhtam.yakubov@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada elektron savdo tushunchasi, jahondagi elektron savdoning umumiy holati va yuksalish dinamikasi, xalqaro elektron savdoni tartibga solishda xorijiy mamlakatlar qonunchiligi tajribasi, bu sohada qo'llaniladigan kollizion normalar va ularning ahamiyatiga to'xtalgan holda, milliy qonunchilikni takomillashtirishga oid takliflar ilgari surilgan. Shuningdek, maqolada muallif tomonidan O'zbekistonda elektron savdoga asoslangan iqtisodiyotni yaratish, tovarlar (xizmatlar) ishlab chiqaruvchi mahalliy korxonalarning tashqi savdo munosabatlarida faol ishtirok etishiga salbiy ta'sir ko'rsatayotgan ayrim muammolar ilmiy jihatdan tahlil qilinib, xalqaro amaliyot asosida takliflar ilgari surilgan. Elektron tijorat munosabatlarini tartibga solishga qaratilgan qonun normalarining ahamiyati amaliy misollar asosida tahlil qilinib, ularni takomillashtirish zarurati asoslab berilgan. Shu bilan bir qatorda, elektron tijorat, kriptovalyuta aylanmasini tartibga soluvchi qoidalar xorijiy olimlar va xalqaro tajriba asosida tahlil etilib, milliy qonunchilikka kiritish zarurati asoslangan. Elektron tashqi savdo bitimlardan kelib chiqadigan munosabatlarni tartibga solish masalalari yuzasidan ilmiy bahs yuritilib, ilmiy-nazariy xulosalar ilgari surilgan. Muallif tomonidan transchegaraviy elektron tijorat masalalari xorijiy olimlarning ilmiy-nazariy qarashlari va mavjud xalqaro hujjatlar asosida tahlil etilib, bu borada milliy qonunchilikni takomillashtirish yuzasidan xulosalarga kelingan.

Kalit so'zlar: "lex voluntatus", business to business (B2B), business to customer (B2C), "lex venditoris", "lex loci contractus", "locus regit actum", "lex electronica", server joylashgan joy.

КОЛЛИЗИОННО-ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ МЕЖДУНАРОДНЫХ ЭЛЕКТРОННЫХ ТОРГОВЫХ ОТНОШЕНИЙ

Якубов Ахтам Нусратиллоевич,
доктор философии по юридическим наукам,
самостоятельный соискатель
Ташкентского государственного юридического университета

Аннотация. В статье анализируются понятие электронной коммерции, общее состояние и динамика роста электронной коммерции в мире, опыт зарубежного законодательства в регулировании международной электронной коммерции, коллизийные правила в этой сфере и их значение, даны предложения по совершенствованию национального законодательства. В статье также проводится научный анализ некоторых вопросов, негативно влияющих на создание в Узбекистане экономики, основанной на электронной коммерции, активное участие местных производителей товаров (услуг) во внешнеторговых отношениях, поэтому вносятся предложения, основанные на международной практике. На практических примерах проанализирована важность правовых норм, направленных на регулирование отношений электронной коммерции, и обоснована необходимость их совершенствования. Кроме того, правила, регулирующие электронную коммерцию, обращение криптовалюты, анализируются на основе мнений зарубежных ученых и международного опыта, исходя из необходимости включения их в национальное законодательство. Состоялась научная дискуссия по вопросам регулирования отношений,

возникающих в результате электронных внешнеэкономических сделок, сделаны научно-теоретические выводы. Автор анализирует вопросы трансграничной электронной торговли на основе научно-теоретических взглядов зарубежных ученых и существующих международных документов, а также делает выводы о совершенствовании национального законодательства.

Ключевые слова: “lex voluntatus”, business to business (B2B), business to customer (B2C), “lex venditoris”, “lex loci contractus”, “locus regit actum”, “lex electronica”, местонахождение сервера.

COLLISION REGULATION OF INTERNATIONAL ELECTRONIC COMMERCIAL RELATIONS

Yakubov Akhtam Nusratilloevich,

Researcher of Tashkent State University of Law,
Doctor of Philosophy (PhD) in Law

Abstract. The article analyzes the concept of e-commerce, the general state and dynamics of growth of e-commerce in the world, the experience of foreign legislation in the regulation of international e-commerce, conflict rules in this area and their significance, proposals for improving national legislation. Some issues that negatively affect the creation of an e-commerce-based economy in Uzbekistan, the active participation of local producers of goods (services) in foreign trade relations, and makes proposals based on international practice are scientifically analyzed in the article. The importance of legal norms aimed at regulating e-commerce relations is analyzed on the basis of practical examples and the need to improve them is justified. In addition, the rules governing e-commerce, crypto-currency circulation are analyzed on the basis of foreign scholars and international experience, based on the need to include them in national legislation. There is a scientific debate on the regulation of relations arising from electronic foreign trade transactions, and scientific and theoretical conclusions are made. The author analyzes the issues of cross-border e-commerce on the basis of scientific and theoretical views of foreign scientists and existing international documents and draws conclusions on the improvement of national legislation.

Keywords: “lex voluntatus”, business to business (B2B), business to customer (B2C), “lex venditoris”, “lex loci contractus”, “locus regit actum”, “lex electronica”, server location.

O'tgan davrda jahon iqtisodiy integratsiyalashuvda ishtirok etish, xalqaro savdo munosabatlarini rivojlantirish bo'yicha O'zbekistonda amalga oshirilayotgan islohotlar ushbu sohaga zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish bo'yicha chora-tadbirlarni ko'rish, xalqaro savdo munosabatlarini raqamlashtirish, shu jumladan, elektron savdo munosabatlarini rivojlantirish zaruratini vujudga keltirmoqda.

Savdo tahlillariga ko'ra, onlayn xarid qilish oldingi davr bilan taqqoslaganda 4 baravarga oshgan. Agar bu o'sish davaom etadigan bo'lsa, kelgusida 2025-yilga borib savdo kompaniyalarining kirim hajmi 15 %dan 25 %ga oshishi kutilmoqda. Elektron xalqaro savdolariga e'tibor qaratadigan bo'lsak, Amazon kompaniyasi o'tgan 6 yil davomida elektron mahsulot sotish hajmi yillik 458 milliondan 9,2 mlrd dollarga o'sgan [1].

2021-yilning sentabr holatiga Amazonda AQSh hududining o'zida 150,6 mln mobil aloqa foydalanuvchilari xarid amalga oshirgan. Hozirda Amazon do'konlari bo'ylab qariyb 2,5 mln sotuvchilar faol savdo amalga oshirmoqda.

O'zbekistonda elektron savdoga asoslangan iqtisodiyotni yaratish, tovarlar (xizmatlar) ishlab chiqaruvchi mahalliy korxonalarining tashqi savdo munosabatlarida faol ishtirok etishda salbiy ta'sir ko'rsatayotgan ayrim muammolarni qayd etib o'tish zarur.

Jumladan,

birinchi, elektron savdo sohasidagi munosabatlarni huquqiy tartibga solishga qaratilgan tizim bir vaqtning o'zida keng doiradagi aholi va tadbirkorlik subyektlari uchun elektron tijoratdan foydalanish imkonini ta'minlamaydi;

ikkinchi, zamon talablariga javob bermaydigan, davlat boshqaruv organlarini cheklanmagan nazorat funksiyasiga asoslangan tovarlar eksport qilishning eskirgan byurokratik to'siqlari hali ham mavjud;

uchinchi, O'zbekiston Respublikasi Soliq kodeksi elektron tijorat sohasidagi tadbirkorlik subyektlari, jumladan, axborot vositachilari faoliyatini kengaytirishni rag'batlantirmaydi, bu esa Internet tarmog'i orqali mahsulotlarni xufiyona ayirboshlash hajmi oshishiga olib kelmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 24-yanvardagi Oliy Majlisga qilgan murojaatnomasida "Xaridorgir mahsulotlar turlarini aniqlash, ularga bozor topish va sotish bilan xususiy treyding kompaniyalari shug'ullanishi, buning uchun esa savdo faoliyatini tartibga soladigan qonun loyihalari to'plamini ishlab chiqish lozim. Bu tashqi savdo bilan bir qatorda, ichki bozorga ham tegishli" [2] ekanligini alohida qayd etib o'tganlar.

So'nggi yillarda qayd etish zarurki, elektron tijorat sohasini isloh qilish, sohaga zamonaviy tendensiyalarni jalb qilishga qaratilgan bir qator normativ-huquqiy hujjatlar qabul qilinganligini ham ta'kidlab o'tish zarur.

"Elektron tijorat to'g'risida", "Aloqa to'g'risida", "Axborotlashtirish to'g'risida", "Mualliflik huquqi va turdosh huquqlar to'g'risida", "Axborotdan foydalanish kafolatlari va erkinligi to'g'risida", "Telekommunikatsiyalar to'g'risida", "Pochta aloqasi to'g'risida", "Elektron raqamli imzo to'g'risida" va "Elektron hujjatlar aylanishi to'g'risida"gi qonunlar qabul qilindi.

Vazirlar Mahkamasining 2015-yil 4-dekabrda 353-son qarori bilan "2016–2018-yillar davrida O'zbekiston Respublikasida elektron tijoratni rivojlantirish Konsepsiyasi" tasdiqlangan [3]. Mazkur ishlarni mantiqiy davomi sifatida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 14-maydagi PQ-3724-son qarori bilan 2018–2021-yillarda O'zbekiston Respublikasida elektron tijoratni rivojlantirish Dasturi ham qabul qilingan.

Mazkur hujjatlar bilan xalqaro to'lov tizimi orqali to'langan holda butunjahon Internet tarmog'i orqali bitta invoys bo'yicha 5 ming AQSh dollarigacha tovar (xizmat)larni eksport qilishda xaridor bilan yozma shartnoma tuzish talab etilmaydi va barcha yuridik va jismoniy shaxslarga umumqabul qilingan xalqaro amaliyotga muvofiq hisobot yuritgan holda Tashqi savdo operatsiyalarining yagona elektron axborot tizimiga axborot kiritmasdan hamda pochta aloqa xizmatlari ko'rsatish qoidalariga muvofiq yukning bojxona deklaratsiyasini rasmiylashtirmasdan amalga oshirishga ruxsat etila boshlandi [4].

Shu bilan birga, bugungi kunda, integratsiyalashtirilgan savdo va marketing platformalarini, internet-magazinnlarni, yanada takomillashtirilgan to'lov tizimlarini, shuningdek elektron tijoratda logistika tizimini yaratish, tadbirkorlikni rivojlan-

tirish yo'lidagi byurokratik to'siqlarni bartaraf etish, xalqaro standartlarga yo'naltirgan holda ishbilarmonlik muhitini yaxshilash bo'yicha tizimli muammolar saqlanib qolinmoqda.

Bu borada qabul qilinadigan elektron tijorat munosabatlarini tartibga solishga qaratilgan qonun normalari nafaqat ichki milliy qonunchilikda, balki boshqa chet el elementi bilan murakkablashgan ijtimoiy munosabatlarda ham asosiy hujjat bo'lib xizmat qiladi.

Transchegaraviy elektron tijorat sohasida yuzaga keladigan munosabatlar chet el elementi bilan murakkablashadi va bu, o'z navbatida, ko'rib chiqilayotgan munosabatlarga nisbatan qo'llaniladigan huquqni tanlash muammolarini tug'diradi.

Ushbu sohada tadqiqotlar o'tkazgan milliy va xorijiy olimlarning ishlariga e'tibor bersak, rivojlangan davlatlarda ushbu sohani tadqiq qilishni ilk namoyondalaridan biri sifatida M. Frendoni qayd etish zarur. U o'z tadqiqotida o'tgan asrning so'ngi yillarida elektron tijoratning amaldagi va kelgusi istiqbollari, ushbu sohani huquqiy tartibga solish masalalariga urg'u bergan [5, 1-b.]. M.C.A. Kelman va M. Chissick tomonidan ham e'lon qilingan ishda ushbu sohadagi amaliyotga uchrayotgan muammolar, sud amaliyoti hujjatlari tahlil qilingan [6, 4-b.] bo'lsa, 2002-yilda e'lon qilingan K. Henderson va A. Poulterning tadqiqot ishi ham ushbu sohadagi huquqiy muammolarni ilmiy jamoatchilikka taqdim etgan [7, 289-b.].

Axborot texnologiyalar ko'magida virtual olamda elektron shaklda o'rnatilgan munosabatlarga tatbiq qilinadigan huquqni tanlash ayniqsa, axborot bir necha soniya ichida davlat chegaralarini kesib o'tishi, ma'lumotlarga kirish bir vaqtning o'zida turli mamlakatlar hududidan o'tishi kabi holatlar bilan murakkablashadi.

Bugungi kunda xalqaro yoki milliy miqyosda transchegaraviy elektron tijorat sohasida vujudga keladigan munosabatlar uchun aniq, unifikatsiyalashgan, moddiy-huquqiy va kolliziyaviy-huquqiy normalar mavjud emas. Bundan tashqari, bu kabi munosabatlar bir vaqtning o'zida bir necha davlatlar huquqi (domen aloqasi, savdo (ekspluatatsiya) aloqasi, yashash yoki ro'yxatdan o'tish joyi bo'yicha) bilan bog'liqligi sababli ularni qaysi huquq normalari va yurisdiksiya bilan o'zaro bog'liqligini, nisbatan eng uzviy bog'liqligini aniqlash muhim ahamiyat kasb etadi [8, 52-b.].

I. Rustambekov Internet tarmog'ida kollizion muammolarning eng optimal yechimi kollizion normalarni unifikatsiya qilish hamda erk muxtoriyati tamoyilini qo'llashdan iboratligini qayd etgan [9, 52-b.]. Biz ushbu fikrni to'liq qo'llab-quvvatlaymiz.

Elektron tijorat sohasida yuzaga keladigan munosabatlarni kolliziyaviy-huquqiy tartibga solish muammolari Xalqaro savdo palatasining (keyingi o'rinlarda XSP deb yuritiladi) muhokama markazidagi masalalardan hisoblanadi. Uning elektron tijorat sohasida moddiy-huquqiy qoidalarini ishlab chiqishdagi faolligi natijasida bir qator tavsiyalar ham qabul qilindi (ICC eTerms 2004. ICC Guide for eContracting, etc.) [10, 47-b.].

“Elektron biznes sohasidagi global harakatlar rejalari” [11], Transchegaraviy signallarni ushlab qonuniy tartibini maqbullashtirishda huquqiy yordam to'g'risidagi ikki tomonlama bitimlardan foydalanish siyosati [12]; Elektron tijoratga nisbatan yurisdiksiya va qo'llanadigan huquq masalalari bo'yicha siyosati [13] kabi hujjatlarda elektron tijorat sohasidagi munosabatlarni kolliziyaviy-huquqiy tartibga solishda subyektlar tarkibi bo'yicha farqlashga alohida urg'u berilgan.

Bunda tijorat tashkilotlari, ya'ni yuridik shaxslar o'rtasidagi munosabatlar – business to business (B2B), yuridik shaxs va jismoniy shaxs (iste'molchi) o'rtasidagi munosabatlarni – business to customer (B2C) va jismoniy shaxslar (foydalanuvchilar) o'rtasidagi munosabatlarni – customer to customer (C2C) kategoriyalariga bo'lib ifodalanadi.

XSP yondashuvini shakllantirishda V2V va V2S tarmoqlaridagi elektron tijoratda vositachilikni o'zida ifodalaydigan bitimlarni tartibga solishda asosiy kolliziyaviy bog'lovchilar sifatida shartnoma tuzilgan joy qonuni (lex loci contractus) va ushbu hujjat ijro etiladigan mamlakatning qonuni (locus regit actum) kollizion bog'lovchilar ilgari surilgan.

Ammo mazkur hujjatda yuqoridagi ikki kollizion bog'lovchi mazmunan mavhumroq ishlab chiqilgan va ko'pincha o'z-o'zini tartibga solish va “shartnoma tuzishda erk muxtoriyati” (shartnomani tuzish erkinligi – lex voluntatis) [14, 47-b.] yoki taraflarning erk muxtoriyati (party autonomy) prinsiplari bilan o'rnini almashgan holda ifodalangan.

O'zbekiston Respublikasi fuqarolik qonunchiligidagi kamchiliklardan biri sifatida zamonaviy bozor sharoitlarida talab etiladigan fuqarolik-huquqiy shartnomalar va munosabatlarning alohida shakllari sifatida elektron tijorat, kriptovalyuta aylanmasi va boshqalarni tartibga solish nazarda tutilmaganligi [15] ham qo'yilganligini qayd etish zarur.

Umid qilamizki, ushbu masalalar yangi tahrirda qabul qilinayotgan Fuqarolik kodeksining Xalqaro xususiy huquq sohasidagi bobida o'z aksini topadi.

Xalqaro tajribada mazkur ko'tarilgan masalalarni hal qilish mexanizmlariga e'tibor qaratish zarur. Qayd etish lozimki, maqsadga yo'naltirilgan faoliyat konsepsiyasi elektron savdo faoliyatining asoslari va savdo munosabatlarini kolliziyaviy-huquqiy tartibga solish umumiy tan olingan yondashuvlari (tomonlarda qo'llanadigan huquqni tanlash imkoni bo'lmagan taqdirda) “lex venditoris” – “sotuvchi mamlakatining huquqi” bog'lovchisi orqali o'zaro birikib, mazkur konsepsiya doirasida aniq kolliziyaviy-huquqiy yechim topiladi.

Doktrinada, shuningdek, Internetda vujudga keladigan munosabatlar o'ziga xosligi, ularning xilma-xilligi sababli tabiatan qat'iy kollizion bog'lovchilarni qo'llashdan voz kechish hamda maqbul yechim sifatida “tomonlarning xohish-irodasi avtonomiyasi” va kollizion bog'lovchining muayyan davlat hududi bilan haqiqiy aloqasini aniqlashga imkon beradigan “yaqin aloqa” mezonidan foydalanish tavsiya etiladi [16].

Xalqaro xususiy huquqda keng tarqalgan “taraf joylashgan joy qonuni”, “bitim tuzilgan joy qonuni” va “zarar yetkazilgan joyi qonuni” bog'lovchilari Internet munosabatlarda boshqacharoq o'ringa ega bo'lib, maxsus kollizion bog'lovchilar bilan birgalikda qo'llanadi (masalan, “server joylashgan joy qonuni”).

“Server joylashgan joy” [17] – bu aloqa tizimi (uskunalar va dasturiy ta'minot) joylashgan makon. Agar uskuna yoki unda joylashgan dasturiy ta'minot ma'lum bir shaxsning ixtiyorida bo'lsa va ularning yordami bilan Internetda yuridik oqibat tug'diradigan harakatlar amalga oshirilsa hamda “veb-server joylashuvi makoni” bog'lovchisi Internet munosabati ishirokchisi bo'lgan shaxsni aniqlash uchun foydalanilsa, uskunaning joylashuvi server joylashuvi joyiga mos keladi [18, 149-b.] deya qayd etilgan.

Biz yuqoridagi yondashuvni unchalik ham qo'llab-quvvatlamaymiz. Chunki, birinchi navbatda, Internetda vujudga keladigan va tatbiq etiladigan savdo munosabatlari amalga oshirishning elektron usullari bu, avvalo, kolliziyaviy-huquqiy tartibga solishga bilvosita ta'sir qilishi mumkin bo'lgan va bitim amalga oshiriladigan joy va ushbu munosabatlar subyektlarining milliy mansubligini aniqlash uchun hisobga olinishi zarur bo'lgan munosabatlarning shaklidir.

Jumladan, yuqorida ko'rsatilgan "server joylashgan mamlakat huquqi" yoki elektron xabarni jo'natuvchi yoki oluvchi mamlakati huquqi mustaqil ravishda idrok etilmasdan, faqatgina shartnomaviy savdo munosabatlarda bitimni amalga oshirish joyi va sotuvchi mamlakati huquqini aniqlashtirishi mumkin.

Elektron texnologiyalarning transchegaraviy savdo munosabatlari shakliga turli ko'rinishda ta'sir qilishi, doktrinada turli xil elektron shakllarda rasmiylashtiriladigan va eng avvalo, Internetda amalga oshiriladigan munosabatlarni o'zini o'zi tartibga solish tizimini rivojlanishiga olib keldi.

Bu yerda so'z *lex electronica* (informatica), konsepsiyasi haqida bormoqda. Uning kelib chiqishi Internetda tuzilgan bitimlar bo'yicha nizolarni hal qilishda yondashuvlarni unifikatsiya qilish zarurati bilan bog'liq. "*Lex electronica* (informatica) – bu transchegaraviy elektron tijorat huquqi bo'lib, uning ostida munosabatlar ishtirokchilari tomonidan o'zaro ichki foydalanish uchun o'rnatiladigan va hakamlar tomonidan ushbu munosabatlardan kelib chiqadigan nizolarni hal qilishda tomonlarning xohish-istaklarini hisobga olgan holda va elektron tijorat sohasining hozirgi holatini inobatga olib, qiyosiy huquqiy tahlil asosida qo'llanadigan elektron axborot muhitida transmilliy bitimlarni tuzish bilan bog'liq munosabatlarni tartibga soluvchi xalqaro huquqiy tuzdagi normalar tizimi tushunilishi kerak" [19].

Bundan tashqari, xorijiy adabiyotlarda keltirilishicha, "*lex mercatoria*" hosilasi sifatida "*lex informatica*"ning rivojlanishini taraflar o'rtasida shartnoma tuzilayotgan paytda, arbitraj kelishuvida nizolarni onlayn arbitrajda hal qilish shartlarini kiritish zamonaviy ish muomalasi tusiga kirib bormoqda. Shu sababli bu tendensiyada Internet-biznesni yanada rivojlantirish uchun mustahkam asos yaratilishi lozimligidan dalolatdir.

Ko'rinib turibdiki, "*lex informatica*" Internetda yuzaga keladigan barcha munosabatlarni bir davlat sudiga yurisdiksiyasida bo'lmagan tartibga solish tizimi sifatida qabul qilinadi. Bunda moddiy-huquqiy tartibga solish ham, protsessual jihatlar ham arbitraj kelishuvida qamrab olinadi.

Bunday qoida, masalan, elektron pochta orqali "e-mail" yozishmalar orqali shartnoma tuzilishi va obyektiv ravishda shartnoma bilan eng yaqin aloqani aks ettiradigan hollarda qo'llaniladi. Ko'rsatilgan mazmunda sotuvchi axborot tizimini joylashuvini aniqlashning texnik jihatlarini ochib beradigan huquqiy asos bo'lib, BMTning 2005-yil 23-noyabrdagi Xalqaro shartnomalarda elektron aloqadan foydalanish to'g'risidagi konvensiyasining qoidalari xizmat qilishi mumkin.

Bu holda, "*lex venditoris*" kolliziyaviy bog'lovchisi, ya'ni sotuvchi mamlakatining huquqi, taraflarda qo'llanadigan huquqni tashlash imkoniyati bo'lmaganda hamda shartnomada hal qiluvchi ijroni bajaruvchi tarafni aniqlash maqsadida, eng uzviy bog'liq bo'lgan mamlakat huquqini aniqlash maqsadida "*lex informatica*" konsepsiyasining bir qismi bo'lgan "*lex electronica*" kolliziyaviy bog'lovchisi orqali ochiladi.

Elektron tijorat sohasidagi munosabatlarni kolliziyaviy-huquqiy tartibga solishning qayd etilgan modelini xalqaro shartnoma miqyosida mustahkamlash maqsadga muvofiq. Bu umumiy jihatdan, Internetda vujudga keladigan va elektron shakldagi axborotni aks ettirish va uzatish bilan mustahkamlangan munosabatlarni huquqiy tartibga solish masalalarining yechimini unifikatsiya qilar edi.

Agar provayder bir nechta joydan ro'yxatdan o'tgan bo'lsa, xizmat aynan qaysi joyda ko'rsatilganligini aniqlash kerak. Agar buni aniqlashning iloji bo'lmasa, provayderning ta'sis etish joyi bo'lib provayderning professional xizmatlarni ko'rsatish bilan bog'liq asosiy faoliyatini amalga oshiradigan joyi tushuniladi [20, 109-b.].

Elektron tijorat sohasidagi munosabatlarni kolliziyaviy-huquqiy tartibga solish nuqtayi nazaridan alohida e'tibor bitim shakliga nisbatan qo'llaniladigan huquqni tanlashga qaratiladi. Uni aniqlash uchun bitimning Internetda tuzilgan joyi va boshqa elektron usullarda tuzilgan shakllarini, vositalarni tahlil qilish talab qilinadi [20, 109-b.].

Doktrinada ta'kidlanganidek, elektron bitimni amalga oshirish joyi etib jismoniy shaxsning turar

joyi yoki oferent bo'lgan yuridik shaxsning asosiy faoliyati joyi hisoblanishi kerak. Bir tomonlama Internet-bitim tuzish joyi, o'z navbatida, bu jismoniy shaxsning yashash joyi yoki bitimni amalga oshirgan yuridik shaxsning asosiy manzili hisoblanadi. Bu qoida YUNSITRALning 1996-yilgi "Elektron tijorat to'g'risida"gi Namunali qonunida ham shunday aks ettirilgan [21, 23-b.].

Biroq eng keng tarqalgan qoidaga ko'ra, bitim shakli, odatda, taraflar tanlagan mamlakat huquqiga bo'ysunishi kerak, bunday tanlov imkoni bo'lmagandagina yuqoridagi bog'lovchilar qo'llaniladi. Jumladan, taraflar irodasi erkinligi asosida munosabatlarning formal maqomini tartibga solish xalqaro xususiylar huquqda ko'plab milliy kodekslarida (Avstriya, Turkiya, Ukraina, GFR) o'z aksini topgan.

AQSh elektron tijorat sohasidagi munosabatlarni kolliziyaviy-huquqiy tartibga solish bir qator xususiyatlarga ega [22]. Jumladan, AQShning Internet-shartnomaviy munosabatlarni kolliziyaviy-huquqiy tartibga solishdagi yondashuvi huquqiy munosabat ishtirokchilarining qo'llanadigan huquqini erkin tanlashiga asoslanadi [23, 162-b.].

Biroq bunday tanlov imkoni mavjud bo'lmaganda yoki taraflar tanlagan huquq taraflardan biri bilan yoki shartnomaning o'zi bilan bog'liq bo'lmasa yoki uni tanlash uchun boshqa oqilona asos mavjud bo'lmasa, bunday hollarda bitim va uning taraflari bilan eng uzviy bog'liq bo'lgan shtat huquqi qo'llanilishi belgilangan. Mazkur kollizion normalar sudlarni shartnomani tuzish joyi, muzokaralar o'tkazish joyi, shartnomani bajarish joyi, shartnoma predmeti turgan joy, taraflar joylashgan manzil kabi holatlarni konkret vaziyatda ushbu omillarning har birining ahamiyatidan kelib chiqib, inobatga olishga majburlaydi [24].

Yevropa Ittifoqi tajribasi, o'z navbatida, shartnomaviy munosabatlarni kolliziyaviy huquqiy tartibga solishga nisbatan "klassik" va "elektron shartnomaviy munosabatlari"ga ajratmasdan tizimli yondashuvni namoyish etadi. Masalan, Yevropa Parlamenti va Kengashning 2008-yil 17-iyundagi 593/2008-sonli "Shartnomaviy majburiyatlarni nisbatan qo'llanadigan huquq to'g'risida"gi Reglamenti ("Rim I") taraflar qo'llanadigan huquqni tanlash imkoniga ega bo'lmagan hollarda va bunday tanlov to'g'ridan to'g'ri ish holatlaridan kelib chiqmaganda, sud qo'llanadigan

huquqni shartnomaga xos tarzda ijroni amalga oshiruvchi taraf huquqidan kelib chiqib belgilaydi, deb qayd etilgan [25, 6-b.].

Shartnoma Rim I Reglamenti 4-moddasida ko'rsatilgan holatlarga mos kelmasa yoki kelishuv aralash xarakterga ega bo'lsa, sudning o'zi qaysi turdagi shartnoma qoidalarini va bunday shartnomaga xos bo'lgan ijro usulini mustaqil aniqlashi hamda majburiyat bajarayotgan tarafning yashash joyi mamlakatining huquqini qo'llashi lozimligi qayd etilgan.

Elektron tijorat sohasidagi munosabatlarni kolliziyaviy-huquqiy tartibga solish borasida O'zbekiston Respublikasi yondashuvi haqida so'z yuritganda, ta'kidlash kerakki, bizda shartnomaviy munosabatlarni kolliziyaviy huquqiy tartibga solish yuqorida muhokama qilingan YI yondashuviga o'xshash.

Asosiy kolliziyaviy prinsip – bu shartnoma taraflari tomonidan tanlangan huquq ustuvorligi. O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 1189-moddasida shartnoma, agar qonunda boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, taraflarning kelishuviga ko'ra tanlangan mamlakat huquqi bilan tartibga solinadi.

Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda quyidagi qisqa xulosalarni ilgari surish mumkin.

Birinchi, elektron tashqi savdo bitimlari o'z mazmuniga ko'ra chet element bilan murakkablashgan munosabatlar sanaladi. Mazkur munosabatlardan kelib chiqadigan har qanday nizolarni hal qilishda qo'llaniladigan huquqni aniqlash bilan bog'liq muammolar kelib chiqishi mumkin.

Ikkinchi, elektron tashqi savdo bitimlarida chet el elementi ikki shaklda namoyon bo'ladi: elektron savdo munosabatlari taraflarining turli mamlakatlar hududida joylashganligi, ya'ni ikki davlat huquqi bilan shaxsiy qonunining belgilanishi; elektron tashqi savdo bitimi obyektining xoriy davlatda joylashganligi.

Uchinchi, elektron tashqi savdo bitimlaridan kelib chiqadigan munosabatlarni tartibga soluvchi davlat huquqini tanlashdagi murakkablik shundaki, ushbu holatda axborot davlatlarning chegaralarini bir soniya ichida kesib o'tadi. Tashqi savdo bilan bog'liq ma'lumotlarga kirish turli mamlakatlar hududidan bir vaqtning o'zida amalga oshirilishi mumkin.

To'rtinchi, transchegaraviy elektron tijorat sohasida yuzaga keladigan munosabatlar uchun,

ayniqsa, bir qator davlatlarning (domen aloqasi, savdo (operatsion) aloqasi, yashash joyidagi aloqa va h.k.) huquqi bilan bir vaqtning o'zida bunday munosabatlarni hisobga olgan holda, moddiy-huquqiy va kolliziyaviy-huquqiy normalarning aniq belgilanmaganligi alohida ahamiyat kasb etadi.

Xulosa qilib yuqoridagi fikrlarni umumlashtirganda, elektron savdo sohasida yuzaga keladigan transchegaraviy munosabatlarning

texnologik xususiyatlarining yuqoridagi tahlilini inobatga olgan holda, bunday munosabatlarni kolliziyaviy-huquqiy tartibga solishni mavjud bo'lgan va klassik savdo faoliyatida foydalanadigan shartnomalarga nisbatan qo'llanadigan, keng tarqalgan kolliziyaviy bog'lovchilar orqali amalga oshirish lozim. Bunda, albatta, ma'lumotlarni uzatish va bevosita shartnomalar tuzishning elektron usullarining xususiyatlari hisobga olinadi.

REFERENCES

1. Annual operating income of Amazon from 2014 to 2020, by segment. Available at: <https://www.statista.com/statistics/241835/amazon-operating-income-annual-by-segment/#statisticContainer/>.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi [Address of the President of the Republic of Uzbekistan Shavkat Mirziyoyev to the Oliy Majlis]. Xalq so'zi – People's Speech, January 25, 2020.
3. O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami [Collection of Legislation of the Republic of Uzbekistan]. 2015, no. 49.
4. Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi [National Legislative Database]. 15.05.2018, no. 07/18/3724/1261, 31.10.2018, no. 06/18/5564/2137, 09.11.2019, no. 06/19/5870/4010.
5. Frendo M. Legal aspects of e-commerce. Law technology, 1999, no. 32 (4), p. 1.
6. Kelman M.C.A., Chissick M. Electronic commerce law and practice. SWEET & Maxwell, 1999, p. 4.
7. Henderson K., Poulter A. The distance selling directive: points for future revision. International Review of Law, Computers & Technology, 2002, no. 16 (3), pp. 289-300.
8. Gillies L.E. Electronic commerce and international private law: A study of electronic consumer contracts. Routledge, 2016, p. 52.
9. Rustambekov I.R. Internet tarmog'ida fuqarolik-huquqiy munosabatlarni tartibga solish. 12.00.03 – Fuqarolik huquqi. Tadbirkorlik huquqi. Oila huquqi. Xalqaro xususiy huquq ixtisosligi bo'yicha doktorlik dissertatsiyasi avtoreferati [Regulation of civil relations on the Internet. 12.00.03 – Civil law. Business law. Family law. Abstract of doctoral dissertation in International Private Law]. Tashkent, 2017, p. 31.
10. Minenkova N.V. Mejdunarodno-pravovoe i natsionalnopravovoe regulirovanie elektronnoy trgovli. Dissertatsiya na soiskanie uchenoy stepeni kandidata yuridicheskix nauk [International legal and national legal regulation of electronic commerce. Dissertation for the degree of candidate of legal sciences]. Moscow, 2008, p. 47.
11. ICC. A Global Action Plan for Electronic Business. Prepared by Business with Recommendation for Governments. 3rd Edition.
12. ICC policy statement on Using Mutual Legal Assistance Treaties (MLATs) To Improve Cross-Border Lawful Intercept Procedures, 2014.
13. ICC. Policy statement. Jurisdiction and applicable law in electronic commerce. Electronic Commerce Project (ECP)'s Ad hoc Task Force, 6 June 2001. Available at: <http://www.iccwbo.org/>.
14. Minenkova N.V. Mejdunarodno-pravovoe i natsionalnopravovoe regulirovanie elektronnoy trgovli. Dissertatsiya na soiskanie uchenoy stepeni kandidata yuridicheskix nauk [International legal and national legal regulation of electronic commerce. Dissertation for the degree of candidate of legal sciences]. Moscow, 2008, p. 47.
15. Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi [National Legislative Database]. 06.04.2019, no. 08/19/5464/2891.
16. Kazachenok S.Y. Razvitie lex electronica kak predposylka vklyucheniya v arbitrajnoe soglasenie usloviya ob onlaynarbitraje [Development of Lex electronics as a prerequisite for the inclusion of the online arbitration clause in the arbitration agreement]. Available at: <http://otrasli-prava.rf/article/987/> (accessed 31.07.2015).
17. Journal officiel de l'Union europeenne L 177 du 4.7.2008, p. 6; Official Journal of the European Union L 177, 4.7.2008, p. 6.

18. Getman-Pavlova I.V. Mejdunarodnoe chastnoe pravo. Uchebnik. 3-ye izd., pererab. i dop. [International private law. Textbook. 3rd ed., rev. and add.]. Moscow, Eksmo, 2011, pp. 149–159.
19. Patrikios A. Resolution of Cross-border E-Business Disputes by Arbitration Tribunals on the Basis of Transnational Substantive Rules of Law and E-business Usages: The Emergence of the Lex Informatica. 21st BILETA Conference: Globalisation and Harmonisation in Technology Law. April 2006, Malta. British & Irish Law, Education and Technology Association.
20. Bar-Gill O., Ben-Shahar B. Regulatory techniques in consumer protection: a critique of European consumer contract law. *Common Market L. Rev.*, 2013, no. 50, p. 109.
21. Albornoz M.M. Choice of law in international contracts in Latin American legal systems. *Journal of Private International Law*, 2010, no. 6 (1), pp. 23–58.
22. AQSh Yagona Savdo Kodeksida va Kolliziyaviy huquq normalari Ikkinchi to'plamida [In the U.S. Unified Commercial Code and the Second Collection of Conflict of Laws]. *Restatement on Conflict of Laws*.
23. Monsenepwo J. Contribution of the Hague principles on choice of law in international commercial contracts to the codification of party autonomy under OHADA law. *Journal of private international law*, 2019, no. 15 (1), pp. 162–185.
24. Savelev A.I. Elektronnyaya kommersiya v Rossii i za rubejom: pravovoe regulirovanie [Electronic commerce in Russia and abroad: legal regulation]. *Statut*, 2014, SPS Konsultant plus.
25. Filimonov K.V. Pravovoe regulirovanie formi dogovora v elektronnoy kommersii [Legal regulation of the form of the contract in e-commerce]. *Yurist*, 2007, no. 12. SPS Konsultant plus.
26. *Journal officiel de l'Union europeenne* [Official Journal of the European Union]. L 177 du 4.7. 2008, p. 6.

UDC: 347.4(042)(575.1)
ORCID: 0000-0003-0706-2960

QARZ SHARTNOMASIGA OID QONUNCHILIK RIVOJLANISHI

Xursanov Rustam Xolmuratovich,
Toshkent davlat yuridik universiteti
“Fuqarolik huquqi” kafedrası dotsenti v.b.
e-mail: hursanov.rustam75@gmail.com

Annotatsiya. Bugungi kunda qarz shartnomasi bo'yicha amaliyotda qo'llanilib kelinayotgan tartib va taomillar, sohada shakllangan ish muomalasi odatlari hamda bank va moliya sohasida qarz berish faoliyatini tartibga solishga qaratilgan qonunchilik FKda nazarda tutilmagan va bugungi moliya bozorining zamonaviy talablariga javob beradigan normalarni shakllantirganligini hisobga olib qarz shartnomasini quyidagi huquqiy belgilarga egaligini ko'rsatmoqda: bir yoki ikki tomonlama, real va konsensual shartnoma, tekin yoki haq evaziga tuziladigan shartnoma. Qarz shartnomasining bunday tavsiflanishi shartnoma shartlari va taraflarning o'zaro kelishuvida belgilangan qarz berish va olish bo'yicha talablardan kelib chiqadi. Jumladan, qarz shartnomasida taraflar qarz summasini kelgusida berish bo'yicha qarz beruvchining majburiyatini belgilashsa, olingan qarz summasi foizlari bilan qaytarilishini kelishishsa, bunday mazmunidagi qarz shartnomasi konsensual, ikki tomonlama (o'zaro) va haq evaziga tuziladigan shartnomalar jumlasiga kiradi. Agar fuqarolar o'rtasida qarz shartnomasi tuzilishi bilan ijro etilsa va olingan qarz summasi foizlarsiz qaytarilishi nazarda tutilsa, bunday qarz shartnomasi real, bir tomonlama va tekinga tuzilgan shartnoma sanaladi. Maqolada qarz shartnomasini huquqiy tartibga solishga oid qonunchilikni O'zbekiston hududida rivojlanishi tarixi, Avestoda shartnoma shartlariga rioya etilishi hamda islomda qarz munosabatlarini tartibga solinishi tahlil etiladi. Shuningdek, muallif qarz munosabatlarini huquqiy tartibga solishga oid xorijiy qonunchilikni tahlil qilish orqali milliy qonunchilikni takomillashtirishga oid takliflarni ilgari suradi.

Kalit so'zlar: qarz, kredit, majburiyat, fuqarolik huquqi, islom huquqi, qarz beruvchi, qarz oluvchi, foiz, shartnoma shakli.

РАЗВИТИЕ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА О ДОГОВОРЕ ЗАЙМА

Хурсанов Рустам Холмуратович,
и.о. доцента кафедры “Гражданское право”
Ташкентского государственного юридического университета

Аннотация. Действующие порядок и процедуры для договоров займа, обычаи делового оборота в отрасли и законодательство, направленное на регулирование кредитования в банковском и финансовом секторах, не предусмотрены в Гражданском кодексе Республики Узбекистан. С учетом сформированности норм, отвечающим современным требованиям финансового рынка, договор займа имеет следующие юридические особенности: односторонний и двусторонний, реальный и консенсуальный договор, возмездный и безвозмездный договор. Такое описание договора займа основывается на условиях договора и требованиях к предоставлению и получению займа, установленных по взаимному соглашению сторон. В частности, если стороны договора займа указывают обязанность займодавца выдать сумму займа в будущем, если они согласны вернуть сумму займа с процентами, то договор займа с таким содержанием входит в категорию консенсуального, двустороннего (взаимного) и возмездного договора. Если договор займа исполняется в момент его заключения между гражданами, и в нем предусматривается возврат займа без процентов, то такой договор займа признается реальным, односторонним и безвозмездным договором. В статье анализируется история развития законодательства о правовом регулировании договора займа на территории Узбекистана, соблюдение условий договора в Авесте, а также регулирование долговых отношений в исламе. Автор также выдвигает предложения по совершенствованию национального

законодательства путем анализа зарубежного законодательства о правовом регулировании долговых заемных отношений.

Ключевые слова: заем, кредит, обязательство, гражданское право, исламское право, заемодатель, заемщик, проценты, форма договора.

DEVELOPMENT OF LEGISLATION ON LOAN AGREEMENTS

Khursanov Rustam Kholmuratovich,

Acting Associate Professor of the Department of "Civil Law" of Tashkent State University of Law

Abstract. Considering that the current rules and procedures of loan contracts, business practices and legislation governing lending in the banking and financial sector do not provide for Civil code and meet the current requirements of the modern financial market, a loan contract has the following legal features: unilateral or bilateral, valid and agreed contract, contract concluded for free or for a fee. This description of a loan agreement is based on the terms and conditions of the contract and the requirements for lending and borrowing established by mutual agreement of the parties. In particular, if the parties to a loan agreement determine the lender's obligation to pay the loan amount in the future and agree to pay the loan amount with interest, a loan agreement of this content is consensual, bilateral (mutual) and equivalent. This credit contract is a real, unilateral and free agreement if it is made by means of a credit agreement between citizens and the loan amount is repaid without interest. The article analyses the history of the development of legislation on the legal regulation of debt contracts on the territory of Uzbekistan, the observance of contract terms in Avesto, as well as the regulation of debt relations in Islam. The author also puts forward proposals for improving national legislation by analyzing foreign legislation on the legal regulation of debt relations.

Keywords: loan, credit, obligation, civil law, Islamic law, lender, borrower, interest, contract form.

Qonunchilik darajasida qarz shartnomasining predmeti tarkibiga qimmatli qog'ozlar va chet el valyutasining kiritilishi ham bugungi zamonaviy moliya bozorining hamda fuqarolar va tadbirkorlar o'rtasida shakllangan odatlardan kelib chiqadi. Zero sudlar tomonidan chet el valyutasida berilgan qarzlarni undirish bilan bog'liq da'vo ishlari ko'plab ko'rilayotgan bir sharoitda qonunchilikda bu masalaning belgilanmaganligi, ya'ni huquqiy bo'shliqning mavjudligi sudlar tomonidan aniq xulosalarni shakllantirishga imkon bermayapti. Bu masalaning yechimi sifatida esa qonunchilikda chet el valyutasida qarz berish mumkinligi qoidasini kiritish bilan bog'liqdir. Qimmatli qog'ozlarni qarzga berish ham aynan shu jihatlar bilan bog'liqdir. Zero, qimmatli qog'ozlar qarzga berilganda qarz oluvchi o'zining moliyaviy imkoniyatlarini undan olinadigan dividendi yoki uni sotish yo'li bilan yaxshilab olishi, keyinchalik kelishilgan muddat kelgach o'z moliyaviy imkoniyatlarini yaxshilab olgan qarzdor shu turdagi qimmatli qog'ozni qaytarib berishi maqsadga muvofiq bo'ladi. Bu ayni paytda O'zbekistonda qimmatli qog'ozlar bozori rivojlanishiga ham ijobiy ta'sir ko'rsatgan bo'lar edi.

Hozirda qarz shartnomasini tuzish va taraflarning huquq hamda majburiyatlarini belgilashda qarz tilxatidan foydalanish, shartnoma taraflarning manfaatlarini ta'minlash, tadbirkorlik faoliyati qarzni qo'llash imkoniyatlarini kengaytirish dolzarb tusga ega. Aniq maqsadli qarzni qo'llash, banklar va mikrokredit tashkilotlari tomonidan beriladigan qarzlarni berish tartibini soddalashtirish muhim o'ringa ega.

Bundan tashqari, mamlakatga investitsiyalarni jalb etish imkoniyatlarini kengaytirish hamda investitsiya jozibadorligini oshirish maqsadida islom banklari kreditlarini qo'llash uchun muayyan sharoit yaratish, fuqarolar o'rtasida foizsiz qarzni qo'llashga oid talablarni belgilash zarur bo'ladi. Bunda qarz oluvchi fuqaroning qarz summasini shaxsiy ehtiyojlari uchun zaruratdan olganida unga nisbatan foiz belgilash tartibini bekor qilish, tadbirkorlik uchun olingan qarz summasida esa foydadan ulush olish, foyda ko'rilmaganda esa qarzning o'zini qaytarish tartibotini belgilash bugungi kunda dolzarbdir.

Kishilar o'rtasidagi o'zaro aloqalarda azal-azaldan bir-birini qo'llab-quvvatlash, o'zaro yordam ko'rsatish, bir-biriga g'amxo'rlik qilish

kabi munosabatlar muayyan axloq-odob va insonga xos mehr-muhabbat ruhida shakllangan. Insonlarning bir-biriga o'zaro g'amxo'rliqi va yaqinligining hamda qo'llab-quvvatlashning turli ko'rinishlari va vositalari amal qiladi. Ana shunday vositalardan biri qarz hisoblanadi. O'zbek tilining izohli lug'atida qarz arab tilidan olingan so'z ekanligi va u ma'lum muddat o'tgandan keyin qaytarish sharti bilan berilgan yoki olingan narsa sifatida tavsiflanadi.

Qarz berish va olishning diniy-axloqiy jihatlarini qadim zamonlardayoq kishilar o'rtasidagi o'zaro yaqinlik, qarindoshlik va g'amxo'rlikning ifodasi bo'lib kelgan. Dastlab ana shu maqsadlarda shakllangan shartnomaviy munosabatlar vaqt o'tishi bilan takomillashib, o'zgarib tadbirkorlikning, boylik orttirish va foyda ko'rishning vositasi sifatida ham qo'llanilish darajasigacha yetib kelgan. Qarz berish savob uchun, beg'araz bajarilayotgan amaliyotdan foyda ko'rish, boylik orttirish faoliyati darajasigacha ko'tarilgan bo'lsa, qarz olish muhtojlikdan qutilish, moddiy ahvolini o'nglab olish chorasidan, aldash, firibgarlik yo'li bilan o'zgalarning puli va mulkini o'zlashtirish darajasidagi jinoyat darajasigacha yetib keldi. Bugungi jamiyat taraqqiyotida qarzning mana shu ikki ko'rinishi, ya'ni ijobiy va salbiy ifodasi yetarlicha qo'llanilib kelinmoqda. Bu holat qonunchilikdagi mexanizmlarning yetarli darajada ishlab chiqilmaganligi, qarz beruvchi yoki qarz oluvchi tomonidan nohalol va g'irrom usullardan foydalanib ikkinchi tomonni asorat solishga intilish, huquqni qo'llash amaliyotida esa qarzning fuqarolik-huquqiy shartnoma yoki firibgarlik qilmishi ekanligi borasida aniq to'xtamlarning mavjud emasligi bilan bog'liq.

Zamon taraqqiyotining bugungi darajasi, insoniyatning ilk davridagi kabi "qarzdorlik"ni salbiy oqibat sifatida ko'radi, albatta. Lekin qarz vositasi iqtisodiyotni rivojlantirishga urinish, ayniqsa, kichik tadbirkorlik subyektlari va aholining kam ta'minlangan qatlamlarini kam foizli va qulay shartlar asosidagi qarz yordamida qo'llab-quvvatlash, foizsiz qarz yordamida kambag'allikni kamaytirishga urinishlar hozirda dunyoning deyarli barcha davlatlarida kengamal qiladi. Bunda ijtimoiy himoyaga muhtoj aholi qatlamlariga maqsadli qarz berish orqali ularning kasb va tirikchilik manbayi bo'lgan kichik tadbirkorlikni amalga oshirishlariga yo'l ochib berishga

urinishlari boshqa rivojlanayotgan davlatlardagi kabi O'zbekistonda ham qo'llanilmoqda. Masalan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-yanvardagi "Iqtisodiyotni yanada rivojlantirish va iqtisodiy siyosat samaradorligini oshirishning qo'shimcha chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-5614-son Farmoni bilan tasdiqlangan 2019-2021-yillarda O'zbekiston Respublikasida tarkibiy islohotlar asosiy yo'nalishlarining "Yo'l xaritasi"ning "Moliya bozorlarini takomillashtirish va rivojlantirish" – deb nomlanuvchi 2.2-bandida "qarz qimmatli qog'ozlar va boshqa moliyaviy instrumentlarni rivojlantirish, ulushli va qarz instrumentlari orqali moliyalashtirish imkoniyatlarini kengaytirish, qimmatli qog'ozlar chiqarish jarayonini soddalashtirish" hamda "xalqaro ilg'or amaliyotga muvofiqlashtirish maqsadida, jumladan, mikroqarz sohasidagi cheklolarni bekor qilishni nazarda tutgan holda, mikromoliyalashtirish jarayonini tartibga soluvchi qonunchilikni va me'yorlarni qayta qo'rib chiqish" nazarda tutilgan.

Shu bois, qarz shartnomasiga oid qonunchilikni rivojlanish tarixiga e'tibor qaratadigan bo'lsak, qarzga oid dastlabki qoidalar "Avesto" kitobida shakllangan. "Ezgu fikrat, ezgu kalom, ezgu amal" qat'iy rioya qilinmog'i lozim bo'lgan diniy va dunyoviy xatti-harakatlarning bosh sharti sifatida namoyon bo'lar edi. Bunday uch qoida nafaqat ruhiy-axloqiy tamoyil, balki o'ziga xos ijtimoiy-iqtisodiy va huquqiy tamoyil sifatida namoyon bo'lar edi. Birinchi navbatda, mazkur uch talab o'zga shaxslarga zarar yetkazmaslik, ularning huquqlarini tan olish, lafzda turish kabi bugungi turmushda va qonunchilikda qo'llaniladigan atamalarga mos ravishda, insonning o'z sha'niga is-nod keltiradigan ishlardan, jumladan, birovga hasad qilishdavn, o'g'rilik, talonchilik, o'zgalarmoli-ni o'zlashtirishdan, zinoga berilishdan, birovning dilini og'ritishdan, hayvonlarni qiynash va o'ldirishdan o'zini tiyish, bergan so'zning ustidan chiqish, e'tiqodiga sodiq qolish, qarzni o'z vaqtida to'lash, aldamchilik va xiyonatdan xoli bo'lish kabi insoniy falizatlarni anglatgan [6, 29-b.].

Huquqshunos olim S.B. Boboqulovning fikri-cha, Avestodagi kishilarning o'zaro iqtisodiy munosabatlarida o'z ahdida turish, berilgan va'daning ustidan chiqish, qasamga sodiq bo'lish, savdo-sotiq ishlaridan majburiyat va shartnomalarga qat'iy amal qilish, omonatni,

ya'ni qarzni o'z egasiga vaqtida qaytarish kabi shartnomaviy munosabatlarning shakli va ayirboshlash turlari haqidagi fikrlar muhim ahamiyatga ega [7, 7-b.]. Albatta, kishilarning o'z ahdida, bergan va'dasining ustida turishi shunchaki odat qoidasi sifatida emas, balki o'ziga xos muqaddas burch va qoida sifatida amalga oshirilgan.

H. Boboyev va boshqa olimlarning fikriga ko'ra, zardushtiylik iqtisodiy qonunlariga ko'ra ikki xil majburiyat tan olinadi. Birinchidan, tantanali ravishda qasam ichish – "varuna"ga ko'ra kishining biror iqtisodiy majburiyatni olishi yoki olmasligi tushunilgan. Ikkinchidan, bu bitim yoki shartnoma hisoblanib, bunga ko'ra tomonlar o'zaro manfaatdorlik nuqtayi nazaridan biron iqtisodiy munosabat to'g'risida kelishishgan [6, 33-b.]. Ko'rinib turibdiki, birinchi holatda bir tomonlama bitim haqida gap ketmoqda. Binobarin, bir taraflama bitim uni tuzgan shaxs uchun burchlar keltirib chiqaradi (FKning 103-moddasi). Shu ma'noda Avestodagi kishining muayyan iqtisodiy majburiyatni olish yoki olmasligi uning erk-irodasi bog'liq holatda amalga oshirilgan va bunda Avesto burchni majburan yuklashni belgilamagan. Ikkinchi holatda esa ikki tomonlama bitimlar, ya'ni shartnomalarni tuzish haqida gap bormoqda va u ham taraflarning o'zaro ixtiyoriy kelishuviga asoslangan. Ikkala holatda ham erk-irodani ifoda etish shakli qasam hisoblangan va ichilgan qasam ilohiy kuch sifatida ham dunyoviy, ham diniy oqibat bilan mustahkamlangan. Ya'ni dunyoviy jihatdan qasamni buzish muayyan bir mulkiy majburiyatning yuklatilishiga olib kelsa, diniy jihatdan qasamga amal qilmaslik og'ir gunoh hisoblangan va shu shaxs jamiyat tomonidan qoralangan.

Bitim va shartnoma shakli sifatida qasam va uning turlari ham Avestoda qat'iy belgilangan bo'lib, bu qasamlar bitim shakli bo'lishi bilan birga majburiyat bajarilishini ta'minlash usuli sifatida ham ahamiyatli hisoblangan. Xususan, "Vadidod"ning IV fargardida shartnomalarning bir-biridan farq qiluvchi quyidagi oltita turi belgilangan:

- birinchisi – so'z berib ahdlashish;
- ikkinchisi – qo'l siqib kelishmoqlik;
- uchinchisi – garovga qo'y tikib ahdlashuv;
- to'rtinchisi – garovga buqa qo'yish;
- beshinchisi – odamni garovga qo'yib bitishish.

Oltinchisi – serhosil yerdan dalani garovga qo'yib (qilinadigan) ahdlashuv turlari bor [3, 25-b.].

Mazkur ahdlashishning har biri turi o'ziga xos mulkiy va nomulkiy majburiyatlarni yuklagan. Bu esa, o'z navbatida, qasamni buzishga nisbatan o'ta qat'iy qoidalarining belgilanishi bilan bog'liqdir. Masalan, so'z qasamini buzishga nisbatan shunday qoida o'rnatilgan:

– Kimda-kim so'z qasamini buzsa, bu gunoh uchun giriftor bo'ladigan jazosining andozasi nechukdir?

Ahuramazda javob berdi:

– Uning va eng yaqin qarindoshlari gunohining tovonini o'sha qasam bahosining olti yuzatasiga tengdir [1, 117-b.].

Ko'rinib turibdiki, qasamni buzish, ya'ni zimmasidagi majburiyatni bajarmaslik kishi uchun o'ta og'ir oqibatlarni keltirib chiqargan. Shu bilan birga, har bir ahdlashuv navbatdagi ahdlashuv bilan almashtirish orqali majburiyatni bajarmagan shaxs zimmasiga qo'shimcha burch yuklanishi mumkin bo'lgan. Avestoga ko'ra, kimda-kim so'z qasamini yolg'iz so'zning o'zi deb tasavvur etsa, uni qo'l qasami bilan tuzatishi va qo'l qasamining tovonini to'lashi kerak.

Qo'l qasamini qo'y qasami bilan tuzatishi va sigir qasamini uning o'rniga berishi kerak.

Sigir qasamini odam qasami bilan o'zgartirishi va uning o'rniga odam qasamini berishi kerak.

Odam qasamini ekin qasami bilan isloh qilishi va ekin qasamini uning o'rniga berishi kerak [1, 117-b.].

Albatta, Avestoda belgilangan majburiyatni o'zgartirish uslublari bugungi kunda majburiyatlarni yangilash ko'rinishlarida mavjud ekanligini ta'kidlash mumkin. Biroq Avesto zamonidagi majburiyatni bajarmagan shaxsga nisbatan o'ta qat'iy va og'ir, asoratga soluvchi shartlar asosida burchni yangilash uslubi bugungi kundagi insoniyat sivilizatsiyasi va kishilik jamiyatdagi mavjud qadriyatlarga mutlaqo mos kelmaydi. Shunga qaramasdan Avestodagi bir ahdlashuv buzilganda uni ikkinchisiga almashtirish bugungi kun fuqarolik huquqida boshqacha ko'irinishda mavjud degan xulosaga kelish mumkin. Ya'ni zamonaviy fuqarolik huquqida majburiyatlarning yangilinishi bilan bekor bo'lishi (FKning 347-moddasi), qarzni

yangilab, qarz majburiyatiga aylantirish (FKning 742-moddasi) kabi usullar orqali bir majburiyat ikkinchisi bilan almashishi mumkin. Biroq bunda ikkala tomonning roziligi talab etiladi. Avestoda esa bir majburiyatning ikkinchisi almashtirilishi ko'pincha majburiyatni bajarmagan tarafning iltimosi va xohishidan kelib chiqqan. Agar majburiyatni bajarmagan shaxs bajarilmagan burchni navbatdagisi bilan almashtirishni istamasa, kreditorni buni talab qilmagan va, aksincha, Avestoda belgilangan jazo chorasini o'tash bilan cheklangan. Aks holda odatdagi so'z qasamini bergan kishi oxir-oqibatda eng og'ir qasam ekin qasamiga giriftor bo'lishi va buning uchun juda og'ir jazoni olishiga to'g'ri kelar edi. Shu munosabat bilan Avesto shartnoma munosabatlardagi zaif tomon huquqini himoya qilish maqsadida qarzdorga majburiyatni bajarmaganlik uchun ikkita variantni taklif qilgan. Birinchisi o'z qasamini (masalan, qo'y qasami) buzganligi uchun belgilangan jazoni o'tash yoki buzilgan qasamni o'rniga undan og'irroq shartlar asosida navbatdagi qasamni qabul qilish. Bu qarzdorning erk-irodasiga yoki uning mulkiy ahvoliga bog'liq bo'lgan. Agar qarzdorning mulkiy imkoniyati yetarli bo'lmasa, uning majburiyatlarini qarindoshlari bajarishi lozim bo'lgan yoki navbatdagi qasam unga va qarindoshlariga yuklangan.

Mutaxassislarining fikricha, qarz shartnomasi eng qadimiy shartnomalardan biri sanaladi [10, 2-b.]. Qadimgi Yunonistonda nexum formal bitim orqali tartibga solinadigan qarz kreditorga qarz summasini qaytarish bo'yicha majburiyatni bajarmagan qarzdor uchun og'ir oqibatlarni nazarda tutishi bilan ajralib turgan. Qarzdorda kreditorlar bilan hisob-kitob qilish imkoniyati bo'lmagan holatlarda, kreditor 60 kun mobaynida qarzdorni kishanbadn qilib ushlab turishi va bu vaqt ichida uch marotaba uni bozorida sotib yuborish huquqini qo'lga kiritgan. Agar qarzdorni hech kim sotib olmasa, kreditor uni qul qilib sotib yuborishi, hattoki uni o'ldirishi ham mumkin bo'lgan [8, 983–1028-b.]. Nexum shaklidagi qarz bo'yicha majburiyatni bajarmagan qarzdorga nisbatan qo'llaniladigan ushbu haddan tashqari shafqatsiz jazolar rim huquqida eramizdan avvalgi IV asrgacha, ya'ni kreditorning qarzdorni qullikka sotib yuborish yoki o'ldirish huquqini bekor qilgan va qarzdorni kishanband qilishni taqiqlagan

Peteliya qonuni qabul qilinishigacha amal qilgan (eramizdan avvalgi 326-yil) [15, 129-b.].

Islom huquqida qarz munosabatlariga yo'l qo'yilgan. Qarz berish islom shariatida ruxsat berilgan, mustahab amal sanaladi. Islom huquqining ikkinchi manbasi bo'lmish Sunnada qarz berishning fazilati haqida ko'plab hadislar keltirilgan. Ulardan birida Payg'ambar (s.a.v.)ning "qaysi bir musulmon bir musulmonga ikki marta qarz bersa, u go'yo bir marta sadaqa qilibdi" degan so'zlari keltirilgan [12, 347-b.].

Islomshunos olim S.A. Isxakovning yozishicha, "qarz" aslida arabcha so'z, lekin u majburiyatga aylanganidan so'ng islom adabiyotlarida "dayn" degan so'z bilan ifodalanadi.

Dayn – biron-bir shaxsga qarzga berilgan pul yoki oriyatga berilgan biror mulk bo'lib, u berilgan miqdori va qiymati bilan, ustiga hech qanday mukofotsiz o'z vaqtida qaytarilishi lozim.

Islom mujtahidlari daynga oid quyidagi qoidalarini ishlab chiqqanlar:

birinchidan, majburiyat egalariining ixtiyoriy roziliklari (ya'ni, qarz beruvchi va oluvchining o'zaro roziliklari) aks ettirilgan qarz shartnomasi islom huquqiga ko'ra guvohlar ishtirokida yozma yoki og'zaki shaklda tuziladi;

ikkinchidan, qarzni qaytarish muddati aniq qilib belgilanadi;

uchinchidan, majburiyat faqat qarzga berilgan pul yoki mulkning qarz oluvchi (*muqriz*) qo'lga o'tishi bilan paydo bo'ladi;

to'rtinchidan, qarzdorga berilgan muddat oxiriga etishi shart. Modomiki, qarzdorning bankrot (*mufli*) bo'lib qolganligi haqida hech qanday ma'lumot yo'q ekan, hech kim uni muhlatidan oldin qarzni to'lashga majbur qila olmaydi [9, 58-b.].

A.R. Raxmonovning fikricha, muayyan shaxs birovdan qaytarish sharti bilan olgan pul yoki mol qarz hisoblanadi, unda qarzdorlik muayyan hujjatlar bo'yicha yoki taraflar – qarz beruvchi va qarz oluvchi o'rtasida tuzilgan bitim bo'yicha vujudga kelishi mumkin. Shu bilan birga, islomda garovli va garovsiz qarz, muddatli va muddatsiz qarz farqlanadi. Islomda qarz berish ijobiy xislat hisoblanadi. Bu borada Muhammad (s.a.v.) shunday deganlar: Kimki mo'min odamga ikki marta qarz bersa, ularga bir marta sadaqa bergandek bo'ladi. Yana bir hadislarida: Kimki qiynalib qolgan bir insonga yengillik qilib bersa, Alloh taolo unga

dunyo oxirida yengillik qilib beradi, – deyilgan. Qarz majburiyatga aylangandan so'ng islom huquqida – “dayn” degan so'z bilan ifodalanadi. Dayn – biron-bir shaxsga qarzga berilgan pul yoki oriyatga berilgan biror mulk bo'lib, u o'z vaqtida berilgan miqdori va qiymati bilan ustiga hech qanday mukofotsiz qaytarishdir [13, 16-b.].

Islom huquqida foiz olish evaziga qarz berish taqiqlanadi va bu qat'iy, imperativ norma hisoblanadi. Islom qonunchiligining asosiy manbasi hisoblangan Qur'oni Karimda Allohga xush kelmaydigan eng og'ir gunohlardan biri sudxo'rlik, lixva (ribo) – berilgan qarz uchun foiz olish, bank va mijoz o'rtasidagi bank krediti shartnomasidan olinadigan bank foizlar, fuqarolik-huquqiy majburiyatni bajarish muddatini o'tkazib yuborganlik uchun foizlar olish hisoblanadi [4, 25-b.].

Islom huquqida o'zaro foiz olish bilan bog'liq bitimlarni tuzishga nisbatan taqiqni ayrim huquqshunos chetlab o'tishga harakat qilishgan. Xususan, mashhur islom olimi Muhammad Abdo (1849–1905) musulmonlarga foiz olishni nazarda tutadigan operatsiyalarda ishtirok etish imkonini beradigan fatvoni e'lon qilgan. U o'zining fatvosini fiqh (amaliy yurisprudensiya)ning oxirgi zarurat bo'lganda taqiqlangan ishga ham ruxsat berilishi prinsipi bilan asoslamochi bo'ladi. A. B. Filipsning fikricha, mazkur fatvoning xatoligi shundaki, “oxirgi zarurat hayot va o'lim to'g'risida so'z borgan hollarda amal qiladigan vaziyat bo'lib, u ishbilarmonlik operatsiyalarga hech qanday bog'liq hisoblanmaydi” [16, 171-b.].

Shundan kelib chiqib ko'plab mamlakatlarda an'anaviy Yevropa namunasidagi banklar bilan birga, Qur'oni Karimning bir qator suralarida, jumladan, “Al-Baqara” 2-surasi (275, 276, 278, 279-oyatlar), “Ol-Imron” 3-surasi (130-oyat), “Al-Rum” 30-sura (39-oyat) va boshqalarda nazarda tutilgan imperativ cheklov asosida ish olib boradigan islom banklari amal qiladi.

Ta'kidlash o'rinliki, riboga qarshi asosiy dalil, qarzga olingan summadan foydalanuvchi har doim ham foyda ololmasligi va shu bois ham u foiz to'lamasligiga oid oddiy mantiq hisoblanadi. Foizsiz kredit berish faoliyatini amalga oshiruvchi islom banklari o'tgan asrning 60 va 70-yillarida Pokiston, Misr va boshqa mamlakatlarda tashkil etilgan. Ular barcha bank operatsiyalari – depozitli, akkreditivli, ssudali operatsiyalarni

amalga oshirish, qishloq xo'jaligi, savdo, sanoat, ijtimoiy loyihalar bilan shug'ullanish orqali yirik tadbirkor-investorga aylanishgan [11, 38-39-b.]. Bunda musulmonlar bankka pul mablag'larini omonatga qo'yishgan va banklar ularga foizsiz qarz berishgan.

Bugungi kunda islom mamlakatlarida o'rtacha 8 ta yoki undan ko'proq islom banklari amal qiladi. Yirik islom banklari sifatida Baxrayn Islom banki, Brunej Islom taraqqiyoti banki, Misrdagi Arab investitsiya banki va boshqalarni ko'rsatib o'tish mumkin. Bundan tashqari, islom banklari Germaniya (Al-Baraka investitsiya kompaniyasi, Frankfrt shahri), Lyuksemburg, Buyuk Britaniya va AQShda amal qiladi [2].

Shariat talablari asosida bitim tuzishni istaydigan omonatchilarning talablariga binoan Birlashgan Arab Amirliklarida 2001-yil aprel oyidan boshlab Sharja Milliy Banki islom banki maqomiga o'tdi. Islom davlatlarida fuqarolarning shaxsiy ehtiyojlari uchun qarz agar haqiqatda qarz oluvchining ehtiyoji mavjud bo'lsa va u kelgusida gunohlar va sudxo'rlikni keltirib chiqarmasa beriladi [5, 26-b.].

O'zbekiston Respublikasida qarz shartnomasiga oid qoidalarni belgilashda ehtiyotkorlik bilan yondashuv bo'lganligini kuzatish mumkin. Jumladan, islom huquqi amal qiladigan mamlakatimizda o'tmishda fuqarolar o'rtasidagi munosabatlarda qarz uchun foiz olish qo'llanilmagan. Masalan, Sadridin Ayniyning “Doxunda” romanida qarz shartnomasini tuzishga oid quyidagi epizod keltirilgan: 1325 hijriy sanasi tarixida, rajab oyida soqolli chol bo'yi o'rta yuzi bug'doy rang qo'y ko'zli Avezmurod o'g'li Bozorboy Sarijo'y qozixonasida hozir bo'lib, iqrori shariaticha to'g'ri bo'lgan holda “Men iqrori qilguvchi Rahimshoh o'g'li mulla Azimshohdan 850 Buxoroyi sharif (xudo o'z panohida asrasin) tangasi qarzdor bo'ldim va har qachonki, mendan talab qilinsa, mazkur mablag'ni islom qozisi oldida mazkur qarz berguvchiga to'layman” deb iqror qildi va bu voqea bir jamoa musulmonlar hozir bo'lib turgan holda yuz berdi [14, 34-35b.].

Fuqarolar o'rtasida qarz munosabatlarida foiz olish 1997-yil 1-martdan boshlab kuchga kiritilgan FKda nazarda tutildi. Agar pul mablag'larini qarz va kreditga berish bilan shug'ullanuvchi tadbirkorlik subyektlari o'rta-

sida qarz berish har doim foiz evaziga amalga oshirilgan bo'lsa, fuqarolar o'rtasida foizli qarz faqat shartnomada belgilangan hollarda qo'llaniladi [17–19].

Bundan tashqari, qarz shartnomasining bir ko'rinishi sifatida kredit shartnomasida, hattoki nasiya tovar sotishda ham foiz olish amaliyoti joriy etilgan. Jumladan, FKning 744-moddasida kredit shartnomasi bo'yicha qarz oluvchi esa olingan pul summasini qaytarish va uning uchun foizlar to'lash majburiyatini olishi nazarda tutilgan bo'lsa, 421-moddasi beshinchi qismida oldi-sotdi shartnomasida sotib oluvchining sotuvchi tomonidan tovar topshirilgan kundan boshlab tovar bahosiga teng bo'lgan summa uchun foizlar to'lash majburiyati nazarda tutilishi mumkinligi belgilangan. Qarz bilan bog'liq huquqi asoslarning rivojlanishiga O'zbekiston Respublikasining "Mikrokredit tashkilotlari to'g'risida"gi Qonunni ham kiritish mumkin. Mazkur qonunda mikroqarz berish bo'yicha mikrokredit tashkilotlarining huquq va majburiyatlar, mikroqarz shartnomasini rasmiylashtirishga nisbatan talablar va qoidalar belgilangan [20].

Qarz shartnomasi narsasi sifatida chet el valyutasi va qimmatli qog'ozlar e'tirof etilishiga oid qoidalar Rossiya Federatsiyasi Grajdanklik kodeksi 807-moddasida belgilangan bo'lib, ular bugungi bozorning real talablaridan kelib chiqib belgilangan hamda amalda keng qo'llanilib kelinmoqda. Masalan, banklar tomonidan berilayotgan mikroqarz shartnomasida bank mikroqarz berish majburiyatini zimmasiga oladi, chunki mikroqarz shartnomasi mijoz bankka murojaat qilishi bilan darhol berilmaydi, balki shartnoma tuzilganidan keyin ma'lum bir muddat

o'tganidan so'ng taqdim etiladi. Qolaversa, chet el valyutasida qarz berish ham bugungi kunda fuqarolar o'rtasida juda ommalashgan. Bundan tashqari, tadbirkorlik subyektlari uchun qarz olish bo'yicha shartnoma tuzish va uning bajarilishiga umid qilish bu tadbirkorlik faoliyatiga xos bo'lgan tavakkalchiliklarning belgisidir. Lekin amaldagi FKning 732-moddasida ushbu jihatlarning birortasi inobatga olinmagan. Shu sababli mazkur moddani yuqorida taklif etilgan tahrirda qabul qilinishi sanab o'tilgan muammolarni hal qilishda ijobiy samara beradi. Yuqorida sanab o'tilgan mazkur omillarning barchasi qarz shartnomasining tushunchasi va uni tuzish amaliyotini takomillashtirishni taqozo etadi. Shu sababli qarz shartnomasiga nisbatan FKning 732-moddasida nazarda tutilgan qoidalarini o'zgartirish lozim bo'ladi. Fikrimizcha, ushbu moddani quyidagi tahrirda belgilash maqsadga muvofiq:

Qarz shartnomasi bo'yicha bir taraf (qarz beruvchi) ikkinchi tarafga (qarz oluvchiga) pul, turga xos alomatlari bilan belgilangan boshqa ashyolarni yoki *qimmatli qog'ozlarni* mulk qilib beradi yoki *berish majburiyatini oladi*, qarz oluvchi esa qarz beruvchiga bir yo'la yoki bo'lib-bo'lib, o'shancha summadagi pulni (qarz summasini), qarzga olingan ashyolarning xili, sifati va miqdoriga baravar ashyolarni yoki *shunday qimmatli qog'ozlarni* qaytarib berish majburiyatini oladi.

Xulosa o'rnida qayd etish lozimki, qarz shartnomasiga oid normativ-huquqiy hujjatlarni takomillashtirish va qarz shartnomasini tuzish hamda amalga oshirishni rasmiylashtirish tartibini soddalashtirish, qarz narsasi bo'lgan obyektlar sonini oshirish zarur.

REFERENCES

1. Avesto. Tarixiy-adabiy yodgorlik. A. Mahkam tarjimasi [Avesto. Historical and literary monument. Translation by A. Mahkam]. Tashkent, Sharq, 2001, p. 117.
2. Islami Bank Bangladesh. Available at: <http://islamibankbd.com/>.
3. Avesto: "Videvdot" kitobi. M. Ishoqov tarjimasi [Avesto: The Videvdot book. Translated by M. Ishakov]. Tashkent, Tashkent State Institute of Oriental Studies, 2007, p. 25.
4. Ahkubekova J.D. Nekotorye voprosy, svyazannye s osobennostyami regulirovaniya obyazatelstv s uchastiem islamskih bankov [Some questions related to the peculiarities of regulation of obligations with the participation of Islamic banks]. *Biznes v zakone – Business in law*, 2012, no. 6, p. 25.

5. Madumarov T.T. Mikroredit tashkilotlarining faoliyatini fuqarolik-huquqiy tartibga solish. Yurid. fan. dokt. dis. avtoref. [Civil law regulation of microcredit organizations]. Tashkent, 2019, p. 19.
6. Boboyev H., Do'stjonov T., Hasanov S. "Avesto" – Sharq xalqlarining bebaho yodgorligi [The Avesto is a priceless monument of the peoples of the East]. Tashkent, TMI, 2004, p. 29.
7. Boboqulov S.B. Ijara munosabatlarining tarixiy rivojlanish bosqichlari va bozor iqtisodiyoti sharoitida ijara shartnomasi konstruksiyalarini tabaqalashtirish muammolari [Historical stages of development of lease relations and problems of stratification of lease agreements in a market economy]. Tashkent, TSUL, p. 7.
8. Didenko A.A. K voprosu o strahovanii finansovyh i predprinimatelskih riskov [On the issue of insurance of financial and business risks]. Politematicheskij setevoy elektronnyj nauchnyj zhurnal Kubanskogo gosudarstvennogo agrarnogo universiteta – Polythematic network elektron scientific journal of the Kuban State Agrarian University, 2014, no. 96, pp. 983-1028.
9. Isxakov S.A. Islom fuqarolik huquqi asoslari. O'quv qo'llanmasi [Fundamentals of Islamic Civil Law. Study guide]. Tashkent, O'zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi – IIV Academy of the Republic of Uzbekistan, 2005, p. 58.
10. Kolomiec E.A. Osobennosti obyazatelstva zayma v sisteme finansovyh obyazatelstv [Features of a loan obligation in the system of financial obligations]. Nauchnyj jurnal KubGAU – Scientific journal of the Kuban State Agrarian University, 2015, no. 105 (01), p. 2.
11. Makarova S.M. Sovremennaya ekonomicheskaya doktrina islama: nauchno-analiticheskij obzor [Modern Economic Doctrine of Islam: Scientific and Analytical Review]. AN SSSR INION, 1983, pp. 38–39.
12. Shavkoniy M. Naylul avtor min ahodisi sayyidil axyor – Payg'ambarimizning hadislaridan ko'zlangan maqsadga yetishish [Achieving the goal of the hadiths of our Prophet]. Vol. 5. Lubnon, 1973, p. 347.
13. Raxmanov A.R. Islom huquqida shartnoma va majburiyatlar hamda milliy qonunchilik. Tarix fan. dokt. dis. avtoref. [Contracts and obligations in Islamic law and national legislation]. Tashkent, 2008, p. 16.
14. Ayniy S. Asarlar. Sakkiz tomlik. Ikkinchi tom. Doxunda. Roman [Works. Eight volumes. The second roof.]. Tashkent, Goslitizdat, 1964, pp. 34-35.
15. Tanaga A.N. Vozniknovenie strahovogo obyazatelstva [Occurrence of insurance liability]. Vlast Zakona – The rule of the law, 2014, no. 1 (17), p. 129.
16. Filips A.B. Evolyucija fikha. Islamskij zakon i mazhaby [The evolution of fiqh. Islamic law and madhhabs]. Moscow, Umma, 2012, p. 171.
17. Abdullaev M.K. Dogovor zayma v grajdanskom prave Rossii: teoriya i praktika pravovogo regulirovaniya. Avtoref. dis. kand. jurid. nauk [Loan agreement in Russian civil law: theory and practice of legal regulation. Abstract of the thesis. dis. Cand. jurid. sciences]. Rostov-on-Don, 2006, pp. 6-7.
18. Gritsay N.V. Zaemnye obyazatelstva v grajdanskom prave. Avtoref. dis. kand. jurid. nauk [Debt obligations in civil law]. Moscow, 2010, p. 3.
19. Zinkovskiy M.A. Konstitutsionnye osnovy denezhnogo obrashheniya v Rossiyskoj Federacii [Constitutional foundations of monetary circulation in the Russian Federation]. Vlast zakona– The rule of the law, 2014, no. 1, p. 89.
20. Madumarov T.T. Mikroredit tashkilotlarining faoliyatini fuqarolik-huquqiy tartibga solish. Yurid. fan. dokt. dis. avtoref. [Civil law regulation of microcredit organizations]. Tashkent, 2019, p. 19.

UDC: 330.322.(042)(575.1)
ORCID: 0000-0001-9764-8441

INVESTITSIYA FONDLARINI TASHKIL ETISH VA ULARNING FAOLIYATINI HUQUQIY TARTIBGA SOLISH BO'YICHA AQSH TAJRIBASI

Jumag'ulov Alisher Ernapasovich,
Toshkent davlat yuridik universiteti
"Biznes huquqi" kafedrası katta o'qituvchisi
e-mail: alisher.jumagulov@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada dunyoning moliyaviy markazlaridan biri bo'lgan AQShda investitsiya fondlarining paydo bo'lish tarixi, investitsiya fondlariga oid qonunchilikning vujudga kelishi va investitsiya fondlari faoliyatini huquqiy tartibga soluvchi normativ-huquqiy hujjatlar mazmuni tahlil qilinadi. Dunyoda ilk ochiq investitsiya fondi AQShda tashkil etilgan bo'lib, u hozirgi kunga qadar muvaffaqiyatli faoliyat yuritib kelmoqda. 1940-yilda qabul qilingan "Investitsiya kompaniyalari to'g'risida"gi Qonun investorlar huquqlari mustahkam himoya qilib, investitsiya fondlarining taraqqiyotiga yo'l ochdi. Maqolaning birinchi qismida AQSh investitsiya fondlarining vujudga kelish tarixi yoritib beriladi. AQSh investitsiya fondlari 100 yillik tarixga ega bo'lsa-da, ularning taraqqiyoti 1970-yillarga to'g'ri keladi. Maqolaning ikkinchi qismida investitsiya kompaniyalarining mohiyati, ularning zaruriy belgilari bayon qilinadi. AQSh qonunchiligi muayyan kompaniyani investitsiya kompaniyasi deb topish uchun qat'iy talablarni belgilaydi. Maqolaning uchinchi qismida faoliyati tartibga solinadigan va tartibga solinmaydigan investitsiya kompaniyalari tahlil etiladi. AQShda investitsiya fondlari turfa xil bo'lib, barcha toifadagi investorlarning manfaatlariga xizmat qiladi. Maqolaning xulosa qismida esa investitsiya fondlarini tashkil etish va ularning faoliyatini huquqiy tartibga solish bo'yicha AQSh tajribasining ijobiy jihatlari qayd etib o'tilgan va milliy qonunchilikni takomillashtirish bo'yicha takliflar ilgari surilgan.

Kalit so'zlar: Investitsiya fondi, investitsiya kompaniyasi, yunit-trastlar, tartibga solinadigan investitsiya kompaniyasi, tartibga solinmaydigan investitsiya kompaniyasi, xedj fondlar, xususiy investitsiya fondlari, malakali investor, chakana investor.

ОПЫТ США В СОЗДАНИИ И ПРАВОВОМ РЕГУЛИРОВАНИИ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ИНВЕСТИЦИОННЫХ ФОНДОВ

Жумагулов Алишер Эрнапасович,
старший преподаватель кафедры "Бизнес-право"
Ташкентского государственного юридического университета

Аннотация. В статье анализируется история инвестиционных фондов в США, одном из мировых финансовых центров, появление законодательства об инвестиционных фондах и содержание нормативных правовых актов, регулирующих деятельность инвестиционных фондов. Первый в мире открытый инвестиционный фонд был создан в США и успешно работает по сей день. Закон "Об инвестиционных компаниях", принятый в 1940 году, надежно защитил права инвесторов и проложил путь для развития инвестиционных фондов. В первой части статьи освещается история становления инвестиционных фондов США. Несмотря на то, что инвестиционные фонды США имеют 100-летнюю историю, их развитие восходит только к 1970-м годам. Во второй части статьи описывается сущность инвестиционных компаний, их необходимые характеристики. Законодательство США устанавливает строгие требования для поиска той или иной компании в качестве инвестиционной. В третьей части статьи анализируются регулируемые и нерегулируемые инвестиционные компании. Инвестиционные фонды в США разнообразны и служат интересам всех категорий инвесторов. В заключительной части статьи освещаются положительные аспекты опыта США в создании инвестиционных фондов и

регулирования их деятельности, а также вносятся предложения по совершенствованию национального законодательства.

Ключевые слова: инвестиционный фонд, инвестиционная компания, паевые инвестиционные фонды, регулируемая инвестиционная компания, нерегулируемая инвестиционная компания, хедж-фонды, частные инвестиционные фонды, квалифицированный инвестор, розничный инвестор.

USA EXPERIENCE IN THE ORGANIZATION AND LEGAL REGULATION OF INVESTMENT FUNDS

Jumagulov Alisher Ernapasovich,

Senior lecturer of the Department of Business law of Tashkent State Law University

Abstract. The article analyzes the history of investment funds in the United States, one of the world's financial centers, the emergence of legislation on investment funds and the content of regulations governing the activities of investment funds. The world's first open-end investment fund was established in the United States and has been operating successfully to this day. The Law on Investment Companies, adopted in 1940, strongly protected the rights of investors and paved the way for the development of investment funds. The first part of the article describes the history of the formation of US investment funds. Although U.S. investment funds have a 100-year history, their development dates back to the 1970s. The second part of the article describes the essence of investment companies, their necessary characteristics. U.S. law sets strict requirements for finding a particular company as an investment company. The third part of the article analyzes regulated and unregulated investment companies. Investment funds in the United States are diverse and serve the interests of all categories of investors. The concluding part of the article highlights the positive aspects of the US experience in establishing investment funds and the legal regulation of their activities and makes suggestions for improving national legislation.

Keywords: investment fund, investment company, unit trusts, regulated investment company, unregulated investment company, hedge funds, private investment funds, qualified investor, retail investor.

Kirish

Bugungi kunda AQSh dunyo investitsiya fondlarining soni va ularning aktivlari hajmi bo'yicha dunyoda birinchi o'rinda turadi. 2020-yilda AQSh investitsiya fondlari aktivlarining umumiy hajmi 23,9 trillion dollarni tashkil etgan [1]. Shu bois anglo-sakson huquq tizimida investitsiya fondlariga oid huquqiy tartibotlarni tahlil qilish foydadan xoli emas.

Asosiy qism

AQShga investitsiya fondlari instituti Yevropadan kirib kelgan bo'lib, yuz yildan oshiqroq tarixga ega. Dastlabki paytlarda investitsiya fondlarining faoliyati xavf-xatarsiz bo'lmagan. O'sha davrlarda ham ba'zi firibgarlar investitsiya fondlaridan insonlarni aldash vositasi sifatida foydalanган. Bunday firibgarlar to'zog'iga investorlarning ilinmasligi uchun 1899-yilda AQShda birinchi investitsiya-maslahat kompaniyasi tashkil etildi, ushbu kompaniya mayda investorlarga iqtisodiyotning qaysi sohalariga o'z jamg'armalarini investitsiya qilishlari to'g'risida maslahat berar edi. Moliyaviy-konsalting kompaniyalari faoliyatining rivojlanishi investitsiya fondlarining paydo bo'li-

shi uchun moliyaviy xizmatlar bozorini tayyorladi [2, 52-b.]. Ushbu kompaniyalar bosqichma-bosqich kichik xususiy investitsiyalardan ko'ra jamoaviy investitsiyalar bilan ishlashni afzal bila boshladi. Natijada mayda xususiy investitsiyalar bir portfelga jamlangan jamoaviy investitsiyalarga aylandi.

AQSh investitsiya fondlarining taraqqiyo-ti to'rt bosqichni qamrab oladi. Birinchi bosqich 1893-1933-yillarda bo'lib, bu davr investitsiya fondlarining paydo bo'lish davri hisoblanadi. Zamonaviy yopiq investitsiya fondlarining dastlabki ko'rinishi ham 1893-yilda AQShda paydo bo'lgan. Ushbu investitsiya fondi The Boston Personal Property Trust deb nomlanib, jahonga mashhur Garvard universiteti professor-o'qituvchilari va xodimlarining mablag'larini joylashtirish uchun tashkil etilgan. Birinchi ochiq investitsiya fondi 1924-yilda AQShning Massachusetts shtatida tashkil etilgan. Massachusetts Investors Trust aksiyadorlarni aksiyalarni qaytarib sotib olish majburiyatini olgan [3, 15-b.]. Ushbu fond bugungi kungacha muvaffaqiyatli faoliyat yuritib kelmoqda. Olimlar hozirgi zamonaviy investitsiya fondlarining tarixini ushbu yildan boshlangan

deb hisoblaydilar. Shu sanadan boshlab, AQShda investitsiya fondlarining soni keskin oshib ketdi. 1929-yilda AQShda 19 ta ochiq investitsiya fondi va 700 ga yaqin yopiq investitsiya fondlari faoliyat yuritgan. Bu davr aholining ushbu investitsiyalash usuliga ishonchsizligi, davlat nazoratining yetarli emasligi, investitsiya fondlari mansabdor shaxslarining o'z mansablarini suiiste'mol qilishi bilan tavsiflanadi. Buyuk turg'unlik davrining kirib kelishi ko'plab ishlab turgan investitsiya fondlarining faoliyatiga chek qo'ydi. 1929-yilgi AQShdagi moliyaviy inqiroz moliya qonunlarning asosini yaratishga imkon berdi. Mazkur qonunlar tufayli AQShda bank va investitsiya faoliyati bir-biridan ajraldi [4, 360-b.]. Bu bo'linishning natijasi shundan iborat ediki, yuqorida qayd etilgan AQSh qonunlari qabul qilingach, "investitsiya xizmatlari" kategoriyasi investitsiyalarni (birinchi navbatda, pul kapitali shaklida) qimmatli qog'ozlarga joylashtirish bilan bog'liq professional xizmatlar ko'rsatishni nazarda tuta boshladi. Ko'p yillar davomida AQSh moliyaviy xizmatlari bozorini tartibga solish asosini yaratib bergan Glassa-Stigolla qonuni 1933-yilda qabul qilindi. Unda tijorat banklari va investitsiya kompaniyalari faoliyatiga oid qator cheklovlar nazarda tutilgan. Xususan, ushbu qonun:

- banklar amalga oshirishi mumkin bo'lgan qimmatli qog'ozlar operatsiyalarining juda cheklangan ro'yxatini tuzdi;
- qimmatli qog'ozlar bilan operatsiyalarni amalga oshiruvchi banklarning filiallarini tashkil etish amaliyoti taqiqlandi;
- qimmatli qog'ozlar bozorida operatsiyalar bilan shug'ullanuvchi kompaniyalarga omonatlarini qabul qilish, cheklar va shu kabi bank operatsiyalari turlari bo'yicha to'lovlarni amalga oshirish taqiqlandi.

Shu davrdan boshlab, AQShda investitsiya kompaniyalari jadal rivojlanib, tijorat banklari bilan raqobatlasha boshladi. Tadqiqotchi O. Narziyev AQShda fond bozorida bank muassasalari bilan bir qatorda boshqa investitsiya institutlari va moliyaviy uyushmalar va turli jamg'armalar faol ishtirok etishini qayd etadi [5, 34-b.].

Jamoaviy investitsiyalash taraqqiyotining ikkinchi bosqichi 1933–1945-yillarga to'g'ri keladi. Bu davr investitsiya fondlari faoliyatini davlat tomonidan tartibga solinishi bilan tavsiflanadi. 1933-yilda qimmatli qog'ozlarni emissiya qiluv-

chilarning faoliyatini tartibga soluvchi "Qimmatli qog'ozlar to'g'risida"gi Qonun qabul qilindi. Uning izidan 1934-yilda "Qimmatli qog'ozlar bilan savdo qilish to'g'risida"gi Qonun qabul qilinib, Qimmatli qog'ozlar va birja bo'yicha komissiya tashkil etildi. Ushbu komissiya qimmatli qog'ozlarni bozorini nazorat qilish bo'yicha vakolatli davlat organi hisoblanadi. Komissiyaning vazifasi etib qimmatli qog'ozlar bozorida insofli raqobatni qo'llab-quvvatlash orqali investorlarning huquqlarini himoya qilish belgilandi. Bu masaladagi uchinchi eng asosiy normativ-huquqiy hujjat 1940-yilda qabul qilingan "Investitsiya kompaniyalari to'g'risida"gi Qonun bo'ldi. Jeyson Zveg ushbu qonunni dunyodagi eng mukammal qonun deb ataydi [6]. Ushbu qonun investitsiya fondlarining tashkil etilish jarayonini tartibga soladi. Mazkur qonunlar investitsiya fondlari faoliyatini tartibga solish jarayonini yaxshilagan bo'lsa-da, Ikkinchi jahon urushining boshlanishi investitsiya fondlarining jadal rivojlanishiga to'sqinlik qildi [7].

Uchinchi bosqich 1950–1980-yillarga to'g'ri keladi va bu davr investitsiya fondlari aktivlarining o'sishi bilan tavsiflanadi. 1950-yillarning boshida harakatdagi investitsiya fondlarining soni 100 taga yetadi va keyingi ikki o'n yillikda ularning soni oshishda davom etdi. 1960-yillarda investitsiya fondlari o'z aktivlarining 80 foizini aksiyalarga investitsiya qilgan. 1973–1974-yillardagi fond bozorining inqirozi va yuqori inflatsiya investorlar mablag'larining qimmatli qog'ozlar bozoridan chiqib ketishiga olib keldi. Investitsiya fondlarining keyingi taraqqiyoti sohaga innovatsiyalarni joriy etishni talab qildi, buning natijasida yangi turdagi investitsiya fondlari paydo bo'ldi.

Investitsiya fondlari taraqqiyotining to'rtinchi bosqichi 1980-yillarning o'rtalaridan boshlanib, bugungi kungacha davom etmoqda. 1980-yillarning o'rtalarida AQShda imtiyozli soliqqa tortish shartlarida korporativ jamg'armalar va yakka jamg'arilib boruvchi pensiya hisobraqamlarini ochishga ruxsat beruvchi qonun qabul qilindi. Kompaniyalar o'z xodimlari ish haqlarining muayyan qismini investitsiya fondlariga o'tkazadi va investitsiya fondlari ushbu mablag'larni istiqbolli biznes rejalarga yo'naltiradi. Bundan tashqari investitsiya fondlariga juda katta mablag'lar pensiya hisobraqamlari orqali kirib keldi. Investitsiya fondlari AQSh iqtisodiyoti va qimmatli qog'ozlar bozorining taraqqiyotida muhim rol

o'ynaydi. Ushbu fondlar AQShga jahon moliyasi-da hukmron mavqega erishishga ko'mak berdi. 2015-yil ma'lumotiga ko'ra, AQShda 91 million xususiy investorda ochiq investitsiya fondlarining aksiyalar bor. AQShda uchdan bir qism amerikaliklarning hisoblari nobank moliya-kredit institutlarida saqlanadi. Aktivlarning qiymatlari sezilarli darajada ortib bormoqda [8, 4-b.] Fidelity Investments, Vanguard, BlackRock, State Street Corporation kompaniyalari jahondagi eng yirik investitsiya fondlari hisoblanadi. Fidelity Investments investitsiya fondi AQShdagi barcha yirik korporatsiyalarning 10 foizida aksiyador hisoblanadi. Qolgan 3 ta investitsiya fondlari "Katta uchlik" deb ataladi va ular birgalikda AQShdagi barcha aksiyadorlik jamiyatlarining 40 foizi aksiyasiga egalik qiladi. S&P 500 indeksi AQShning 500 ta eng qimmat va daromadli kompaniyalarini o'z ichiga oladi. AQShda fond bozori juda rivojlangan bo'lsa-da, chakana investorlar o'zlari to'g'ridan to'g'ri qimmatli qog'ozlarga investitsiya qilmaydilar. Bozorning murakkabligi, yangi kompaniyalarning moliya bozoriga tez-tez kirib kelishi chakana investorlarni investitsiya fondlariga murojaat qilishga undaydi. Shuningdek, AQShda fond bozori shunchalik rang-barangki, unda har kuni IPO amalga oshiriladi

AQSh investitsiya qonunchiligining yana bir jihati shundaki, investitsiya faoliyati AQShda moliyaviy xizmatlarning alohida turi sifatida ajralib chiqqan. Nazarimizda, bugungi kunda mamlakatimiz iqtisodiyoti uchun eng kerakli voqelikdan biri bu – investitsiya xizmatlarining moliyaviy xizmatlarning alohida turi sifatida ajralib chiqishidir. Investitsiya xizmatlari, ushbu xizmatlar mazmuni, ularni ko'rsatuvchi subyektlar doirasi qonunchilikda aniq belgilanmagan bo'lsa-da, kundalik hayotda nomaqbul subyektlar tomonidan ushbu xizmatlarning ko'rsatilayotganligini tez-tez uchratish mumkin. Investitsiya faoliyati professional faoliyat hisoblanib, investitsiya kompaniyalarigina investitsiya fondlarini tashkil etishi mumkin.

AQShning "Investitsiya kompaniyalari to'g'risida"gi Qonunining 3-bo'limiga ko'ra, investitsiya kompaniyasi bu qimmatli qog'ozlarni emissiya qilish va oldi-sotdi qilish faoliyatining asosiy turi bo'lgan, nominal qiymatli sertifikatlar chiqarish bilan shug'ullangan, chiqarilgan qimmatli qog'ozlar jami aktivlarning 40 foizdan oshadigan

emitentdir. Quyidagilar investitsiya kompaniyalari hisoblanmaydi [9].

- ommaviy taklif etilmaydigan qimmatli qog'ozlar va benefitsiar egalari 100 ta shaxsdan kam bo'lgan qimmatli qog'ozlarning emitentlari;
- anderrayter, broker yoki professional moliyaviy vositachi, bank, sug'urta kompaniyasi, bank tomonidan boshqariladigan yopiq trastlar;
- ko'chmas mulkni moliyalashda ishtirok etuvchi agentlar;
- qimmatli qog'olariga malakalari investorlar egalik qiladigan emitentlar.

AQSh qonunchiligida ham brokerlar va jamoat xayriya fondlari investitsiya kompaniyalari hisoblanmaydi. AQSh amaliyotida xususiy investitsiya kompaniyalari degan tadbirkorlik subyektlari ham mavjud. Biroq, u investitsiya fondi sifatida qabul qilinmaydi. Yuqoridagi tuzilmalar ham kapitallarni jamlagan bo'lsa, ham investitsiya fondi hisoblanmaydi.

1940-yilgi Investitsiya kompaniyalari to'g'risidagi qonun investitsiya kompaniyalarini uch guruhga bo'ladi:

1) Nominal qiymatga ega bo'lgan sertifikatlar chiqaruvchi va ularni saqlovchilarga sertifikat muddati o'tishi bilan uning nominal qiymatini to'lash kafolatini beruvchi investitsiya kompaniyalari: ushbu investitsiya kompaniyadan investor muayyan vaqt o'tgandan keyin foydani talab qilishi yoxud muayyan muddatda sertifikatni qaytarib sotib olishini talab qilish mumkin.

2) Muayyan qimmatli qog'ozlardan foyda olishni ta'minlaydigan, qaytarib sotib olinadigan sertifikatlar chiqaruvchi investitsiya yunit-trastlar: ushbu turdagi investitsiya kompaniyasi qat'iy foydani va'da qilmaydi, investitsiya ulushlardan paydo bo'lgan foizlarni to'lab beradi.

3) Yuqoridagi ikki turga kirmaydigan boshqaruvchi investitsiya kompaniyalari [10, 10-b.].

O'zi chiqargan qimmatli qog'ozlarni sotib olish xususiyatiga ko'ra boshqaruvchi kompaniyalar ochiq va yopiq investitsiya kompaniyalarga (open-end fund va closed-end fund) bo'linadi. Ochiq investitsiya fondlari (mutual funds) o'zi chiqargan qimmatli qog'ozlarni investorning birinchi talabi bilan sof aktiv qiymatida sotib olish majburiyatini o'z zimmasiga oladi. Ushbu turdagi fondlar AQShda eng ko'p tarqalgan fondlar hisoblanadi. Yopiq investitsiya fondlari esa o'zi chiqargan qimmatli qog'ozlarni sotib qaytarib sotib olish majburi-

yatini olmaydi, biroq investor ushbu qimmatli qog'ozlarni ikkilamchi bozorda sotishi mumkin.

AQShda investitsiya kompaniyalari o'z qimmatli qog'ozlarini kimga taklif etishiga qarab ikki katta guruhga bo'linadi. Bu ikki guruh tartibga solinadigan va tartibga solinmaydigan kompaniyalar ham deb nomlanadi [11, 4-b.]. Birinchi guruhga o'z qimmatli qog'ozlarini cheklanmagan doiradagi chakana investorlarga ommaviy taklif etuvchi investitsiya kompaniyalari bo'lib, ularning faoliyat qat'iy nazorat qilinadi hamda ularga nisbatan qat'iy talablar bor. Ular o'zaro fondlar (mutual funds) sifatida mashhur bo'lgan. Bunday kompaniyalar faqatgina qimmatli qog'ozlar bozoridagina harakat qilishlari va listingga kirgan kompaniyalarning aksiyalarini sotib olishlari mumkin. Aynan shunday kompaniyalar 1940-yildagi "Investitsiya kompaniyalari to'g'risida" Qonunning tartibga solish doirasiga kiradi. "Investitsiya kompaniyalari to'g'risida" Qonunning nazorati Qimmatli qog'ozlar va birjalar komissiyasi tomonidan amalga oshiriladi. Boshqaruvchi kompaniya ustidan nazoratni depozitariy zimmasiga yuklash Yevropa ochiq aksiyadorlik investitsiya fondlari amaliyotiga xos. Bundan farqli ravishda, AQShda investitsiya fondlarining aktivlarini saqlovchi bank-depozitariylar boshqaruvchi kompaniyaning investitsiya fondi mulkini tasarruf etishi bilan bog'liq faoliyatini nazorat qilmaydi [12, 17-b.].

Ikkinchi guruhdagi investitsiya kompaniyalari esa o'z xizmatlarini malakali va institutsional investorlarga taklif etadi. Bunday investitsiya kompaniyalari xususiy investitsiya fondlari, venchur fondlar va xejd fondlarni tashkil etishi mumkin. Birinchi xedj fondi 1949-yilda AQShda tashkil etilgan [13]. Ushbu investitsiya kompaniyalarining faoliyati "Investitsiya maslahatchilari to'g'risida" Qonun bilan tartibga solinadi. Ushbu kompaniyalar va ularning investorlari o'rtasidagi munosabatlar o'zaro shartnoma shartlariga binoan tartibga solinadi. Venchur fondlar, xususiy investitsiya fondlari va xedj fondlarning qimmatli qog'ozlari ommaga taklif etilmaganligi, uning investorlari fond bozorida bilim va malakaga ega bo'lganligi, o'zi himoya qila olishi tufayli davlat talablarni mazkur fondlarga emas, balki uning boshqaruvchi kompaniyasiga qo'yadi. Shu bois, mazkur fondlarni tashkil etadigan investitsiya kom-

paniyalari faoliyat "Investitsiya kompaniyalari to'g'risida"gi Qonun bilan tartibga solinmaydi. Mazkur fondlar investitsiyalash borasida yuqori tavakkallik asosida qarorlar qabul qiladi. Jumladan, ular listingga kirmagan yoki yangi tashkil etilgan yoxud bankrotlik yoqasidagi, shuningdek muayyan iqtisodiy qiyinchiliklarga uchragan kompaniyalarning ulushlarini sotib olib, yuqori tavakkalchilika yo'l qo'yishlari mumkin.

Xedj fondlari quyidagilarni amalga oshirishlari mumkin:

investitsiya maslahatchilariga fondni boshqarganligi uchun mukofot pullari natijaga qarab to'lash;

sof aktivlarning yarmi miqdorida qarz majburiyatlarini jalb etish, sof aktivlarning 2 barovari miqdorida tavakkalchilikka qo'l urish;

qimmatli qog'ozlar va boshqa aktivlarni qisqa muddatli oldi-sotdi qilishni amalga oshirish.

Shuningdek, o'z qimmatli qog'ozlarini faqatgina malakali investorlarga taklif etadigan investitsiya fondlari AQShda xedj fondlari (hedge funds), xususiy investitsiya fondlari (private equity funds), Yevropa mamlakatlarida muqobil investitsiya fondlari (AIF) deb ataladi. AQShda xedj fondlari (hedge funds) o'zaro fondlar kabi o'z qimmatli qog'ozlarini sof aktiv qiymatida qaytarib sotib olish majburiyatini oladi [14, 1204-b.]. Xedj fondlari va xususiy investitsiya fondlari AQSh Qimmatli qog'ozlar va birjalar komissiyasidan ro'yxatdan o'tmaydi va ularning faoliyati "Investitsiya kompaniyalari to'g'risida"gi Qonun bilan tartibga solinmaydi.

AQSh qonunchiligi bo'yicha investitsiya fondlarining tashkiliy-huquqiy shakli uchun muayyan qat'iy talablar yo'q. Tashkiliy-huquqiy shakl masalasi anglo-sakson huquq tizimi va romano-german huquq tizimida bir xil emas [15, 85-b.].

AQSh qonunchiligiga ko'ra investitsiya fondlarining nomi muhim ahamiyatga ega. Investitsiya fondning nomi aldamchi chalg'ituvchi bo'lmasligi, fondning investitsiyalash obyektiga dalolat qilishi kerak. Investitsiya fondning prospekti (deklaratsiyasi) investitsiya fondning investitsiyalash obyektlari va investitsiya siyosatini ifoda etishi kerak [16, 114-b.].

Investitsiya fondlari fondning kundalik faoliyatiga rahbarlik qiluvchi direktorlar kengashi tomonidan boshqariladi. "Investitsiya kompaniyalari to'g'risida"gi Qonunga ko'ra, investorlar

huquqlarini himoya qilishda mustaqil direktorlarning o'rnini nihoyatda muhim.

Investitsiya kompaniyalari Qimmatli qog'ozlar va birjalar komissiyasida o'z investitsiya siyosatini ifodalovchi, menejment, affillangan shaxslar va anderrayterlarga nisbatan talablarga rioya etilganligini aks ettiruvchi hujjatlarni taqdim etgan holda ro'yxatdan o'tadi. AQShda investitsiya fondlarini tashkil etish uchun bosqichni tashkil etadi. Bular qaror qabul qilish, hujjatlarni tayyorlash va ulushlarni joylashtirish. Birinchi bosqichda sponsor (ta'sischi) fondni tashkil etish, maqsadlari va faoliyat yo'nalishi hamda tashkiliy tuzilmasi to'g'risida qaror qabul qiladi. Har qanday shaxs ham fond ta'sischisi bo'la olmaydi. Moliyaviy xizmatlar bozorida kamida 5 yil shundan kamida oxirgi 3 yilni foyda bilan yakunlagan banklar va boshqa moliyaviy yuridik shaxslar fond ta'sischisi bo'lishi mumkin. Ko'pincha investitsiya maslahatchilari fondning ta'sischisi bo'ladi. Ikkinchi bosqichda hujjatlar tayyorlanib, nazorat va ruxsat beruvchi davlat vakolatli organlariga ro'yxatdan o'tkazish va tasdiqlash uchun yuboriladi hamda xizmat ko'rsatuvchilar bilan shartnomalar tuziladi. Uchinchi bosqichda fond o'z qimmatli qog'ozlarini ommaga taklif etishi mumkin [16, 115-b.].

1940-yilgi qonun davlat ro'yxatidan o'tayotgan vaqtida investitsiya kompaniyalarining kapitali miqdoriga talab qo'ymaydi. Biroq, sof aktivlari qiymati 100 ming dollardan kam bo'lmagan investitsiya kompaniyalarigina o'z qimmatli qog'ozlarini ommaviy taklif etishlari mumkin [16, 117-b.]. Bu borada boshqa mamlakatlar qonunchiligiga nazar solsak, o'z qimmatli qog'ozlarini ommaviy taklif etadigan investitsiya kompaniyalarining minimal ustav fondi Lyuksemburgda 1 250 000 AQSh dollari [17], Germaniyada esa 5 mln nemis markasi, Rossiya Federatsiyasida 35 mln rubl [18] tashkil etishi kerak.

AQShda investitsiya kompaniyalari juda ko'plab normativ-huquqiy hujjatlar bilan tartibga solinadi, xususan, 1940-yilda "Investitsiya kompaniyalari haqida qonun", 1933-yildagi "Qimmatli qog'ozlar to'g'risida"gi Qonun, 1934-yildagi "Qimmatli qog'ozlar birjalari to'g'risida"gi Qonun, 1936-yildagi "Tovar birjalari to'g'risida"gi Qonun, 1974-yildagi "Mehnat-kashlarning pensiya daromadlari xavfsizligi to'g'risida"gi Qonun, 2010-yildagi "Uoll-Stritni isloh qilish va iste'molchilar huquqlarini hi-

moya qilish to'g'risida"gi Qonun, 1940-yildagi "Investitsiya maslahatchilari to'g'risida"gi Qonun bilan tartibga solinadi. 1940-yilda "Investitsiya kompaniyalari haqida qonun" investitsiya kompaniyalari tushunchasi, ularga qo'yilgan talablar hamda bunday kompaniyalar faoliyatiga qo'yilgan taqiqlarni belgilaydi. AQShda investitsiya kompaniyalari qimmatli qog'ozlarni emissiya qilish orqali resurslar jamlaydi. Shuning uchun 1933-yildagi "Qimmatli qog'ozlar to'g'risida"gi Qonunga ham investitsiya kompaniyalari qat'iy rioya qilishlari lozim. "Qimmatli qog'ozlar to'g'risida"gi Qonunning asosiy maqsadi investorlarni firibgarliklardan himoya qilish bo'lib, emitentlarga axborotlarni oshkor qilish va qimmatli qog'ozlarni ro'yxatdan o'tkazish majburiyatini yuklaydi [19, 34-b.].

Investitsiya kompaniyalari uchun 1940-yilgi Qonun investorlarning huquqlarini himoya qilishga qaratilgan bir qator cheklovlarni (muayyan istisnolar bilan) belgilaydi, shu jumladan:

- qimmatli qog'ozlarni kreditga sotib olish, kliring maqsadlarida qisqa muddatli kreditlar bundan mustasno;
- investitsiya kompaniyasi qatnashadigan anderraytingdan tashqari yagona hisobda o'tkaziladigan savdo qimmatli qog'ozlarida birgalikda ishtirok etish;
- investitsiya kompaniyalari direktorlar va xodimlari bir vaqtning o'zida banklarning mansabdor shaxslari, direktorlari va xodimlari bo'lishi;
- qimmatli qog'ozlarni qisqa sotish (qisqa sotish), investitsiya kompaniyasi ishtirok etadigan anderrayting holatlari bundan mustasno;
- boshqa investitsiya kompaniyasining ovoz beruvchi qimmatli qog'ozlarining 3 %dan ortig'ini sotib olish;
- o'z navbatida, 5 % yoki sotib investitsiya kompaniyasi umumiy aktivlari 10 % cheksiz boshqa yoki boshqa investitsiya kompaniyalari qimmatli qog'ozlar olish;
- yopiq investitsiya kompaniyasining 10 %dan ortiq ovoz beruvchi qimmatli qog'ozlarini sotib olish;
- investitsiya kompaniyasi kapitalidagi ulushi 10 dan ortiq bo'lgan sug'urta kompaniyasining ovoz beruvchi qimmatli qog'ozlarining 25 %dan ortig'ini xarid qilish;
- sof daromaddan tashqari boshqa manbalardan dividendlar to'lash.

Mazkur cheklovlarning aksari investitsiya fondlari faoliyatida diversifikatsiya tamoyilini qo'llashni ta'minlash maqsadida o'rnatilgan. Investitsiya kompaniyasining eng asosiy vazifasi investitsiyaviy risklar taqsimlanishini diversifikatsiya tamoyili orqali ta'minlash hisoblanadi. O'z aktivlarini risk va rentabellik jihatidan har xil turdagi qimmatli qog'ozlarga joylashtirish yo'li bilan investitsiya kompaniyalari investorlarning ehtimoliy zararlarini kamaytiradilar [20, 311-b.].

AQSh investitsiya fondlari qonunchiligi tahlil qilinib, quyidagi xulosalarga kelindi:

Xulosalar

Birinchidan, AQSh investitsiya fondlari qonunchilik uzoq yillik tajribaga ega bo'lib, sohaning qonunchilik bazasi batafsil ishlab chiqilgan.

Ikkinchidan, mustahkam qonunchilik bazasiga ega bo'lgan investitsiya kompaniyalarining faoliyati jadallik bilan rivojlanmoqda.

Uchinchidan, bank xizmatlari va investitsiya xizmatlarining bir-biridan ajralganligi, investitsiya kompaniyalarining mustaqil rivojlanishiga sharoit yaratdi.

To'rtinchidan, AQSh qonunchiligida investitsiya kompaniyalari investitsiyalash xizmatlarini ko'rsatuvchi professional tadbirkorlik subyektlari sifatida tan olinadi.

Bunday yondashuv boshqa nomaqbul tadbirkorlik subyektlari tomonidan investitsiyalash xizmatlari ko'rsatilishini taqiqlaydi.

AQSh investitsiya fondlari qonunchiligining quyidagi ilg'or yutuqlarini milliy qonunchilikni takomillashtirish uchun taklif etish mumkin:

AQShda mablag'larni kimdan jalb etishga ko'ra, investitsiya fondlari tartibga solinadigan va tartibga solinmaydigan investitsiya kompaniyalariga (xedj fondlar) bo'linishi investorlarga keng imkoniyatlar yaratadi.

Malakali investorlarga xizmat ko'rsatuvchi xedj fondlar tushunchasini qonunchilikka kiritish lozim bo'lib, venchur fondlar xedj fondlar vazifasini bajara olmaydi.

Amaldagi qonunchilik "investitsiya xizmatlari" tushunchasini ushbu xizmatlar va ularni ko'rsatuvchilar doirasini aniq belgilash, xizmat ko'rsatuvchilarni to'g'ri tasniflash, ularni boshqa xizmat ko'rsatuvchi subyektlardan farqlash imkonini beradi.

REFERENCES

1. Total net assets of US-registered mutual funds worldwide from 1998 to 2020. Available at: <https://www.statista.com/statistics/255518/mutual-fund-assets-held-by-investment-companies-in-the-united-states/>.
2. Dmitrieva E.A. Paeve investitsionnye fondy. Ucheb. posobie [Mutual investment funds. Textbook. allowance]. Magadan, Kordis, 2007, p. 252.
3. Jekonomika investitsionnyh fondov. Monografiya. A.E. Abramov, K.S. Akshenseva, M.I. Chernova, D.A. Loginova, D.V. Novikov, A.D. Radygin, Yu.V. Sivaj; pod obshh. red. A.D. Radygin [Investment fund economics. Monograph. A.E. Abramov, K.S. Akshenseva, M.I. Chernova, D.A. Loginova, D.V. Novikov, A.D. Radygin, Yu.V. Siwa; under total. ed. A. Radygin]. Moscow, Delo RANHIGS Publishing House, 2015, p. 780.
4. Pollard A.M., Paysek J.G., Ellis K.X., Deyli J.P. Bankovskoe pravo SShA [Us Banking Law]. Moscow, 1992, pp. 360-362.
5. Narziev O.S. O'zbekiston Respublikasida fond birjalari faoliyatini huquqiy tartibga solish muammolar. Yuridik fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya [Problems of legal regulation of stock exchanges in the Republic of Uzbekistan. Dissertation for the degree of Candidate of Legal Sciences]. Tashkent, 2009, p. 170.
6. Zweig J. Money, in Morningstar Mutual Funds, August 18, 1995.
7. SEC Final Rules. Available at: <http://sec.gov/rules/shtml> (accessed 15.08.2016).
8. Senchenya A. Zarubezhnyy opyt stanovleniya i razvitiya investitsionnyh fondov [Foreign experience in the formation and development of investment funds]. Bankovskie vesti – Banking news, 2018, no. 2.
9. Investment company act of 1940, USA.
10. Bodie Z., Kane A., Marcus Alan J. Investments. 6th edition. Mc Graw-Hill. New York, 2005, 10 p.
11. Morley J. Why Do Investment Funds Have Special Securities Regulation? Harvard law school forum on corporate, 2019.

12. Sultonbaeva M.B. O'zbekiston Respublikasida investitsiya fondlarini rivojlantirishda xorij tajribasidan foydalanish. I.f.n ilmiy darajasi olish uchun dissertatsiya [Use of foreign experience in the development of investment funds in the Republic of Uzbekistan]. Tashkent, 2012, p. 170.
13. Bichurin D. Hedzh-fondy kak mezhdunarodnyj instrument dvizheniya chastnogo kapitala [Bichurin D. Hedge funds as an international instrument for the movement of private capital]. Available at: <https://mirec.mgimo.ru/upload/ckeditor/files/mirec-2016-1-bichurin.pdf/>.
14. Morley J. Separation of funds and managers: A Theory of investment fund structure and regulation. 123 The Yale law journal, 2014, no. 1228, p. 1247.
15. Suhanov E.A. Sravnitel'noe korporativnoe pravo [Comparative corporate law]. Moscow, Statut, 2014, p. 456.
16. Schonfeld V.E., Kerwin T. The business Lawyer, 1993, vol. 49, no.1, p. 540.
17. Law of Luxembourg of 17 December 2010 relating to undertakings for collective investment.
18. Ob utverjdenii trebovaniy k razmeru i poryadku rascheta sobstvennûx sredstv aksionernogo investitsionnogo fonda. Prikaz ot 13 avgusta 2009 g. N 09-32/pz-n [On the approval of the requirements for the size and procedure for calculating the equity capital of an axionary investment fund. Order of August 13, 2009, no. 09-32/pz-n]. Available at: <http://www.consultant.ru/cons/cgi/online/>.
19. Fridman A.I. Pravovoe regulirovanie investitsionnyx fondov v Rossii, SShA i Lyuksemburge. Dissertatsiya na soiskanie uchenoy stepeni kandidata yuridicheskix nauk [Legal regulation of investment funds in Russia, the United States and Luxembourg. Dissertation for the degree of candidate of legal sciences]. Moscow, 2018, p. 187.
20. Mejdunarodnoe i zarubejnoe finansovoe regulirovanie: institutû, sdelki, infrastruktura. Monografiya. Pod red. A.V. Shamraeva. V 2 ch. [International and international financial regulation: institution, transactions, infrastructure. Monograph. Ed. A.V. Shamraeva. At 2 vol.]. Moscow, KNORUS SIPSiR, 2014, vol. 2, p. 640.

UDC: 339.1(042)(575.1)
ORCID: 0000-0002-7289-5304

INSOFSIZ RAQOBAT – INSOFSIZ SAVDO AMALIYOTI TUSHUNCHASI VA BELGILARI

Tadjibayeva Maxsuda Rustamjonovna,
Toshkent davlat yuridik universiteti
“Biznes huquqi” kafedrası katta o‘qituvchisi
e-mail: m.tadjibayeva@tsul.uz

Annotatsiya. Shiddat bilan rivojlanayotgan bozor munosabatlari sharoitida insofsiz raqobat va uning oldini olish bugungi kunning eng muhim iqtisodiy masalalaridan biri hisoblanadi. Shu bois davlat tomonidan iqtisodiy munosabatlarni tartibga solish sohasida shaxslarni raqobatga zid bo‘lgan har qanday harakatlardan himoya qilish bilan bog‘liq qonunchilik tizimini yanada takomillashtirishga qaratilgan tizimli huquqiy islohotlar amalga oshirilmoqda. Shu bilan birga, raqobat bor joyda har doim qonun bilan taqiqlangan insofsiz raqobat bo‘lishi mumkin. Insofsiz savdo amaliyoti ham insofsiz raqobat bilan birgalikda xuddi shunday huquqbuzarlikdir. Insofsiz raqobat, xususan, insofsiz savdo amaliyoti qonunchilikning turli sohalari, xususan, Intellektual mulk hamda Raqobat huquqi bilan huquqiy tartibga solinishi orqali raqobatchilar hamda iste‘molchilar huquqlarini himoya qilish sohasidagi huquqbuzarlik turlarini tan olishi mumkin. Maqolada muallif insofsiz raqobat tushunchasi va belgilarini, insofsiz savdo amaliyoti tushunchasi va xususiyatlarini huquqiy doktrina, xalqaro qonunchilik va O‘zbekiston Respublikasi “Raqobat to‘g‘risida”gi Qonuni nuqtayi nazaridan tahlil qilgan holda insofsiz savdo amaliyotini tartibga solish qoidalarini O‘zbekiston Respublikasining raqobatga oid qonun hujjatlarida aks ettirish orqali qonunchilikni takomillashtirishga oid qator ustuvor masalalarga javob berishga harakat qiladi.

Kalit so‘zlar: adolat, insoflilik, insofsiz raqobat, insofsiz savdo amaliyoti, narx, insofsiz raqobat belgilari, bozorda o‘z kuchini ko‘rsatish, narxlarni manipulyatsiya qilish, iste‘molchilarni kamsitish, ishchanlik obro‘sga putur yetkazish, iqtisodiy afzallik va zarar.

НЕДОБРОСОВЕСТНАЯ КОНКУРЕНЦИЯ – НЕДОБРОСОВЕСТНАЯ ТОРГОВАЯ ПРАКТИКА: ПОНЯТИЕ И ПРИЗНАКИ

Таджибаева Махсуда Рустамжоновна,
старший преподаватель кафедры “Бизнес-право”
Ташкентского государственного юридического университета

Аннотация. В условиях быстро развивающихся рыночных отношений недобросовестная конкуренция и ее предотвращение являются сегодня одной из важнейших экономических проблем. Поэтому в сфере регулирования экономических отношений государство проводит системные правовые реформы, направленные на дальнейшее совершенствование законодательной системы, связанной с защитой граждан от любых противозаконных действий. Однако там, где есть конкуренция, всегда может иметь место недобросовестная конкуренция, запрещенная законом. Недобросовестная торговая практика – это такое же преступление, как и недобросовестная конкуренция. Недобросовестная конкуренция, в частности недобросовестная торговая практика, может применяться в виде различных нарушений в области защиты конкурентов и прав потребителей, а также регулироваться посредством правового регулирования различных областей законодательства, в частности права об интеллектуальной собственности и права о конкуренции. Автор статьи анализирует понятие и характеристики недобросовестной конкуренции, понятие и характеристики недобросовестной торговой практики с точки зрения правовой доктрины, международного права, а также Закона Республики Узбекистан “О конкуренции”, стремится решить ряд приоритетных задач и вопросы, связанные с совершенствованием законодательства путем отражения в соответствующем законодательстве.

Ключевые слова: справедливость, добросовестность, недобросовестная конкуренция, недобросовестная торговая практика, цена, признаки недобросовестной конкуренции, рыночная власть, манипулирование ценами, дискриминация потребителей, нанесение ущерба деловой репутации, экономическая выгода и ущерб.

UNFAIR COMPETITION – UNFAIR TRADE PRACTICES: THE CONCEPT AND CHARACTERISTICS

Mahsuda Rustamjonovna Tadjibaeva,
Senior Lecturer of
the Department of Business Law,
Tashkent State University of Law

Abstract. In the conditions of rapidly developing market relations unfair competition and its prevention is one of the most important economic problems today. Therefore, in the sphere of regulation of economic relations the state carries out systematic legal reforms aimed at further improving the legislative system related to the protection of citizens from any unlawful actions. However, where there is competition, there can always be unfair competition prohibited by law. Unfair trade practices are as much a crime as unfair competition. Unfair competition, in particular unfair trade practices, can be applied in the form of various violations in the field of protection of competitors and consumer rights and regulated through legal regulation of different areas of law, in particular the Intellectual Property law and the Competition law. The author of the article analyzes the concept and characteristics of unfair competition, the concept and characteristics of unfair trade practices in terms of legal doctrine, international law and the Law of the Republic of Uzbekistan "On Competition", seeks to address a number of priorities, issues associated with the improvement of legislation by reflecting in the relevant legislation.

Keywords: fairness, unfair trade practices, price, signs of unfair competition, market power, price manipulation, consumer discrimination, damaging business reputation, economic advantage and damage.

Bozorda faoliyat olib borish, biznes yuritish va boshqa yo'llar bilan raqobatlashish erkinligi har qanday erkin tadbirkorlik tizimining ajralmas qismidir. Erkin raqobat korxonalarini sifatli mahsulotlarni maqbul narxlarda taklif qilish orqali mijozlarning sadoqatiga erishish uchun turtki beradi.

Erkin raqobat mavjud bo'lgan bozorda mustaqil korxonalar bir xil faoliyat bilan shug'ullanadi va iste'molchilarni jalb qilish uchun kurashadi, ya'ni har bir korxona boshqalarning raqobat bosimiga duchor bo'ladi [1]. Erkin raqobatning yana bir xususiyati uning korxonalarga raqobatchilardan mijozlarni tortib olish huquqini berishida namoyon bo'ladi. Bir korxona boshqa raqobatchidan yetarlicha mijozlarni tortib olsa, raqobatchi o'z biznesini yopishga [2] yoki faoliyat sohasini o'zgartirishga majbur bo'lishi mumkin. Insofsiz raqobat esa bozorda erkin raqobatni cheklaydi.

Ijtimoiy bozor iqtisodiyotiga asoslangan tizimda raqobat erkinligiga erishish va bozor raqobatbardoshligini ta'minlashda raqobat to'g'risidagi qonun va insofsiz raqobatga qarshi qonunchilik birligida muhim rol o'ynaydi [3].

Raqobat huquqining ushbu ikkita katta prinsipi: erkinlik va insofililik prinsiplari orqali raqobat aslida qanday xususiyatga ega bo'lishi haqida xulosa qilish mumkin. Aniqroq qilib aytadigan bo'lsak, raqobat erkin va insofli bo'lishi lozim [4]. Erkin raqobat buzilsa, bu monopoliya, kartel va boshqa raqobatga zid harakatlarga olib keladi [5]. Insofililik prinsipi buzilsa, insofsiz raqobatga qarshi qoidalar ishlaydi. Insofsiz raqobatga qarshi normalar ishlashi uchun eng avvalo insofsiz raqobat nima ekanligi: uning belgilari va xususiyatlari to'g'ri belgilanishi lozim.

Insofsiz raqobat – bu bozor ishtirokchisining savdo yoki tijoratda chalg'ituvchi, yolg'on, insofsiz, firibgarona, majburlash yoki vijdonsiz xatti-harakatlari orqali o'z raqiblaridan ustunlikka ega bo'lgan yoki bozorda raqobatdosh ustunlikka ega bo'lish uchun intilayotgan xatti-harakatidir.

Bugungi kunda raqobat huquqi va raqobat qonunchiligida insofsiz raqobat tushunchasiga oid ko'plab ta'riflar mavjud. Ularning talqinlari bir-birdan sezilarli darajada farq qilsa-da, ular yagona ma'noga ega. Insofsiz raqobat tushunchasini tahlil qilishdan oldin mashhur huquqshunos

olimlarning insofsiz raqobat nimadan iborat ekanligi haqidagi fikrlarini keltirib o'tamiz.

Xususan, V.A. Dozorovning fikriga ko'ra, insofsiz raqobat "Iste'molchiga (potensial iste'molchiga) raqobatchini, uning faoliyatini va (yoki) mahsulotini (shu jumladan, mahsulotning tabiati, ishlab chiqarish usuli, xususiyatlari, foydalanishga yaroqliligi yoki miqdori bo'yicha chalkashliklarni keltirib chiqaradigan) obro'sizlantiradigan noto'g'ri fikrlarni keltirib chiqarishi yoki uning faoliyati va (yoki) tovarlari va (yoki) mahsuloti yoki raqobatchining faoliyati va (yoki) mahsuloti bilan chalkashlikka olib kelishi mumkin bo'lgan, shuningdek, ish muomalasi odatlariga, insofililik, oqillik va insofililik (noto'g'ri yoki to'g'ri) talablariga zid bo'lgan xabardir" [6].

Y.I. Svyadosts esa insofsiz raqobatni sanoat va tijorat ishlarida raqobatchilarga nisbatan insofli qoidalar va urf-odatlariga zid nohaq harakatlarni amalga oshirish orqali mulkiy foyda olishga qaratilgan xatti-harakatlarning sodir etilishi, [7] deb ta'riflagan.

V.I. Eremenko insofsiz raqobat ta'rifini zarar keltiradigan yoki keltirishi mumkin bo'lgan raqobat maqsadida iqtisodiy faoliyatni amalga oshirishda ishbilarmonlik odatlariga, kasbiy etikaga yoki halollikka zid bo'lgan har qanday aybli harakat, [8] deb hisoblaydi.

Y. Kasyanov insofsiz raqobatni "iste'molchining o'z raqobatchilarining tovarlariga nisbatan salbiy fikrini shakllantirish yoki iste'molchining o'z mahsulotiga nisbatan nuqtayi nazarini shakllantirish orqali har qanday iqtisodiy afzallik yoki foyda olish maqsadida tovar bozorida mustaqil xo'jalik yurituvchi subyektlarning raqobati", [9] deb belgilaydi.

Demak, MDH huquqshunos olimlarining insofsiz raqobatga bergan ta'riflarida taraflarga zarar yetkazish xususiyatiga ega bo'lgan insofililik prinsipi va qonunga zid, chalkashlikni keltirib chiqaradigan va ishchanlik obro'siga zid harakatlar insofsiz raqobat ekanligi ta'kidlanadi.

Insofsiz raqobatga qarshi rivojlangan g'arb mamlakatlari raqobat qonunchiligida esa insofsiz raqobat jamiyatning umumiy farovonligiga ham ta'sir qilishi e'tirof etilgan holda, insofsiz raqobatni vijdotsizlik, firibgarlik yoki zulm bilan tavsiflanadigan raqobat deb hisoblanadi [10]. Unda jabrlanuvchining raqobatchining tadbirkorlik faoliyatini yoki iste'molchining mahsulot (xizmat, ish) iste'molini muvaffaqiyatli amalga oshirishga

to'sqinlik qilishi yoki xalal berishi tendensiyasi tufayli u davlat siyosatiga zid harakat deb qabul qilinadi.

Jahon mamlakatlarida iste'molchilar va biznesni himoya qilish va noqonuniy savdoning oldini olishga yordam beradigan insofsiz raqobatga qarshi qonunlar o'rnatilgan. Lekin jahon amaliyotida insofsiz raqobatning huquqiy ta'rifini topish mumkin bo'lgan holatlar kam uchraydi. Masalan, 1986-yil 19-dekabrda qabul qilingan Insofsiz raqobatga qarshi Shveysariya Federal qonunining 2-moddasiga ko'ra, firibgarlik yoki boshqacha tarzda insofililik qoidalarini buzadigan va raqobatchilar yoki yetkazib beruvchilar va mijozlar o'rtasidagi munosabatlarga yoxud tadbirkorlik faoliyatiga ta'sir qiladigan har qanday xatti-harakatlar insofsiz va noqonuniy hisoblanadi [31]. Polsha mamlakatining 1993-yil 16-apreldagi "Insofsiz raqobatga qarshi kurash to'g'risida"gi Qonuni, agar harakat boshqa tadbirkor yoki mijozning huquqini buzsa yoki bunday buzilish bilan tahdid qilsa, bunday noqonuniy va insofli biznes amaliyotini buzuvchi harakat insofsiz raqobat deb e'tirof etiladi [32].

Shuningdek, 1883-yilgi sanoat mulkini muhofaza qilish bo'yicha Parij konvensiyasida ham insofsiz raqobat konsepsiyasi aks ettirilgan. Konsepsiyaning maqsadi insofsiz raqobatni to'xtatish bo'lib, "sanoat yoki tijorat masalalarida insofli amaliyotga zid bo'lgan har qanday raqobat harakati"dir. Parij konvensiyasi raqobatchini obro'sizlantiradigan noto'g'ri bayonotlar, shuningdek, savdo jarayonida jamoatchilikni mahsulotning tabiati, ishlab chiqarish jarayoni, xususiyatlari, ularning maqsadiga muvofiqligi yoki miqdori to'g'risida chalg'itishi mumkin bo'lgan ko'rsatmalar yoki bayonotlar kabi muayyan taqiqlarni belgilaydi [10].

Insofsiz raqobat to'g'risidagi qonunlar korxonalarni faqat muvaffaqiyatga erishgani uchun yoki o'z mahsulotlarini sotish uchun agressiv marketing usullaridan foydalanganliklari uchun kompaniyani javobgarlikka tortmaydilar. Balki ularning yakuniy maqsadi kompaniyalarning boshqa kompaniya hisobidan insofsizlarcha foyda olishlarini cheklashdir [11].

Umumiy qoidaga ko'ra, sanoat yoki tijorat faoliyati davomida amalga oshirilgan halol amaliyotga (honest practices) zid bo'lgan har qanday harakat yoki amaliyot insofsiz raqobatni tashkil

etadi. Bunda hal qiluvchi mezon “insofli amaliyotga zid” bo‘lishdir. Belgiya va Lyuksemburgda halol amaliyot ba‘zan “halol savdo amaliyoti”, Shveysariya va Ispaniyada “yaxshiniyyat tamoyili”, Italiya-da esa “professional to‘g‘rilik” deb ataladi [12].

Halol amaliyotga (honest practices) uning aksi bo‘lgan harakatni ifodalovchi aniq va umum qabul qilingan ta‘rifni topish oson emas. “Halollik” va “insoflilik” me‘yorlari ma‘lum bir jamiyatning iqtisodiy, sotsiologik va axloqiy tasavvurlarini aks ettirishda har bir davlatda farq qilishi mumkin. Shuning uchun “halollik” tushunchasi tegishli davlatning sud organlari tomonidan sharxlanishi muhimdir. Xalqaro savdoda ustun bo‘lgan halol amaliyot tushunchalari, ayniqsa, turli mamlakatlardagi tashkilotlar o‘rtasidagi raqobat holatlarida ham hisobga olinishi kerak.

“Insofli amaliyotga zid bo‘lgan harakat yoki amaliyot”ga keng talqin berilishi mumkin. Masalan, harakat qilmaslik ham insofsiz raqobat deb hisoblanishi mumkin. Jahon intellektual mulk tashkilotining insofsiz raqobatdan himoya qilish to‘g‘risidagi namunaviy qoidalarida iste‘molchilar uchun mahsulot haqida ma‘lumot berishga mo‘ljallangan maxsus jurnallardagi mahsulotning sinov ma‘lumotlarini tuzatish yoki to‘ldirishni rad etish yoki yetarli ma‘lumotni taqdim etmaslik, mahsulotdan to‘g‘ri foydalanish yoki yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan nojo‘ya ta‘sirlar haqida ma‘lumot bermaslik ham insofsiz raqobat sifatida belgilanadi [13].

Shuningdek, Parij konventsiyasi ham to‘g‘ridan to‘g‘ri insofsiz raqobatni harakat ekanligini aniq ko‘rsatmaydi, lekin “sanoat va savdo ishlarida halol urf-odatlariga zid bo‘lgan har qanday raqobat” deb hisoblaydi. Demak, insofsiz raqobat ham harakatsizlik bo‘lishi mumkin degan xulosaga kelish mumkin.

Insofsiz raqobatga qarshi qonun normalari korxonalar biznesini bozorda muvaffaqiyatga muvaffaqiyatsizlikka uchragani uchun javobgarlikka tortmaydi. Aldamchi, firibgar yoki insofsiz bo‘lmagan agressiv, makkor yoki boshqa muvaffaqiyatli marketing taktikasi uchun hech qanday javobgarlik yuklanmaydi. Lekin bunday qonun normalari bitta biznes tomonidan ishlab topilgan mablag‘ uchun raqobatchi tomonidan yo‘qotilgan mablag‘ borligini taxmin qiladi. Shunga ko‘ra, qonun tadbirkorlik subyektlarining o‘z raqobatchisi hisobidan insofsiz foyda olishini taqiqlaydi.

Insofsiz raqobat AQSh va Yevropa mamlakatlari raqobat huquqining ichki tarkibiy qismi sifatida insofsiz raqobatga qarshi ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi normalar ko‘rinishida alohida huquq instituti sifatida shakllangan. Bu esa butun dunyo mamlakatlari biznes amaliyotida uchraydigan insofsiz raqobatga oid munosabatlarni bartaraf etish uchun huquq normalarini to‘g‘ri tatbiq qilib foydalanishda muhim rol o‘ynaydi.

AQShning Kornel universitetining Huquqiy axborot instituti tadqiqotlariga ko‘ra “insofsizlik” tushunchasi biznes kontekstiga, ko‘rib chiqilayotgan harakatga va muayyan ishning faktlariga bog‘liq ekanligi aniqlanadi. Shuningdek, tadqiqot natijalariga ko‘ra Insofsiz raqobat korxona tomonidan iste‘molchilarga yoki boshqa biznesga iqtisodiy zarar yetkazadigan firibgarlik yoki noqonuniy xatti-harakatlar – huquqbuzarliklar sifatida baholanadi.

Tadqiqotchilar va olimlarning ilmiy izlanishlari natijasi o‘laroq insofsiz raqobat ikki toifaga bo‘linishi mumkin. Bular ba‘zan iste‘molchilarni mahsulot manbasi to‘g‘risida chalg‘itishga qaratilgan huquqbuzarliklarga nisbatan qo‘llaniladigan “insofsiz raqobat” (unfair competition) va insofsiz raqobatning boshqa barcha shakllarini o‘z ichiga olgan “insofsiz savdo amaliyotlari” (unfair trade practices) [14].

Insofsiz raqobat bir nechta turli da‘volarga olib keladigan doktrinalar to‘plamidan iborat. Jumladan:

- 1) patent, tovar belgisi yoki mualliflik huquqining buzilishi bo‘yicha da‘volar;
- 2) firma nomlari, taqdimot va tijorat sirlarini o‘zlashtirish to‘g‘risidagi da‘volar;
- 3) tuhmat, yolg‘on yoki chalg‘ituvchi bayonotlarni nashr etish da‘volari [15].

Demak, Insofsiz raqobatning asosiy toifasi xaridorlarni mahsulot qayerdan kelganligi haqida qasddan chalkashtirib yuborish bilan bog‘liq bo‘lsa, ikkinchi toifasi esa insofsiz savdo amaliyotiga taalluqlidir.

Insofsiz raqobat instituti butun dunyoda Intellektual mulk huquqi va Raqobat huquqi bilan tartibga solinishi sir emas. Insofsiz raqobatning xaridorlarni mahsulot qayerdan kelganligi haqida qasddan chalkashtirib yuborish bilan bog‘liq jihatlari, jumladan, tadbirkorlik subyektlarining intellektual faoliyati natijalaridan va ularga tenglashtirilgan individuallashtirish vositalaridan, tovarga oid

xususiyatlar xususida iste'molchilarni chalg'itish, raqobatchining tovarini individuallashtiruvchi barcha elementlardan nusxa ko'chirish orqali qalbakilashtirish yoki ularni takrorlash kabilar Intelktual mulk huquqi obyekt bo'lsa, qolgan munosabatlar, xususan, insofsiz savdo amaliyoti raqobat huquqining obyekt hisoblanadi.

Shu o'rinda insofsiz savdo amaliyoti – savdo munosabatlarida insofsiz raqobat nima ekanligi, uning qanday belgi va xususiyatlarga ega ekanligiga aniqlik kiritib olish maqsadga muvofiq.

Nemis huquqshunos olimi Wolfgang Shumaxer fikricha, ma'lum bir savdo amaliyoti professional insof talablariga zid bo'lsa va iste'molchilar xarid qiladigan mahsulotiga nisbatan iqtisodiy xatti-harakatni jiddiy ravishda buzsayoki jiddiy ravishda buzishi mumkin bo'lsa, Insofsiz savdo amaliyoti deb ataladi [17].

Ba'zi olimlarning fikricha esa Insofsiz savdo amaliyoti yaxshi tijoriy xatti-harakatlardan qo'pol ravishda chetga chiqadigan, halol va insofli bitim tamoyillariga zid bo'lgan va bir savdo sherigi tomonidan boshqasiga bir tomonlama ravishda yuklanadigan amaliyot sifatida aniqlanadi [17].

Huquqshunos olimlar Baxshullo Xodjayev va Shuya Hayashi insofsiz savdo amaliyotiga nisbatan kengroq ta'rif beradilar. Xususan, insofsiz savdo amaliyoti turli xil aldamchi, firibgarlik yoki boshqa zararli savdo amaliyotlarini o'z ichiga oladigan va asosan iste'molchilarga bevosita ta'sir ko'rsatadigan (bu biznes-iste'molchi munosabatlarida namoyon bo'ladi), shuningdek raqobatchilarga yoki boshqa xo'jalik yurituvchi subyektlarga (biznes-biznes munosabatlarida) qarshi firibgarlikni ham o'z ichiga olishi mumkin [14].

Insofsiz savdo amaliyoti har qanday tovar yoki xizmatlarni sotish, foydalanish yoki yetkazib berishni rag'batlantirish uchun insofsiz usul, insofsiz yoki yolg'on amaliyotlardan foydalanadigan savdo amaliyotini anglatadi.

Insofsiz savdo amaliyoti tovarlarni sotish, ishlarni bajarish yoki biron-bir xizmatlarni ko'rsatishni rag'batlantirish maqsadida bir yoki bir nechta amaliyotni amalga oshirib, bunday tovarlar yoki xizmatlar iste'molchisiga zarar yetkazish yoki yo'qotishga olib keladigan har qanday savdo amaliyotini nazarda tutadi [18].

AQSh va Yevropa mamlakatlarida bunday xatti-harakatlar qonunchilikka muvofiq noqonuniy

hisoblanadi (ayniqsa, iste'molchilar huquqlarini himoya qilishga oid), bu esa iste'molchilarga zararni qoplash yoki jazolash uchun vakolatli organlarga murojaat qilish imkonini beradi. Insofsiz savdo amaliyoti ba'zan "aldamchi savdo amaliyoti" yoki "nohaq biznes amaliyoti" deb ham ataladi.

AQShning aksariyat Shtatlarida insofsiz savdo amaliyotiga oid qonunlarni dastlab 1960 va 1970-yillar orasida qabul qilingan. Bundan keyin ko'plab davlatlar insofsiz savdo amaliyotining oldini olish uchun bu kabi qonunlarni qabul qildilar. Xususan, AQSh Federal Savdo komissiyasi to'g'risidagi qonunning 5(a)-bo'limida "savdo-da yoki unga ta'sir qiladigan jarayonlarda insofsiz yoki aldamchi harakatlar yoki amaliyotlarni" taqiqlanishi ko'rsatilgan. Ushbu qoidaga ko'ra, insofsiz harakatlar iste'molchilarga zarar yetkazadigan yoki zarar yetkazishi mumkin bo'lgan, iste'molchilar qochib qutula olmaydigan va mahsulot yoki xizmatning foydasi aldovdan ustun bo'lmagan harakatlardir. Firibgarlik harakatlari esa sotuvchining iste'molchini to'g'ri yo'ldan ozdirishi yoki noto'g'ri ma'lumot ko'rsatiladigan xatti-harakatlar deb ta'riflanadi [19]. Insofsiz savdo amaliyotiga oid qonunchilikning maqsadi iste'molchilarga o'zlari sotib olgan tovarlar va xizmatlar bo'yicha ongli, oqilona qarorlar qabul qilish imkonini berishdir.

Demak, insofsiz savdo amaliyoti bozorda ustunlikka erishish yoki foyda olish uchun o'zida raqobatchi va iste'molchilarni aldash, firibgarlik orqali iste'molchilar ishonchini suiiste'mol qilish yoki axloqiy bo'lmagan usullar orqali iste'molchiga zarar yetkazish xususiyatiga ega har qanday biznes amaliyoti yoki xatti-harakati tushuniladi.

Insofsiz savdo amaliyoti odatda iste'molchilar tomonidan tovar va xizmatlarni sotib olish, ijaraga berish, sug'urta da'volari va hisob-kitoblar, qarzlarni undirishda kuzatiladi.

Insofsiz raqobat, xususan, insofsiz savdo amaliyotlari o'zida quyidagi belgilarni namoyon etadi:

- odatda, raqobatchi subyektlar yoki iste'molchilarga zarar yetkazadi [10];

- bunday amaliyotini amalga oshirgan korxona bozor yoki biznesda afzallikka erishishni o'z oldiga maqsad qilib qo'yadi va buning uchun chalg'ituvchi, aldamchi, firibgarlik yoki axloqsiz

usullardan foydalanish orqali iste'molchilar va bozorni egallaydi;

- bu amaliyot bozor manipulyatsiyasi orqali ham amalga oshiriladi.

- korxonalarning bozorda o'z kuchini ko'rsatishi – Market powerini ko'rsatish orqali ham namoyon bo'ladi [29].

Insofsiz raqobatning asosiy belgilaridan biri sifatida raqobat jarayoniga yoki ma'lum bir raqibga shubhasiz zarar yetkazadigan xatti-harakatlarni tushunish mumkin. Bu holat ko'pincha savdo munosabatlarida namoyon bo'ladi. Lekin insofsiz raqobat va insofsiz savdo amaliyotining iste'molchilarga ham zarar yetkazishi tez-tez kuzatiladi.

Insofsiz raqobat va insofsiz savdo amaliyotining iste'molchilarga yetkazadigan yoki yetkazishi mumkin bo'lgan zararida iste'molchilar undan qochib qutula olmaydigan va iste'molchi yolg'on natijasida foydalangan tovari yoki xizmati yolg'on olinganidan sifat, narx va h.k. bo'yicha ustun bo'lmagan amaliyotdir.

Shu bilan birga, insofsiz raqobat doirasida zararni quyidagicha hisobga olish kerak bo'ladi:

- sodir bo'lgan oqibatlar – haqiqiy zarar
- huquqi buzilgan shaxsning mol-mulkining yo'qolishi yoki shikastlanishi bilan bog'liq xarajatlar);

- yuzaga kelishi mumkin bo'lgan oqibatlar (potensial zararlar – potensial yo'qotishlar – huquqi buzilgan shaxs buzilgan huquqini tiklash uchun qilishi kerak bo'lgan xarajatlar);

- boy berilgan foyda (fuqarolik muomalasi-ning normal sharoitida, agar uning huquqi buzilmaganda, shaxs ololmaydigan daromad) [20].

Insofsiz raqobat va insofsiz savdo amaliyoti bozorda iqtisodiy afzallikka erishishda ham namoyon bo'lishi mumkin.

Tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirishda afzalliklarga ega bo'lish tushunchasida qonuniy usullar va tadbirkorlikning insofli raqobatning samarasi sifatida boshqa usullari orqali ularga berilgan ustunliklar emas, balki asossiz imtiyozlar nazarda tutiladi. Insofsiz raqobat belgilarini aniqlash uchun esa asossiz afzalliklar faqat tadbirkorlik faoliyati sohasiga tegishli bo'lishi kerak [26].

Huquqshunos olim Baxshullo Xodjayevning fikricha, Iqtisodiy afzallik bozorni egallash maqsadida narxlarni belgilash orqali bozorni mani-

pulyatsiya qilish va oqibatda raqobatni cheklash kabilarda namoyon bo'ladi [25].

Insofsiz raqobat tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirishda afzalliklarga ega bo'lishga qaratilgani bilan aslida boshqa raqobatga zid harakatlar: ustun mavqeni suiiste'mol qilish yoki kelishib olingan harakatlar yoki kelishuvlar ham tadbirkorlik faoliyatida afzalliklarga ega bo'lishga qaratilgan. Zero, raqobat o'z-o'zidan bozorda foyda olish uchun kurashdir. Shuning uchun, iqtisodiy afzallikka ega bo'lish belgisini insofsiz raqobatning asosiy xususiyati deb hisoblab bo'lmaydi.

Insofsiz raqobat va Insofsiz savdo amaliyoti bozor manipulyatsiyasi orqali ham amalga oshirilishi mumkin. Bozor manipulyatsiyasi g'ayritabiiy yoki sun'iy darajadagi bir yoki bir nechta moliyaviy vositalar orqali taklif va talab yoki narxga nisbatan yolg'on yoki chalg'ituvchi signallarni beradigan yoki yaratishi mumkin bo'lgan savdolar yoki buyurtmalar tushuniladi.

Bozor manipulyatsiyasi – bu bozor narxini ataylab ongli holda sun'iy ravishda o'zgartirish hisoblanib, manipulyatsiyachi tomonidan go'yoki bozordagi narx navo talab va taklif asosida shakllanayotgandek ko'rsatiladi. Ular iste'molchi va raqobatchilarni adashtirib narxlarni o'zgarishidan foydalangan holda daromad olishga harakat qiladilar. Bunday harakatlar bozorda insofli narxlanishga to'sqinlik qiladi va investorlarga kutilmagan zarar yetkazadi, shuning uchun ular qonun hujjatlari bilan taqiqlanadi [21].

Rivojlangan mamlakatlar tajribasida qalbaki qurilmalardan yoki aldash yoxud hiyla-nayrangning boshqa shakllaridan foydalanadigan bozordagi narxga ta'sir qiladigan yoki ta'sir qilishi mumkin bo'lgan har qanday holat yoki xatti-harakat bozorni manipulyatsiya qilish sifatida taqiqlanadi. Bozor manipulyatsiyasi quyidagi ko'rinishlarda

- shaxslar tomonidan buyurtmalar yoki sotuvlar o'sha shaxslar yoki ular bilan bog'liq shaxslar tomonidan yolg'on yoki chalg'ituvchi ma'lumotlar – axborotlarni ("axborot" keng ma'noda tushuniladi, shu jumladan, mish-mishlar) tarqatish uchun taqdim etilgan holatlarda;

- o'sha shaxslar yoki ular bilan bog'liq bo'lgan shaxslardan oldin yoki undan keyin buyurtmalar yoki sotuvlarga noto'g'ri, noxolis yoki moddiy manfaat ko'rinib turgan holda ta'sir ko'rsatadigan investitsiya tavsiyalarini ishlab chiqarish yoki tarqatadigan holatlarda;

– talab, taklif yoki narx bo'yicha noto'g'ri yoki chalg'ituvchi signallarni beradigan yoki berishi mumkin bo'lgan ma'lumotlarni tarqatish [22] holatlarida namoyon bo'lishi mumkin.

Insofsiz raqobat va Insofsiz savdo amaliyoti korxonalarining bozorda o'z kuchini ko'rsatish – Market power orqali ham namoyon bo'lishi mumkin. Xo'jalik yurituvchi subyektlarning narxni raqobat sharoitida ustun bo'ladigan darajadan yuqori ko'tarishi va ushlab turish qobiliyati bozorda o'z kuchini ko'rsatish – (Market power) deb ataladi. Odatda Market power orqali korxonalar bozordagi tovar (xizmat) narxlarini marjinal xarajatlardan yuqori o'rnatib, ya'ni raqobatbardosh bozorda narxlarni ko'tarish qobiliyatini ishga solib bundan foyda oladilar. Bunda narxlar nazorat qilinib raqobat istisno qilinadi.

Market powerda xo'jalik yurituvchi subyekt yoki shaxslar guruhi ishlab chiqarishini cheklash orqali to'g'ridan to'g'ri raqobatbardosh darajadan yuqori narxni oshirishi yoki ushlab turishi (narxni nazorat qilishi) mumkin [23]. Bozorda o'z kuchini ko'rsatish belgisiga ega bo'lgan korxona, agar u ko'proq mijozlarni jalb qilish uchun o'z narxini pasaytirs, mavjud mijozlardan tushgan daromadni yo'qotishini biladi. Shuning uchun ham u iste'molchilar manfaatini oshirishdan ko'ra maksimal darajada yuqoriroq narxni talab qilishi va o'z mahsulotining bozordagi hajmini kamaytirishni afzal ko'radi. Agar bir korxona narxlarni oshirish, iste'molchilar uchun mahsulot yoki xizmat sifatini pasaytirish yoki tadbirkorlarning kirishiga to'sqinlik qilish uchun o'zining Bozorda o'z kuchini ko'rsatishdan foydalansa, erkin raqobatning susayishi yoki yo'qolishi yuz berishi, iste'molchilarning ahvoli yomonlashishi bu orqali insofsiz savdo amaliyotiga xos bo'lgan amaliyotlar yuzaga kelishi mumkin.

Insofsiz raqobat va Insofsiz savdo amaliyoti tushunchalarining va ularning belgilarini xalqaro huquqiy normalar, rivojlangan mamlakatlar qonunchiligi hamda nazariy huquqiy manbalaridagi ifodasini ko'rib chiqdik. O'zbekiston Respublikasi "Raqobat to'grisida"gi Qonunni xalqaro huquqiy normalar va rivojlangan mamlakatlar qonunchiligi bilan solishtirganda "insofsiz raqobat" tushunchasining ta'rifi tor doirada ekanligini bilish mumkin.

Insofsiz raqobatning milliy qonunchilikdagi huquqiy ta'rifiga murojaat qiladigan bo'lsak,

O'zbekiston Respublikasi "Raqobat to'grisida"gi Qonunining 4-moddasida insofsiz raqobatga quyidagicha ta'rif berilganining guvohi bo'lamiz. *Insofsiz raqobat* – xo'jalik yurituvchi subyektning yoki shaxslar guruhining iqtisodiy faoliyatni amalga oshirishda afzalliklarga ega bo'lishga qaratilgan, qonunchilikka, ish muomalasi odatlariga zid bo'lgan hamda boshqa xo'jalik yurituvchi subyektlarga (raqobatchilarga) zarar yetkazadigan yoki zarar yetkazishi mumkin bo'lgan yoxud ularning ishchanlik obro'siga putur yetkazadigan yoki putur yetkazishi mumkin bo'lgan harakatlaridir.

Qonun insofsiz raqobatning birinchi belgisi sifatida afzallik belgisini ko'rsatadi. Tadbirkorlik o'z iqtisodiy faoliyatini amalga oshirishda afzalliklarga ega bo'lish xususiyati amalga oshirilgan harakatning maqsadini tavsiflaydi. Bundan tashqari, shuni ta'kidlash kerakki, afzallikka erishish faqat ushbu afzalliklar asossiz bo'lsa, insofsiz raqobat deb hisoblanishi mumkin, chunki oddiy tadbirkorlik faoliyatidan va insofsiz raqobat bilan bog'liq bo'lmagan harakatlardan olingan foyda insofli raqobat natijasidir. Asossiz afzalliklarga raqobatchining taniqli nomidan foydalanish, raqobatchini asossiz ravishda obro'sizlantirish, raqobatchining yutuqlarni o'zlashtirish va boshqalar kiradi [20].

Qonun insofsiz raqobatning yana bir belgisi sifatida qonunga zid xatti-harakatni ham nazarda tutadi. Lekin insofsiz raqobat har doim ham qonunga zid bo'lavermaydi. Ba'zan insofsiz raqobat subyekti qonun hujjatlariga muvofiq harakat qilishi ham mumkin [27].

Insofsiz raqobat ish muomalasi odatlariga ham zid bo'lishi qonunda keltirilgan. O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 6-moddasida Tadbirkorlik faoliyatining biron-bir sohasida vujudga kelgan va keng qo'llaniladigan, qonunchilikda nazarda tutilmagan xulq-atvor qoidasi, biron-bir hujjatda yozilganligi yoki yozilmaganligidan qat'i nazar ish muomalasi odati deb hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksi sharxida ushbu modda quyidagicha sharxlanadi: "o'zining vazifasi va xususiyati bo'yicha ular fuqarolik-tadbirkorlik muomalasi sohasida qo'llanadigan O'zbekiston Fuqarolik huquqi manbalari guruhiga mansubdir. Odat ashyoviy huquq emas, majburiyat huquqining manbasidir. Shu sababdan Fuqarolik kodeksida ular ish muomalasi

odatlari deb atalmoqda. Tadbirkorlik munosabatlari doirasidan tashqarida ish muomalasi odatlari (savdo odatlari) fuqarolik huquqi manbalari deb hisoblanmaydi” [24]. Amaldagi qonunchilik va huquq nazariyasi ish muomalasi odatlarini fuqarolik huquqining manbayi sifatida tasniflaydi. Ish muomalasi odatlari asosan majburiyatlar huquqi sohasida, shartnoma munosabatlari sohasida qo'llaniladi. Insofsiz raqobat, qoida tariqasida, shartnomadan tashqari xususiyatga ega. Shunday qilib, xo'jalik yurituvchi subyektning xatti-harakatlarini ish muomalasi odatlariga zidligi asosida insofsiz raqobat harakati deb kvalifikatsiya qilish amalda imkonsizdir. Ana shu xususiyatlardan kelib chiqib, xo'jalik yurituvchi subyektning xatti-harakatlarini insofsiz raqobat harakati sifatida tavsiflash mumkinligi esa savol ostida qoladi.

Shuningdek, insofsiz raqobat muammolari bo'yicha yirik tadqiqotlar olib brogan V.I. Yermenkonning fikricha, ish muomalasi odatlari axloqiy me'yorlarning yuqori talablariga zid keladigan tarzda rivojlanishi mumkin va kelajakda bu insofsiz raqobatning kvalifikatsiyasi bilan qarama-qarshilikni keltirib chiqarishi mumkin [33].

Insofsiz raqobatning boshqa xo'jalik yurituvchi subyektlarga (raqobatchilarga) zarar yetkazadigan yoki zarar yetkazishi mumkin bo'lgan belgisi insofsiz xatti-harakatlarning yuridik ahamiyatga molik mulkiy va nomulkiy oqibatlarini tavsiflaydi. O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 14-moddasida haqiqiy zarar va boy berilgan foyda quyidagicha bayon etiladi: “Zarar deganda, huquqi buzilgan shaxsning buzilgan huquqini tiklash uchun qilgan yoki qilishi lozim bo'lgan xarajatlari, uning mol-mulki yo'qolishi yoki shikastlanishi (haqiqiy zarar), shuningdek bu shaxs o'z huquqlari buzilmaganida odatdagi fuqarolik muomalasi sharoitida olishi mumkin bo'lgan, lekin ololmay qolgan daromadlari (boy berilgan foyda) tushuniladi. Shu jihatdan ham Insofsiz raqobat doirasida zararni hisobga olishda sodir bo'lgan oqibatlar, yuzaga kelishi mumkin bo'lgan oqibatlar va boy berilgan foydani inobatga olish muhim.

Insofsiz raqobatning nafaqat raqobatchilarga, balki iste'molchilarga yetkazadigan zararlarni ushbu amaliy misol orqali ko'rsatib berishga harakat qilamiz.

“Orasta” MCHJ tomonidan ishlab chiqarilgan bosh kiyim mahsulotlari “100 % junli mato” deb

reklama qilinadi. Iste'molchilarning murojaatlari natijasidagi tekshiruvlardan mahsulot 100 foiz junli mato emasligi, aksincha, *jun va sintetik matolar aralashmasi* ekanligi aniqlanadi. Bu holatda tovarning xususiyati haqida noto'g'ri ma'lumot berilib iste'molchilar *chalg'igan* va natijada ular *zarar ko'rgan*. O'zbekiston Respublikasi “Raqobat to'g'risida”gi Qonunida tovarning xususiyati, ishlab chiqarilish usuli va joyi, iste'mol xossalari, narxi, sifati, ishlab chiqaruvchining (bajaruvchining) kafolat majburiyatlari xususida iste'molchilarni chalgitish orqali ularga zarar yetkazish insofsiz raqobat sifatida taqiqlanishi keltirilgan.

Insofsiz raqobat doirasida ishchanlik obro'siga putur yetkazish uning muhim natijasidir. Adabiyotlarda ishchanlik obro'si odatda kasbiy yoki tadbirkorlik faoliyati davomida olingan jamoatchilik bahosi, shaxs yoki yuridik shaxsning ishbilarmonlik fazilatlarini, xizmatlari to'g'risida umumiy yoki keng tarqalgan fikr sifatida ta'riflanadi.

Shu o'rinda ushbu fikrni ushbu amaliy misol bilan tushuntirish maqsadga muvofiqdir. Ish faoliyatini yaqindagina ish faoliyatini boshlagan “*Drink King*” alkohol mahsulotlari savdosi bilan shug'ullanuvchi do'kon, binoning tashqarisidagi fasadiga “Qarshimizdagidan ko'ra arzonroq” (“*Alcohol дешевле, чем напрому*”) yozuvi tushirilgan banner o'rnatgan. Bu esa haqiqatdan ushbu do'konning ro'parasida joylashgan yana bir alkohol mahsulotlar savdosi bilan shug'ullanuvchi do'konning obro'sini tushishiga sabab bo'lgan.

O'zbekiston Respublikasi “Raqobat to'g'risida”gi Qonunida bu kabi noto'g'ri solishtiruvlar yoki ifodalashlar orqali boshqa bir xo'jalik yurituvchi subyektning obro'si, savdosiga zarar yetkazishiga yo'l qo'ymaydi. Ushbu holatni o'rganish jarayonida yuqorida keltirilgan vaziyatlar aniqlanganligi sababli, O'zbekiston Respublikasi Monopoliyaga qarshi kurash qo'mitasi tomonidan “*AVANGARD TRADE GROUP*” MCHJga o'rnatilgan tartibda “*ALCOSTORE*” MCHJning foydasiga mazkur bannerlarni olib tashlash ko'rsatmasi berilgan.

Xo'jalik yurituvchi subyektning ishchanlik obro'siga bunday usulda putur yetkazilsa, zarar yetkazilgan hisoblanadi. Xo'jalik yurituvchi subyektning ishchanlik obro'siga yetkazilgan zararining mulkiy xususiyati, jumladan, nomoddiy aktiv sifatida ishbilarmonlik obro'sining pasayishiga olib keladigan raqobat harakatlari natijasida yo'qotishlar mavjudligida namoyon bo'ladi. Ish-

chanlik obro'siga yetkazilgan zararning nomulkiy xususiyati xo'jalik yurituvchi subyekt tomonidan o'zining ishbilarmonlik fazilatlarini to'g'risida jamoatchilik, xususan, tadbirkorlik jamiyati oldida ijobiy fikrni yo'qotishida namoyon bo'ladi. Bunday yo'qotish mijozlarning yo'qolishiga, buyurtmalar sonining kamayishiga, shartnoma munosabatlarning buzilishiga olib kelishi mumkin, ya'ni oxir-oqibat mulkiy yo'qotishlarga olib kelishi mumkin, bu esa ushbu yo'qotishning umumiy xususiyatini ko'rsatadi [20].

O'zbekiston Respublikasi "Raqobat to'g'risida"gi Qonunida insofsiz raqobatning yuqorida sanalgan umumiy belgilaridan market power – Bozorda o'z kuchini ko'rsatish va bozorni manipulyatsiya qilish belgilari uchramaydi yoki tor doirada uchraydi. Aslida insofsiz raqobat bozorda afzallikka erishish, uchinchi shaxslarga zarar yetkazish, bozorda o'z kuchini ko'rsatish, bozorni manipulyatsiya qilish kabi belgilari bilan cheklangan raqobat (erkin bo'lmagan raqobat)dan ajralib turadi.

Shuningdek, qonunida insofsiz raqobatga oid qoidalarining aksariyat qismi intellektual mulk bilan bog'liq munosabatlarni tartibga soladi. Insofsiz savdo qoidalari esa qonunda o'z aksini topmagan. Shu tufayli ham amaliyotda yuzaga keladigan muammolar yechimsiz qolmoqda.

Yuqoridagilardan kelib chiqib shunday xulosa qilish mumkinki, bozor iqtisodiyoti ravnaqini ta'minlashning asosi bu tadbirkorlikni va raqobat muhitini yaratishdan iborat [28]. Raqobat esa erkin va insofli bo'lishi lozim. Insofsiz raqobat esa bozorda erkin raqobatni cheklaydi. Insofilik prin-

sipi buzilsa, erkin raqobat cheklangan jarayon vujudga keladi va insofsiz raqobatga qarshi qoidalar ishlashiga zarurat tug'iladi. Keltirilgan fikrlardan kelib chiqib insofsiz raqobatga quyidagicha ta'rif berish mumkin. Insofsiz raqobat bozor ishtirokchisining savdo yoki tijoratda chalg'ituvchi, yolg'on, insofsiz, firibgarona, majburlash yoki vijdonsiz xatti-harakatlari orqali qonun hujjatlariga, ish muomalasi odatlariga, shuningdek, axloq normalariga zid bo'lgan, raqobatchilar va iste'molchilarga zarar yetkazadigan insofli raqobatni chetlab o'tishni nazarda tutadigan harakat yoki harakatsizligidir. Insofsiz raqobat jamoat manfaatlariga zid deb topilgan amaliyotlarni o'z ichiga olishi, raqobat qilish qobiliyatiga bozorda iqtisodiy ustunlikka ega bo'lishni yoki daromad olishni nazarda tutadigan zarar yetkazishi mumkin bo'lgan harakat yoki harakatsizlikdir.

Raqobat huquqining maqsadi erkin bozor iqtisodiyoti sharoitida raqobat jarayonini himoya qilishdir [30].

Raqobat huquqining obyekti sifatida savdo munosabatlaridagi insofsiz savdo amaliyoti esa bozorda ustunlikka erishish yoki foyda olish uchun o'zida raqobatchi va iste'molchilarni aldash, firibgarlik orqali iste'molchilar ishonchini suiiste'mol qilish yoki axloqiy bo'lmagan usullar orqali iste'molchiga zarar yetkazish xususiyatiga ega bo'lgan amaliyotdir. Insofsiz raqobatning insofsiz savdo amaliyoti hisoblangan jihatlarini milliy qonunchilikda aks ettirish esa tobora rivojlanib borayotgan raqobat munosabatlaridagi muammolarni hal etishda muhim rol o'ynaydi.

REFERENCES

1. An official website of the European Union. Available at: <https://eur-lex.europa.eu/summary/glossary/competition.html/>.
2. Hudajbergenov B.B. Pravovye aspekty vyyavleniya priznakov neplatezhesposobnosti [Legal aspects of identifying signs of insolvency: cash flows and balance sheets]. Review of law sciences, 2020, no. 4.
3. Roles of unfair competition and protection of competition rules in the attainment of social market economy in Turkey. Yrd. Doç. Dr. Hamdi PINAR & Dr. Elif Cemre Haziroğlu, TFM, 2017, no. 3 (2), pp. 97-104. Available at: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/394225/>.
4. Hodzhaev B.K. Perehodnaya model' konkurencii dlja regulirovaniya vvodjashhey v zabluzhdenie reklamy v Uzbekistane: al'ternativnyj podhod [A Transitional Competition Model for Regulating Misleading Advertising in Uzbekistan: An Alternative Approach]. Review of law sciences, 2020, no. 4.
5. Radzhapov H. The Identification of Tacit Collusion in Oligopolistic Markets. Diss., 2019.
6. Dozorcev V.A. Nedobrosovestnaya konkurenciya ili nespravedlivaya? [Unfair or unfair competition?]. Yuridicheskiy mir – Legal world, 1997, no. 4, p. 33.
7. Svjadoc Y.I. Pravovaya ohrana tovarnix znakov v kapitalisticheskix stranah [Legal protection of trademarks in capitalist countries]. Moscow, 1969, p. 170.

8. Eremenko V.I. O presechenii nedobrosovestnoy konkurensii [On suppression of unfair competition]. Voprosi izobretatelstva – Invention issues, 1992, no. 1-2.
9. Kasyanov Y. Problemi rossiyskogo antimonopolnogo zakonodatelstva [Problems of Russian Antimonopoly Legislation]. Zakonodatelstvo i ekonomika – Legislation and economics, 2000, no. 6, p. 37.
10. Tadjibayeva M. Discrediting as one of the signs of unfair competition. Review of law sciences, 2020, Special issue 3.
11. Unfair Competition: Everything You Need to Know. Available at: <https://www.upcounsel.com/unfair-competition#reasons-to-consider-not-using-unfair-competition/>.
12. Tadjibayeva M.R. The Principle Of Good Faith In Civil Law. Turkish Journal of Computer and Mathematics Education (TURCOMAT), 2021, no. 12.4, pp. 1062-1067.
13. Protection against unfair competition. Available at: https://www.esa.int/About_Us/Law_at_ESA/Intellectual_Property_Rights/Protection_against_unfair_competition/.
14. Shuya H., Khodjaev B. Regulatory Approach and Specification of Unfair Trade Practices in Uzbekistan: Comparison with Japanese Law. 同志社法學= The Doshisha Hogaku (The Doshisha law review), 2017, no. 68.7, pp. 3262-3225.
15. Abad A.R., Gonzales K., Rosellon M., Yap T. Unfair trade practices in the Philippines. Philippine Institute for Development Studies, 2012.
16. Hilty R., Henning-Bodewig F. (ed.). Law against unfair competition: towards a new paradigm in Europe?m Springer Science & Business Media, 2007, vol. 1.
17. Popović V., Mihailović B., Simonović Z. Modern food retail and unfair trading practices. 2018, no. 4. Available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/modern-food-retail-and-unfair-trading-practices> popović, Branko Mihailović, Zoran Simonović Modern food retail and unfair trading practices (accessed 07.11.2021).
18. What are Unfair Trade Practices? Available at: <https://accountlearning.com/what-are-unfair-trade-practices/>.
19. Business Law I Essentials Mirande Valbrune, Renee De Assis, Suzanne Cardell. University of Massachusetts Dartmouth
20. Sklyar R.V. Nedobrosovestnaya konkurenciya: ponyatie i obshhaya harakteristika [Unfair competition: concept and general characteristics]. Imushhestvennye otnosheniya v RF – Property relations in the Russian Federation, 2014, no. 2 (149). Available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/nedobrosovestnaya-konkurenciya-ponyatie-i-obshchaya-harakteristika> (accessed 12.11.2021).
21. Japan Exchange Group, Inc. (JPX). Available at: <https://www.jpx.co.jp/regulation/preventing/manipulation/index.html/>.
22. Klepitskij I. Market Manipulation in Russia and in Europe: The Criminal Law Dimension. Russian Law Journal, 2016, no. 4 (3), pp. 120-135. Available at: <https://doi.org/10.17589/2309-8678-2016-4-3-120-135/>.
23. Monopoly Power and Market Power in Antitrust Law. Available at: https://www.researchgate.net/publication/228211409_Monopoly_Power_and_Market_Power_in_Antitrust_Law/.
24. O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksiga sharh. 1-jild (birinchi qism). Adliya vazirligi [Commentary to the Civil Code of the Republic of Uzbekistan. Vol. 1 (first part). Ministry of justice]. Tashkent, Vektor-Press, 2010, p. 816.
25. Raqobat huquqi. Darslik. Mualliflar jamoasi [Right to compete. Textbook. Team of authors]. Tashkent, TSUL Publ., 2017, p. 110.
26. Nedobrosovestnaya konkurenciya: uchebno-prakticheskoye posobiye. Pod red. O.A. Gorodova [Unfair competition: a training manual. Ed. o.A. Gorodova]. Moscow, Yustitsinform, 2020, 324 p.
27. Razhabov A. Primeneniye nalogovih l'got v malom biznese: zarubejnaya praktika [The use of tax liens in small business: foreign practice]. Review of law sciences, 2020, Special issue 4.
29. Tadjibayeva M.R. Unfair Trade Practices In E-Commerce. Herald pedagogiki. Nauka i Praktika – Herald of pedagogy. Science and Practice, 2021, no. 1.5.
30. Akhrorova S. The influence of digital marketing in competition law: overview. Herald pedagogiki. Nauka i Praktika – Herald of pedagogy. Science and Practice, 2021, no. 1.5.
31. Sr 241 Federal Law Of December 19, 1986 Against Unfair Competition (Lcd). Available at: <https://www.global-regulation.com/translation/switzerland/2974976/sr-241-federal-law-of-december-19%252c-1986-against-unfair-competition-%2528lcd%2529.html/>.
32. The Polish Investment and Trade Agency. Unfair competition. Available at: https://www.paih.gov.pl/polish_law/unfair_competition/.
33. Eremenko V.I. Osobennosti presecheniya nedobrosovestnoy konkurensii v Rossiyskoy Federatsii [Features of suppression of unfair competition in the Russian Federation]. Advokat, 2000, no. 7, p. 10.

UDC: 347.189.8(042)(575.1)
ORCID: 0000-0002-2325-1350

BOLANING NASL-NASABINI BELGILASH

Mamaraimova Gulrux Maxmudovna,
Toshkent davlat yuridik universiteti
“Fuqarolik protsessual va iqtisodiy protsessual
huquqi” kafedrası katta o’qituvchisi
e-mail: g.mamaraimova@tsul.uz

Annotatsiya. Ushbu maqolada O‘zbekiston Respublikasi qonunchiligi bo‘yicha bolaning nasl-nasabini belgilash, shu jumladan, bolaning tug‘ilganligini qayd etishda uning nasl-nasabini belgilash, otalikni FHDYo tartibida belgilash, otalikni sud tartibida belgilash, bolaning u yoki bu onadan tug‘ilganligi faktini belgilash masalalari, otalikni belgilash va otalik faktlarini belgilashning farqli jihatlarini tahlil qilingan hamda bugungi kunda, bolaning nasl-nasabini belgilashda biologik otaning yuridik ota sifatida e’tirof etilishi va etilmasligining ehtimollari o‘rganib chiqilgan. Shu bilan birga, qonunchilikdagi normalarning amaliyotga qo‘llanilishi natijasida bolaning nasl-nasabini belgilashdagi muammolar o‘rganilgan hamda ularga yechimlar berilgan. Ushbu maqolada muallif tomonidan bola nasl-nasabini belgilashning muhim instituti sifatida otalikka e’tiroz instituti tahlil qilinarkan, mazkur institut bo‘yicha ariza beruvchilar va da’vo muddatlari hamda otalikka e’tiroz bildirishda biologik otaning huquqlari tahlil qilingan. Yuqoridagilar bilan bir qatorda maqolada ayolning uch yuz kun ichida bir nikohdan ajrashib boshqa bir nikohga kirishi va shu nikoh davomida farzandli bo‘lganda bolaning nasl-nasabini belgilashning ham huquqiy, ham amaliy jihatlarini o‘rganilgan hamda bolaning nasl-nasabini belgilash bo‘yicha bir nechta xorijiy mamlakatlar qonunchiligi, qolaversa, bu bo‘yicha islom huquqi tarixi ham tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: bola nasl-nasabi, otalikni belgilash, otalik faktini belgilash, otalikni tan olganlik faktini belgilash, bolaning u yoki bu onadan tug‘ilganlik faktini belgilash, uch yuz kun ichida yangi nikohga kirish va bola tug‘ish, tug‘ilishni qayd qilish, otalikka e’tiroz, onalikka e’tiroz.

ОПРЕДЕЛЕНИЕ ПРОИСХОЖДЕНИЯ РЕБЕНКА

Мамараймова Гулрух Махмудовна,
старший преподаватель кафедры
“Гражданское процессуальное и
экономическое процессуальное право”
Ташкентского государственного юридического университета

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы определения происхождения ребенка в соответствии с законодательством Республики Узбекистан, в том числе были проанализированы аспекты определения происхождения ребенка при регистрации рождения, определения отцовства в ЗАГС, суде, факта происхождения ребенка от матери, разницы между определением отцовства и установлением факта отцовства. Сегодня при определении происхождения ребенка изучаются вероятности того, будет ли биологический отец признан законным отцом или нет. В результате применения норм законодательства на практике были изучены и даны решения проблемы определения родословной ребенка. В данной статье также автором анализируется институт оспаривания отцовства (материнства) как важный институт для определения происхождения ребенка. Были исследованы вопросы по заявителю и срокам подачи заявок. Биологические права отцовства анализировались с точки зрения апелляции к отцовству. Изучаются юридические и практические аспекты определения того, может ли женщина развестись, находясь в браке в течение трехсот дней и родить ребенка во время этого брака. В статье анализируется законодательство ряда зарубежных стран о происхождении ребенка, а также история исламского права в этом отношении.

Ключевые слова: происхождение ребенка, определение отцовства, установление факта признания отцовства, факт отцовства, факт происхождения ребенка от данной матери, регистрация рождения, оспаривание отцовства, оспаривание материнства.

DEFINING THE CHILD'S PEDIGREE

Mamaraimova Gulrukh Makhmudovna,

Senior Lecturer of the Department of Civil Procedural
and Economic Procedural Law of
Tashkent State University of Law

Abstract. *This article deals with the issues of determining the pedigree of the child following the laws of the Republic of Uzbekistan, determining paternity in the registration of the child's birth, determining paternity in court, issues of maternity and problems related to determining the pedigree of a child, the probabilities of whether the biological father is recognized as the legal father have been analyzed. As a result of the application of the norms of the legislation in practice, the problems of determining the pedigree of the child were studied and given solutions. This article also analyzes the institution of paternity appeal as an important institution for determining the lineage of the child by the author. Applicants and claim deadlines for this institution are analyzed. The biological paternity rights are analyzed in the appeal to paternity. As a biological father, the legal and practical aspects of determining whether a woman can divorce from one marriage to another within three hundred days and have a child during that marriage are studied. The article analyzes the legislation of several foreign countries on the pedigree of the child, as well as the history of Islamic law in this regard.*

Keywords: *definitions of a child's origin, paternity, determination of paternity, determination of the fact that the child was born from this or that mother, birth registration, objection to paternity, objection to motherhood.*

Barchamizga ma'lumki, inson hayotida nasl-nasab masalasi eng muhim shaxsiy masala hisoblanadi. Nasl-nasab shaxsning jamiyatdagi o'rniga, xalq orasidagi obro'-e'tiboriga, shuningdek, oila rishtalarini bog'lash masalalariga ta'sir qilmay qolmaydi. Insonning nasl-nasabini belgilashdagi eng muhim zanjir uning qaysi ota-onadan tug'ilganligini aniqlashdir. Inson ota-onasi orqali uning boshqa qarindoshlari, jumladan, aka-uka, opa-singillari-yu, bobo-buvi, amma-amaki, tog'a-xola va boshqa qarindosh urug'lari aniqlanadi.

Demak, nasl-nasab masalasidagi eng muhim bo'g'in bu ota-onalikni belgilash. Tug'ilishni yozish daftaridagi tug'ilishga oid yozuv bolaning unda ko'rsatilgan ota-onadan tug'ilganligini tasdiqlovchi dalil hisoblanadi. Shundan kelib chiqilsa, otalik va onalik, odatda bola tug'ilishini qayd etishda belgilanadi.

Bilamizki, tug'ilishni qayd qilish mam-lakatimizda Fuqarolik holati dalolatnomalarini yozish organlari tomonidan amalga oshiriladi. Bolaning tug'ilishini qayd etishga asos bu bola tug'ilganligi to'g'risidagi tibbiy ma'lumotnoma. Bola tibbiy muassasada tug'ilganda bolaning tug'ilganligi to'g'risida tibbiy ma'lumotnoma beriladi. Agar bola tibbiy muassasadan tashqarida tibbiy yordamsiz tug'lsa, bola tug'ilganligi, uning qaysi onadan tug'ilganligi to'g'risida dalolatnoma tuziladi. Qonunchilikka kiritilgan o'zgartirishga qadar [1] shu dalolatnoma asosida tug'ilish qayd qilingan. Biroq ushbu dalolatnomalar ko'pincha farzand-

likka olishdan qochish yoki boshqa maqsadlarni ko'zlab har doim ham asl haqiqat ifodalaganligi sababli (bu dalolatnomalarda bolaning onasini o'zgartirib ko'rsatish ehtimoli mavjud bo'lgan) endilikda bu dalolatnoma asosida tug'ilish qayd qilinmaydi. Tibbiy muassasadan tashqarida tibbiy yordamsiz tug'ilgan bolaning tug'ilishi to'g'risidagi dalolatnoma bo'yicha uchastka shifokori (feldsher yoki akusher) tomonidan tug'ilganlik haqidagi tibbiy ma'lumotnoma beriladi hamda shu asosda tug'ilish qayd qilinadi.

Bolani tug'ilishini qayd etishda ona ustuni bola tug'ilganligi haqidagi yuqoridagi tibbiy ma'lumotnomada ko'rsatilgan onaning ma'lumotlari bo'yicha to'ldiriladi. Mazkur tug'ilishni qayd qilishga asos bo'luvchi tibbiy ma'lumotnomada bolaning onasi haqida to'liq va batafsil ma'lumotlar bo'ladi. Amaldagi qonunchilikka ko'ra, yuqoridagi hujjatda onaning familiyasi, ismi, otasining ismi, yashash joyi, tug'ilgan sanasi, millati, fuqaroligi, oilaviy ahvoli, to'g'risidagi ma'lumotlar mavjud bo'lishi belgilangan. Yuqorida ta'kidlanganidek, ushbu ma'lumotlarga asosan bolaning ona ustuni ma'lumotlari to'ldiriladi. Bolaning ona ustunidagi ma'lumotlar bolaning qaysi onadan tug'ilganligini (yuridik onasini) aniqlab beradi.

Demak, bolaning tug'ilishi va uning qaysi onadan tug'ilganligi bola tug'ilganligi to'g'risidagi tibbiy ma'lumotnomaga asosan aniqlanadi. Biroq ushbu ma'lumotnoma har doim ham bola tug'ilganida rasmiylashtirilavermaydi. Bola tug'ilgani-

dan so'ng qaysidir sabablarga ko'ra mazkur tibbiy ma'lumotnomalar olinmagan holatlar hayotda uchray turadi. Bunday vaziyatda FHDYO tomonidan tug'ilishni qayd qilishning imkoni bo'lmaydi. Ushbu holatda bolaning qachon tug'ilganligi va qaysi onadan tug'ilganligi faktlari sud tomonidan aniqlanishi lozim bo'ladi. Ushbu faktlar sud tomonidan aniqlanganidan so'ng, sud tomonidan chiqarilgan hujjatga ko'ra bolaning tug'ilishi FHDYO tomonidan qayd qilinida, shu bilan birga, bolaning ona ustuni to'ldirilishi bilan onalik ham aniqlanadi.

Tug'ilishni qayd qilishda nafaqat ona ustuni to'ldirilishi orqali onalik, balki ota ustuni to'ldirilishi orqali bolaning otasini belgilanadi. Bolaning onasi bola tug'ilganida kim bilan qonuniy nikohda bo'lsa, tug'ilishni qayd qilish to'g'risidagi hujjatlardagi ota ustunida aynan o'sha shaxs ko'rsatiladi. Bu qonun faqat bizni mamlakatimiz qonunchiligi bo'yicha bo'lmasdan, boshqa mamlakatlarda ham xuddi shu tartib saqlangan. Masalan, Germaniya Fuqarolik kodeksining 1592-moddasiga asosan bola tug'ilgan vaqtda bolaning onasi kim bilan qonuniy nikohda bo'lgan bo'lsa, bolaning otasi shu shaxs hisoblanadi (boshqa qoidalar ham bor, albatta) [2]. Ma'lumki, ota ustunida ko'rsatilgan shaxs bolaning shu otadan tug'ilganligini tasdiqlaydi. Agar ayol qonuniy nikohi bekor qilinmagan, biroq qonuniy nikohdagi eri bilan birga yashamasa va farzand ko'rsa, bu holda bolaning biologik otasi bo'lmasligidan qat'i nazar bola tug'ilgan paytda bolaning onasi bilan qonuniy nikohda bo'lgan, biroq bolaning onasi bilan birga yashamagan shaxs ota sifatida ko'rsatiladi. Bu, yana bir bor aytamiz, huquq maydonida bolaning shu odamdan tug'ilganligini tasdiqlaydi. Ya'ni, sodda qilib aytganda, biologik ota har doim ham huquqiy ota bo'lolmaydi, buning uchun qonuniy nikoh muhim ahamiyat kasb etadi.

Yuqoridagi holatda, agar bolaning haqiqiy otasi (biologik ota) bolaning otasi sifatida o'zini ko'rsatilishini xohlasa, u holda bolaning onasi bilan birgalikda otalikni belgilash to'g'risida FHDYoga ariza yozishi kerak, biroq FHDYO tomonidan uning otaligi belgilanishi uchun bolaning onasi bilan qonuniy nikohda turgan shaxsning roziligi talab qilinadi. Xuddi shu holat kabi, bunday vaziyatda bolaning onasini yolg'iz ona sifatida rasmiylashtirish uchun ham bolaning onasi bilan nikohda turgan shaxsning roziligi talab qilinadi. Bugungi, mamlakatga chiqish va kirish maksimal

shaffoflashgan hamda ish izlab yoxud boshqa maqsadlarda fuqarolarimiz xorijiy mamlakatlarga ketadigan zamonda bolaning onasi bilan qonuniy nikohda turgan shaxsni doim ham topish va uning roziligini olishning imkoni bo'lavermaydi. Bunday vaziyatlarda qonundagi tartib tufayli, bolaning biologik otasi bo'lmagan shaxs o'zining shaxsning erkidan tashqari bolaga yuridik otasiga aylanishi mumkinligini uchratishimiz mumkin.

Bola tug'ilishini qayd etish va bunda otalikni aniqlab ketishda ayolning bolani tuqqan vaqtda hech kim bilan qonuniy nikohda bo'lmaganligi fakti bu qaydlarni amalga oshirishni o'zgartiradi. Bu holatda, nikohdan bo'lmagan onadan bola tug'ilganda ota-onaning (biologik ota, o'zini bolaning otasiman deb taxmin qilayotgan shaxs yoki umuman bolaga daxli yo'q shaxs) birgalikdagi arizasi bo'yicha otalik belgilanadi. Agar bolaning otasi tan olmasa, ayol yolg'iz ona sifatida rasmiylashtiriladi. Ko'pincha, yolg'iz ona atamasini qo'llashda adash tirishadi. Yolg'iz onaga qonunchilikda bir qancha imtiyozlar bor. Yolg'iz ona bu bolasining yuridik otasi belgilanmagan ona hisoblanadi. Bu yolg'iz ona atamasini bolasini yolg'iz tarbiyalayotgan ona bilan almashtirishadi. Bolasini yolg'iz tarbiyalayotgan ayol bolasining otasi bor, ya'ni u tegishli tartibda qayd qilingan. Lekin ayol turli xil sabablarga (ajrim, erning o'limi va boshqalar) ko'ra bolasini bola otasidan alohida tarbiyalayotgan bo'lsa, bu "yolg'iz ona" emas, balki "bolasini yolg'iz tarbiyalayotgan ona" hisoblanadi. Yolg'iz ona bolaning yuridik otasi mavjud bo'lmagan shaxs ekan. Bunday vaziyatda bolaning tug'ilishini qayd qilishda faqat onalik belgilanadi. Biroq yolg'iz onadan tug'ilgan bolaning tug'ilishini qayd etish tartibiga asosan yolg'iz bola ota ustuni bo'sh qoldirilish kerak emas. Bu vaziyatda ota ustunidagi yozuvlar, albatta, to'ldirilishi shart. Bunda tug'ilish to'g'risidagi yozuvlar daftarida otaning familiyasi onaning familiyasi bo'yicha, otaga tegishli ism, otasining ismi va millati – ona ko'rsatmasi bo'yicha yozilishiga yo'l qo'yiladi. Tug'ilishni qayd etish daftaridagi otalikni belgilovchi yuridik fakt hisoblanuvchi ota ustunidagi yozuvlarning mazkur usulda to'ldirilishigina otalikni belgilamaydi. Ya'ni doim otalikni vujudga keltiruvchi yozuvlar bu safar yuridik otalikni vujudga keltirmaydi. Qaydda ko'rsatilgan shaxs bolaning otasi hisoblanmaydi va ular o'rtasida hech qanday huquq va majburiyatlar vujudga kelmaydi, o'zgarmaydi va bekor bo'lmaydi.

Bola tug'ilgan vaqtda bolaning onasi birov bilan nikohda bo'lmasa-da, biroq erining o'limi, nikohdan ajratilganligi yoxud nikoh haqiqiy emas deb topilganligi tufayli nikoh tugagan bo'lsa va uch yuz kun ichida bola tug'lsa, ana shu bola nikohda tug'ilgan bola hisoblanadi. Ya'ni nikoh tugatilgandan so'ng uch yuz kun ichida farzand tug'lsa, bunda bola o'sha nikohdan tug'ilgan hisoblandi [3] hamda bolaning otasi sifatida tugatilgan nikohdagi er yoki haqiqiy emas deb topilgan nikohdagi er ko'rsatiladi. Bunda, eng muhim jihat ayolning yangi nikohga kirishmagani hisoblanadi.

Ayol bir nikohdan ajrashgandan so'ng yoxud uning nikohi erining o'limi tufayli tugatilgandan so'ng uch yuz kun ichida yangi nikohga kirishsa va bola tug'sa u bola yangi nikohdan tug'ilgan hisoblanadi va bolaning yuridik otasi sifatida ayolning amaldagi nikohi bo'yicha eri ko'rsatiladi. Bu tartib bolaning onasi bola tug'ilganda kim bilan qonuniy nikohda bo'lsa, mazkur shaxs bolaning otasi degan qonun konsepsiyasidan kelib chiqqan.

Xorijiy mamlakatlar tajribasiga qaraladigan bo'lsa, Italiya Fuqarolik kodeksining 1-kitobi oilaviy munosabatlarga bag'ishlangan bo'lib, uning "Erning otaligi" deb nomlanuvchi 231-moddasida bolaning otasi sifatida bola tug'ilganda va bolaning onasi homilador bo'lganda onaning eri hisoblangan shaxs ota hisoblanishi to'g'risidagi qoida mavjud [4]. Shuningdek, Ispaniya Fuqarolik kodeksining 113, 117, 118-moddalarida otalik prezumpsiyasi haqida qoidalar mavjud [5]. Germaniya Fuqarolik kodeksining 1593-moddasiga ko'ra, ayol nikoh tugagandan so'ng 300 kun ichida yangi nikohga kirsas, bola yangi nikohdan tug'ilgan hisoblanadi. Bunda ayolning sobiq eri bolaning nasl-nasabi bo'yicha nizolashishi mumkin [6].

Bolaning nasl-nasabini belgilashga oid xususiy huquq va ommaviy huquqda "otalik prezumpsiyasi" mavjud [7]. Mazkur prezumpsiyaga ko'ra bola onasining eri o'zining biologik ota ekanligini tasdiqlovchi hech qanday dalillarsiz bolaning otasi hisoblanishi to'g'risida tartib mavjud.

Yuqorida biz bolaga otalikni berishda bola tug'ilganda bolaning onasi bilan nikohda bo'lgan shaxsda ustun huquqlar borligini va bu tartib nafaqat milliy qonunchiligimizda, balki dunyoning ko'plab mamlakatlarida ham mazkur konsepsiya amal qilishini ko'rdik. Bu masalaga islom huquqidan yechim qidiradigan bo'lsak, VI asrda Muhammad (s.a.v.)ning oldilariga bir bolaning ota-

lik nizosi bo'yicha kelishganida, Rasuli Akram bu masalaga: "Bola kimning yotog'ida tug'ilgan bo'lsa, uning farzandidir", – degan xulosa bilan yechim berganlar [8]. Bu shundan dalolat beradiki, bola tug'ilganda bolaning onasi kimning nikohida bo'lsa, bolaning otasi ham o'sha shaxsdir. Bizning bugungi qonunchiligimiz yechim bergan otalik prezumpsiyasiga 6-asrning o'zidayoq to'g'ri yechim berilgan.

Bolaning otaligini belgilashda eng muhim tartiblardan biri otalikni tan olishdir. Otalikni tan olish bolaning onasi bilan nikohda bo'lmagan shaxs bolani o'zining bolasi sifatida tan oladi. Bu ikki tartibda amalga oshiriladi. FHDYo va sud tartibida. Bunda nafaqat ota tomonning tan olishi muhim, balki onaning ham mazkur shaxs bolaning otasiligini e'tirofi, roziligi, tan olishi muhim hisoblanadi. Mazkur tan olish otalikni vujudga keltirishi to'g'risidagi tartib Germaniya Fuqarolik kodeksining 1592-moddasida ham o'z ifodasini topgan. U norma otalik deb nomlanib, bolaning otasi kimligini belgilovchi qoidalaridan iborat. Otalikni belgilashda birinchi o'rinda bola tug'ilganda ona bilan nikohda bo'lgan shaxs bola otasi hisoblansa, ikkinchi usul bu bolani tan olish qoidasidir. Ya'ni bolaning otasiligini tan olish otalikni vujudga keltirishi belgilab qo'yilgan.

Milliy qonunchiligimizga ko'ra nikohda bo'lmagan onadan bola tug'ilganda o'zini bolaning otasiman deb hisoblayotgan shaxs FHDYOga bolaning onasi bilan birgalikda bolaga otalik belgilash to'g'risida ariza topshirsa, mazkur shaxsning biologik ota ekanligini tasdiqlovchi dalillarsiz otalik belgilanadi.

Shuningdek, otalik biologik ota tomonidan tan olinmaganda yoki bolaning onasi bilan nikohda bo'lmagan shaxs o'zini bolaning biologik otasiman deb taxmin qilsa-yu, ona bu narsaga rozilik bermasa, otalik da'vosi bilan sudga murojaat qilish mumkin. Bunday vaziyatda sud otalikni belgilashda dalillarning uch darajasini ajratishimiz mumkin.

Birinchi darajali muhim dalil bu – javobgarining bolaning otasiligini tan olishi bo'lib, bunday holatda, agar taxmin qilinayotgan ota o'zini bolaning otasi ekanligini tan olsa, sud ish holatlarini mazmunan tekshirmasdan, otalikni belgilash to'g'risida hal qiluv qarori chiqaradi. Bu dalilga bunday daraja berilishining asosi, otalikni tan olish biologik tekshiruvlarsiz bolaga mazkur shaxsning otaligini belgilash to'g'risidagi qoidalaridan

va fuqarolik protsessining talabni tan olishning huquqiy oqibati to'g'risidagi qoidalaridan kelib chiqadi. Bunda otalikni belgilashda onaning erkini ham ko'rishimiz mumkin. Ya'ni ona ariza bergan va erkak javobgar bo'lgan holatlarda ona ariza berish orqali mazkur shaxsni ota sifatida e'tirof etishga roziligini bergan hisoblanadi. Agar erkak otalik da'vosi bilan chiqsa, bunda onaning talabni tan olishi muhim hisoblanadi.

Otalikni belgilashda ikkinchi darajadagi dalillar bu – taxmin qilinayotgan otaning bola tug'ilishiga qadar bolaning onasi bilan birga yashaganligi va umumiy ro'zg'or yuritganligi yoki ular bolani birgalikda tarbiyalaganliklari yoxud ta'minlab turganliklarini, shuningdek taxmin qilinayotgan otaning bolaning otasiligini aniq tasdiqlovchi boshqa dalillarning mavjudligidir.

Uchinchi darajadagi dalil bu – taxmin qilinayotgan bolaning otasi bilan bolaning qarindoshligini tasdiqlovchi tibbiy ekspertizalar (DNK va boshqalar).

Yuqoridagilardan kelib chiqsak, otalik prezumpsiya va otalikni tan olish qoidalaridan kelib chiqib bolaga yuridik otaligi belgilangan shaxslar doim ham bolaning biologik otasi bo'lmazligi mumkin ekan. Bolaning yuridik otasi bolaning biologik otasi emasligi holatlari bu muammo emas. Balki bolaning biologik otasi hisoblanmagan shaxslarning bolaga nisbatan o'zlarining yuridik otaligi vujudga kelishda ularning erki muhim hisoblanadi. Bunda ikki xil vaziyatni kuzatishimiz mumkin, birinchisi bolaning biologik otasi bo'lmagan shaxsning mazkur bolaga de-yure ota bo'lishida uning va bola onasining erki rol o'ynaydigan holatlar. Va aksincha, biologik ota bo'lmagan shaxsning de-yure bolaning otasiga aylanishida uning erkidan chiqqan holda otalik belgilanishi mumkin bo'lgan holatlar mavjud. Bunday holatlar otalik prezumpsiyasi tufayli vujudga keladi. Xususan, bola tug'ilganda ayol bilan qonuniy nikohda bo'lgan, biroq u bilan yashamayotgan shaxs mazkur prezumpsiyaga asosan, bolaning otasi deb hisoblanadi va belgilanadi. Shuning uchun ham amalda buzilgan va taraflar amalda boshqa shaxslar bilan "oilaviy munosbatlar"ga kirishganda nikohlarni ortiqcha to'siqlarsiz bekor qilish maqsadga muvofiq. Bu, o'z navbatida, keyinchalik vujudga kelishi mumkin bo'lgan otalikka e'tirozlarning oldini oladi. Otalikka e'tiroz da'volari nikohdan ajrashish da'volariga nisbatan jamiyat uchun xavfliroqdir.

Yuqorida shaxsning o'z erkidan tashqari, garchi bolaning biologik otasi bo'lmasa-da, otalik prezumpsiyasi tufayli bolaning de-yure otasi bo'lishi mumkinligini tahlil qildik. Albatta, bunday vaziyatlarda otalikka e'tiroz to'g'risida keyslar yuzaga keladi. Milliy qonunchiligimiz bo'yicha quyida otalikka e'tiroz bildirish tartibini tahlil qilamiz va unga huquqiy baho berishga harakat qilamiz.

O'zbekiston Respublikasi Oila kodeksining 63-moddasida otalik va onalikka e'tiroz belgilab qo'yilgan. Unga ko'ra, bolaning "otasi" yoki "onasi" deb tug'ilish daftariga yozilgan shaxs unga bunday yozuv ma'lum bo'lgan yoki ma'lum bo'lishi lozim bo'lgan vaqtdan e'tiboran bir yil mobaynida ana shu yozuv to'g'risida sud tartibida e'tiroz bildirishga haqlidir deb ko'rsatilgan. Agar shu vaqtga kelib bolaning otasi yoki onasi deb yozilgan shaxs voyaga yetmagan bo'lsa, bir yillik muddat mazkur shaxs o'n sakkiz yoshga to'lgan vaqtdan boshlab hisoblanadi. Yuqorida aytganimizdek, bu shunchaki qayd yozuvlariga e'tiroz bo'lmasdan, balki nasl-nasabga e'tirozdir. Zero, tug'ilish daftariga ota-onasifatida yozilgan shaxslar bolaning shu ota-onadan tug'ilganligini anglatadi.

Otalik va onalikka e'tiroz tartibini muhokama qiladigan bo'lsak, bunda eng muhimi bu da'vo bilan chiqish vakolatiga ega shaxslar. Milliy qonunchiligimizga ko'ra bu da'vo bilan faqat bolaning yuridik onasi va yuridik otasi chiqqa oladi. Bu chegarining to'g'ri yoki noto'g'riligiga tahlilimiz orqali baho berib ko'ramiz. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Oila kodeksining 62-moddasi uchinchi qismida agar nikoh tugaganidan keyin uch yuz kun ichida bola tug'ilsa va bu davrda ayol yangi nikohga kirgan bo'lsa, bola yangi nikohda tug'ilgan hisoblanishi va bunday hollarda sobiq er yoki uning ota-onasi bolaning nasl-nasabi xususida nizolashishi mumkinligi belgilab qo'yilgan. Demak, bolaning onasi oldingi nikohi tugatilganidan keyin uch yuz kun ichida yangi nikohga kirishsa va ana shu muddat ichida bola tug'sa, bola yangi nikohda tug'ilgan hisoblanadi. Mazkur holatda bolaning yuridik jihatdan otasi bola onasining yangi nikohidagi eri hisoblanadi. Bunday vaziyatda bola onasining tugatilgan nikohi bo'yicha sobiq eri va uning oila a'zolari bolaning nasl-nasabi to'g'risida nizolashishi mumkinligini qonun nazarda tutgan. Lekin bu qanday qilib amalga oshiriladi? Otalikni belgilash to'g'risida ariza berish yo'li bilanmi? Quyida mazkur savollarga javob topamiz.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Sudi Plenumining "Sudlar tomonidan otalikni belgilashga oid ishlarni ko'rishda qonunchilikning qo'llanilishi to'g'risida"gi qarorining beshinchi bandi ikkinchi xatboshisida bolaning otasi to'g'risida fuqarolik holati dalolatnomalarini yozish organlari tomonidan amalga oshirilgan yozuv bola unda ko'rsatilgan shaxsdan kelib chiqqanligini tasdiqlovchi dalil hisoblanishi tufayli, tug'ilish to'g'risidagi dalolatnoma yozuvida Oila kodeksi 207-moddasining birinchi qismiga muvofiq bolaning otasi sifatida boshqa aniq shaxs ko'rsatilgan holda sud otalikni belgilash to'g'risidagi arizani qabul qilishni rad etilishi ko'rsatilgan. Demak, sobiq er va uning oila a'zolari bolaning nasl-nasabi bo'yicha otalikni belgilash bo'yicha da'vo kiritish olmaydilar. Bu vaziyatda oldin otalikka e'tiroz bildirish orqali u bekor qilinishi lozim, shundan so'nggina otalik da'vosi bilan murojaat qilish mumkin.

Xo'sh, endi ayolning sobiq eri bu vaziyatda otalikka e'tiroz bildiradi oladimi? Bu holatda otalikka va onalikka e'tiroz bildiruvchi subyektlar qonun bilan aniq belgilab qo'yilganligi, ya'ni ular bolaning yuridik onasi va yuridik otasi ekanliklari uchun ayolning sobiq eri bu vaziyatda otalikka e'tiroz bildiradi olmaydi. Agar bolaning onasi va ayolning bola tug'ilgan vaqtda nikohdagi eri rozi bo'lmasa, sobiq erning otaligini belgilashning amalda imkoni yo'q.

Shu o'rinda biz mazkur vaziyatni boshqa mamlakatlar qonunchiligi bo'yicha tahlil qilishga harakat qilamiz. Misol uchun, Ukraina Oila kodeksining uchinchi, ya'ni "Ona, ota va bola huquq va majburiyatlari" deb nomlangan bo'limining 128-, 129-moddalari otalikni tan olishga bag'ishlangan bo'lib, bunda o'zini bolaning otasidan deb hisoblayotgan shaxs (biologik otasi) bolaning tug'ilish to'g'risidagi qaydda ko'rsatilgan otasi (yuridik jihatdan ota) bilan nizolashishi mumkin, ya'ni u otalikni tan olish da'vosi bilan sudga murojaat qilishi mumkin. Bunda, da'vo muddati bir yil bo'lib, u otaligini bilgan yoki bilishi lozim bo'lgan kundan boshlab o'ta boshlaydi. Otalikni tan olish Ukraina Oila kodeksining 128-moddasiga asosan sud tartibida amalga oshiriladi [9].

Germaniyada esa bu masalaga biroz boshqacha yechim berilgan. Germaniya Federativ Respublikasi Fuqarolik kodeksining to'rtinchi Oila huquqi deb nomlangan kitobiga qaraydigan bo'lsak (GFR Fuqarolik kodeksi kitoblarga ajratilgan), mazkur masala biroz boshqacha usulda hal qilingan [10].

Mazkur kitobning 2.2 – "Ajodod" deb nomlanuvchi qismida tartibga solingan. Unda bolaning kelib chiqishi, uning ajdodlarini belgilash bilan bog'liq masalalar tartibga solingan. Jumladan, ushbu qism onalik, otalik, erning o'limi va nikohning tugatilishidan keyin tug'ilgan bolaning otaligi, otalikni tan olish, otalikni tan olganlikni tasdiqlash, shuningdek, otalikka e'tiroz, otalikka e'tiroz bildirish muddatlari va boshqa masalalarni qamrab olgan. Mazkur normalarni tahlil qiladigan bo'lsak, Germaniya qonunchiligi bo'yicha: de-yure ota, de-yure ona, bolaning otasidan deb hisoblayotgan shaxs, bolaning o'zi, bolaning vakili otalikka e'tiroz bildirish vakolatiga ega [11].

Turkiya qonunchiligi bo'yicha ham otalikka e'tirozni bolaning yuridik onasi va yuridik otasi, bola va uning vakili hamda o'zini bolaning otasidan deb hisoblayotgan shaxs ayolning roziligi bilan otalikka e'tiroz bo'yicha da'vo kiritishi mumkin [12].

Bu tahlillar shuni ko'rsatadiki, xorijiy mamlakatlar qonunchiligiga ko'ra, otalikka e'tiroz o'zini bolaning otasi deb taxmin qilayotgan shaxs tomonidan ham berilishini ko'rdik. Milliy qonunchiligimizda esa faqat yuridik ona yoki yuridik ota kiritishi mumkin. O'zini bolaning otasidan deyayotgan shaxs otalikka e'tiroz bo'yicha da'vo kiritmasligining maqsadga muvofiqligiga baho beradigan bo'lsak, yuqorida biz bir necha vaziyatda bolaning biologik otasi bo'lmagan shaxsning bola onasi erki va otalikni tan olayotgan odamning erki bilan bolaning yuridik otasi deb e'tirof etilish holatlarini tahlil qildik. Xususan, bolaning otasi bo'lmagan shaxs bolaning onasi bilan birgalikda FHDYO organiga otalikni tan olib murojaat qilishsa, FHDYO hech qanday biologik tekshiruvlarsiz mazkur shaxsning otaligini belgilaydi. Shuningdek, bolaning otaligi sud tomonidan belgilangan-da javobgar otalikni tan olsa, uning biologik otaligi tekshirilmaydi va sud otalikni belgilash to'g'risida qaror chiqaradi.

Mazkur holatlarda bolaning otasi ekanligini tan olgan va natijada bolaga g'amxo'rlik qilgan shaxslarning huquqlari va qonuniy manfaatlari, agar otalikka e'tiroz da'vosini kiritish huquqi bola va biologik otaga berilsa, buziladi deb hisoblaymiz. Ya'ni bolaning otasi ekanligini tan olgan va natijada bolaga g'amxo'rlik qilgan shaxslarning huquqlari va qonuniy manfaatlarini kafolatlash maqsadida qonunchiligimizdagi mazkur tartib to'g'ri deb hisoblaymiz.

REFERENCES

1. O'zbekiston Respublikasi adliya vazirining 2016-yil 26-dekabrda 306-mh-sonli buyrug'i. Ro'yxat raqami 2547-1, 26.12.2016-y. Order of the Minister of Justice of the Republic of Uzbekistan No. 306-mh of December 26, 2016. Registration number 2547-1, 26.12.2016]. O'RQHT, 2016, no. 52, Art. 608.
2. Bürgerliches Gesetzbuch (BGB). 1593 Vaterschaft bei Auflösung der Ehe durch Tod. Available at: https://www.gesetze-im-internet.de/bgb/_1592.html/.
3. O'zbekiston Respublikasi Oila kodeksi 60-moddasi. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi, 1998-y., 5-6-songa ilova [Article 60 of the Family Code of the Republic of Uzbekistan Bulletin of the Oliy Majlis of the Republic of Uzbekistan, 1998, Appendix no. 5-6].
4. Codice Civile Italia. Available at: <http://extwprlegs1.fao.org/docs/pdf/ita197336.pdf/>.
5. Spanish Civil Code (Codigo Civil Espanol). Available at: [https://www.mjusticia.gob.es/es/AreaTematica/DocumentacionPublicaciones/Documents/Spanish_Civil_Code_\(Codigo_Civil_Espanol\).PDF/](https://www.mjusticia.gob.es/es/AreaTematica/DocumentacionPublicaciones/Documents/Spanish_Civil_Code_(Codigo_Civil_Espanol).PDF/).
6. Bürgerliches Gesetzbuch (BGB). 1593 Vaterschaft bei Auflösung der Ehe durch Tod. Available at: https://www.gesetze-im-internet.de/bgb/_1593.html/.
7. The Presumption of Legitimacy. Michael H. and Victoria D., Appellants v. Gerald D. 491 U.S. 110, 1989. Available at: <https://biotech.law.lsu.edu/Books/lbb/x650.htm/>.
8. Ahmad Lutfiy Qozonchi. Saodat asri. 4-kitob [Ahmad Lutfi Kazanchi. Saodat asri. Book 4]. Tashkent, MUNIR, 2021, p. 79.
9. Simeyniy kodeks Ukraini. Vidomosti Verxovnoï Radi Ukraini (VVR) [Family Code of Ukraine. Vedomosti of the Verkhovna Rada of Ukraine]. 2002, no. 21-22, art. 135]. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text/>.
10. Bürgerliches Gesetzbuch (BGB). Available at: <https://www.gesetze-im-internet.de/bgb/>.
11. Türk Medeni kanunu. İkinci kitap aile hukuku. İkinci kısım hisimlik birinci bölüm soybağının kurulması. İkinci ayrim kocanın babalığı. Available at: <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.4721.pdf>
12. Mamaraimova G. Inheritance issues of non-property (moral) rights of intellectual property. Norwegian Journal of Development of the International Science, 2021, no. 65-1, pp. 20-23.
13. Mamaraimova G., Nasimov X. Nikoh: milliy va xorijiy tajriba [Marriage: a national and foreign experience]. Tashkent, TSUL, 2019, p. 48.
14. Mualliflar jamoasi: Oila va nikoh munosabatlarining huquqiy tartibi [Team of authors: The legal order of family and marital relations]. Tashkent, Scientific-technical information-publishing house, 2018, p. 20.
15. The Presumption of Legitimacy. Michael H. and Victoria D., Appellants v. Gerald D. 491 U.S. 110, 1989. Available at: <https://biotech.law.lsu.edu/Books/lbb/x650.htm/>.
16. Mualliflar jamoasi. Oila huquqi. Darslik [Team of authors. Family law. Textbook]. Tashkent, TSUL, 2017, p. 245.
17. Mamaraimova G. Inheritance issues of non-property (moral) rights of intellectual property. Norwegian Journal of Development of the International Science, 2021, no. 65-1, pp. 20-23.
18. Makhmudovna M.G. Legal problems related to the implementation of the spouse's inheritance right European Journal of Research volume, 2020, vol. 5, no. 9, pp. 52-56.

UDC: 347.725(042)(575.1)
ORCID: 0000-0002-3640-1709

XORIY DAVLATLAR BANK TIZIMLARI VA BANKLAR KORPORATIV BOSHQARUVI HUQUQIY ASOSLARI (AQSH, GERMANIYA VA YAPONIYA MISOLIDA)

Atajanov Xamdambek Kuromboyevich,
Toshkent davlat yuridik universiteti
“Biznes huquqi” kafedrası o‘qituvchisi
e-mail: hamdambek@gmail.com

Annotatsiya. Muallif tomonidan mazkur maqolada dunyoning yetakchi davlatlarining tijorat banklarida korporativ boshqaruv, uning huquqiy asoslari, tijorat banklarida korporativ boshqaruvning o‘ziga xosligi, uning ahamiyatini ochib berishga harakat qilingan. Maqolada korporativ boshqaruvga oid bo‘lgan atamalar, tushunchalar ochib berilgan, dunyoning yetakchi davlatlari tijorat banklarida korporativ boshqaruvda turli boshqaruv organlari ahamiyati, ularni tashkil etishdagi amaliyot, shuningdek ular o‘rtasidagi qiyosiy tahlil ham keltirib o‘tilgan. Maqolada tijorat banklarida korporativ boshqaruvga oid dunyoning yetakchi davlatlari bo‘lgan AQSh, Germaniya va Yaponiya tajribasi tahlil qilingan, mazkur davlatlarda tijorat banklarining boshqaruv organlari qanday shakllantirilishi, ularning korporativ boshqaruvdagi o‘rni va korporativ boshqaruvning huquqiy asoslari keltirilgan. Tijorat banklaridagi korporativ boshqaruv organlarining boshqa korporatsiyalardagi boshqaruv organlardan farqlari ochib berilgan. Korporativ boshqaruvda tan olingan uchta model (anglo-sakson, nemis va yapon modellari) asosida banklarning boshqaruv organlarini tashkil etish, ularning faoliyat olib borishi va ustunliklari ko‘rsatib berilgan. Shuningdek, muallif tomonidan xorijiy mamlakatlarning ushbu sohada tajribasini mahalliy tizimga joriy etish bo‘yicha amaliy-huquqiy tavsiyalar berilgan va muallif xulosalari bildirilgan.

Kalit so‘zlar: korporatsiya, korporativ boshqaruv, tijorat banki, Bank boshqaruvi, Bank kengashi, Korporativ boshqaruv kodeksi, Markaziy bank, bank nazorati, bank auditi, Rag‘batlantirish qo‘mitasi, keyresu.

БАНКОВСКИЕ СИСТЕМЫ ЗАРУБЕЖНЫХ СТРАН И ПРАВОВАЯ ОСНОВА КОРПОРАТИВНОГО УПРАВЛЕНИЯ БАНКАМИ (НА ПРИМЕРЕ США, ГЕРМАНИИ И ЯПОНИИ)

Атажанов Хамдамбек Куромбоевич,
преподаватель кафедры “Бизнес-право”
Ташкентского государственного юридического университета

Аннотация. В данной статье автор пытается объяснить корпоративное управление в коммерческих банках ведущих стран мира, его правовую основу, особенности корпоративного управления в коммерческих банках и его важность. В статье разъясняются термины и концепции корпоративного управления, роль различных органов управления в корпоративном управлении коммерческих банков ведущих стран мира, практика их организации, а также проводится сравнительный анализ между ними. В статье анализируется опыт США, Германии и Японии – ведущих стран мира в области корпоративного управления в коммерческих банках, проанализировано, как формируются органы управления коммерческих банков в этих странах, их роль в корпоративном управлении и правовая база корпоративного управления. Выявлены отличия корпоративного управления коммерческими банками от управления другими корпорациями. На основе трех общепризнанных моделей корпоративного управления (англосаксонская, немецкая и японская) показана организация органов управления банков, их деятельность и приоритеты. Также автором даны практические и юридические рекомендации по внедрению зарубежного опыта в данной сфере в локальную систему и сделаны авторские выводы.

Ключевые слова: корпорация, корпоративное управление, коммерческий банк, управление банком, Совет банка, Кодекс корпоративного управления, Центральный банк, банковский надзор, банковский аудит, комитет по вознаграждениям, “кейрэцу”.

BANKING SYSTEMS OF FOREIGN COUNTRIES AND LEGAL BASIS OF CORPORATE GOVERNANCE OF BANKS (ON THE EXAMPLE OF THE UNITED STATES, GERMANY AND JAPAN)

Atajanov Khamdambek Kuromboyevich,
Lecturer of the Department of Business Law of
Tashkent State University of Law

Abstract. In this article, the author tries to explain corporate governance in commercial banks of the world's leading countries, its legal framework, the specifics of corporate governance in commercial banks, and its importance. The article explains the terms and concepts of corporate governance, the role of different governing bodies in corporate governance in commercial banks of the world's leading countries, the practice of their organization, as well as a comparative analysis between them. The article analyzes the experience of the United States, Germany and Japan, the world's leading countries in corporate governance in commercial banks, how the governing bodies of commercial banks are formed in these countries, their role in corporate governance and the legal framework of corporate governance. The differences between the corporate governance of commercial banks and the governance of other corporations are revealed. Based on the three models recognized in corporate governance (Anglo-Saxon, German and Japanese models), the organization of bank governing bodies, their activities and priorities are shown. The author also provides practical and legal recommendations for the introduction of foreign experience in this field in the local system, and the author's conclusions.

Keywords: corporation, corporate governance, commercial bank, bank management, bank council, corporate governance code, central bank, banking supervision, bank audit, remuneration committee, keiretsu.

Hozirgi kunda mustahkam bank tizimini shakllantirishda samarali korporativ boshqaruvni joriy etish muhim ahamiyatga ega. Dunyo bo'ylab hukmronlik qilayotgan pandemiya xizmatlar ko'rsatish, shu jumladan bank xizmatlari ko'rsatishda yangi yondashuvlarni talab qilmoqda. Mazkur sohada salmoqli tadqiqotlar olib borgan Dr. Marcinowska fikricha, tijorat banklarining siyosatini belgilab beruvchi va uni amalga oshiruvchi boshqaruv organlarining o'zni ushbu vaziyatda muhim ahamiyat kasb etadi [1]. Mazkur sohada asosiy muammolardan biri – bu minoritar aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish bo'lib, ba'zi hollarda yirik aksiyadorlar o'z yoki korporatsiya manfaatlarini yo'lida minoritar aksiyadorlar huquqlarini qurbon qilishlari mumkin.

Xorijiy davlatlarning bank tizimini o'rganish davomida shu aniqlandiki, rivojlangan davlatlar bank tizimlari iqtisodiy rivojlanishda umumiy, shuningdek o'ziga xos jihatlarga ega.

Banktizimidagi umumiy xususiyatlarga quyidagilarni kiritish mumkin:

1) bank tizimining ikki pog'onadan iboratligi: birinchi pog'ona Markaziy bank yoki bank kuzatuvini amalga oshiradigan boshqa vakolatli or-

gandan tashkil topgan, ikkinchi pog'ona esa kredit (bank), moliya tashkilotlari va bank infrastrukturasiga kiradigan boshqa tashkilotlardan tashkil topgan.

2) kredit tashkilotlari ustidan kuzatuv tizimining mavjudligi.

Kuzatuv tizimining tuzilishiga ko'ra uch guruh davlatlarni ajratish mumkin:

a) kuzatuvni Markaziy bank amalga oshiradigan davlatlar;

b) davlat tomonidan maxsus vakolat berilgan organ tomonidan kuzatuv olib boriladigan davlatlar;

d) kuzatuvni Markaziy bank bilan birgalikda boshqa organlar amalga oshiradigan davlatlar [2];

3) Bank sohasi va pul kredit siyosatining umumiy tartibga solinishi.

Bank tizimning birinchi pog'onasida Markaziy bank turadi. Dunyoning eng rivojlangan samarali bank tizimiga kiruvchi davlatlarda Markaziy bankdan tashqari boshqa vakolatli organlar ham mavjud. Germaniyada Nemis Federal banki bilan birgalikda kredit faoliyatini kuzatuv bo'yicha Federal idora, Fransiya Fransiya bankidan tashqari Bank Reglamenti bo'yicha qo'mita, Kredit muas-

sasalari bo'yicha qo'mita va Bank komissiyasi, AQShda esa bank sohasini Federal Rezerv tizimi Boshqaruvchilar kengashi boshqaradi, bundan tashqari okrug federal rezerv banklari, pul aylanmasi nazorati xizmati va depozitlarni sug'urtalash Federal korporatsiyalar mavjud [3; 4].

Xorijiy davlatlarda bank kuzatuvining tashkil qilinishi mazkur davlatning tarixiy rivojlanishi va milliy xususiyatlaridan kelib chiqadi. Bu jihatdan davlatlarni uch guruhga bo'lish mumkin:

1) Markaziy bank tomonidan bank kuzatuv monopoliy tarzda amalga oshiriladigan davlatlar (Gretsiya, Italiya, Lyuksemburg, Rossiya va Niderlandiya);

2) Markaziy bank o'zining kuzatuv funksiyasini boshqa davlat organi bilan birgalikda olib boradigan davlatlar (Ispaniya, Kanada) [5];

3) kuzatuv organlari Markaziy bankdan alohida ajratilgan davlatlar (Germaniya, AQSh, Daniya, Norvegiya, Shvetsiya, Fransiya) [6].

AQSh banklarida korporativ boshqaruv. AQSh moliya bozori yuqori darajada rivojlanganligiga va moliyaviy bozor ishtirokchilari, ya'ni aksiyadorlar, institutsional investorlar, moliyaviy institutlar va jismoniy shaxslar borligiga qaramasdan, AQShda uzoq vaqtlargacha korporativ boshqaruv bo'yicha yagona qonun hujjati mavjud bo'lmagan. 1994-yilda "General Motors" kompaniyasining direktorlar kengashi tomonidan tayyorlangan "Korporativ boshqaruvning asosiy yo'nalishlari va muammolari" tezislari direktorlar darajasida tashkiliy muammolarni hal qilishga qaratilganligi uchun to'liq ma'nodagi korporativ boshqaruvga oid hujjat deb bo'lmaydi. O'sha paytda dunyoning 12 ta davlatida korporativ kodekslar qabul qilingan edi. Bundan tashqari, AQShda korporativ boshqaruv munosabatlarini tartibga soladigan yana bir nechta qonunlarga "Delaver korporatsiyalar qonuni", 1974-yildagi "Ishchilarning pensiya aksiyalari" Qonuni va 2002-yilgi "Sarbanes-Oksli" qonun hujjatlari kiradi [7].

AQShda tijorat banklari federal darajada va shtat darajasida tartibga solinishi mumkin [8]. Bank federal litsenziya olganida (milliy bank) bank faoliyati federal qonunlar bilan tartibga solinadi, shtat qonunlari e'tiborga olinmaydi. Bank shtat banki litsenziyasini olgan holatlarda esa uning faoliyati shtat qonunlari, ma'lum chegarachaga esa federal qonunlar bilan tartibga solinadi.

Umuman olganda, AQShda banklar aksiyadorlarning mulki hisoblanadi. Ammo Amerika qonunlariga ko'ra, aksiyadorlarning bankni boshqarishdagi huquqlari direktorlarni saylash bilan cheklanadi, direktorlar esa bankni aksiyadorlar nomidan boshqaradi. Aksiyadorlar ustavning muayyan qismlariga o'zgartirishlar kiritish, direktorlarni saylash va lavozimidan olish, shuningdek qayta tashkil qilish masalalari va hokozolarda ovoz berishda qatnashishlari mumkin. AQSh bank aksiyadorlarida bankning joriy faoliyatiga ta'sir o'tkazadigan hech qanday huquqlari yo'q [9].

AQShdabankdirektorlarikengashifaoliyatining asosida ikkita asosiy prinsip yotadi: ular yagona aksiyadorlar kollektivining vakili hisoblanishadi va ularning umumiy maqsadlariga erishish vazifalariga amal qilishlari lozim. Aksiya egalari – bu direktorlar kengashining saylaydigan yagona guruh bo'lib, direktorlar faqatgina ularning manfaatlariga xizmat qilishlari lozim. Shunday qilib, AQSh banklari korporativ tizimining o'ziga xosligi anglo-sakson korporativ boshqaruvi tizimi o'zida aks ettiradi, ya'ni mayda aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilishga qaratilgan.

AQSh tijorat banklari direktorlar kengashi va menejerlarning asosiy e'tibori bank faoliyatining moliyaviy tarafiga, xususan, uning aktivlari va aksiyalari qiymatining oshishiga qaratilgan.

So'nggi yillarda AQShda alohida shtatlar doirasida juda ko'p qonun hujjatlari qabul qilingan bo'lib, ular direktorlar Kengashiga bank aksiyadori bo'lmagan korporativ munosabatlar ishtirokchilari manfaatlarini hisobga olish imkonini beradi. Misol uchun, Ogayo shtati qonunchiligi direktorlar kengashiga o'z xohishlariga ko'ra, quyidagi shaxslarning manfaatlarini hisobga olishini ko'zda tutadi:

1) xodimlar, mahsulot yetkazib beruvchilar, kreditorlar va omonatchilar;

2) shtat iqtisodiyoti;

3) mahalliy aholining ijtimoiy ehtiyojlari [10].

AQSh qonunchiligiga ko'ra, bank faoliyati ushundan unitar direktorlar kengashi boshqaruvi olib boradi. AQSh qonunlari bank menejerlari bo'lgan direktorlar va mustaqil direktorlar o'rtasida vazifalarni ajratmaydi, faqatgina direktorlar kengashining umumiy vakolatlarini belgilab beradi. Direktorlar kengashida ko'pchilikni mustaqil direktorlar tashkil qiladi, ya'ni 9 ta kengash a'zosi-ning 5 tasi mustaqil direktorlardir [11].

AQShda ham Germaniyada bo'lganidek mustaqil direktorlarning ko'pchiligi o'rindoshlik asosida faoliyat yuritishadi. 2016-yilgi ma'lumotlarga qaraganda, har bir mustaqil direktor yana boshqa 4 ta bank va kompaniyaning boshqaruvida ishtirok etgan. Mustaqil direktorning bankdagi ish faoliyati yiliga o'rtacha 200 soatni tashkil qilib, ularning yillik maoshi 100 ming AQSh dollarini tashkil qilgan. Bu ijrochi direktorlar maoshidan ancha kam bo'lib, AQSh banklarida ijrochi direktorlar yillik maoshi o'rtacha 5 mln dollarni tashkil qiladi [12].

AQSh tijorat banklarida direktorlar kengashi-ning vakolat va vazifalari qonun hujjatlarida aniq belgilab qo'yilmagan bo'lsa-da, umumiy korporativ amaliyotdan kelib chiqib, quyidagilarni ko'rsatish mumkin:

1) direktorlar kengashi a'zolarining saylanishi va qayta saylanishi tartibi ustidan nazorat qilish, ular faoliyatini baholash;

2) bank strategiyasini baholash;

3) bank moliyaviy faoliyatini baholash va fondlarni taqsimlash;

4) bankning faoliyati normalari va ijtimoiy majburiyatlarini bajarilishini tekshirish;

5) bank faoliyatini qonunchilik doirasida bo'lishini ta'minlash.

AQSh tijorat banklarida Bank kengashi a'zolari o'z faoliyatini asosan qo'mitalarda olib boradi. Qo'mitalarda aniq bir vazifalar bo'yicha xulosalar ishlab chiqiladi va aksiyadorlar umumiy yig'ilishiga taqdim etiladi. Bank qo'mitalari soni va tarkibi banklarda har xil bo'lishi mumkin. Sarbanes Oksli qonuni va fond birjasi qonunchiligiga ko'ra, bankda butunlay mustaqil a'zolaridan iborat bo'lgan Audit, Rag'batlantirish bo'yicha va Nomzodlarni tayinlash bo'yicha qo'mitalar bo'lishi lozim [13].

Nemis korporativ boshqaruv tizimi. Nemis korporativ boshqaruv tizimining o'ziga xos xususiyatlari shundaki, aksiyadorlik kapitalida birgalikda ishtirok etish, korporativ nazorat tizimida banklarning ustunligi va mehnat jamoasining korporativ boshqaruvda qonun bilan belgilangan tartibda ishtirok etishidir [14].

Bunday tashkiliy tuzilma ijrochi direktorlar amalga oshiradigan monitoringni eng oliy boshqaruv xodimlari faoliyatlarining monitoringidan aniqroq ajratish imkonini beradi. Tadqiqotlar natijalariga ko'ra, Germaniya kompaniyalarida mulk qanchalik tor doiradagi aksiyadorlar qo'lida to'plansa, kuzatuv kengashi tarkibi eng yirik aksi-

yadorlar yoki ularning bevosita vakillari ro'yxati bilan shunchalik ko'proq mos keladi.

Germaniyada, AQShdan farqli ravishda, direktorlar kengashi ikkita organdan tashkil topgan: butunlay mustaqil a'zolaridan iborat Kuzatuv kengashi va bank menejerlaridan tashkil topgan Ijro organi. Germaniyada Kuzatuv kengashida mustaqil direktorlarning nisbati 11 %i tashkil qiladi.

Nemis qonunchiligi ijro organi bilan kuzatuv organlarining vakolat va vazifalarini aniq ajratib bergan. Bu ikkala organ bir-biridan farqli yuridik javobgarlik va vakolatlarga ega. German modelini bo'yicha ijro organi Kuzatuv kengashiga hisobdordir.

Kuzatuv kengashining asosiy vazifasi bankni boshqarish ishonchli menejerlar qo'lidagiligini ta'minlab berishdir. Shuning uchun Kuzatuv kengashining asosiy vazifasi ijro organi a'zolarini tanlash va lozim hollarda ularni ishdan olish hisoblanadi. Bank Kuzatuv kengashi tomonidan ijro organi a'zolarini 5 yilgacha muddatga tayinlaydi va jiddiy asoslar bo'lganda bank ijro organi a'zosi bilan shartnomani bekor qiladi. Mazkur holat xalqaro amaliyotda o'ziga xos hisoblanadi, chunki ikki tizimli direktorlar kengashiga ega davlatlarning ko'pchiligida ijro organlari a'zolarini ishga tayinlash aksiyadorlar umumiy yig'ilishi vakolatiga kiradi.

So'nggi yillarda moliyaviy bozorlarning susayishi, shuningdek ko'plab korporativ janjallar, Germaniyada aksiyadorlik kompaniyalari, shuningdek fond birjalarining korporativ standartlarini tartibga solish sohasida qonunchilik islohotlarini o'tkazishga zamin yaratdi. Milliy va xorijiy investorlar uchun korporativ boshqaruvning shaffofligini oshirish hamda kompaniyalar boshqaruv organlariga ishonchni oshirish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqish uchun prof. Teodor Baums raisligida hukumat komissiyasi tuzildi. O'z tavsiyanomalardan birida Baums komissiyasi hukumatni yangi Korporativ boshqaruv kodeksini yaratish zarur ekanligiga da'vat etgan. Ushbu tavsiyaga asoslanib, hukumat "Thyssen-Krupp" aksiyadorlik jamiyati kuzatuv kengashi raisi Gerxard Krom boshchiligida tajribali guruh tashkil etdi. Mazkur guruh a'zolarining katta mehnati natijasida 2002-yilda Korporativ boshqaruv kodeksi ommaga e'lon qilindi. Mazkur huquqiy hujjat kuzatuv kengashi a'zolari hulq-atvorining amaliy andozalari, aksi-

yadorlarga axborotni oshkor etish va hisobdorlik majburiyatlari hamda auditorlar o'rnini belgilab berdi. Korporativ boshqaruv kodeksi chiqarilgach Krom komissiyasi doimiylik maqomini oldi va iqtisodiy hamda huquqiy amaliyotdan kelib chiqib Kodeksning yanada samaraliroq qoidalarini ishlab chiqish va o'zgartirishlar tayyorlashga yo'naltirildi [15].

Germaniya qonunchiligiga boshqa norma ijodkorlik takliflari ham joriy qilindi. Masalan, 2002-yil iyul oyida Shaffoflik va oshkoralik Akti (The Transparency and Publicity Act) kuchga kirdi.

Korporativ boshqaruv kodeksi yaqinda Germaniyada mazkur masalada o'tkazilgan islohotlarning asosiy bo'g'ini bo'ldi. U o'z-o'zidan qonun kuchiga ega bo'lmay, balki "eng yaxshi amaliyot" xususiyatiga ega. Kompaniyalar unga istaklariga ko'ra rioya qilishlari mumkin, biroq o'z faoliyatlarida kodeks qoidalariga haqiqatdan amal qilyaptilarmi-yo'qmi e'lon qilishlari shart. Kodeksni ishlab chiquvchilar bozor mexanizmlari kodeks tamoyillari asosida faoliyat yuritadigan "shaffof" kompaniyalarni taqdirlashi va, aksincha, kodeks qoidalariga amal qilmagan korporatsiyalar uchun noqulay iqtisodiy sharoitlar tug'dirishiga ishongan edilar.

Korporativ boshqaruv kodeksi korporativ boshqaruvning uch toifadagi tamoyillarini belgilagan. Ulardan birinchisi amaldagi qonunga amal qilishni ko'rsatadi. Boshqalari dunyoda ma'lum bo'lgan "eng yaxshi amaliyot standartlari"dan kelib chiqadigan tavsiyalar hamda takliflardan iborat. Kodeks kompaniyalar rioya qilishi kerak bo'lgan taxminan 50 ta tavsiyani (ularga rioya etilmagan holda, bu haqda oshkora e'lon qilinishi shart) va rioya etmaslikni oshkor etish talab qilinmaydigan 15 ta taklifni o'z ichiga olgan.

Kodeksda, shuningdek aksiyadorlar huquqiy holati, Umumiy yig'ilish, Kuzatuv kengashi va Ijro organi hamkorligi, ularning vakolatlari, kompaniyaning shaffofligi va hisobdorligi, audit hamda yillik buxgalterlik balanslari masalalari ham yoritilgan. Xususan:

1) kompaniyalar aksiyadorlarga ovoz berish huquqini, shu jumladan o'z vakillari orqali ham, amalga oshirishni ta'minlab berishi kerak. Ularga, shuningdek aksiyadorlar umumiy yig'ilishlarida Internet tarmog'i yoki boshqa zamonaviy aloqa vositalari yordamida "virtual ishtirok etish" imkoniyati berilishi kerak;

2) direktorlar kengashi qonunda belgilangan doirada kuzatuv kengashiga har taraflama va kechikmasdan kompaniya uchun muhim masalalar (ish faoliyati rivojlanishini rejalashtirish, xavfli iqtisodiy vaziyatlar va kompaniyani xatarli boshqarish) haqidagi axborotlarni yetkazib turishi kerak. Kuzatuv kengashi, o'z navbatida, kompaniya direktorlari tomonidan axborot va hisobot berilishi shart bo'lgan holatlar xususiyatlarini belgilab berishi lozim. Kompaniya ijro organi bir yoki bir necha a'zodan iborat bo'lishi mumkin. Kompaniya ustavi ularning vakolatlari va birgalikdagi faoliyat sohalarini belgilab yerishi lozim. Direktorlar maoshi aniq belgilangan bo'lishi kerak, biroq qo'shimcha to'lovlar ham nazarda tutilishi mumkin.

3) direktorlar kengashi a'zolari kompaniya uchun eng qulay sharoitlarni ta'minlash doirasida harakat qiladilar va o'z manfaatlarini ko'zlashlari mumkin emas. Korporatsiyaning shaffofligi tamoyilini ta'minlash maqsadida direktorlar har qanday manfaatlar ziddiyati to'g'risida kuzatuv kengashi boshqa a'zolariga xabar berishlari kerak. Direktorlar Kuzatuv kengashi ma'qullagandan keyingina, bir vaqtda bir necha xildagi mehnat faoliyati bilan shug'ullanishi (masalan, boshqa kompaniyaning ijro organi a'zosi bo'lishi) mumkin. Kuzatuv kengashi kompaniya boshqaruv uchun yosh chegaralarini aniqlaydi. Kuzatuv kengashining mustaqilligini ta'minlash maqsadida uning ko'pi bilan ikki kuzatuv kengashi a'zosi kompaniya sobiq boshqaruvchilari safidan bo'lishi mumkin; Kuzatuv kengashi a'zolari raqobat qiluvchi kompaniyalarda direktorlik lavozimlarini egallashlari mumkin emas;

4) Kuzatuv kengashi, a'zolari o'ziga xos vazifalarni bajaruvchi tegishli qo'mitalardan shakllangan bo'lishi kerak. Qo'mita raislari uning faoliyati to'g'risida muntazam hisobot berib turadilar. Bunda, buxgalteriya, iqtisodiy xavflar va kompaniya auditorlarining mustaqilligini ta'minlash masalalaribilan shug'ullanuvchilarning auditorlik qo'mitasining holati, ayniqsa, muhimdir.

Shunday qilib, Germaniyadagi korporativ boshqaruv modeli uch pog'onali kompaniya boshqaruv tuzilmasining klassik misollaridan biridir [16].

Yaponiya banklarida korporativ boshqaruv tizimi. Ikkinchi jahon urushidan keyingi davrda Yaponiya korporativ boshqaruv shakli ko'pchilik uchun katta qiziqish uyg'otib keldi. Yaponiya-

da aksiyalarning katta qismi xo'jalik guruhlarini ("Keyresu") boshqaruvchi banklar va boshqa moliyaviy institutlarda to'plangan [17].

Bunday korporativ boshqaruv tizimida direktorlar kengashi asosan insayderlardan tashkil topgan bo'lib, mustaqil direktorlar ulushi juda kam, bu esa minoritar aksiyadorlarning ovoz berish huquqlarini amalga oshirishda qiyinchiliklar tug'diradi. 2015-yilda Yaponiyaning 50 ta eng yirik banklaridagi 82 % direktor kengashi a'zolari avval shu bankda ishlagan shaxslardan iborat bo'lgan. Mustaqil direktorlar amalda mustaqil bo'lmasdan ko'pincha davlat organlari manfaatlarini himoya qiluvchi yoki moliya kredit muassasalari vakillari hisoblanishadi.

Yaponiya korporativ boshqaruvining o'ziga xosligi shundaki, unda asosiy e'tibor ishtirokchilar manfaatlarini muvofiqlashtirish emas, ular o'rta-sida biznes aloqlarini o'rnatishga qaratiladi.

Yaponiyada aksiyadorlarning bank kapitalini tashkil etishdagi roli kamligini hisobga olsak, yapon banklarida aksiyadorlarning asosiy qismini insayderlar (keyresu) vakillari tashkil etishiga guvoh bo'lamiz. Chet ellik investorlarning yapon bank sohasiga kirib kelishi juda qiyin. Banklarda insayderlarning mavjud bo'lishi ularning samaradorligiga ma'lum darajada ta'sir qiladi, bu borada muallifning fikrlariga qo'shilish mumkin.

Yaponiyada korporativ boshqaruv ishtirokchilari asosiy bank, affillangan korporatsiya, ijrochi direktorlar va hukumat hisoblanadi.

Yapon banklarida direktorlar kengashi odatda insayderlardan tashkil topgan bo'lib, ijrochi direktorlar, menejerlar, korporatsiyalar vakillari, hukumat vakillari va jamoat tashkilotlari vakillaridan iborat [18].

Yaponiya amaliyotiga xos xususiyat bu avval turli vazirliklarda ishlagan amaldorlarni bank kengashiga tayinlanishidir. Misol uchun, Yaponiya Moliya vazirligi bank aksiyadorlari bilan kelishgan holda o'zining sobiq xodimini bank kengashiga tayinlashi mumkin. Yapon Direktorlar kengashi tarkibi bankning moliyaviy ahvoliga ko'ra o'zgarib turishi mumkin.

Anglo-sakson modelidan farqli ravishda yapon banklari Direktorlar kengashida autsayder direktorlar (mustaqil direktorlar) juda kam uchraydi. Direktorlar kengashi a'zolari soni AQSh, Germani-

ya Direktorlar kengashi sonidan ancha ko'p hisoblanadi. Odatiy yapon bankining Direktor kengashi a'zolari soni 50 tadan ortiq bo'ladi [19].

2019-yilgi ma'lumotlarga ko'ra yapon banklarida tashqi direktorlar ulushi 30 foizni tashkil qilgan. Yapon bankining direktorlar kengashiga 15-16 tacha hukumat vakili, jamoat tashkilotlar yoki professional uyushmalar vakillari kiradi. Qolgan 34-35 vakil bankning turli bo'limlarida ishlaydigan boshqaruv xodimlardan tashkil topadi [20]. Yapon banklarining yana bir xususiyati, bank prezidenti shu bankda ishlaydigan, o'z faoliyatini mazkur bankda boshlagan shaxs bo'lishi kerakligidir.

Markaziy bank raisi o'rinbosari Abrorxo'ja Turdaliyev O'zbekiston bank tizimi holati haqida umumiy ma'lumot berib, uni rivojlantirishning istiqbolli bosqichlarini ma'lum qildi. Unga ko'ra, dollarlashuv darajasini pasaytirish maqsadida Moliya vazirligi huzurida xedj-fond tashkil etilmoqda, valyuta kreditlarini jalb qilishda esa "ehtiyotkorlik siyosati" olib boriladi. 2025-yilda bank sektoridagi hukumat ulushini 40 foizgacha kamaytirish rejalashtirilgan [21].

Xulosa o'rnida aytib o'tish lozimki, turli normativ-huquqiy hujjatlarda tarqoq ravishda mustahkamlangan qoidalar tadbirkorlik faoliyatini muvaffaqiyatli amalga oshirishga yetarli darajada yordam bermaydi [22].

Yuqoridagi olimlarning fikriga qo'shimcha qilish mumkinki, tijorat banklarida samarali korporativ boshqaruvni yo'lga qo'yishda normativ-huquqiy hujjatlar emas, tavsiyaviy xarakterga ega bo'lgan boshqa hujjatlar (Korporativ boshqaruv kodekslari) ham muhim ahamiyatga ega.

Shuning uchun ham banklarni tadbirkorlik sohasida korporativ qonunchilikni tizimlashtirish muhim ahamiyatga ega bo'ladi.

Rivojlangan davlatlarning bank tizimi ularning tarixiy-tadrijiy rivojlanishi natijasi bo'lib, ularning tajribasini to'g'ridan to'g'ri milliy bank tizimi va qonunchilikka joriy etib bo'lmaydi. Shu bilan birga, xorij bank tizimlaridagi mustaqil direktorlar, moliyaviy barqarorlikni ta'minlash, bank faoliyatining shaffofligini ta'minlashga qaratilgan normalarni milliy qonunchilikka joriy etish banklarda minoritar aksiyadorlarning huquqlarini samarali himoya qilishga olib keladi.

REFERENCES

1. Marcinowska M. Corporate governance in banks: Problems and remedies University of Lodz, Finance, Banking and Insurance Institute, 2012, p. 20.
2. Syomkin A.A. Organizatsiya bankovskoy sistemi v Rossiyskoy Federatsii., diss. kandidata yur. nauk [Organization of the banking system in the Russian Federation. Diss. candidate jur. sciences]. Saint Petersburg, 2012, p. 41.
3. Behr P., Schmidt R.H. The German banking system: Characteristics and challenges, SAFE White Paper, No. 32, Goethe University Frankfurt, SAFE - Sustainable Architecture for Finance in Europe, Frankfurt a. M., 2015, p. 18.
4. Board of governors of the federal reserve system. Available at: <https://www.federalreserve.gov/aboutthefed/structure-federal-reserve-system.htm/> (accessed 02.12.2021).
5. Syomkin A.A. Organizatsiya bankovskoy sistemi v Rossiyskoy Federatsii., diss. kandidata yur. nauk [Organization of the banking system in the Russian Federation. Diss. candidate jur. sciences]. Saint Petersburg, 2012, p. 44.
6. Bank of Canada Act. Available at: https://www.bankofcanada.ca/wp-content/uploads/2010/07/act_loi_boc_bdc.pdf/.
7. Kostyuk A.N. Korporativnoe upravleniya v banke. Monografiya [Corporate governance in the bank. Monographs]. Sumi, GVUZ UABD NBU, 2008, p. 87.
8. Pollard A.M, Daly J.P. Banking law in the United States. 2011, vol. 1, p. 2.
9. Kostyuk A.N. Korporativnoe upravleniya v banke. Monografiya [Corporate governance in the bank. Monographs]. Sumi, GVUZ UABD NBU, 2008, p. 78.
10. Sitnik A.A. Bankovskaya sistema SSHA [Banking system of the USA]. Aktual'niye problemi rossiyskogo prava – Actual problems of Russian law, 2016, no. 10 (71).
11. Kostyuk A.N. Korporativnoe upravleniya v banke. Monografiya [Corporate governance in the bank. Monographs]. Sumi, GVUZ UABD NBU, 2008, p. 78.
12. Kostyuk A.N. Korporativnoe upravleniya v banke. Monografiya [Corporate governance in the bank. Monographs]. Sumi, GVUZ UABD NBU, 2008, p. 79.
13. SOX Section 302: Corporate Responsibility for Financial Reports. Complying with the Sarbanes-Oxley Act (SOX). Available at: <https://www.soxlaw.com/sox-compliance/> (accessed 02.12.2021).
14. Hermalin B., Weisbach M. Boards of Directors as an Engheniously Determined institution: A Survey of the Economic literature. FRBNY Economic Policy Review, 2003, p. 26.
15. Voxidov M.M. O'zbekiston aksiyadorlik jamiyatlarida korporativ boshqaruv tizimining huquqiy muammolari va takomillashtirish yo'llari., yur.fan.nomzodi dis. [Legal problems and ways to improve the system of corporate governance in joint-stock companies of Uzbekistan, PhD]. Tashkent, 2007, p. 64.
16. Voxidov M.M. O'zbekiston aksiyadorlik jamiyatlarida korporativ boshqaruv tizimining huquqiy muammolari va takomillashtirish yo'llari., yur.fan.nomzodi dis. [Legal problems and ways to improve the system of corporate governance in joint-stock companies of Uzbekistan, PhD]. Tashkent, 2007, p. 66.
17. Borisova D.D., Kisina P.I., Anoxina M.E. Osobennosti razvitiya yaponskoy modeli upravleniya "keyrecu" i yujnokoreyskoy "chebol" [Features of the development of the Japanese management model "keirecu" and the South Korean "chaebol"]. Byulleten nauki i praktiki, 2017, no. 10 (23), pp. 223-227. Available at: <http://www.bulletennauki.com/borisova/> (accessed 02.12.2021).
18. Umarov B. Rol' detsentralizatsii v konsepsiyah sovremennogo upravleniya [The Role of Decentralization in Concepts of Modern Governance]. Review of law sciences, 2020, vol. 1, Special issue.
19. Mitsubishi UFJ Financial Group, Inc. Available at: <https://www.mufig.jp/english/profile/overview/management/> (accessed 02.12.2021).
20. Kostyuk A.N. Korporativnoe upravleniya v banke. Monografiya [Corporate governance in the bank. Monographs]. Sumi, GVUZ UABD NBU, 2008, p. 115.
21. O'zbekiston bank tizimi: umumiy holat va istiqbollar [The banking system of Uzbekistan: general situation and prospects]. Available at: <https://www.gazeta.uz/oz/2021/12/01/bank-system/> (accessed 02.12.2021).
22. Ibragimova A.R. Sistematizatsiya zakonodatelstva vneshney trgovli-zalog uspehnogo osushestvleniya biznes-deyatelnosti [Systematization of foreign trade legislation is the key to successful business activities]. Molodoy ucheniy – Young scientist, 2019, no. 20, pp. 312-315.

UDC: 339.1(042)(575.1)
ORCID: 0000-0002-6027-1668

RAQOBAT HUQUQIDA USTUN MAVQE TUSHUNCHASI: XORIJIY TAJRIBA

Ahrorova Sayohat Akram qizi,
Toshkent davlat yuridik universiteti
“Biznes huquqi” kafedrası o‘qituvchisi
e-mail: sayohatahrorova@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqola raqobat huquqi va uning asosiy tushunchalariga qisqacha yondashuv bilan birga, bugungi kunda milliy qonunchilik uchun huquqiy tartibga solinishga ehtiyoj sezuvchi ustun mavqe tushunchasi, uning yuridik tabiati hamda tartibga solish ahamiyati nuqtayi nazaridan muallif fikrlarini yoritib o‘tadi. Raqobat, raqobat siyosatining yuritilishi hamda raqobatlashish bozor munosabatlari bilan bog‘liq tabiiy-ijtimoiy hodisa bo‘lib, ushbu tushuncha, o‘z navbatida, ham iqtisodiy, ham huquqiy jihatlarni qamrab oladigan jarayon sanaladi. Qolaversa, rivojlanib borayotgan bozor munosabatlaridan kelib chiqib, erkin raqobat munosabatlarini o‘rganish o‘zida bir qator dolzarb masalalarni aks ettiradi. Davr, tadbirkorlik faoliyatiga keng imkoniyatlar, sharoitlar, imtiyoz va afzalliklar berilayotganligi, xo‘jalik yurituvchi subyektlar sonining ko‘payib borayotganligi, erkin raqobat munosabatlarining rivojlanishi hisobidan ushbu munosabatlarni huquqiy tartibga solish masalalarini o‘rganilishi, tadqiqot olib borilishi hamda rivojlantirish bo‘yicha takliflar tayyorlashni talab qilmoqda. Raqobat muhitining rivojlanib borishi uni inkor etuvchi ayrim holatlarning parallel ravishda o‘sib borishidan xoli yuzaga kelmaydi, bulardan biri – ustun mavqe kategoriyasi hisoblanadi va maqolada bu atroflicha o‘ganilgan.

Kalit so‘zlar: raqobat, iqtisodiy kategoriya, ustun mavqe, monopol mavqe, tovar bozori, milliy qonunchilik, ustun mavqeni suiiste‘mol qilish, monopoliya.

КОНЦЕПЦИЯ ЗЛОУПОТРЕБЛЕНИЯ ДОМИНИРУЮЩИМ ПОЛОЖЕНИЕМ В КОНКУРЕНТНОМ ПРАВЕ: ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ

Ахророва Саёхат Акрам кизи,
преподаватель кафедры “Бизнес-право”
Ташкентского государственного юридического университета

Аннотация. Конкуренция, конкурентная политика и конкуренция – это естественное социальное явление, связанное с рыночными отношениями, концепция, охватывающая как экономические, так и правовые аспекты. Кроме того, исследование свободной конкуренции в контексте отношений на развивающихся рынках решает ряд неотложных вопросов. В настоящее время создается широкий спектр возможностей, условий, льгот и преимуществ для бизнеса, для увеличения количества субъектов предпринимательства, поэтому необходимы изучение правового регулирования этих отношений, развития свободной конкуренции, исследования и разработка предложений. Развитие конкурентной среды не обходится без параллельного роста некоторых ее отрицательных сторон, одна из которых – доминирующая позиция. В статье дается краткий обзор законодательства о конкуренции и его основных понятий, а также авторские взгляды на понятие приоритета, правовую природу и нормативное значение национального законодательства, которое сегодня нуждается в правовом регулировании.

Ключевые слова: конкуренция, экономическая категория, доминирование, монополия, товарный рынок, национальное законодательство, злоупотребление доминирующим положением, монополия.

THE CONCEPT OF ABUSE OF DOMINANT POSITION IN COMPETITION LAW: FOREIGN EXPERIENCE

Ahrorova Sayohat Akram kizi,

Lecturer of the Department of Business Law of
Tashkent State University of Law

Abstract. Competition and competition policy are natural and social phenomena related to market relations, a concept that encompasses both economic and legal aspects. In addition, the study of free competition in the context of emerging market relations addresses a number of pressing issues. The period requires a wide range of opportunities, conditions, privileges and advantages for business, an increase in the number of business entities, the study of the legal regulation of these relations due to the development of free competition, research and development of proposals. The development of a competitive environment is not without its parallel growth of some of its negatives, one of which is the dominant category. This article provides a brief overview of the competition law and its basic concepts, as well as the author's views on the concept of priority, the legal nature and regulatory significance of national legislation, which today is need of legal regulation.

Keywords: competition, economic category, dominance, monopoly, commodity market, national legislation, abuse of dominant position, monopoly.

So'nggi o'n yilliklar butun dunyo miqyosida raqobat to'g'risidagi qonunlarni (ular trestlarga qarshi yoki monopoliyaga qarshi qonunlar deb ham ataladi) yanada rivojlantirish va amaliyotga kiritish davri bo'ldi. Sobiq sotsialistik lagerning parchalanib ketishi oqibatida Sharqiy Yevropa va Markaziy Osiyoning ko'pchilik mamlakatlari raqobat siyosatining negizi hisoblangan bozor iqtisodiyoti tamoyillarini joriy qila boshlagan bir vaqtda, bozor iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlari ham bir joyda to'xtab qolmay, amaliyotda foydalanilayotgan monopoliyaga qarshi qonunchilikka o'zgartirishlar kiritib bordilar. Hozirgi kunda dunyoning 100 dan ortiq mamlakatlarida monopoliyaga qarshi qonunchilik tizimi mavjuddir [1]. Joriy huquq sohalaridan farqli o'laroq, raqobat huquqi o'z yondashuvi, o'z himoya doirasi (tartibga soluvchi ijtimoiy munosabatlar), umumiy olib aytganda, o'z manerasiga ega bo'lgan, 1990-yillardan tokim hozirga qadar nafaqat O'zbekiston, balki butun dunyo bo'yicha sezilarli o'zgarish yasa olgan kenja huquq sohalaridan biridir. Ammo qiziq tomoni shundaki, raqobat huquqining diqqat markazida bo'lgan obyekt savdo munosabatlari kabi qadimiy hamda har sohada, har tarmoqda mavjud, inkor etib bo'lmaydigan tabiiy hodisadir.

Raqobat muhitning mavjud bo'lishi jamiyatdagi munosabatlarning balans harakatini ta'minlasa, aksincha holati esa salbiy vaziyatlarni yuzaga keltiradi. Ko'pgina adabiyotlarda, iqtisodiy kategoriya sifatida qaraladigan hamda izlanish olib borilgan raqobat nazariyasi hozirgi kunga kelib,

huquqiy bilim sifatida ham o'z ko'lamini kengaytirib bormoqda, ammo bu orqali yaqin davrga qadar raqobat tushunchasi huquqiy sohada mavjud bo'lmagan degan xulosadan yiroq bo'lishimiz lozim, chunki jamiyatda qanaqa ijtimoiy munosabat mavjud bo'lmasin, albatta, huquqiy jihatdan tartibga solinishga muhtoj bo'ladi (ayrim ijtimoiy munosabatlar bundan mustasno), shu jumladan raqobat va u bilan bog'liq ijtimoiy munosabatlar ham.

Milliy qonunchiligimizning bugunidan to shu kabi munosabatlarni tartibga solish mexanizmi shakllanishi boshlangan davrga, ya'ni ortga nazar soladigan bo'lsak, uzoq o'tmishga qarab fikr yuritishimizga hojat yo'q, negaki bizning qonunchilik uchun o'rganilish hamda o'z o'rniga ega bo'lish borasidagi huquq sohalarida ichida raqobat huquqi eng yosh huquq tarmog'i sanaladi. Raqobat va u bilan aloqador munosabatlarning huquqiy xarakterini yoritishimiz hamda tushuncha hosil qilishimizdan oldin, uning iqtisodiy kategoriya sifatidagi o'rnini tahlil ostiga olishimiz maqsadga muvofiq bo'lar edi.

Bozor munosabatlarning faol hamda bir xilda, adolatli muhit asosida ish olib borishini raqobat mavjud bo'lishi, uning o'sishi hamda rivoj topishi uchun muhitning shakllanganligi, shuningdek ushbu muhitni sun'iy o'ldirishga qaratilgan harakatlarning yo'qligi ta'minlaydi.

Raqobat huquqining yuridik atmosferasiga kiras ekanmiz, avvalo, uning huquqiy tarmoq ekanligini isbotlovchi, tartibga soluvchi asosiy nor-

mativ-huquqiy hujjatlariga to'xtalib o'tmog'imiz lozimdir. 2012-yil 6-yanvardagi O'RQ-319-sonli O'zbekiston Respublikasining "Raqobat to'g'risida"gi Qonuni, raqobat muhitini tartibga soluvchi fundamental yuridik hujjat hisoblanib, ushbu hujjatning qabul qilinishi sohaning rivojlaniishi uchun katta ahamiyat kasb etdi. Qonunning 4-moddasiga ko'ra, raqobat – xo'jalik yurituvchi subyektlarning (raqobatchilarning) musobaqalashuvi bo'lib, bunda ularning mustaqil harakatlari ulardan har birining tovar yoki moliya bozoridagi tovar muomalasining umumiy shart-sharoitlariga bir tomonlama tartibda ta'sir ko'rsatish imkoniyatini istisno etadi yoki cheklaydi.

XX asr iqtisodiyotni erkinlashuvi, bozorlarning ochilishi va tovarlar hamda xizmatlarni tarqatish va taqsimlashda ko'pchilik rivojlangan mamlakatlar davlat boshqaruviga emas, balki bozor kuchlariga suyana boshlashiga guvoh bo'ldi. Raqobat siyosati iqtisodiy erkinlikni rag'batlantirish, ba'zida esa mustaqil xaridorlar va sotuvchilar o'rtasida raqobatni talab qilish yo'li bilan qo'llab-quvvatlandi.

Raqobat tushunchasining aksi sifatida "monopoliya" tushunchasini kuzatishimiz mumkin. Mazkur termin yunon tilidan olingan bo'lib, mono – "tanho", poleo – "sotaman" degan ma'nolarni anglatadi.

Iqtisodiy soha vakillari fikri bilan aytganda, o'zaro dialektik birlikni tashkil etuvchi raqobat va monopoliya doimo bir-birlariga qarshi turadilar, fikrimizcha, ham aynan mazkur holat yuzasidan, davr bizdan raqobat huquqining shu kabi ijtimoiy munosabatlarga va o'zga davlatlar qonunchiligiga raqobatbardosh huquq tarmog'ini yuzaga keltirish va ta'minlashni talab qilmoqda. Raqobat kurashi va uni harakatlantiruvchi kuchlar, monopoliyaga qarshi boshqaruv mexanizmlari haqida dastlabki to'laqonli iqtisodiy nazariy qoidalar faqat XVIII asrning o'rtalariga kelib paydo bo'lgan. Bunda klassik siyosiy iqtisod vakillari sanalgan A. Smit va D. Rikardoning xizmatlari kattadir. Keyingi davrlarda F. Perru, A. Marshall, Dj. Keyns, V. Leontev, Y. Shumpeter, P. Sraffa, M. Porter, F. Kotler va boshqalarning mehnatlari tufayli raqobat nazariyasi yanada rivoj topdi [2].

Raqobat huquqiy munosabatlarni muvofiqlashtirishga qaratilgan qonunlar asosan ikkita, ammo bir-biriga bog'liq bo'lgan konsepsiyalarga asoslanadi.

Bozor hukmronligi va bozorda ustun mavqega ega bo'lish. Amaliyotda ko'pgina raqobat siyosatining shakllari yoxud yetkazib beruvchilarni bozor hukmronligini amalga oshirishga to'sqinlik qilish yoxud ustun mavqeni suiiste'mol qilishini to'xtatib turish hamda oldini olishga qaratilgandir.

Bunday holat bozor hukmronligini amalga oshirish iqtisodiy samaradorlik bilan bir-biriga to'g'ri kelmasligi, ustun mavqega ega bo'lish esa yetkazib beruvchiga savdo-sotiq yo'lida xususiy to'siqlarni yuzaga keltirishga, raqobatni cheklashga va boshqa tomonlarni iqtisodiy erkinligi va faoliyat ko'rsatishiga imkon yaratadi [3]. Bozor hukmronligi iqtisodiy bozorlarning nisbiy hajmi (bozor ulushi) va tuzilmasiga, ya'ni o'zaro raqobatlashuvchi yetkazib beruvchilar soniga, savdo-sotiqni amalga oshirishda mavjud bo'lgan juddiy to'siqlar, tovarni o'rnini bosuvchisi mavjudligiga bog'liq bo'ladi.

Ustun mavqega ega bo'lish yetkazib beruvchilarning absolyut hajmiga, uni buyurtmachilar va shaxsiy yetkazib beruvchilari bilan aloqalariga, shuningdek uni savdo bo'yicha hamkorlarini iqtisodiy ahvolini bilish qobiliyatiga bog'liqdir. Bozor hukmronligi konsentratsiyasi va samaradorligiga asoslanadigan raqobat to'g'risidagi qonunlar iste'molchilarni farovonligini ko'zlagan holda yuzaga keladi. Aksincha, ustunlik konsentratsiyasiga asoslangan qonunlar raqobat jarayonini emas, balki raqobatchilarni himoyalashga xizmat qiladi [4].

Raqobat to'g'risidagi qonun uchta sohaga kirib boradi, ya'ni: biznesni amalga oshirish usuliga, iqtisodiy bozorlar tuzilmasiga va xo'jalik yuritish usullariga. O'rganib chiqilgan qonunchiliklar o'rtasida harakatlanishni o'zining bozordagi ustun mavqeyini suiiste'mol qiluvchi yoxud savdo-sotiqni cheklovchi, raqobatni susaytiruvchi man qilingan shakllarini tan oluvchi o'zini tutish qoidalari mazmunan bir-biriga yaqinligi bilan ajralib turadi.

Raqobat bilan bog'liq ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishga yo'naltirilgan qonunlarning barchasi (nafaqat milliy balki xorij davlatlarining qonunchiligini ham hisobga olganda) to'rtta asosiy harakatlar (faoliyatlar) natijasida zarar yetishi mumkin bo'lgan sog'lom raqobatni himoya qilishga mo'ljallangan:

1. *Raqobatga qarshi bitimlar va kelishib qilingan harakatlar, jumladan, kartel bitimlar, shuningdek bir nechta korxona, shaxslarni raqobatni chek-*

lashga qaratilgan ataylab yoki ataylab qilmagan harakatlari, bitimlari;

2. Bitta yoki bir nechta korxonalar tomonidan o'z ustun mavqeyini, bozor hukmronligini suiiste'mol qilishi;

3. Insofsiz raqobat;

4. Bozor konsentratsiyasi, jumladan, korxonalarni qo'shib yuborish bo'yicha bitimlar yoki korxonalarni faoliyati ustidan nazorat olib borish bo'yicha mulkiy (odatda, paylar yoki aksiya paketlarini ulushlar orqali va boshqa) huquqlar berish;

Raqobat huquqining tartibga solish nuqtayi nazari yo'naltirilgan asosiy jihatlaridan biri, yuqorida aytib o'tilganidek, barcha davlatlar qonunchiligida uchraydigan, ustun (monopol) mavqeni suiiste'mol qilish holatidir.

Davlatlar qonunchilik nazariyasida ustun mavqe atamasi bilan birdek, *dominant mavqe, hukmronlik holati* kabi atamalarining o'zaro alternativ qo'llanganligini ko'rish mumkin [5].

Hukmronlikni suiiste'mol qilish – bu bozor raqobatiga va pirovard farovonlikka zarar yetkazish hamda o'z manfaatlarini ta'minlash uchun ustun bozor kuchidan (ustun mavqedan) foydalangan holda, bir tomonlama amalga oshiriladigan xatti-harakatlar, deb qaraladi ko'pgina raqobat huquqi olimlari fikrlarida.

O'zbekiston Respublikasining "Raqobat to'g'risida"gi Qonunining 6-moddasi bergan ta'rifga ko'ra, ustun mavqe tovar yoki moliya bozorida xo'jalik yurituvchi subyektning yoxud shaxslar guruhining raqobatlashuvchi xo'jalik yurituvchi subyektlarga bog'liq bo'lmagan holda unga o'z faoliyatini amalga oshirish va raqobatning holatiga hal qiluvchi ta'sir ko'rsatish, tegishli bozorga boshqa xo'jalik yurituvchi subyektlarning kirishini qiyinlashtirish yoxud ularning iqtisodiy faoliyat erkinligini boshqacha tarzda cheklash imkoniyatini beradigan holatidir.

Shu o'rinda xorij davlatlarida mavjud ustun mavqe va uning tartibga solinishi bilan bog'liq jihatlarga to'xtalib o'tsak:

AQSh – jahonning eng yirik milliy iqtisodiyotiga ega, monopoliyaga qarshi qonunchiligi birinchi qabul qilingan davlat, qolaversa, uning qonunchiligi ko'p o'rganilgan hamda amaliyotda foydalanilgan.

AQShda trestlarga qarshi ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi, uning barcha normalarini belgilovchi yagona qonun yo'q. Mavjud

Qonunlarning o'ziga xos xususiyati shundan iboratki, ularning matnida maqsad to'g'risida hech nima aytilmagan. Ushbu qonunlarning har birining maqsadi, shuningdek ulardan olingan alohida normalarning maqsadlari, odatda ishni ko'rib chiqish davomida sud tomonidan qaror, xususan, AQSh Oliy sudi qarori e'lon qilinadi va umumiy huquqqa asosan yuridik ta'rifi qabul qilinadi [6].

Masalan, Oliy sud Norzern Pasifik AQShga (1958) qarshi ishni ko'rib chiqishda Sherman qonuni maqsadini quyidagicha bayon qilgan:

Sherman qonuni savdo-sotiq qoidasi sifatida erkin raqobatni saqlab qolishga yo'naltirilgan keng hajmli iqtisodiy erkinlik huquqidan iboratdir. U bozor kuchlarini o'zaro erkin harakatlanishi bizning iqtisodiy resurslarimizni to'g'ri taqsimlashga, past narxlarga, yuqori sifatga va keng ma'noda moddiy taraqqiyotga olib keladi degan g'oyaga asoslanadi, shu vaqtning o'zida bizni demokratik, ijtimoiy va siyosiy institutlarimizni saqlash uchun qulay muhitni ta'minlaydi.

Ushbu g'oya nisbiy bo'lgan taqdirda ham, Qonunda bayon qilingan siyosat raqobatga aynan taalluqlidir [7].

Savdo-sotiqni ba'zi sohalarida federal va mahalliy hokimiyatlar erkin va ochiq raqobat to'g'risidagi qonun g'oyalari va normalariga zid holda, o'ziga xos xususiyatga ega bo'lgan iqtisodiy va ijtimoiy siyosatni qabul qiladilar. Ba'zi hollarda ushbu ziddiyat Kongress darajasida hal qilinadi. Bunda, qonunchilik asosida odatda sektorial (tarmoq) "erkinlik" beriladi [8].

Ushbu davlat qonunida ustun mavqega aynan qonuniy ta'rif keltirilmagan. AQSh yurisprudensiyasida ishlatiladigan o'xshash tushuncha – monopol (yoki bozor hukmronligi) qonun matnida yo'q bo'lsa-da, Oliy sud tomonidan belgilangan (AQSh Du Pont de, 1956) [9]: Monopol hukmronlik – bozor narxlarini yoki raqobatni nazorat qiladigan hukmronlikdir deb keltirib o'tilgan.

Qonunchilik, monopolistik faoliyatga aynan tushuntirish bermasa-da, mazmunan olib qaralganda, o'ziga xos yo'nalishni belgilaydi.

Qolaversa, AQSh qonunchiligida ta'rif berilmagan monopol yuqori narx (to'g'ridan to'g'ri tarjima: "haddan tashqari yuqori narxlar"):

Umuman olganda, korxonalarni bozor ulushi yoki foydani (qimmat narxlar hisobiga) oshirish bilan bog'liq harakatlari Amerika sudlari tomonidan qachonki ular raqobatga zarar yetkazmasa-

lar, qonunga qarshi emas deb topiladi. Haddan tashqari yuqori narxlar o'rnatilishi bo'yicha sud tomonidan aybdor qilish amaliyotda deyarli uchramaydi. Monopol yuqori narx (demak, foyda ham) bozor sharoitlarida doimiy hodisa hisoblanmaydi, sababi haddan tashqari yuqori foyda o'ziga ko'psonli raqobatlashuvchilarni jalb qiladi, natijada ular keyinchalik narxni pasaytirib yuborishlari mumkin. Shuning uchun, raqobat xavfi mavjud bo'lgan taqdirda ham, monopolist uchun haddan ziyod qimmat narxlarni belgilash noto'g'ri bo'ladi, yuqori darajada foydani mavjud bo'lishi esa faqat raqobatni kuchaytiradi (jumladan, potensial) degan taxmin mavjud [10].

Monopol arzon narxlar tushunchasi, ya'ni monopsoniya (yoki ustun mavqega ega bo'lgan korxona – sotib oluvchi) holatida o'rnatiladigan narxlar bo'yicha ham qonun aniq ta'rif bermagan, ammo ba'zi o'rinlarda monopol past narx (to'g'ridan to'g'ri tarjimasi "yirtqich narxlar") tushunchasi keltiradi.

Ustun mavqeni suiiste'mol qilishni taqiqlaydigan normalar AQShning qonunchiligida yo'q, ustun mavqe konsepsiyasi ham uchramaydi. "Ustun mavqe" monopol hukmronlikka o'xshash bo'lib, monopol hukmronlikni suiiste'mol qilishga savdo-sotiq (tijorat)ning monopollashuvini misol qilish mumkin.

Yevropa ittifoqi – raqobat bilan bog'liq qonunlardan farqli tarzda Yevropa Ittifoqi (keyingi o'rinlarda YI), raqobat to'g'risidagi qonuni ikkita asosiy maqsadga xizmat qiladi: 1) raqobat; 2) yanada muhimroq – yagona bozorga integrallashish. Mazkur g'oya quyidagidan iborat:

agar alohida korxonalarining o'zi ham mintaqalar va mamlakatlar bilan savdo-sotiq qilishga to'siqlar o'rnatishlari mumkin bo'lsa, chegara va bojxonasiz yagona bozorni tuzishdan qanday foyda bo'lishi mumkin.

Shunday qilib, raqobat siyosati YI rivojlanishi bobida turgan asosiy kuchlardan biri hisoblanadi. Bunday holat, Yevropa Komissiyasini raqobat siyosati to'g'risidagi yillik hisobotlarida aks ettiriladi. 1997-yil uchun tuzilgan yillik hisobotning kirish so'zida o'sha vaqtdagi Raqobat bo'yicha Komissioner Karel Van Mayert, raqobat siyosatini faqatgina an'anaviy ta'riflar bilan talqin qildi, balki uni federativ boshlanishda YI kuchlarini birlashtiruvchi kuchlar pozitsiyasidan turib ta'riflab berdi [11].

YI raqobat to'g'risidagi qonuni normalari interpretatsiyasi va amaliyotga tatbiq etilishi natijasida raqobat siyosati ortida turuvchi aniq maqsadlarni alohida ko'rsatishga imkon yaratadi:

- taqsimlovchi samaradorlikni oldinga surish;
- kichik va o'rta biznes subyektlarini himoyalash va rag'batlantirish;
- raqobatchilarni himoya qilish;
- iste'molchilarni himoya qilish (texnik ma'noda emas);
- Yevropa texnologiyalarini rivojlantiradigan kooperativ tadbirkorlikka ruxsat berish.

Ushbu maqsadlar ba'zida bir-biriga zid bo'ladi va ma'lum vaqt va holatlarda u yoki bunisida o'z aksini topadi. Masalan, *Oscar Bronner GmbH & Co KG Mediaprint (1998)* qarshi ishida, hakam Rim Shartnomasining (ustun mavqeni suiiste'mol qilishni taqiqlash) 82-moddasini oliy maqsadi bu raqobatni buzishning oldini olish, xususan, aniq raqobatchining tutgan o'rnini himoya qilish emas, balki iste'molchi manfaatini himoya qilish ekanligini eslatib o'tdi.

Yevropa Kengashi tomonidan vakolat berilganidan so'ng Yevropa Komissiyasi (raqobat bo'yicha Yevropa Ittifoqidan (YI) keyin turuvchi organ), Rim Shartnomasining 81-moddasi (raqobatga qarshi bitimlar va kelishib qilingan harakatlar) ta'siriga tushmaydigan sohalarini tanlash huquqiga ega bo'ladi. Bu ushbu moddaning 3-qismini amalga oshirishga imkon beradi. Komissiya raqobatga qarshi bitimlar va kelishib qilingan harakatlarni taqiqlovchi 81-moddani ta'siri bo'lmaydigan yagona yoki guruhlashgan istisnolar ro'yxatini chiqaradi. Ularning ba'zilar umumiy (masalan, vertikal cheklashlar va texnologiyalarni uzatish bo'yicha litsenziyalarga nisbatan), bir vaqtning o'zida boshqalari iqtisodiyotning alohida sektorlariga taalluqlidir (masalan, avtomashinalarni tarqatish yoki sug'urta), 82-moddada (ustun mavqeni suiiste'mol qilish) istisnolar yo'q [12].

Ustun mavqe tushunchasiga ta'rif qonunchilikda uchramaydi, Yevropa Komissiyasi singari Yevropa Sudi diqqat e'tiborni korxonani bozorda erkin harakatlanishi natijasida mustaqil xatti-harakatlarni amalga oshirish qobiliyatiga qaratadi. "*Kontinental Ken*" ishini ko'rib chiqishda Komissiya bozor hukmronligini mustaqillik va narx ustidan hukmronlik sifatida tavsiflagan.

Korxonalar ustun mavqega ega bo'ladilar, qachonki ular mustaqil tarzda harakatlanish va o'zlarini raqiblari, xaridorlar yoki yetkazib beruvchi-

lar harakatlarini hisobga olmagan holda harakatlana olsalar. Ular o'zlarining bozordagi ulushlariga qarab yoki birgalikdagi ulushiga qarab, yoxud texnologik bilimlari "xom ashyosi" yoki kapitali mavjudligi sababli ko'rilayotgan tovarlar (ximatlar)ni sezilarli qismi uchun narx belgilash yoki ishlab chiqarish yoki sotishni nazorat qilish kuchiga ega bo'ladilar. *"United Brends" ishini* ko'rib chiqishda Yevropa Sudi "ustun mavqega"ga ta'rif berdi va ko'pchilik hollarda undan foydalanib keladi. Ushbu moddada (Shartnomaning 82-bandi) qayd etilgan "ustun mavqe" korxonaga o'zining raqiblari, xaridorlar va nihoyat iste'molchilardan qat'i nazar o'ziga berilgan huquqdan foydalangan holda tegishli tovar bozorida samarali raqobatning oldini olishga to'sqinlik qilishda korxona foydalanadigan iqtisodiy kuchlar pozitsiyasiga taalluqlidir. *"Hoffman-La-Roche" ishini* ko'rib chiqishda Yevropa Sudi ushbu ta'rifni yanada rivojlantirdi [13].

Germaniya – "Raqobatga qarshi cheklash to'g'risida"gi Qonuni hajmi katta va mazmunan teran bo'lgani bilan (ushbu qonun oltita bob va 131 moddadan iborat) mazkur qonunning maqsadini oydinlashtirmagan.

Raqobatni cheklashni keltirib chiqaruvchi holatlarni ko'p sonli turlari va holatlari juda aniqlik bilan ta'riflanganligi sababli Germaniya Federativ Respublikasi (GFR) sudlari va Federal kartel organi raqobat siyosati borasida barcha siyosiy va iqtisodiy maqsadlarni chetlab o'tgan holda, ushbu qonunga so'zsiz itoat qiladilar. Lekin ma'lum bir holatda, raqobatning cheklanishi iqtisodiyot uchun yoki jamiyat uchun foyda keltirishi isbotlab berilsa, u holda Iqtisodiyot Vazirligi ushbu bitim, kelishuvlarga istisno tariqasida ruxsat berishi mumkin va bu qonunda qayd qilingan.

Shunga qaramasdan, qonunda kichik va o'rta biznes subyektlarini himoya qilishga alohida e'tibor qaratiladi. Buning sababi nemislar kichik va o'rta biznes subyektlarini nemis iqtisodiyotining ishonchli poydevori, innovatsiyalar va bandlik uchun qulaylik deb hisoblaydilar. Shu sababli ushbu subyektlarga ma'lum darajalarda kartel bitimlarini tuzishga ruxsat berilgan, masalan, agarda ushbu bitimlar ularni yirik raqobatchilariga nisbatan egalagan pozitsiyalarini kuchaytirishga yordam bersa.

Qonun, shuningdek monopolistga nisbatan preferensiyalarni qo'llash orqali ustun mavqeni suiiste'mol qilishni qat'iyana taqiqlaydi.

Ba'zi bir monopoliyaga qarshi normalardan ozod qilingan va alohida tartibga solinadigan sohalarga: qishloq xo'jaligi, sug'urtalash, intellektual mulk sohasi, sport kiradi.

Telekommunikatsiyalar sohasidagi raqobat "Telekommunikatsiyalar to'g'risida"gi Qonun (1996-yil) va ushbu sohada maxsus vakolat berilgan organ tomonidan tartibga solinadi.

Barchaturdagi mulkshakliga ega bo'lgan korxonalarga teng sharoitlarda yondashish Qonunning 130-moddasida qayd qilingan [14].

"Raqobatni cheklashga qarshi" Qonunida ustun mavqega berilgan ta'rif ham ustun mavqeni mavjudligiga asos sifatida korxonaning moliyaviy hukmronligidan foydalanadi. Ta'rif, shuningdek jamoa ustunligini ham hisobga oladi.

Xo'jalik yurituvchi subyekt ma'lum bir tovarni yoki tijorat xizmatini yetkazib beruvchi yoki sotib oluvchi sifatida ustun mavqega ega bo'lsa, u:

1) raqobatchilarga ega emas yoki raqobatlashishga tortilmagan; yoki

2) raqobatchilarga nisbatan sezilarli bozor pozitsiyasiga ega.

Ushbu maqsadda uning bozor ulushi, moliyaviy hukmronligi, xomashyo resurslaridan yoki bozorlardan foydalanishi, uni boshqa xo'jalik yurituvchi subyektlar bilan aloqalari, boshqaxo'jalik yurituvchi subyektlarni bozorga kirishi uchun to'siqlar, ushbu qonun chegarasida yoki uning ta'sir doirasidan tashqarida xo'jalik yurituvchi subyektlarning haqiqiy yoki potensial raqobatlashishini shakllantirishi, uni o'z tovarlari va tijoratini joylashtirish imkoniyatlari hamda bozorni qarama-qarshi tomonlarini boshqa xo'jalik yurituvchi subyektlarga o'tkazish imkoniyatlari hisobga oladi.

Ikkita va undan ortiq xo'jalik yurituvchi subyekt ustunlikka ega bo'ladi, qachonki ularni o'rta-sida ma'lum tovarlar yoki tijorat xizmatlariga nisbatan sezilarli raqobat bo'lmasa va ular birgalikda taklif shartlarini qondirsalar.

Xo'jalik yurituvchi subyekt ustunlikka ega bo'ladi, qachonki uning bozor ulushi uchdan bir qismdan ortiq bo'lsa. Bir nechta xo'jalik yurituvchi subyekt ustunlikka ega bo'ladi, agarda ular:

1) uchta va undan kam xo'jalik yurituvchi subyektning bozordagi birgalikdagi ulushi 50 %ga yetsa;

2) 5 ta yoki undan kam xo'jalik yurituvchi subyektning bozordagi birgalikdagi ulushi uchdan ikki qismga yetsa.

Bundan tashqari, agarda xo'jalik yurituvchi subyekt ushbu sharoit ular o'rtasidagi raqobatni qo'llab-quvvatlashini ko'rsatsa yoki xo'jalik yurituvchi subyektlarning soni qolgan raqobatchilar uchun ahamiyatga ega bo'lmasa [15].

Ustun mavqeni suiiste'mol qilishning shakllaridan biri sifatida, kamsituvchi shartlar tushunchasi deganda Germaniya Federativ Respublikasi Qonunida keltirilgan ta'rifni aytishimiz mumkin:

Ustun mavqega ega korxona haq to'lashni qulay bo'lmagan shartlarini yoki boshqa shartlarini talab qilishi ayni vaqtning o'zida ushbu korxona taqqoslanayotgan bozorlardagi o'xshash xaridorlardan talab qilgan darajada, tabaqalashtirishga obyektiv isbot mavjud bo'lmasa.

Suiiste'mol qilish holati mavjud bo'ladi, qachonki ustunlikka ega korxona tovarlarni ma'lum turlari yoki tijorat xizmatlarini yetkazib beruvchi sifatida bo'lsa:

1) boshqa korxonalarining shunday tarzda raqobatlashish imkonini yomonlashtiradi, shunday qilib bozordagi raqobat hech qanday obyektiv asoslarsiz buziladi;

2) samarali raqobat mavjud bo'lgan holatda bo'lishi mumkin bo'lmagan haqni va boshqa ish shartlarini talab qiladi, ushbu ma'noda korxonalarini taqqoslanadigan bozorlardagi xatti-harakatlari, ya'ni samarali raqobat ustun bo'lgan holda, e'tiborga olinadi;

3) ushbu tarzda tabaqalashtirish uchun obyektiv sabablar mavjud bo'lmaganda taqqoslanadigan (o'xshash) bozorlarda ustunlikka ega bo'lgan korxona o'xshash xaridorlardan unchalik qulay bo'lmagan haq to'lash va boshqa ish shartlarini talab qiladi;

4) boshqa korxonani o'z tarmoqlariga va infratuzilma xizmatlariga kirishiga, bir xil haq to'lashni o'rnatishga to'sqinlik qiladi, bunda vertikal bo'yicha yuqori yoki quyida joylashgan bozorlarda ustunlikka ega bo'lgan korxonaning raqibi qonuniy va haqiqiy sabablarga ko'ra ushbu tarzdagi parallel foydalanish holatiga ega bo'lmaydi [16].

Shunday qilib, GFR qonunchiligi qanday holat ustun mavqeni suiiste'mol qilish deb e'tirof etilishiga aniq ta'rifni keltirmaydi va uning 4 ta turinigina keltiradi. Suiiste'mol qilishning keltirilgan 4 ta turining bittasi ham "bozorlarni monopolashtirish"ga tegishli emas. Sherman Qonunidan (AQSh) farqli tarzda, GFR "Raqobatni cheklashga qarshi Qonun"i "bozorlarni monopolashtirish"ni

taqiqlamaydi. Har bir korxona ustun mavqeni olishi mumkin va ushbu holat bilan bog'liq o'zining raqobat afzalliklaridan suiiste'mol qilmasdan foydalanishi mumkin.

Yaponiya – Yaponiyaning "Monopoliyaga qarshi qonun"ida, nafaqat erkin va halol raqobatni qo'llab-quvvatlashni, balki uning oxirgi maqsadlarini himoyalashni ko'zda tutadi.

Yaponiyaning monopoliyaga qarshi qonuni ustun mavqeni taqiqlash, insofsiz savdo usullarini cheklash, iqtisodiy hokimiyatning haddan ziyod bir joyda to'planishining oldini olishga qaratilgan qoidalarini o'zida mustahkamlagan. U ishlab chiqarish, sotish, narxlar, texnologiyalar va boshqalarni noto'g'ri cheklashni bartaraf qilish, shuningdek tadbirkorlik subyektlarining noqonuniy manfaatlarda qo'shib ketishi, birlashishiga yo'l qo'ymaslikka xizmat qiladi. Mazkur qonun tadbirkorlarning ijobiy tashabbusini rag'batlantirib, ularning ishdagi faolligini oshirish orqali erkin va haqqoniy raqobatni qo'llab-quvvatlashga, bandlikni ta'minlanishiga va aholining real daromadini ko'paytirishga, buning natijasida iqtisodiyotni demokratik tarzda va sog'lom rivojlanishini, shuningdek iste'molchilarning manfaatlarini qo'llab-quvvatlashni nazarda tutadi [17].

Shunday qilib, yaponlar uchun erkin va halol raqobat quyidagilar maqsadlarda kerak:

- tadbirkorlarning ijodiy tashabbuslarini rag'batlantirish;
- tadbirkorlarning ishdagi faolligini rag'batlantirish;
- bandlik darajasi va aholining real daromadini ko'paytirish;
- demokratiya va milliy iqtisodiyotni sog'lom rivojlantirishni qo'llab-quvvatlash;
- iste'molchilarni qo'llab-quvvatlash.

Yaponiyaning Monopoliyaga qarshi Qonuni uni tatbiq etish sohasini cheklamaydi. Biroq, uning normalarini ba'zi bir shartlari alohida tarmoqlarga tatbiq etilmaydi (masalan, bank faoliyati, sug'urta). Bunday holatlarda qonunning matni ushbu to'g'risida ochiq ma'lum qiladi [18].

Ushbu Qonunda ishlatilgan "monopolistik vaziyat" atamasi shunday holatni bildiradiki, unda quyida keltirilgan bozor tuzilmalarining har biri va kerakmas bozor harakatlari biznesni barcha maxsus sohalarida mavjud bo'ladi, undagi narxning umumiy summasining yig'indisi (ushbu atama soliq summasiga nisbatani eng kichik ekvivalent

summani tashkil etgan tovarlar narxiga taalluqli, xuddi shunday ta'rifli tovarlar (jumladan, xizmat ko'rsatish vositalarida sezilarli o'zgarishlarsiz yoki tadbirkorlik faoliyatida o'zgarishlarsiz yetkazib beriladigan tovarlar; keyinchalik ushbu bo'limda eslatilgan "maxsus tovarlar") va shunday (narx) bir-biriga funksiyalari va foydaliligi bilan o'xshaydigan, Yaponiyada ishlab chiqarilgan (eksport qilinganlar bundan mustasno) yoki umumiy narx summasi (ushbu atama o'sha hisob-kitob bilan ushbu xizmatlarni oluvchiga solinadigan soliq summasiga kichik ekvivalent bo'lgan xizmat narxlariga tegishli) [19].

1) bozor ulushi (yalpi hajmdan tashkil topganiga nisbatan maxsus tovarlar va funksiyalar va foydaliligi yoki xizmat hajmlari o'xshash, tadbirkorlar tomonidan taqdim qilinadigan yoki ularga taalluqli bo'lgan boshqa barcha tovarlar, Yaponiyada ishlab chiqarilganlarning to'liq hajmi, eksport qilinganlar bundan mustasno, yarmidan ortiq bo'lsa yoki ikkita o'zaro birlashgan tadbirkorni bozor ulushi bir yillik davr mobaynida to'rtidan uch qismga ortiq bo'lsa;

2) biznesni maxsus sohasida band bo'lgan boshqa tadbirkor uchun anchagina qiyin bo'ladigan shartlar mavjud bo'lganda;

3) tadbirkor tomonidan ishlab chiqarilgan maxsus tovarlar yoki xizmatlarni narxining oshishi va ushbu o'zgarish ma'lum vaqt davomida talab va taklifdagi yoki ushbu tovarlar uchun yetkazib berish qiymatlaridagi o'zgarishlarga nisbatan unchalik sezilarli bo'lmasa va qachonki ushbu tadbirkor ushbu vaqt mobaynida quyidagi talablardan biri ta'siriga tushsa:

a) tadbirkor Hukumat qaroriga muvofiq biznes sinfi uchun belgilangan normadan ortiq foyda normasini olganda;

b) tadbirkor o'zi faoliyat ko'rsatayotgan biznes sohasi uchun norma sifatida qabul qilingan sotish xarajatlari va umumiy va ma'muriy xarajatlar darajasini sarflaganda [20].

Ichki industrial ortish va ulgurji narxlardagi o'zgarishlar bilan yakunlangan iqtisodiy sharoitlardagi barcha o'zgarishlar hollarida, aytilganidek, narxlarning soni Hukumat qarori bilan ushbu o'zgarishni aks ettirish maqsadida qaytadan ko'rib chiqilishi mumkin.

Ekvivalent – bu "insofsiz savdo-sotiq usullari"dir. Biroq, insofsiz savdo-sotiq usullari degan tushunchaning o'zi bizning nazarimizda insof-

siz raqobatni nazarda tutadi. Lekin ta'rif "ustun mavqeni suiiste'mol qilish" ta'rif bilan ko'proq o'xshashdir.

Ushbu qonunda foydalaniladigan "insofsiz savdo-sotiq usullari" atamasi raqobatni rivojlantirishga to'sqinlik qiladigan va insofli savdo-sotiq bo'yicha Komissiya tomonidan belgilangan quyidagi paragraflar mos keluvchi barcha holatlarni aks ettirishi kerak:

(I) boshqa tadbirkorlarga nisbatan nohaq kamsitish;

(II) insofsiz (nohaq, noto'g'ri) narxlar bo'yicha kontraktlar;

(III) rag'batlantirishdagi nohaqlik yoki raqibni bevosita ish olib borishga majbur qilishdagi nohaqlik;

(IV) boshqa tomon bilan ish olib borganda ushbu tomonni tadbirkorlik faoliyatini nohaq cheklashga olib keladigan usullardan foydalanish;

(V) boshqa tomon bilan ish olib borganda bitim tuzuvchining holatidan nohaq foydalanish;

(VI) Yaponiyada o'zi bilan raqobatlashuvchi tadbirkor o'rtasidagi bitim bilan nohaq to'qnash keluvchi yoki kompaniya bevosita aksioner yoki mansabdor shaxs va uning hamkorlik qiluvchi boshqa tarafi yoki bunday tadbirkor nohaq rag'batlantiruvchi, qarshi qo'yuvchi yoki aksionerlar yoki ushbu kompaniyaning manfaatlariga qarshi haraktlanuvchi mansabdor shaxsi bo'lsa.

Yaponiya "Monopoliyaga qarshi qonuni"ning 3-moddasida shunday deyilgan:

Hech qaysi tadbirkor xususiy monopollashtirishni yoki savdo-sotiqni asossiz cheklashi mumkin emas [21].

Ushbu modda Sherman Qonunining (AQSh) 2-moddasi o'xshash tarzda tuzilgan. Yaponiyaning monopoliyaga qarshi qonuni, xuddi Sherman Qonuni singari asosiy e'tiborini monopollashtirish yoki savdo-sotiqni asossiz cheklash mezonlariga qaratadi, iste'molchi, xaridorlarni manfaatlarini ustun korxona manfaatlariga qarama-qarshiligi to'g'risida hech nima demaydi [22]. Modda, shuningdek, monopollashtirish yoki savdo-sotiqni asossiz cheklash ta'siri ostida bo'lgan harakatlarni indikativ ro'yxatini keltirmaydi. Ushbu modda ta'siriga tushgan aniq va indikativ harakatlar hozirgi kunga qadar president huquqlar asosida aniqlanadi. Qo'shimcha sifatida suiiste'mol qilishni alohida turlari insofsiz raqobatni man qiluvchi normalar doirasida ko'rib chiqiladi.

– insofsiz savdo-sotiq harakatlari;

- bitim tuzishdan bir tomonlama bosh tortish;
- savdo assotsiatsiyalarida kamsituvchi munosabat;
- insofsiz yuqori va past narxlar;
- xaridorlarini chalg'itish yo'li bilan jalb qilish;
- majburan qabul qildirish;
- bitimlarni tuzishda ustun mavqeni sui-iste'mol qilish;
- raqibini xo'jalik faoliyatiga aralashish.

Raqobat huquqi bilan bevosita aloqador raqobat siyosati degan tushuncha ham mavjud bo'lib, aynan mazkur tushuncha raqobat huquqining tovar bozoridagi ahamiyatini belgilab beradi.

Zamonaviy sharoitda bozor munosabatlarining samarali rivojlanishi iqtisodiy munosabatlarni tartibga soluvchi qonunchilik tizimining sifatiga bog'liqdir. Iqtisodiy munosabatlarning sog'lom hamda barqaror bo'lishini ta'minlab beruvchi omillardan biri bu raqobatdir [23].

Raqobatning bir qator ijobiy xususiyatlari mavjud bo'lib, u quyidagilarda namoyon bo'ladi:

Birinchidan, bozor talablariga javob bermaydigan tovarlar, ishlar, xizmatlar sifat va narx jihatdan talabga javob bermasa, o'z-o'zidan bozorni tark etadi. Bu orqali raqobatning sog'lomlashtirish funksiyasi namoyon bo'lib, raqobatbardosh bo'lmagan subyektlardan bozor tozalanadi;

Ikkinchidan, raqobat rag'batlantirish xususiyatiga ega. Bunda raqobatlashuvchilar nisbatan yaxshiroq sifat va mutanosib narxni shakllantirish uchun tinimsiz ravishda o'z tovarlari (ishlar, xizmatlar)ning sifatini yaxshilashga intiladi. Shuni qayd etish lozimki, ko'pchilik holatlarda, ma'muriy ta'sir etish vositalariga nisbatan xo'jalik yurituvchi subyektlarning o'zaro raqobati tovarning narxi va sifatiga samaraliroq ta'sir ko'rsatadi;

Uchinchidan, raqobat orqali iste'molchilarning manfaatlari ham ta'minlanadi.

Agar bozorda raqobat mavjud bo'lmasa, tabiiyki, iste'molchida tanlash imkoniyati mavjud bo'lmaydi. Raqobatning mavjudligi hamda muqobil tovarlar, ishlab chiqaruvchilar hamda xizmat ko'rsatuvchilarning mavjudligi iste'molchi uchun tanlov maydonini yuzaga keltiradi.

Raqobat muhitining muhofaza etilishi hamda davlat tomonidan qo'llab-quvvatlanishi natijasida musobaqalashuvchi shaxslarning mustaqil va tashabbuskor faoliyat olib borish erkinligi ta'minlanadi, tadbirkorda o'ziga xos "kim o'zar"likka intilish hissi kuchayadi. Ustunlik strategik iqtisodiy samaradorlikni raqobat siyosatini asoslash sifatida to'ldiradi. Ba'zi bir olimlar va siyosatni ishlab chiquvchilar, bozor hukmronligi va iqtisodiy samaradorlik raqobat to'g'risidagi qonunning asosiy bazasi bo'lmasligi kerak degan fikrdalar. Iqtisodiy hukumat konsentratsiyasini demokratiyaga qarshi sifatida ko'riladi, raqobatlashuvchi bozor tuzilmalarini qo'llab-quvvatlashda va kichik korxonalarini himoya qilishdan olinadigan foyda esa samaradorlikni yo'qotishdan yuzaga keladigan barcha yo'qotishlarni qoplaydi deb ko'riladi.

Savdo-sotiqni erkinlashuvi samarali raqobat siyosatini o'zgartiradi, sababi ko'pgina holatlarda erkin savdo-sotiq bozorning raqobat tuzilmasida unchalik aniq namoyon bo'lmaydi va bozorda samarali faoliyat ko'rsatishni rag'batlantirmaydi.

Shuning uchun, raqobat siyosati va savdo-sotiqning erkinlashuvini muqobil siyosatga qo'shimcha sifatida ko'rib chiqish maqsadga muvofiq bo'ladi.

REFERENCES

1. Lorenz M. An introduction to EU competition law. Published in the United States of America by Cambridge University Press, New York, 2013, p. 428.
2. Yaxshieva M.T. Hozirgi zaman raqobat nazariyasi. O'quv qo'llanma [Current competition theory. Study guide]. Tashkent, TSUL, 2019, p. 280.
3. 4.1.2 of the Merger Assessment Guidelines of the UK Office of Fair Trading and Competition Commission, CC2 revised and OFT 1254, September 2010. Available at: www.competition-commission.org.uk/.
4. Smith and King. Does Competition Law Adequately Protect Consumers? European Competition Law Review, 2007, no. 28.

5. Akhrorova S. The influence of digital marketing in competition law: overview. Herald pedagogiki. Nauka i Praktika – Nerald of pedagogy. Science and Practice, 2021, no. 1 (5).
6. Hurwitz J.D. The Impact of the Continental Can Case on Combinations and Concentrations within the Common Market, 25 Hastings L.J., 1974, p. 469.
7. Brown W. Legal certainty and competition law: can they be reconciled? Dissertation presented for the degree of Legum Doctor (LLD) in faculty of law at Stellenbosch University. December, 2018.
8. Patrick M.H. United Brands Company v. Commission of the European Communities: Window to Price Discrimination Law in the European Economic Community, 1 Nw. J. Intel L. & Bus., 1979, p. 338.
9. Ezrachi A. The competitive effects of parity clauses on online commerce, European Competition Journal, 2015, no. 11:2-3, pp. 488–519. DOI: 10.1080/17441056.2016.1148870/.
10. Abuse of Dominance: Effect over Form? Available at: <https://competition.cyrilamarchandblogs.com/tag/hoffmann-la-roche-case/>.
11. Competition law and policy in the United States. Department of Justice. Federal Trade Commission publishing house. Textbook. 2002, p. 18.
12. Competition Law in Japan. Abstract of Doctoral Thesis by Simon Vande Walle and Tadashi Shiraishi. University of Tokyo, 2015, p. 34.
13. United States v. E. I. Du Pont de Nemours & Co. - 351 U.S. 377, 76 S. Ct. 994 (1956). Available at: <https://www.lexisnexis.com/community/casebrief/p/casebrief-united-states-v-e-i-du-pont-de-nemours-co/>.
14. Competition Law in Germany. Watson, Farley and Williams 2014. Guide book. Published by Hamburg Publishing house.
15. Abuse of dominance and monopolisation. Available at: <https://www.oecd.org/competition/abuse/>.
16. 2012-yil 6-yanvardagi O'RQ-319-sonli O'zbekiston Respublikasining "Raqobat to'g'risida"gi Qonun [Law of the Republic of Uzbekistan "On Competition" No. ZRU-319 of January 6, 2012].
17. Mualliflar jamoasi. Raqobat huquqi. Darslik [Team of authors. Right to compete. Textbook]. Tashkent, TSUL Publ., 2017, p. 239.
18. Stones R.R. EU Competition law and the Rule of Law: Justification and Realisation (A thesis submitted to the Department of Law of the London School of Economics and Political Science for the degree of Doctor of Philosophy). London, September 2018.
19. The Antimonopoly Act of Japan. 1947, may 14.
20. Competition Law in Germany. Watson, Farley and Williams 2014. Guide book. Published by Hamburg Publishing house.
21. Markert K. Recent developments in German Antitrust law, 43 Fordham L. Rev. 697, 1975. Available at: <https://ir.lawnet.fordham.edu/flr/vol43/iss5/1/>.
22. The Antimonopoly Act of Japan. 1947, may 14. Available at: https://www.jftc.go.jp/en/legislation_gls/amended_ama09/index/.
23. Mualliflar jamoasi. Raqobat huquqi. Darslik [Team of authors. Right to compete. Textbook]. Tashkent, TSUL Publ., 2017, p. 239.
24. Aminjon K. Comparative analysis of corporate bankruptcy in Uzbekistan and abroad. Herald pedagogiki. Nauka i Praktika – Nerald of pedagogy. Science and Practice, 2021, Tashkent, no. 5.

UDC: 070.431(042)(575.1)
ORCID: 0000-0002-1119-2250

OMMAVIY AXBOROT VOSITALARI FAOLIYATINI TASHKIL ETISH (QIYOSIY-HUQUQIY TAHLIL)

Jahonov Shohruh Shuhrat o'g'li,
Toshkent davlat yuridik universiteti magistranti
e-mail: jahonovshohruh@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada O'zbekiston Respublikasi va Qozog'iston Respublikasida rivojlangan xorijiy davlatlar bo'lmish Fransiya, Finlandiya, Tayvan kabi davlatlarda Ommaviy axborot vositalarini davlat ro'yxatidan o'tkazish mexanizmlari o'zaro solishtirilgan holda tahlil qilingan. Barchamizga ma'lumki, bugungi axborot texnologiyalari rivojlangan davrda dunyoni axborotsiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Axborot makonining asosiy axborot tarqatuvchisi Ommaviy axborot vositalari hisoblanadi. Shu sababli axborot makonini sifatli va ishonchli axborot bilan ta'minlash uchun, avvalo, Ommaviy axborot vositalari faoliyatini to'g'ri tashkil etish lozim. Biror davlatga nazar tashlash uchun, avvalo, unda OAV qay ahvolda ekanligiga e'tibor qaratiladi. Agar davlatda senzura yo'l qo'yilgan bo'lsa, bunday davlatda hech qachon fikr erkin ifodalanmaydi, jamiyatda ham rivojlanish bo'lmaydi. XXI asr axborot texnologiyalar asri ekanligi barchamizga yaxshi ma'lum, demakki, bu asrda axborot katta kuchga ega. Axborotni esa OAV tarqatadi. Shu sababli davlatlarda OAVga munosabat ham turlicha. Ommaviy axborot vositalarini tashkil qilish jarayoni har bir davlatning o'ziga xos bo'lib maqolada atroflicha o'rganilgan.

Kalit so'zlar: axborot, ro'yxatga olish, axborot tarqatish, xorijiy tajriba, axborotning ishonchliligi, ruxsatnoma, xabardor qilish.

ОРГАНИЗАЦИЯ МЕДИААКТИВНОСТИ (СРАВНИТЕЛЬНО-ПРАВОВОЙ АНАЛИЗ)

Жахонов Шохрух Шухрат угли,
магистр Ташкентского государственного
юридического университета

Аннотация. В данной статье сравниваются механизмы государственной регистрации средств массовой информации в Республике Узбекистан, Республике Казахстан, развитых зарубежных странах, таких как Франция, Финляндия, Тайвань. Все мы знаем, что в современном мире информационных технологий невозможно представить мир без информации. Основным распространителем информационного пространства являются СМИ. Поэтому для обеспечения информационного пространства качественной и достоверной информацией в первую очередь необходимо правильно организовать деятельность СМИ. Чтобы узнать страну, прежде всего надо ориентироваться на состояние СМИ. Если в государстве есть цензура, в таком государстве никогда не будет свободы слова и не будет развития в обществе. Все мы знаем, что XXI век – век информационных технологий, а это значит, что в этом столетии информация обладает огромной силой. Информацию распространяют СМИ. Поэтому отношение к СМИ варьируется от страны к стране. Процесс организации СМИ уникален для каждой страны и подробно рассматривается в статье.

Ключевые слова: информация, регистрация, распространение, зарубежный опыт, достоверность информации, авторизация, уведомление.

FORMATION OF MEDIA ACTIVITIES (COMPARATIVE AND LEGAL ANALYSIS)

Jakhonov Shokhrukh Shukhrat ugli,
Postgraduate Student of Tashkent State University of Law

Abstract. This article compares the mechanisms of state registration of mass media in the Republic of Uzbekistan, the Republic of Kazakhstan to the mass media of developed countries such as France, Finland, Taiwan. We all know

that in today's world of information technology, it is impossible to imagine the world without information. The main disseminator of the information space is the media. Therefore, in order to provide the information space with high-quality and reliable information, first of all, it is necessary to properly organize the activities of the media. Looking through the country, first of all, the media of the state is observed. If there is censorship in a state, there will never be freedom of expression and there will be no development in society in this country. We all know that the 21st century is the age of information technology, which means that information has great power in this century. The information is disseminated by the media. Therefore, the attitude to the media varies from country to country. The process of organizing the media is unique to each country and is studied in detail in the article.

Keywords: information, registration, dissemination, foreign experience, information reliability, authorization, notification.

Ommaviy axborot vositalari davlat organi- ning to'rtinchi hokimiyati deb ataladi. Davlatda bo'ladigan o'zgarishlar va islohotlarning qanday tarzda borayotganligini ko'rsatib beradigan aso- siy vosita Ommaviy axborot vositalari hisoblana- di. Biror davlatga nazar tashlash uchun, avvalo, unda OAV qay ahvolda ekanligiga e'tibor qaratila- di. Agar davlatda senzura yo'l qo'yilgan bo'lsa, bunday davlatda hech qachon fikr erkin ifoda- lanmaydi, jamiyatda ham rivojlanish bo'lmaydi. XI asr axborot texnologiyalar asri ekanligi bar- chamizga yaxshi ma'lum, demakki, bu asrda axborot katta kuchga ega. Axborotni esa OAV tarqatadi. Shu sababli davlatlarda OAVga muno- sabat ham turlicha. Ommaviy axborot vositalari- ni tashkil qilish jarayoni har bir davlatning o'ziga xos. Biz tahlil qilgan quyidagi ishimizda MDHning rivojlangan davlatlari qatorida respublikamiz va Qozog'iston respublikalari, shuningdek dunyo- ning ilg'or davlatlari Fransiya, Tayvan, Finlandiya davlatlarida OAVni davlat ro'yxatidan o'tkazish qiyosiy-huquqiy tahlil qilindi. Bizda "Omma- viy axborot vositalari to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonuniga hamda O'zbekiston Res- publikasi Vazirlar Mahkamasining "O'zbekiston Respublikasida ommaviy axborot vositalarini davlat ro'yxatidan o'tkazish tartibini yanada ta- komillashtirish to'g'risida" 2006-yil 11-oktabr- dagi 214-son qaroriga muvofiq OAVni davlat ro'y- xatidan o'tkazish "Davlat xizmatlari markazi"ga onlayn yoki oflayn ariza bilan murojaat qilish orqali amalga oshiriladi. Arizaga esa quyidagilar ilova qilinadi: Ustav, muassis, OAV nomi va turi, OAV tili, OAV maqsadi va vazifalari, ixtisoslashu- vi, tarqatish hududi, davriyligi, moliyalashtirish manbayi, tahririyat joylashgan joy, tahririyat pochta manzili, telefon, faks, elektron pochta manzili [1]. 15 kun muddatda vakolatli organ davlat ro'yxatlash to'g'risida qaror va davlat boji

miqdorini yuboradi. Murojaatchi davlat bojini to'laydi va 10 minutda guvohnomani qo'lga oladi.

Qozog'iston Respublikasining Ommaviy axborot vositalari haqidagi 1999-yil 23-iyuldagi 451-I-son Qonuniga (01.07.2021-yildagi o'zgar- tirish va qo'shimchalar kiritilgan) ko'ra, Ommaviy axborot vositalarini ro'yxatga olish qanday amal- ga oshirilishini ko'rib chiqamiz. Qonuniy jihatdan ommaviy axborot vositalarini ro'yxatdan o'tkazish tartibi "Davriy nashrlarni, axborot agentliklarini va internet nashrlarini ro'yxatdan o'tkazish yoki qayta ro'yxatdan o'tkazish" deb nomlanadi. Qo- zog'istonda Nashrni ro'yxatdan o'tkazish uchun bu haqda davlatni xabardor qilish kifoya, buning uchun ruxsat olish shart emas. "Elektron litsen- ziyalash" portalida ommaviy axborot vositalarini ro'yxatdan o'tkazishingiz mumkin. Ro'yxatdan o'tish uchun OAV egasiga elektron raqamli imzo (ERI) va elicence.kz portalida ro'yxatdan o'tish kerak bo'ladi. Ommaviy axborot vositalarini ro'y- xatdan o'tkazish uchun maxsus hujjatlar talab qi- linmaydi, ariza shaklini to'ldirish va yuborish ki- foya.

Arizada quyidagilar ko'rsatilishi kerak:

- ommaviy axborot vositalarining shakli;
- sarlavha;
- ommaviy axborot vositalari qaysi tilda tarqatilishi;
- chiqarish chastotasi;
- predmeti va tarqalish hududi;
- tahririyatning manzili va bosh muharrir haqidagi ma'lumotlar.

Portalda arizani to'ldirgandan so'ng, ro'yxatdan o'tish to'lovini to'lashingiz kerak – 5 MKI (2021-yilda 14 585 tenge). Bolalar va ilmiy ommaviy axborot vositalari uchun ro'yxatdan o'tish to'lovi 2 MKI (5 834 tenge).

Ommaviy axborot vositalari ariza berilgan kundan boshlab 10 kun ichida ro'yxatga olinadi.

Agar davlat organi rad etishga sabab topmasa, o'n kun ichida siz ommaviy axborot vositalarini ro'yxatdan o'tkazish to'g'risidagi elektron guvohnoma olasiz. Aytgancha, til masalasiga kelsak, tahririyat ommaviy axborot vositalarini bir yoki bir nechta tilda nashr etishni o'zi hal qiladi va buni bayonotda ko'rsatadi. Ta'sischi istalgan vaqtda media tarqatishning qo'shimcha tillarini o'zgartirishi yoki tanlashi mumkin. Buning uchun siz qayta diskontdan o'tishingiz kerak [3].

Fransiyada ommaviy axborot vositalari faoliyatini tashkil etish va davlat ro'yxatidan o'tkazish tartibi Yevropa tamoyillari va qonunchiligiga muvofiq ruxsat berish rejimi bilan tartibga solinadi. Fransiya Respublikasida media sohasini tartibga solish va davlat ro'yxatidan o'tkazish bo'yicha shug'ullanuvchi maxsus qonun qabul qilingan, ushbu maxsus qonunning 33-moddasiga ko'ra, jamoatchilikka ochiq tarmoqlarni tashkil etish va ulardan foydalanish, aholiga elektron media aloqa xizmatlarini ko'rsatish bepul tarzda amalga oshiriladi. Ichki yoki yopiq foydalanuvchilar guruhi tarmoqlarini tashkil etish va elektron foydalanish uchun hech qanday bildirishnomalar, ya'ni ogohlantirishlar talab etilmaydi. Umuman olganda, bugun Fransiyada bosma mediadan ko'ra elektron tizimdagi media keng rivojlanib va takomillashib bormoqda. 2015-yil 6-avgustda 990-sonli yangi qonuni bilan ommaviy axborot vositalarini tartibga solish samarali ravishda belgilandi. Fransiyada media sohasida faoliyat yuritish uchun beriladigan litsenziya uchun quyidagi talablar mavjud:

- taqdim etilayotgan tarmoqlar va xizmatlar uchun standartlar va texnik shartlarga muvofiqligi;
- sifatligi va umumiy foydalanish joylaridan foydalanish qoidalariga rioya qilish shartlarining qabul qilinganligi;
- mahalliy roumingning ko'rsatilishi;
- soliqlarni to'lashda davlatga ko'maklashishi;
- uzatilayotgan axborotlarning ishonchliligini ta'minlash va maxfiylik siyosatiga amal qilishi;
- yillik majburiy ma'muriy to'lovlarni to'lash.

Fransiyada media sohasini litsenziyalash onlayn tartibda umumiy ruxsat operatori ARCEPni xabardor qilgach amalga oshiriladi. Ruxsat berilgach ariza yuboriladi. Bugungi kunda Fransiyada ommaviy axborot vositalarini litsenziyalash 2 usulda, ya'ni *umumiy* va *individual*

ko'rinishlarda amalga oshiriladi. *Individual* litsenziyalash asosan radio sohasi bilan bog'liq bo'lib, bu bo'yicha beriladigan litsenziyaning amal qilish muddati 20 yilni tashkil etadi. Bugungi kunda Fransiyada media sohasini tartibga soluvchi quyidagi huquqiy asoslar mavjud: a) 2003-yilda qabul qilingan 299-sonli "Milliy xavfsizlik to'g'risida"gi Qonun, b) 2006-yilda qabul qilingan 64-sonli "Terrorizmga qarshi kurash to'g'risida"gi Qonun, d) 2015-yilda qabul qilingan 912-sonli "Razvedka to'g'risida"gi Qonun, e) 2018-yilda qabul qilingan 26-sonli maxsus "Axborot tizimlari xavfsizligi to'g'risida"gi Qonun. Fransiyada ommaviy axborot vositalari har yili Axborot Agentligiga (ANSSI) faoliyatiga oid maxsus hisobot berib boradi. Fransiyada litsenziya olish chog'ida jurnalistlardan maxsus hujjat imzolanishi talab qilinadi. Hujjatning mazmuni shundan iboratki, foydalanuvchilarning identifikatsiya ma'lumotlari, axborotdan foydalanuvchining ishlatgan uskunasi va modeli, axborotdan foydalanish sanasi va vaqti, davomiyligi, geolokatsiya ma'lumotlari. Ushbu ma'lumotlarning xavfsizligi davlat tomonidan ta'minlanadi va u milliy axborot bazasida 12 oy davomida saqlanadi. Media operatorlari va jurnalistlar ma'lumotlarni saqlash majburiyatlarini bajarmaganliklari uchun 1 yilgacha qamoq va 75 000 yevro hajmida jarima jazosiga tortilishi mumkin [4].

Tayvan davlatida ham ommaviy axborot vositalari o'ziga xos o'ringa ega bo'lib, bu davlatda ommaviy axborot vositalari maxsus qabul qilingan qonun bilan tartibga solingan. Tayvanda *Milliy Aloqa Komissiyasi* [5] (NCC) ommaviy axborot vositalarini nazorat qiluvchi maxsus organ hisoblanadi. 2018-yil 13-iyunda yangi tahrirda qabul qilingan "Radio va televideniye to'g'risida"gi va "Kabel radiosi va televideniyesi to'g'risida"gi qonunlarda bu soha faoliyat, vazifa va vakolatlari tartibga solingan.

Tayvanda chet ellik subyekt tomonidan quyidagi ommaviy axborot vositalari tuzilishiga yo'l qo'yilmaydi, ya'ni davlat ro'yxatidan o'tkazilmaydi: 1. Yerusti teleradiokompaniyalarini tuzishda xorijiy investorlarga cheklov mavjud, kabel eshittirishlarini ta'sis etish huquqi ham to'g'ridan to'g'ri cheklanadi. Bugungi kunda Tayvanda teleradiokompaniyalar o'rtasida o'zaro egalikni taqiqlovchi yoki cheklovchi yuqoridagidan boshqa biror-bir qoida mavjud

emas. Tayvanda ommaviy axborot vositalarini davlat ro'yxatidan o'tkazish va ruxsatnomalar olish tartibi va muddatlari quyidagi tartibda amalga oshiriladi: Tayvan hududidagi barcha ommaviy axborot vositalari NCC tomonidan belgilangan litsenziyalarni olgandan so'nggina faoliyat olib borishi mumkin, bundan internet protokoli televideniyesi mustasno (*IPTV*). Yer usti teleradiokompaniyasi uchun litsenziyaning amal qilish muddati 9 yil [5]. Bunday litsenziya har **to'qqiz yillik** muddat tugashi bilan yangilanishi kerak. Kabel eshittirish litsenziyasini qayta rasmiylashtirish to'g'risidagi ariza litsenziyaning amal qilish muddati tugashi bilan yangilanishi mumkin. Kabel orqali eshittirish litsenziyasi ham to'qqiz yillik muddatga amal qiladi. Kabel orqali eshittirish litsenziyasini qayta rasmiylashtirish to'g'risidagi ariza litsenziyaning to'qqizinchi yili boshlanganidan keyin **olti oylik** muddat ichida berilishi kerak. Sun'iy yo'ldosh orqali eshittirish litsenziyasining amal qilish muddati **olti yilni** tashkil etadi, agar sun'iy yo'ldosh orqali eshittirishning mahalliy distribyutori uchun litsenziya muddati tarqatish muddati bilan chegaralangan bo'lsa, ko'pi bilan 6 yilga amal qiladi. Sun'iy yo'ldosh orqali eshittirish litsenziyasining amal qilish muddatini uzaytirish to'g'risidagi ariza litsenziyaning amaldagi muddati tugashidan kamida **olti oy** oldin berilishi kerak.

Finlyandiyada ommaviy axborot vositalari faoliyatini tashkil etish va davlat ro'yxatidan o'tkazish tartibiga nazar soladigan bo'lsak, bu soha bo'yicha dastlabki huquqiy asos Finlyandiya konstitutsiyasining 12-bo'limidagi quyidagi jumalardir: "Har bir inson o'z so'z erkinligi huquqiga ega. So'z erkinligi hech kim tomonidan oldindan to'sqinlik qilmasdan axborot, ma'lumot, fikr va boshqa xabarlarini ifoda etish, tarqatish va olish huquqini o'z ichiga oladi. So'z erkinligini amalga oshirish bo'yicha batafsilroq qoidalar alohida qonun bilan tartibga

solinadi" [6]. Bolalarni himoya qilish uchun zarur bo'lgan tasviriy dasturlarga taalluqli cheklovlar to'g'risidagi qoidalar qonun bilan belgilanishi mumkin.

Data protection kengashi va Adliya vazirligi Finlyandiyada Ommaviy axborot vositalarining davlat ro'yxatidan o'tkazilishini tashkil etadi. Oliy sud esa Ommaviy axborot vositalariga taalluqli da'vo va arizalarni ko'rib chiqadi. Oliy sud so'z erkinligiga bog'liq masalalarni alohida tartibda ko'rib chiqadi. *Parlament ombudsmani* esa Finlyandiyada nazorat tartibida ommaviy axborot vositalarining qonuniy harakatlanishi ustidan nazorat qilib boradi. Aloqa va ommaviy axborot vositalariga oid Finlyandiyada 25 ga yaqin qonun hujjatlari mavjud.

2004-yil boshidan kuchga kirgan "Ommaviy axborot vositalarida so'z erkinligini amalga oshirish to'g'risida"gi Qonuni nashriyot va axborot tarmoqlarining faoliyatini tartibga soladi. Finlyandiya qonunchiligiga ko'ra, ommaviy axborot vositalari erkindir va ular o'z faoliyatida daxlsizdir, ya'ni hech bir subyekt uning faoliyatiga, qonunda belgilangan hollardan tashqari aralasha olmaydi.

Bundan tashqari, Estoniya, Latviya va Litva kabi davlatlarda ro'yxatga olish xabarnomasi tizimi joriy qilingan bo'lib, bu davlatlarda ham OAV ro'yxatdan o'tish uchun davlat organiga kerakli hujjatlarni taqdim etishi kerak bo'ladi.

Davlatlarning rivojlanish tendensiyasiga nazar tashlasak, yuksak taraqqiy etgan davlatlarda so'z erkinligi ancha yuqori ko'rsatgichda ekanligini ko'rishimiz mumkin. Davlatda so'z erkinligi, fikr erkinligi ta'minlangan bo'lsagina, jamoatchilik nazorati kuchli bo'ladi. Jamoatchilik nazorati kuchli bo'lgan davlatdagina jinoyatlar ko'lami kam bo'ladi. Agar OAV erkin bo'lsa, senzura yo'l qo'yilmasa, jamiyatda fikr erkinligi va xilma-xilligi bo'ladi, bu esa rivojlanishning garovidir.

REFERENCES

1. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori. O'zbekiston Respublikasida ommaviy axborot vositalarini davlat ro'yxatidan o'tkazish tartibini yanada takomillashtirish to'g'risida [Resolution of the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan. on further improvement of the procedure for state registration of mass media in the Republic of Uzbekistan]. Available at: <https://lex.uz/ru/docs/-1070452?ONDATE=06.07.2015%2000/>.

2. Ofitsial'nyy sayt Federal'noy sluzhby po nadzoru v sfere svyazi, informatsionnykh tekhnologiy i massovykh kommunikatsiy [Official website of the Federal Service for Supervision in the Sphere of Communications, information technology and mass communications]. Available at: <https://rkn.gov.ru/mass-communications/smi-registration/>.
3. Kak zaregistrovat' SMI v Kazakhstane [How to register media in Kazakhstan]. Available at: <https://masa.media › site › kak-zaregistrovat-smi-vkaz/>.
4. ICLG: Legal Guides, Business Reports and Events. Available at: www.ICLG.com/.
5. Lexology delivers the most comprehensive source of international legal updates, analysis and insights. Available at: www.lexology.com/.
6. Picking a room on FINLEX.COM is always efficient and convenient. Available at: www.finlex.com/.
7. O'zbekiston Respublikasining "Ommaviy axborot vositalari to'g'risida"gi Qonuni (yangi tahriri) [Law of the Republic of Uzbekistan "On Mass Media" (new edition)]. Available at: www.lex.uz/.
8. Prezident OAV xodimlarini tabrikladi va professionallikka chaqirdi [The President congratulated the media and called for professionalism]. Available at: <https://www.gazeta.uz/oz/2020/06/26/president-media/>.
9. O'zbekiston Respublikasining "Axborot erkinligi prinsiplari va kafolatlari to'g'risida"gi Qonuni [Law of the Republic of Uzbekistan "On Principles and Guarantees of Freedom of Information"]. Axborot va axborotlashtirishga oid normativ-huquqiy hujjatlar to'plami – Collection of normative and legal documents on information and informatization. Tashkent, Adolat, 2008.
10. O'zbekiston Respublikasining "Ommaviy axborot vositalari to'g'risida"gi Qonuni (yangi tahriri) [Law of the Republic of Uzbekistan "On Mass Media" (new edition)]. Available at: www.lex.uz/.
11. Eshbekov T. Axborot xizmatlari. O'quv qo'llanma. Tashkent, 2019.
12. Ikramov J. O'zbekiston Respublikasida ommaviy axborot vositalari faoliyati rivojlanishi erkinligi kafolatlari [Guarantees of freedom of development of mass media in the Republic of Uzbekistan]. – Tashkent.

UDC: 34(042)(575.1)
ORCID: 0000-0001-8144-0988

НЕКОТОРЫЕ ПРАВОВЫЕ ВОПРОСЫ РЕАЛИЗАЦИИ ПРАВА ГРАЖДАН НА ТРУД В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВИЗАЦИИ

Шаякубова Эльнора Хуснутдинова,
главный специалист Центра развития ИКТ
в органах юстиции Министерства юстиции
e-mail: elnorashayakubova@gmail.com

Аннотация. В статье анализируется право граждан на труд в качестве одного из видов конституционных прав. Осуществлена попытка выявить сущность данного права в условиях цифровизации экономики, равно как и влияние цифровизации на трудовые отношения граждан. Рассматриваются некоторые аспекты прав граждан на труд в условиях пандемии и в связи с цифровизацией, при этом делается акцент на дистанционную трудовую деятельность, дается правовая характеристика данной формы деятельности. Также в статье анализируются изменения, имеющие место в трудовых отношениях в Узбекистане. В статье отмечается, что процесс цифровизации также оказывает значительное влияние на трудовые отношения, а развитие искусственного интеллекта, робототехники и технологий, несомненно, влияет на такие вопросы, как право граждан на труд, а также на занятость населения. Автор указывает, что условия пандемии способствуют развитию нетрадиционных форм трудовой деятельности, поэтому становится все более очевидным, что процесс цифровизации в сфере трудовых отношений, наряду с явными преимуществами, также ставит ряд проблем на повестку дня. В статье содержатся некоторые предложения и рекомендации по реализации права на труд граждан в современных условиях Узбекистана.

Ключевые слова: право на труд, конституционное право, цифровизация, цифровизация трудовых отношений, дистанционная форма деятельности, дистанционный труд, трудовое законодательство, совершенствование трудового законодательства.

RAQAMLASHTIRISH SHAROITIDA FUQAROLARNING MEHNAT HUQUQINI AMALGA OSHIRISHNING AYRIM HUQUQIY MASALALARI

Shayakubova Elnora Xusnutdinova,
Adliya Vazirligi adliya organlarida
AKTni rivojlantirish markazi bosh mutaxassisi

Annotatsiya. Maqolada fuqarolarning konstitutsiyaviy huquq sifatida mehnat huquqi tahlil etiladi. Iqtisodni raqamlashtirish sharoitida mehnat huquqi va raqamlashtirishning mehnat munosabatlariga ta'sirining mohiyati yoritishga harakat qilingan. Sifrovizatsiya munosabati bilan va pandemiya sharoitida fuqarolarning mehnat qilish huquqining ayrim jihatlari ko'rib, mehnat qilishning distantsion-masofaviy kabi shakllariga urg'u berilib, bunday faoliyatga huquqiy tavsif berilgan. O'zbekistonda iqtisodiyotni raqamlashtirish munosabati bilan mehnat munosabatlarining o'zgarishi, mehnatga oid munosabatlarning ham raqamlashuvi va shu munosabat bilan O'zbekistonda amalga oshirilayotgan chora-tadbirlar tahlil etilgan. Maqolada raqamlashuv jarayonlarining mehnat munosabatlariga ham o'zining jiddiy ta'sirini o'tkazayotganligi, hozirgi kunda sun'iy intellekt, robototexnika va texnologiyalarning rivojlanishi fuqarolarning kelajakda mehnat qilish huquqi, aholining bandligini ta'minlash kabi masalalarga ta'sir ko'rsatishi shubhasizligi ta'kidlanadi. Muallif pandemiya sharoiti mehnat faoliyatining noan'anaviy shakllarini rivojlanishiga turtki bo'lib xizmat qilayotganini, shu bois, mehnat munosabatlari sohasida raqamlashtirish jarayonlari ko'plab yengilliklarni keltirib chiqarishi baravarida, qator muammolarni ham kun tartibiga qo'yishi tobora ayon bo'lib borayotganligiga alohida e'tibor qaratgan.

Maqolada O'zbekistonning bugungi zamonaviy sharoitida fuqarolarning mehnat qilish huquqi borasida ayrim taklif va tavsiyalar shakllantirilgan.

Kalit so'zlar: mehnat qilish huquqi, konstitutsiyaviy huquq, raqamlashtirish, mehnat munosabatlarini raqamlashtirish, faoliyatning masofaviy shakli, masofaviy mehnat, mehnat qonunchiligi, mehnat qonunchiligini takomillashtirish.

SOME LEGAL ISSUES OF REALIZATION OF THE RIGHT OF CITIZENS TO WORK IN THE CONDITIONS OF DIGITALIZATION

Shayakubova Elnora Husnutdinovna,

Chief Specialist of the Center for IT Development
in the Justice Bodies of the Ministry of Justice

Abstract. The article analyzes the right of citizens to work as a constitutional right. An attempt is made to identify the essence of the right in the conditions of digitalization of the economy, and its impact on the labor relations of citizens. Some aspects of the right of citizens to work in the conditions of the pandemic and in connection with digitalization are considered, while emphasis is given to forms of work as remote labor activity, and a legal characteristic of this form of activity. Changes in labor relations in Uzbekistan in connection with the digitalization of the economy, digitalization of labor relations and the measures taken in this regard in Uzbekistan have been analyzed. The article analyzes that the digitalization process also has a significant impact on labor relations, and the development of artificial intelligence, robotics and technology, undoubtedly, effects on issues such as the right of citizens to work, as well as the employment of the population. The author points out that the conditions of the pandemic contribute to the development of non-traditional forms of work, therefore it is becoming increasingly obvious that the digitalization process in the sphere of labor relations, along with clear advantages, also puts a number of problems on the agenda. The article contains some suggestions and recommendations for the implementation of the rights of citizens to work in the modern conditions in Uzbekistan. Several proposals and recommendations have been put forward to improve the legal foundations of the right of citizens to work, as well as on the remote form of work in modern conditions in Uzbekistan.

Keywords: right to work, constitutional law, digitalization, digitalization of labor relations, remote form of activity, remote labor, labor legislation, improvement of labor legislation.

Введение

Конституционное право на труд граждан является важным экономическим правом, которое признано международным сообществом, ведь труд очень важная сфера человеческой жизни и деятельности. Следовательно, в Узбекистане огромное внимание уделяется реализации данного права граждан.

Право на труд граждан как одно из основных и важнейших прав человека на международном уровне впервые было признано Всеобщей декларацией прав человека 1948 года, а в последующем Международным пактом об экономических, социальных и культурных правах 1966 года. В этих важных актах право на труд определяется как право каждого человека иметь возможность зарабатывать себе на жизнь трудом, который он выбирает по своему желанию.

Таким образом, Узбекистан, являясь полноправным и равным членом международно-

го сообщества, сотрудничает со многими государствами и международными организациями. Среди них, конечно же, есть и Международная организация труда ООН. На сегодняшний день Республика Узбекистан ратифицировала 18 конвенций МОТ, из которых восемь – основные, регулирующие те или иные важные вопросы трудовой сферы. Следует отметить, что универсальность международных актов в области прав человека проявляется в том, что закрепляемые ими положения, как правило, находят свое отражение в нормах национального законодательства. Не стала исключением и Конституция Республики Узбекистан. Являясь полноправным членом мирового сообщества, множества международных организаций, в частности Международной организации труда, Республика Узбекистан в преамбуле Конституции указала приоритет общепризнанных норм международного права. Между тем, в ст. 10 Трудового кодекса Республики

Узбекистан закреплено положение о том, что если международным договором Республики Узбекистан или ратифицированной Узбекистаном Конвенцией Международной организации труда установлены более льготные для работников правила по сравнению с законодательными или иными нормативными актами о труде Республики Узбекистан, то применяются правила международного договора или конвенции.

Правила международных договоров Республики Узбекистан или ратифицированных Узбекистаном конвенций Международной организации труда применяются и в тех случаях, когда трудовые отношения прямо не урегулированы законодательством. Значит, в вышеуказанном законодательном акте установлено соотношение международных договоров, конвенций и законодательства Республики Узбекистан о труде.

При разработке *Основного Закона Республики Узбекистан* положения ст. 23 Всеобщей декларации прав человека о праве на труд, на свободный выбор работы, справедливые условия труда и защиту от безработицы были включены в конституционные нормы [1]. Так, согласно ст. 37 Конституции Республики Узбекистан, каждый имеет право на труд, свободный выбор работы, справедливые условия труда и защиту от безработицы в порядке, установленном законом. Эти конституционные положения нашли свое дальнейшее развитие и обеспечение в Трудовом кодексе и законах Республики Узбекистан, таких как: “О занятости”, “Об охране труда”, “О социальной защищенности инвалидов”, а также в соответствующих постановлениях Кабинета Министров Республики Узбекистан и ведомственных актах соответствующих министерств и ведомств.

Соответственно, по мере развития социально-экономических отношений, с учетом расширения цифровизации экономики в указанные законы и в другие нормативно-правовые акты были внесены необходимые изменения и дополнения, направленные на обеспечение права граждан на труд. В связи с этим назрела необходимость основательного изменения Трудового кодекса и принятия его в новой редакции. Ведь действующий Трудо-

вой кодекс, принятый в 1995 году, содержит множество отсылочных норм, которые четко не регулируют все необходимые вопросы, что указывает на ряд проблем в его реализации на практике. Вместе с тем разработка новой редакции Трудового кодекса обусловлена тем, что в действующем кодексе не учтено активное развитие новых разнообразных форм вовлечения граждан в трудовую деятельность, не созданы достаточные предпосылки для широкого использования гибких режимов работы, позволяющих работодателям, к примеру, выбирать более простые формы привлечения к труду дополнительных работников [2].

Материалы и методы

В ходе проведения исследования применены: общенаучные, частнонаучные, юридические методы познания. Методы сравнительного правоведения и моделирования применялись при анализе законодательств, а также при изложении предложений по изменению законодательства. При исследовании использовались логические приемы познания (сравнение, анализ, синтез, аналогия, индукция, дедукция и абстрагирование). Сравнительно-правовой метод позволил сопоставить исследуемые правовые акты.

Нормативной основой исследования послужили действующие нормы Трудового кодекса Республики Узбекистан, постановления, указы Президента Республики Узбекистан, Постановления Кабинета Министров Республики Узбекистан, другие нормативные акты по исследуемой проблеме.

Результаты исследования

В настоящее время новая редакция Трудового кодекса Республики Узбекистан, разработанная с учетом новых реалий жизни, в том числе и в сфере трудовых отношений, рассматривается Сенатом Олий Мажлиса Республики Узбекистан [3]. Как отмечалось, “принятие новой редакции Трудового кодекса создаст ряд удобств на практике. Это обеспечит баланс интересов работников и работодателей с учетом требований рыночной экономики, повысит их вовлеченность в социальное партнерство и поощрит заинтересованность сторон в производительности труда” [4].

В новой редакции Кодекса отражены такие нормы, как трудоустройство, индивидуаль-

ные трудовые отношения, профессиональная подготовка, переподготовка и повышение квалификации работников, особенности регулирования труда отдельных категорий работников, защита трудовых прав работников, рассмотрение трудовых споров.

Один из важных аспектов этого документа в том, что в качестве работодателя могут выступать организации, вне зависимости от формы собственности и ведомственной принадлежности, обособленные структурные подразделения организаций, а также физические лица. Наряду с этим, проектом Кодекса совершенствуются некоторые отношения, связанные с заключением трудового договора. В частности, уточняется возраст, с которого допускается прием на работу, а также расширяется категория лиц, которым не устанавливается предварительное испытание при приеме на работу [3].

Наряду с глобализацией, цифровизацией экономики, на изменение трудового законодательства повлияли и процессы, связанные с пандемией во всем мире, в том числе в Узбекистане. Пандемия привела к изменению формы труда, делая акцент на дистанционной работе, где можно было к ней прибегнуть. Эти факторы вынесли на повестку дня такие вопросы, как [5]:

- будущее сферы труда: цифровизация и гуманизация;
- человеческий потенциал в цифровой экономике: формирование и развитие;
- трансформация трудовых отношений в цифровой экономике;
- региональные, отраслевые и внутрифирменные рынки труда в условиях цифровизации: перспективы и риски.

Вместе тем следует отметить, что цифровизация трудовых отношений требует от субъектов “цифровой зрелости”, обладания определенными цифровыми навыками, соответствующими современным требованиям, каковыми являются навыки получения информации, онлайн-коммуникаций, создания цифрового контента, электронной безопасности, нахождения решений, что на практике означает умение пользоваться электронной почтой, текстовыми и вычислительными редакторами, поисковиками, способность запол-

нять онлайн-формы, умение редактировать медиафайлы и документы, знакомство с электронной коммерцией как в роли покупателя, так и продавца, умение настроить программу под свои требования, базовое программирование. Как один из вариантов решения проблемы предлагается разработка стандарта “цифрового минимума” по обучению населения цифровым технологиям [5].

Разумеется, цифровизация трудовых отношений – глобальный процесс, орбита которого захватывает все больше стран и сфер общественной жизни. В Узбекистане также идет процесс цифровизации экономики, в том числе сферы труда. Так, Указом Президента Республики Узбекистан “Об утверждении стратегии “Цифровой Узбекистан – 2030” и мерах по ее эффективной реализации” от 5 октября 2020 г. № УП-6079 была утверждена Стратегия “Цифровой Узбекистан – 2030”, в которой были предусмотрены меры поэтапной цифровизации Узбекистана. В этом документе, наряду с другими мерами, установлено правило, согласно которому с 1 ноября 2020 г. на одного из действующих заместителей руководителей всех министерств и ведомств, органов исполнительной власти на местах возлагаются полномочия заместителя руководителя по цифровизации (Chief Digital Officer), определив их основными задачами: разработку и своевременную реализацию ведомственных программ цифровой трансформации, предусматривающих широкое внедрение информационных систем и ресурсов; создание условий, необходимых для дальнейшего расширения оказания электронных государственных услуг посредством мобильных устройств и других форм электронного взаимодействия; принятие мер по обеспечению открытости и прозрачности деятельности ведомств, размещению открытых данных и иных сведений в сети Интернет; обеспечение информационной безопасности ведомственной цифровой инфраструктуры, а также защиты электронных данных и документов.

В связи с цифровизацией трудовых отношений в глобальном и национальном масштабах ученые по-разному прогнозируют развитие отношений в трудовой сфере. По их мнению, внедрение искусственного интеллекта в

разные сферы человеческой деятельности, в том числе в сферы труда, приведет к некоторым отрицательным последствиям, таким как усиление безработицы и т. д. Действительно, замена человека искусственным интеллектом непременно приведет к освобождению рабочих мест. Пока еще этот вопрос не очень актуален для Узбекистана, но, учитывая неизбежность этих отношений в будущем, было бы целесообразным сформировать экономическую, правовую, социальную и даже психологическую основы возможной безработицы, связанной с внедрением искусственного интеллекта. Например, необходимо определить виды работ, осуществление которых все-таки требуют рук и ума человека. Точно так же необходимо проанализировать виды работ, которые могут выполнять роботы и т. д.

Тем не менее в настоящее время руководство всех развитых стран заинтересовано в крупномасштабном наращивании технологий разработки и применения искусственного интеллекта, поскольку от этого напрямую зависит положение страны на международной арене в вопросах экономики, безопасности и др. Сейчас абсолютным лидером в применении искусственного интеллекта является Южная Корея, а лидером в разработке технологий искусственного интеллекта – США [6]. А в Китае искусственный интеллект (ИИ) взял на себя роль прокурора. “Цифровой прокурор” выносит обвинения с точностью до 97 %. ИИ получил прокурорские навыки после изучения более 17 тыс. дел, рассмотренных в судах Шанхая с 2015 по 2020 годы. Китай первым в мире стал применять технологии ИИ в работе прокуратуры. В 2016 году в стране началось использование технологии, которая способна оценить доказательства, условия ареста и определить, насколько подозреваемый в преступлении может оказаться опасным для общества [7].

Так и в Узбекистане процесс цифровизации в сфере правосудия набирает обороты. Постановлением Президента Республики Узбекистан “О мерах по цифровизации деятельности органов судебной власти” от 3 сентября 2020 г. № ПП-4818 утверждены меры по реализации Программы по внедрению деятельности судов современных информационно-комму-

никационных технологий на 2017–2020 гг., утвержденной Постановлением Президента Республики Узбекистан от 30 августа 2017 г. № ПП-3250, уже внедрены системы дистанционного обращения в суды, участия в судебных заседаниях с использованием системы видеоконференцсвязи, автоматического распределения дел между судьями, опубликования судебных решений в сети Интернет, направления исполнительных документов на принудительное исполнение в электронной форме. Но, несмотря на эти меры, современное развитие цифровых технологий требует быстрого расширения их в сфере правосудия.

В настоящее время идет процесс расширения видов интерактивных электронных услуг, оказываемых гражданам и субъектам предпринимательства, обеспечение наблюдения в режиме онлайн за процессом рассмотрения каждого обращения, создание возможности свободного пользования интерактивными услугами в зданиях судов; дальнейшее расширение электронного взаимного обмена данными с министерствами, ведомствами и другими организациями для обеспечения оперативного принятия информации, необходимой для отправления правосудия в судах; обеспечение открытости и прозрачности деятельности судейского сообщества путем внедрения специальных информационных программ; расширение возможности дистанционного участия в судебных заседаниях, в том числе посредством мобильных устройств и других форм электронного взаимодействия, а также создание условий получения сторонами по делу судебных решений в режиме онлайн; усиление мер по обеспечению информационной и кибербезопасности информационных систем, баз данных и других программных продуктов, комплексной защите служебной информации и данных органов судебной власти.

Вышеуказанным решением Главы государства установлено, что с 1 января 2021 года судебные заседания во всех судах будут фиксироваться посредством аудиозаписи на основе ходатайства сторон по делу и с согласия председательствующего, а также формирование протоколов судебных заседаний с использованием данной системы; с 1 июля 2021 г. – автоматическое распределение дел между су-

дьями в судах апелляционной и кассационной инстанции; с 1 октября 2021 года – извещение всех участников о времени и месте судебного заседания путем отправки СМС-сообщений на бесплатной основе, а также с 1 января 2022 года – представление судебных решений сторонам по делу в режиме онлайн, по их просьбе – в бумажной форме и другие меры.

В связи с цифровизацией трудовых отношений, возможно, что определенная информация о сотруднике будет находиться в глобальной сети, что чревато определенными рисками в плане безопасности персональных данных. Во всем мире кибербезопасность, в частности безопасность персональных данных людей, является одной из важных проблем, решением которой занимаются на глобальном, региональном и национальном уровнях. Так, один из базовых законодательных актов Евросоюза – Хартия Европейского союза по правам человека – гарантирует право индивида на уважение его частной и семейной жизни, защиту данного ему от природы личного характера. В настоящее время во многих государствах мира, таких как Испания, Италия, Франция, Германия и многие другие страны, действуют законы о защите персональных данных [8].

В целях обеспечения безопасности хранения и обработки персональных данных граждан в 2019 г. принят Закон Республики Узбекистан “О персональных данных” от 2 июля 2019 г. № ЗРУ-547, целью которого является регулирование отношений в области персональных данных. Уполномоченным государственным органом в области персональных данных является Государственный центр персонализации при Кабинете Министров Республики Узбекистан. Центр осуществляет государственный контроль за соблюдением требований законодательства о персональных данных, эффективностью предпринимаемых мер по их защите. Эффективной защите персональных данных граждан способствует установление административной и уголовной ответственности за нарушение законодательства о персональных данных.

Следует заметить, что накапливается определенный опыт по цифровизации трудовых

отношений в Узбекистане. Так, во исполнение Постановления Президента Республики Узбекистан “О мерах по внедрению межведомственного аппаратно-программного комплекса “Единая национальная система труда” от 31 октября 2019 г. № ПП-4502, с 1 января 2020 г. введена обязательная регистрация в МАПК “ЕНСТ” новых трудовых договоров, изменений в действующие трудовые договоры, а также их прекращения; также введена электронная трудовая книжка, включающая сведения о трудовой деятельности работников, автоматически формируемая в МАПК “ЕНСТ” на основе данных, содержащихся в регистрируемых трудовых договорах.

Следует отметить, что Постановлением Кабинета Министров Республики Узбекистан “Об организационных мерах по обеспечению внедрения и функционирования межведомственного аппаратно-программного комплекса “Единая национальная система труда” от 5 декабря 2019 г. № 971 было утверждено Положение “О порядке регистрации трудовых договоров, формирования и ведения электронных трудовых книжек в межведомственном аппаратно-программном комплексе “Единая национальная система труда””.

Таким образом, в настоящее время в Узбекистане действует электронная трудовая книжка, включающая сведения о трудовой деятельности работников, автоматически формируемая в системе на основе данных, содержащихся в регистрируемых трудовых договорах.

Соответственно, трудовой стаж работника, в том числе при назначении пенсии, будет исчисляться на основе данных, содержащихся в системе (кроме отдельных случаев, определенных законодательством) [9].

Выводы

В заключение необходимо отметить, что пока в сфере цифровизации трудовых отношений не все вопросы решены, но есть уверенность в том, что процесс цифровизации труда – неизбежный процесс, и, следовательно, еще предстоит многое сделать, чтоб эти отношения стали повсеместными.

REFERENCES

1. Sattarova G. Konstitucionnye garantii trudovyh prav grazhdan [Constitutional guarantees of the labor rights of citizens]. Available at: https://constitution.uz/ru/pages/mehnat_huquqi/.
2. Kakie novye normy otryazhajutsja v zakonoproekte Trudovogo kodeksa? [What new norms are reflected in the draft Labor Code?]. Available at: <https://parliament.gov.uz/ru/events/chamber/32877/>.
3. V Uzbekistane planirujut uvelichit' prodolzhitel'nost' ezhegodnogo otpuska dlja rabotnikov [Uzbekistan plans to increase the duration of the annual leave for workers]. Available at: <https://uznews.uz/ru/article/35391/>.
4. Deputaty Zakonodatel'noj palaty Oliy Mazhlisa rassmotreli proekt Trudovogo kodeksa v novoj redakcii [Deputies of the Legislative Chamber of the Oliy Majlis considered the draft Labor Code in the new edition]. Available at: <http://www.uzdaily.com/ru/post/64322/> (accessed 12.10.2021).
5. Kolosova R.P., Razumova T.O., Artamonova M.V. Chelovek i trud v cifrovoj jekonomike (k 100-letiju Mezhdunarodnoj organizacii truda) [Human and Labor in the Digital Economy (to the 100th anniversary of the International Labor Organization)]. Vestnik Moskovskogo universiteta – Moscow University Bulletin, Series 6, Economy, 2019, no. 3, pp. 174–190.
6. Leskina Je.I. Iskusstvennyj intellekt v sfere truda [Artificial intelligence in the world of work]. Rossijskoe pravo: obrazovanie, praktika, nauka – Russian law: education, practice, science. Saratov State Law Academy, Saratov, 2020, no. 4, pp. 111–117.
7. V Kitae iskusstvennyj intellekt vzjal na sebja funkicii prokurora [In China, artificial intelligence took over the functions of the prosecutor]. Available at: <https://tass.ru/ekonomika/13306521/>.
8. Filipova I.A. Trudovoe pravo: vyzovy informacionnogo obshhestva [Labor Law: Challenges of the Information Society]. Pravo, zhurnal Vysshej shkoly jekonomiki – Law, journal of the Higher School of Economics, 2020, no. 2, pp. 162–182. Available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/trudovoe-pravo-vyzovy-informatsionnogo-obshchestva/>.
9. Hamidullaev Sh. Shhit dlja personal'nyh dannyh [Shield for personal data]. Available at: <https://parliament.gov.uz/upload/iblock/352/>.
10. Jelektronnye trudovye knizhki stanut objazatel'nymi v Uzbekistane s 1 janvarja 2020 goda [Electronic work books will become mandatory in Uzbekistan from January 1, 2020]. Available at: <https://podrobno.uz/cat/obchestvo/>.

UDC: 347.963(042)(575.1)
ORCID: 0000-0003-2890-9120

PROKURATURA ORGANLARIDA JISMONIY VA YURIDIK SHAXSLARNING MUROJAATLARIGA OID QONUNLAR IJROSI USTIDAN NAZORAT FAOLIYATI PREDMETI, MAQSADI VA HUQUQIY ASOSLARI

Zokirov Sherzod Ilhom o'g'li,
O'zbekiston Respublikasi
Bosh prokuraturasi Akademiyasi
tayanch doktoranti
e-mail: shizokirov@mail.ru

Annotatsiya. Ushbu maqolada O'zbekiston Respublikasining "Prokuratura to'g'risida"gi Qonuni 4-moddasida prokuratura organlari faoliyatining asosiy yo'nalishlari sirasiga "fuqaroning huquq hamda erkinliklarini ta'minlashga qaratilgan qonunlar ijrosi ustidan nazorat qilish" qayd etilganligi keltirilgan. Ushbu yo'nalishdagi faoliyatning predmeti, asosan, jismoniy va yuridik shaxslarning ariza, shikoyat va murojaatlari qonuniy hal etilishini ta'minlashdan iborat bo'lishi ilmiy jihatdan tahlil qilingan. Shundan kelib chiqqan holda, jismoniy va yuridik shaxslarning murojaatlariga oid qonunlar ijrosi ustidan prokuror nazoratining predmeti, ushbu sohada nazoratni amalga oshirish maqsadi hamda mazkur yo'nalishdagi normativ-huquqiy hujjatlar ilmiy-nazariy asoslarga ko'ra o'rganilgan. Procuratura organlarida murojaatlarga oid qonunlar ijrosi ustidan nazorat faoliyatining predmeti va obyekti o'rtasidagi chegara yoritib berilgan. O'zbekiston Respublikasining "Jismoniy va yuridik shaxslarning murojaatlari to'g'risida"gi va "Prokuratura to'g'risida"gi qonunlarida mustahkamlangan jismoniy va yuridik shaxslarning murojaatlariga oid ayrim normalar tahlil etilgan. Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi "Prokuratura to'g'risida"gi Qonunining "Fuqarolarning ariza va shikoyatlari hamda yuridik shaxslarning murojaatlarini ko'rib chiqish" haqidagi 7-moddasidan kelib chiqqan holda, O'zbekiston Respublikasi Bosh prokurorining "Murojaatlarni ko'rib chiqishda qonuniyligni ta'minlash borasidagi faoliyat samaradorligini oshirish to'g'risida"gi buyrug'ida keltirilgan huquqiy asoslar bayon etilgan.

Kalit so'zlar: murojaat, prokuratura organi, predmet, obyekt, huquqiy asos, jismoniy shaxs murojaati, yuridik shaxs murojaati, prokuror nazorati.

ПРЕДМЕТ, ЦЕЛЬ И ПРАВОВАЯ ОСНОВА ДЕЯТЕЛЬНОСТИ НАДЗОРА ЗА ИСПОЛНЕНИЕМ ЗАКОНОВ ОБ ОБРАЩЕНИЯХ ФИЗИЧЕСКИХ И ЮРИДИЧЕСКИХ ЛИЦ В ОРГАНАХ ПРОКУРАТУРЫ

Зокиров Шерзод Илхом угли,
докторант Академии Генеральной прокуратуры
Республики Узбекистан

Аннотация. В статье упоминается, что статья 4 Закона Республики Узбекистан "О прокуратуре" гласит, что надзор за исполнением законов, направленных на обеспечение прав и свобод граждан, является одним из основных направлений деятельности прокуратуры. Научно выявлено, что предмет деятельности в этом направлении состоит в основном в обеспечении правового решения заявлений, жалоб и обращений физических и юридических лиц. Исходя из этого, на научно-теоретической основе были проанализированы предмет прокурорского надзора за исполнением законов по обращениям физических и юридических лиц, цель осуществления надзора в этой сфере, а также нормативно-правовые акты, относящиеся к данному направлению. Выделена граница между предметом и объектом надзора за исполнением закона об обращениях в органах прокуратуры. Анализируются некоторые нормы по обращениям физических и юридических лиц, закрепленные в Законах Республики Узбекистан "Об

обращения физических и юридических лиц” и “О прокуратуре”. Кроме того, в соответствии со статьей 7 Закона Республики Узбекистан “О прокуратуре” о рассмотрении заявлений и жалоб граждан и обращений юридических лиц выделены нормы, содержащиеся в приказе Генерального прокурора Республики Узбекистан “О повышении эффективности деятельности по обеспечению законности при рассмотрении обращений”.

Ключевые слова: обращение, прокуратура, субъект, объект, правовая основа, обращение физического лица, обращение юридического лица, прокурорский надзор.

SUBJECT, PURPOSE AND LEGAL BASIS OF THE SUPERVISION OF THE EXECUTION OF LAWS ON APPEALS OF INDIVIDUALS AND LEGAL ENTITIES IN THE PROSECUTOR'S OFFICE

Zokirov Sherzod Ilxom o'g'li,

PhD Student of the General Prosecutor's
Academy of the Republic of Uzbekistan

Abstract. In this article, it is mentioned that the article 4 of the Law of the Republic of Uzbekistan “On the Prosecutor's office” states that “supervision of the execution of laws aimed at ensuring the rights and freedoms of citizens” is one of the main activities of the Prosecutor's office. It has been scientifically revealed that the subject of activity in this direction consists mainly in providing a legal solution to applications, complaints and appeals of individuals and legal entities. Proceeding from this, on a scientific and theoretical basis, the subject of prosecutorial supervision of the execution of laws on appeals of individuals and legal entities, the purpose of supervision in this area, as well as regulatory legal acts related to this sphere have been analyzed. The border between the subject and the object of supervision over the implementation of the law on appeals to the prosecutor's office is highlighted. Some norms on appeals of individuals and legal entities enshrined in the laws of the Republic of Uzbekistan “On appeals of individuals and legal entities” and “On the Prosecutor's Office” are analyzed. In addition, in accordance with article 7 of the Law of the Republic of Uzbekistan “On the Prosecutor's Office” on the consideration of applications and complaints of citizens and appeals of legal entities, the norms contained in the order of the General Prosecutor of the Republic of Uzbekistan “On improving the effectiveness of activities to ensure the rule of law when considering appeals” are highlighted.

Keywords: appeal, prosecutor's office, subject, object, legal basis, the appeal of an individual, appeal of a legal entity, prosecutor's supervision.

Kirish

Jismoniy va yuridik shaxslarning davlat organlari va fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlariga murojaat qilish instituti har qanday demokratik-huquqiy davlatdagi shaxs va fuqaroning huquqiy maqomini belgilab beruvchi asosiy elementlardan biri hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi 35-moddasida “Har bir shaxs bevosita o'zi va boshqalar bilan birgalikda vakolatli davlat organlariga, muassasalariga yoki xalq vakillariga ariza, taklif va shikoyatlar bilan murojaat qilish huquqiga ega”ligi mustahkamlangan.

2017–2021-yillarda O'zbekiston Respublikasi taraqqiyotining beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasining qabul qilinishi prokuratura organlari faoliyatida qonuniylik va tartibni ta'minlash, demokratik, ijtimoiy-iqtisodiy islohotlarni amalga oshirish va mamlakatda inson huquq va erkinliklarini ishonchli himoya

qilishga qaratilgan qonun hujjatlarini so'zsiz bajarish bo'yicha yangi ustuvor vazifalarni belgilab berdi.

Qonun ustuvorligini ta'minlash va demokratik, ijtimoiy-iqtisodiy islohotlarni amalga oshirish, inson huquq va erkinliklari himoyasiga qaratilgan qonunlarning so'zsiz bajarilishini samarali nazorat qilish orqali xalq manfaatlariga xizmat qilish prokuratura organlarining ustuvor vazifasi etib belgilangan.

“Prokuratura to'g'risida”gi Qonunning 24-moddasiga ko'ra, vazirliklar, davlat qo'mitalari, idoralar, fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari, jamoat birlashmalari, korxonalar, muassasalar, tashkilotlar hamda vazirliklar, davlat qo'mitalari va idoralarining harbiy qismlari, harbiy tuzilmalari, hokimlar va boshqa mansabdor shaxslar tomonidan fuqaroning huquqlari hamda erkinliklariga rioya etilishi nazorat predmeti hisoblanadi.

“Prokuratura to‘g‘risida”gi Qonunning 4-moddasida prokuratura organlari faoliyatining asosiy yo‘nalishlari sifatida “fuqaroning huquq hamda erkinliklarini ta‘minlashga qaratilgan qonunlar ijrosi ustidan nazorat qilish” qayd etilgan. Ushbu yo‘nalishdagi faoliyatning predmeti, asosan, jismoniy va yuridik shaxslarning ariza, shikoyat va murojaatlari qonuniy hal etilishini ta‘minlashdir.

A. Brenzonning ta‘kidlashicha, prokuror nazorati nazariyasida, u yoki bu sohada qonunlarning ijro etilishi ustidan nazoratning predmeti va obyekti chegaralari aniqlanishi nazorat faoliyatining ma‘nosi va o‘ziga xos xususiyatlarini tushunish uchun zarur hisoblanadi [1]. Bu esa, o‘z navbatida, prokuratura organlari nazorati imkoniyatlarini aniqlash va uni davlat nazorati hamda nazoratning boshqa turlaridan ajratib olishga yordam beradi.

O.M. Madaliyev [2, 44-b.] qonunlar ijrosi ustidan prokuror nazorati predmetini yoritishda “Prokuratura to‘g‘risida”gi Qonunning 4-moddasida ko‘rsatilgan prokuratura faoliyatining asosiy yo‘nalishlarida belgilangan huquqiy munosabatlari – prokuror nazoratining predmeti ekanligini ta‘kidlagan bo‘lsa, B.X. Po‘latov [3, 147-148-b.] prokuror nazorati faoliyati predmeti sifatida bevosita “Prokuratura to‘g‘risida”gi Qonunning 20-moddasi talablaridan kelib chiqib yondashgan va bu faoliyatda nazorat obyekti bo‘lib, nazoratni ta‘minlash jarayonida prokuror tomonidan baho beriladigan huquqiy hujjatlar hisoblanishi to‘g‘risidagi qarashlarni ilgari surgan. B. Hamidov [4] ham ushbu fikrga o‘xshash fikrni bildirib o‘tgan.

B.M. Spiridonov fikricha, nazorat predmeti – bu vazifalarni samarali bajarish uchun prokuror bajarishi shart bo‘lgan omillardir [5, 127-b.]. V.G. Melkumov esa nazorat predmeti – “qonun buzilishlari va ularga olib keladigan vaziyatlarni aniqlash, huquqbuzarliklarning oldini olish choralarini ko‘rish, qonun ustuvorligini tiklash va aybdorlarni javobgarlikka tortishdan iborat”ligini keltirib o‘tgan [6, 112-b.].

Fikrimizcha, bu yerda V.G. Melkumov prokuror nazoratining predmeti sifatida prokuror nazorat faoliyati mazmunini ta‘riflagan ko‘rinadi. Muallif prokuror nazorati predmeti va prokuror nazoratining mazmunini aralashtirib yuborgandek tuyuladi.

Bu borada G.I. Brovinning fikrlari o‘rinli. U “predmet” tushunchasi prokuror nazorati nazariyasida faqatgina aniq va bir ma‘noda, ya‘ni “prokuror nazorat davomida nimani o‘rganadi?” savoliga javob beradi, degan ma‘noda qo‘llanilishini ta‘kidlagan [7, 97-b.].

Shu bois, bizning ilmiy qarashlarimiz G.I. Brovin tomonidan keltirilgan fikrlar bilan hamohang bo‘lib, fuqarolarning huquqlari hamda erkinliklariga rioya etilishi ustidan prokuror nazoratining predmeti muayyan faoliyat, ya‘ni Qonunning 24-moddasida keltirib o‘tilgan organlar va mansabdor shaxslar tomonidan qonunlarning aniq va bir xilda ijro etilayotganligi, ular tomonidan chiqarilayotgan huquqiy hujjatlar amaldagi qonunlarga qanchalik muvofiqligi nazorat predmeti bo‘lsa, nazorat obyekti esa bu faoliyatni amalga oshiruvchi organlar hisoblanadi.

Tadqiqot natijalari

Shu o‘rinda qayd etish kerakki, “Prokuratura to‘g‘risida”gi Qonunning 1992-yildagi tahririda fuqarolarning huquq va erkinliklarini himoya qilish barobarida, fuqarolar ustidan nazorat o‘rnatilgan bo‘lib, ularning qonunlarga rioya etishlari prokuror nazorati predmeti hisoblangan. Yangi tahrirdagi “Prokuratura to‘g‘risida”gi Qonunda esa prokurorlar fuqarolar ustidan nazoratni amalga oshirmasligi, aksincha, fuqaroning huquqlari hamda erkinliklariga rioya etilishi ustidan nazoratni amalga oshirishi belgilangan. Bu borada yangi tahrirdagi Qonunga yangi “fuqaroning huquqlari hamda erkinliklariga rioya etilishi ustidan nazorat” nomli bob kiritilishida, bir tomondan, O‘zbekiston Respublikasida fuqarolarning huquq va erkinliklariga rioya qilinishining alohida ahamiyatligi, ikkinchi tomondan, ushbu huquq va erkinliklarni ta‘minlashda prokuratura organlarining nazorat qiluvchi rolini oshirish maqsadi nazarda tutilgan.

Jismoniy va yuridik shaxslarning murojaatlariga oid qonunlar ijrosi ustidan nazorat predmeti to‘g‘risidagi tahlillar shuni ko‘rsatadiki, ushbu masala yechimi bo‘yicha yuridik adabiyotlarda huquqshunos olimlar o‘rtasida turlicha fikrlar ilgari surilgan. Bu bo‘yicha olimlarimizdan Z.S. Ibragimov [8, 135-b.] hamda rus olimi P. Belyakov [9] ushbu sohada qonunlar ijrosi ustidan nazorat predmeti mamlakat Konstitutsiyasi, amalda bo‘lgan qonun va qonunosti hujjatlari, prokuratura (prokuror) nazorati ostidagi davlat

idoralari va mansabdor shaxslari tomonidan qabul qilingan huquqiy hujjatlarning qonuniyligiga rioya qilishdan iborat ekanligini ta'kidlashgan.

Boshqa guruh olimlar, xususan, A. Berenzon [1, 45-b.] ushbu yo'nalishda nazorat predmeti bu jismoniy va yuridik shaxslarning murojaatlari sohasida yuzaga keladigan huquqiy munosabatlar doirasidagi faoliyatning prokuratura organlarining barcha yo'nalishlarida asos bo'lib xizmat qiluvchi o'ziga xos xususiyatga egaligi to'g'risidagi g'oyani ilgari surgan.

Bu borada O. Lityaginaning mazkur sohadagi prokuror nazorati predmeti to'g'risidagi qarashlari birmuncha aniqroq bo'lib, unga ko'ra:

- ushbu sohada fuqarolarning Konstitutsiya bilan kafolatlangan huquq va erkinliklariga rioya etilishini nazorat qilish;

- ariza va shikoyatlarni ko'rib chiqish tartibi va muddatlariga qat'iy rioya etilishini ta'minlash;

- prokuratura organlariga fuqarolar tomonidan yo'llangan murojaatlarni qonuniy asoslarda ko'rib chiqish va hal etishni tashkil etishdan iborat ekanligi ta'kidlangan [10, 47-b.].

Yuqorida keltirilgan huquqshunos olimlarning jismoniy va yuridik shaxslarning murojaatlariga oid qonunlar ijrosi ustidan prokuror nazoratining predmetiga oid g'oya va qarashlarini tahlil etib, ikkala guruh olimlar va O. Lityagina tomonidan bildirilgan ilmiy-nazariy fikrlarga qo'shilish mumkin.

Keltirilgan qarashlarga qo'shimcha ravishda mualliflik fikrimizni bildirib, shuni ta'kidlashimiz mumkinki, jismoniy va yuridik shaxslarning murojaatlariga oid qonunlar ijrosi ustidan prokuror nazoratining predmeti jismoniy va yuridik shaxslarning murojaat huquqlariga doir xalqaro hujjatlar, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 35-moddasi va boshqa murojaatlarga oid normalar mavjud moddalarida mustahkamlangan qoidalar, jismoniy va yuridik shaxslarning siyosiy huquqlari hisoblangan murojaatlarga tegishli qonun va qonunosti hujjatlari, davlat idoralari mansabdor shaxslari hamda fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari tomonidan murojaat huquqiga oid qabul qilingan qarorlari hisoblanadi.

Jismoniy va yuridik shaxslarning murojaatlarini ko'rib chiqish to'g'risidagi qonun hujjatlari ijrosini nazorat qilish prokuratura organlarining o'z vakolatlari doirasida jismoniy va yuridik

shaxslarning murojaatga doir konstitutsiyaviy huquqlarining to'siqlarsiz amalga oshirilishi ijrosini ta'minlash, ularning buzilgan huquqlarini tiklash va aybdor shaxslarni qonunlarda belgilangan tartibda jazolashga qaratilgan faoliyati hisoblanadi.

Ushbu munosabatlar sohasidagi nazoratning maqsadi prokuror nazorati orqali jismoniy va yuridik shaxslarning murojaat qilish bo'yicha konstitutsiyaviy huquqlarini amalga oshirishda qonun ustuvorligini ta'minlash, qonun hujjatlari talablariga binoan murojaatlarni ko'rib chiqish bo'yicha ishlarni amalga oshiradigan davlat organlari va fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari, ularning mansabdor shaxslari tomonidan murojaatlarni ko'rib chiqish va hal etish borasidagi vakolatlarni qonunlarga asoslangan holda bajarilishini ta'minlashga erishishdan iborat.

D.R. Pashtov prokuratura organlari tomonidan jismoniy va yuridik shaxslarning murojaat huquqlarini himoya qilish nazoratini amalga oshirishdan ko'zlangan maqsadni umumiy va maxsus turlarga bo'lgan [11]. P.A. Belyakov Rossiya Federatsiyasining "Prokuratura to'g'risida"gi Qonunining 1-moddasi 2-qismida belgilangan asosiy yo'nalishlarni prokuratura organlari tomonidan jismoniy va yuridik shaxslarning murojaat huquqlari himoya qilinishini nazorat qilishdan ko'zlangan maqsadlar sifatida e'tirof etgan [9].

P.A. Belyakovning bildirgan fikriga nisbatan shuni aytishimiz mumkinki, prokuratura organlari faoliyatining asosiy yo'nalishlarini jismoniy va yuridik shaxslarning murojaat huquqlari himoya qilinishini nazorat qilishdan ko'zlangan maqsadlar sifatida baholash, fikrimizcha, biroz noto'g'ri ekanligini ta'kidlagan holda, o'z pozitsiyamizni quyidagitarzdabildiramiz va prokuratura organlari tomonidan jismoniy va yuridik shaxslarning murojaat huquqlari himoya qilinishini nazorat qilishdan ko'zlangan maqsadlarni O'zbekiston Respublikasining "Prokuratura to'g'risida"gi Qonunida mustahkamlangan asosiy vazifalardan kelib chiqqan holda:

- 1) murojaatlar bo'yicha qonun ustuvorligining birligi va mustahkamligini ta'minlash;

- 2) jismoniy va yuridik shaxslarning murojaatlar sohasidagi huquq va erkinliklari himoyasini ta'minlash;

3) jamiyat va davlatning qonuniy himoyalangan manfaatlarini himoyasini ta'minlashdan iborat, deb hisoblaymiz.

O'zbekiston Respublikasida fuqarolarning huquqlari hamda erkinliklariga rioya etilishini ta'minlash, ularning murojaatlarini ko'rib chiqishda prokuratura organlari jismoniy va yuridik shaxslarning murojaatlarini qonuniy hal etilishini ta'minlashga qaratilgan qonunlar ijrosi ustidan nazoratni amalga oshirishda ko'plab normativ huquqiy hujjatlarga asoslanadilar. Ulardan eng asosiysi sifatida O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasini keltirish joiz. Konstitutsiyaning 35-moddasida jismoniy va yuridik shaxslarning davlat organlariga murojaat etish huquqi kafolatlangan. Ya'ni har bir shaxs bevosita o'zi yoki xalq vakillariga ariza, taklif va shikoyatlar bilan murojaat qilish huquqiga ega. Shuningdek, arizalar, takliflar va shikoyatlar qonunda belgilangan tartibda va muddatlarda ko'rib chiqilishi shartligi belgilangan.

Har bir shaxs bevosita o'zi yoki jamoaviy tarzda davlat organlari, tashkilot va muassasalari hamda fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlariga murojaat qilish huquqlari Konstitutsiyada siyosiy huquqlar sifatida e'tirof etilgan bo'lsa-da, o'z mohiyatiga ko'ra, ushbu huquq nafaqat siyosiy, balki ijtimoiy va iqtisodiy xususiyatga ham egadir. Shaxsning mazkur huquqdan foydalanishi ayni paytda uning iqtisodiy, ijtimoiy huquq va manfaatlarini himoya qilishga qaratilgan bo'lishi ham mumkin. Davlat organiga ariza bilan murojaat etilganda, murojaat etuvchining o'z xohish-istagi, erk-irodasini ifoda etish, taklif bilan murojaat etganda, davlat va jamiyat ishlarini boshqarishda ishtirok etish, shikoyat bilan murojaat etganda esa buzilgan huquqlarini tiklash imkoniyatlari mavjud bo'ladi.

2017-yil 11-sentabrda qabul qilingan "Jismoniy va yuridik shaxslarning murojaatlari to'g'risida"gi Qonunni ta'kidlash mumkin. Ushbu qonun davlat organlari va davlat muassasalari, shuningdek ularning mansabdor shaxslariga jismoniy va yuridik shaxslarning murojaatlari sohasidagi munosabatlarni tartibga soladi. Mazkur qonunning amal qilishi davlat ishtirokidagi tashkilotlar va fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlariga nisbatan ham tatbiq etiladi.

Yangi qonun qabul qilinguniga qadar mamlakatda 2014-yil 3-dekabrda qabul qilingan

"Jismoniy va yuridik shaxslarning murojaatlari to'g'risida"gi Qonun amalda edi. Yangi qonun qabul qilinishi bilan bu qonun bekor qilindi va yangi qonun jismoniy va yuridik shaxslarning murojaat etish huquqlarining kafolatlari, murojaatlarni berish va ularni ko'rib chiqish tartibi, ularni ko'rib chiqishda murojaat etuvchilarning huquqlari hamda davlat organlarining majburiyatlari kabi masalalarning normalarini belgilab berdi. Prokuratura organlari fuqarolar va yuridik shaxslarning murojaatlarini davlat organlari tomonidan ko'rilishiga oid masalalarni aynan shu qonunga mosligi yuzasidan nazoratni tashkil etadilar.

"Prokuratura to'g'risida"gi Qonunning 4-moddasida prokuratura organlari faoliyatining asosiy yo'nalishlari sirasiga "fuqaroning huquq hamda erkinliklarini ta'minlashga qaratilgan qonunlar ijrosi ustidan nazorat qilish" kiritilgan. Ushbu yo'nalishda faoliyatning predmeti, asosan, fuqarolarning ariza, shikoyatlari va murojaatlari qonuniy hal etilishini ta'minlashdan iborat.

O'zbekiston Respublikasi "Prokuratura to'g'risida"gi Qonunning "Fuqarolarning ariza va shikoyatlari hamda yuridik shaxslarning murojaatlarini ko'rib chiqish" deb nomlangan 7-moddasi prokurorlar zimmasiga fuqarolarning arizalari, shikoyatlari, shuningdek qonun buzilganligi haqidagi boshqa ma'lumotlarni ko'rib, ularni hal qilishlari bilan bog'liq majburiyatni yuklagan. Ariza va shikoyatlar, ma'lumotlar yozma, og'zaki yoki elektron tarzda bo'lishidan qat'i nazar prokurorlar tomonidan ko'rib chiqilishi, albatta, tegishli chora-tadbirlar ko'rilishi shart. Qonunning bu moddasida prokurorlar fuqarolar va yuridik shaxslar vakillarini shaxsan qabul qilishlari, murojaatlarni tekshirishni davlat boshqaruvi, korxona, muassasa va tashkilotlarning mansabdor shaxslariga topshirishi hamda ularning tekshirishga taalluqli barcha materiallar bilan birga tekshirish natijalariga doir yozma axborot berishlarini talab etish huquqiga egaligi qayd etilgan. Prokurorning murojaat yuzasidan qabul qilgan qaroridan norozi bo'lgan taraf bu qaror ustidan yuqori turuvchi prokurorga murojaat qilish huquqiga ega.

Ta'kidlash joizki, so'z yuritilayotgan yuqoridagi moddada "O'zbekiston Respublikasi Bosh prokurori tomonidan fuqaroning ariza va shikoyati yoki yuridik shaxsning murojaati

yuzasidan qaror qabul qilingandan keyin prokuratura organlarida ular bo'yicha ish yuritish tugatiladi, yangi ochilgan holatlar bundan mustasnodir", deb ta'kidlangan. Bu, albatta, ayrim asossiz arizalar bilan qayta-qayta prokuratura organlariga murojaat etishga chek qo'yadi.

Yuqoridagi talablardan ma'lumki, prokuratura organlarining barcha tizimida fuqarolarning murojaatlari bilan ishlashga alohida e'tibor beriladi. Binobarin, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 35-moddasida har bir fuqaroning vakolatli davlat organlari, muassasalari yoki xalq vakillariga ariza, taklif va shikoyatlar bilan murojaat qilish huquqi o'z ifodasini topgan. Unda murojaatlarning qonunda belgilangan tartib va muddatlarda ko'rib chiqilishi shartligi alohida ta'kidlangan. Darhaqiqat, fuqarolarning arizalari, shikoyatlari, murojaatlari bilan ishlash, ularning huquqlari hamda qonuniy manfaatlarini muhofaza etish O'zbekiston Respublikasi Bosh prokuraturasi va unga bo'ysunuvchi prokuratura xodimlari faoliyatining tarkibiy qismi hisoblanadi. Arizalar, shikoyatlar, murojaatlarning ko'rib chiqilishiga vijdonan munosabatda bo'lish prokuratura xodimlarining xizmat hamda insoniy burchi, kasb mas'uliyati hisoblanadi. Zero, aynan shu fazilatlar prokuror va tergovchilarning shaxsiy sifatlariga ta'rif berishda bu muhim sohaga munosabati hamisha alohida baholanadi.

Shuningdek, O'zbekiston Respublikasining "Prokuratura to'g'risida"gi Qonunining yangi tahriri matniga kiritilgan fuqaroning huquqlari hamda erkinliklariga rioya etilishi ustidan nazoratda prokuror Qonunning 25-moddasida keltirilgan o'ziga berilgan vakolatdan to'liq foydalanishi lozim. Prokuror aynan shundagina o'z nazorati bilan bog'liq vakolatlari doirasida aynan fuqaroning huquqlari va erkinliklariga rioya etilishi bilan bog'liq qonunlar ijrosiga daxldor jihatlarni nazorat obyektiga aylantiradi, shu maqsadga taalluqli vazifalarni amalga oshiradi. Vazifalar ijrosida prokuror bevosita inson va fuqaro huquqlari, erkinliklari buzilgani yoki buzilayotgani haqidagi ma'lumotlar, axborotni olgach, amalga oshirishga kirishadigan tekshiruvni o'zining asosiy huquqiy vositasi qilib oladi.

Prokuror fuqaroning huquqlari va erkinliklariga rioya etilishi ustidan o'z zimmasiga yuklatilgan vazifalarni bajara borib, o'z vakolatlari doirasida:

a) fuqaroning huquq va erkinliklari buzilganligi to'g'risidagi arizalar, shikoyatlar hamda boshqa ma'lumotlarni ko'rib chiqadi va tekshiradi;

b) arizachilarga ularning huquq va erkinliklarini himoya qilish tartibini tushuntiradi;

d) fuqaroning huquq va erkinliklari buzilishining oldini olish va bartaraf etish, qonunni buzgan shaxslarni javobgarlikka tortish hamda yetkazilgan zararni qoplash chora-tadbirlarini ko'radi.

Shuningdek, fuqaroning huquq hamda erkinliklariga rioya etilishi bilan bog'liq boshqa ayrim muammolar, masalalar bo'lsa (masalan, fuqaro huquqi, erkinligi vazirliklar, davlat qo'mitalari, idoralar, korxonalar, muassasalar, tashkilotlar, harbiy qismlar, ularning rahbarlari tomonidan buzilgan bo'lsa), O'zbekiston Respublikasining "Prokuratura to'g'risida"gi Qonunining 22-moddasida ko'zda tutilgan tartibda ularning yechimini topadi.

Qonun buzilishlarini vaqtida aniqlash va ularni bartaraf etish chora-tadbirlarini ko'rish g'ayriqonuniy xatti-harakatlar, ularning tarqalishining oldini oladi.

Umuman olganda, O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi va uning asosida qabul qilingan O'zbekiston Respublikasining "Prokuratura to'g'risida"gi Qonuni fuqaroning huquqlari va erkinliklarini to'liq himoya qilish uchun prokurorlarga alohida vakolatlar bergan. Prokuratura organlari ushbu vakolatlardan fuqarolarning huquqlarini himoya qilishda amalda samarali foydalanish choralari ko'rishlari lozim.

"Jismoniy va yuridik shaxslarning murojaatlari to'g'risida"gi Qonunning bajarilishi yuzasidan prokuror nazorati va uning o'ziga xosligi shundan iboratki, qonun har bir shaxsning davlat organlari, korxona, muassasa va tashkilotlarga murojaat qilish huquqini aks ettiruvchi asosiy tartib-qoidalarni belgilab beradi.

Fuqarolar prokuraturaga murojaat qilish huquqlaridan ongli foydalangani holda, o'zlarining g'ayriqonuniy ravishda buzilgan haq-huquqlari va erkinliklarini tiklab olishadi, adolat tantana qilganiga ishonch hosil qilishadi. Bu masalaning bevosita fuqarolar huquqlari va erkinliklarini ta'minlash bilan bog'liq jihati hisoblanadi.

Masalaning boshqa tomoni shundaki, fuqarolarning yozma yoki og'zaki arizalari, shikoyatlari, yuridik shaxslarning qonunbuzarlik bilan bog'liq

murojaatlarini ko'rib chiqib, prokuror, eng avvalo, qonun ustuvorligi, ya'ni qonuniylik, fuqarolar huquq va erkinliklari, demak, u yoki bu mazmunda davlat manfaatlari himoyasini ta'minlashga erishadi.

Qonunlar ijrosi ustidan prokuror nazorati nazariyasi, xususan, amaliyotidan ma'lumki, fuqarolardan tushgan arizalar, shikoyatlar, yuridik shaxslar murojaatlari jamiyatda qonun buzilishi bilan bog'liq ma'lumotlar manbayidir. Prokuror nazorati nazariyasida qonunbuzarlik to'g'risidagi ariza, shikoyat va murojaatlar umumiy tarzda prokuror yoki tergovchi uchun qimmatli ma'lumotlarni berishi ilmiy-amaliy asoslangan. Jumladan, ularning fikrlarini jamlagan holda, prokuror quyidagi ma'lumotlarga ega bo'lishi mumkin, deb aytish joiz:

- fuqarolarning joylarda yo'l qo'yilgan huquqlari va erkinliklari buzilganligi haqidagi ma'lumotlar;

- turli mintaqa va hududlarda yashovchi shaxslar, shuningdek boshqa shaxslar tomonidan sodir etilgan jinoyatlar va boshqa ijtimoiy xavfli huquqbuzarliklar haqidagi ma'lumotlar;

- fuqarolarning huquqlari, erkinliklari, shuningdek boshqa qonunbuzarliklarni sodir etgan organlar yoki mansabdor shaxslar haqidagi ma'lumotlar;

- fuqarolarning murojaat qilish huquqlari to'g'risidagi qonunchilik talablarini bajarmay, ularning shikoyat va arizalarini qondirish chora-tadbirlarini ko'rmagan organlar, mansabdor shaxslar haqidagi ma'lumotlar va hokazo.

O'zbekiston Respublikasi "Prokuratura to'g'risida"gi Qonunining "Fuqarolarning ariza va shikoyatlari hamda yuridik shaxslarning murojaatlarini ko'rib chiqish" haqidagi 7-moddasidan kelib chiqqan holda, O'zbekiston Respublikasi Bosh prokurori muntazam ravishda tegishli buyruqlar chiqarib, barcha bo'g'indagi prokuratura organlari, barcha prokurorlar va xodimlarni o'z kasbiy malakasini izchil oshirib,

faoliyatlarida fuqarolarning, yuridik shaxslarning shikoyat hamda arizalar bilan murojaat qilish huquqlarini ta'minlashga qaratilgan qonunlar va huquqiy hujjatlarda belgilangan majburiyatlarini to'liq bajarishlarini buyuradi.

Xususan, bu masalalar O'zbekiston Respublikasi Bosh prokurorining 2017-yilning 24-noyabrida qabul qilingan "Murojaatlarni ko'rib chiqishda qonuniylikni ta'minlash borasidagi faoliyat samaradorligini oshirish to'g'risida"gi 165-sonli buyrug'ida o'z aksini topgan.

Bundan tashqari, ushbu buyruq bilan "Jismoniy va yuridik shaxslarning murojaatlarini ko'rib chiqish va ularning shaxsiy qabulini tashkil etish tartibi to'g'risida"gi yo'riqnoma ham tasdiqlangan bo'lib, unda Bosh prokuror o'ziga bo'ysunuvchi barcha prokurorlardan fuqarolardan tushgan shikoyat va arizalarni belgilangan muddatda ko'rib chiqib, zarur chora-tadbirlar ko'rishlari hamda o'z qarorlari to'g'risida arizachiga ma'lum qilishlari, asosiy e'tibor inson huquqlari, erkinliklari himoyasi, qonunchilik va huquq-tartibotni mustahkamlash, fuqaroning har bir murojaati o'z vaqtida uzil-kesil xolis, adolatli yechimini topishga qaratilishi shartligi mustahkamlab qo'yilgan.

Xulosalar

Muxtasar qilib aytganda, "Inson manfaatlari hamma narsadan ustun" degan tamoyil asosida, xalqimiz hayotini tubdan yaxshilash bo'yicha olib borilayotgan barcha sohadagi keng ko'lamli islohotlarni davom ettirish, fuqarolarning konstitutsiyaviy huquqlari hisoblangan murojaat huquqlarini ta'minlash, aholi farovonligini oshirish va uning ijtimoiy himoyasini kuchaytirish prokuratura organlarining asosiy vazifalaridan biri bo'lib qoladi. Prokuratura organlarini "xalq prokuraturasi"ga aylantirish shu vaqtgacha dunyoning biror-bir davlatida kuzatilmagan holat ekanligi, bunday ijobiy tajriba birinchi bo'lib O'zbekiston Respublikasida yuz berayotganligini alohida e'tirof etishimiz joiz.

REFERENCES

1. Berenzon A.D. Osnovnye napravleniya sovershenstvovaniya obshhego nadzora sovetskoy prokuratury. Diss. dokt. jurid. nauk [The main directions of improving the general supervision of the Soviet Prosecutor's office. Diss. doct. jurid. sciences]. Moscow, 1997, p. 24.
2. Madaliyev O.M. Prokuror nazorati. Olii o'quv yurtlari uchun darslik. Umumiy qism [Prosecutor's supervision. Textbook for universities. General part]. Tashkent, Ilm Ziyo Publ., 2012, p. 44.

3. Prokuror nazorati. Darslik. B.X. Po'latov, mas'ul muharrirlar T.A. Umarov, A.T. Allamuratov va boshq. [Prosecutor's supervision: Textbook. B.H. Pulatov, responsible editors T.A. Umarov, A.T. Allamuratov and others]. Tashkent, Uzbekistan Publ., 2009, pp. 147-148.
4. Prokuror nazorati. Darslik. Mualliflar jamoasi [Prosecutor's supervision. Textbook. A team of authors]. Tashkent, TSUL, 2019, p. 62.
5. Spiridonov B.M. Prokurorskiy nadzor za sobljudeniem zakonnosti v ispolnitel'no-trudovyyh uchrezhdeniyah [Prosecutor's supervision over the observance of legality in executive labor institutions]. Moscow, Publishing House of MSU, 1978, p. 127.
6. Melkumov V.G. Sovetskaya prokuratura i problemy obshhego nadzora [Soviet Prosecutor's office and problems of general supervision]. Dushanbe, Irfon, 1970. p. 112.
7. Brovin G.I. O prokurorsko-nadzornyyh pravootnosheniyah. Sovershenstvovanie prokurorskogo nadzora v SSSR [On prosecutor-supervisory legal relations. Improvement of prosecutorial supervision in the USSR]. Moscow, Nauka, 1973, p. 97.
8. Ibragimov Z.S. Mustaqillik va O'zbekiston Respublikasi prokuraturasi (istiqlol yillaridagi huquqiy maqomi rivojlanishining qiyosiy tahlili) [Prosecutor's Office of the Republic of Uzbekistan and the Republic of Uzbekistan (comparative analysis of the development of the legal status in the years of independence)]. Tashkent, Publisher, 2011, p. 135.
9. Beljakov P.A. Zashhita prokurorom prava grazhdan na obrashhenie v Gosudarstvennyye organy i organy mestnogo samoupravleniya. Dis. kand. jurid. nauk [Protection by the prosecutor of the right of citizens to appeal to State bodies and local self-government bodies. Dis. cand. jurid.]. Moscow, 2016, p. 121.
10. Litjagina O.N. Uchebno-metodicheskij kompleks dlja special'nosti Pravovedenie [Educational and methodological complex for the specialty of Jurisprudence]. Minsk, Minsk Innovation University, 2017, p. 47.
11. Pashtov D.R. Uchastie prokuratury v zakonotvorcheskoj dejatel'nosti zakonodatel'nyh (predstavitel'nyh) i ispolnitel'nyh organov sub#ektov Rossijskoj Federacii. Dis. kand. jurid. nauk [Participation of the Prosecutor's Office in the legislative activity of legislative (representative) and executive bodies of the subjects of the Russian Federation. Diss. cand. jurid.]. Moscow, 2014. p. 103.

UDC: 343.54(042)(575.1)
ORCID: 0000-0003-3970-2985

JINSIY JINOYATLARDA JABRLANUVCHI XULQ-ATVORINING O'RNI

Niyozova Salomat Saparovna,
Toshkent davlat yuridik universiteti
"Jinoyat huquqi, kriminologiya va
korrupsiyaga qarshi kurashish" kafedrasi
professori v.b., yuridik fanlar doktori
e-mail: salomat.niyozova@mail.ru

Annotatsiya. Mazkur maqolada jinsiy jinoyatlarda jabrlanuvchi xulq-atvorining o'rni haqida so'z yuritilib, tegishli taklif va tavsiyalar berilgan. Viktim xulq-atvori sabab bo'lgan nomusga tajovuz qilganlar bir necha guruhga ajratilgan: 1) jinoyat jabrlanuvchilarining mast holda bo'lganligi; 2) pala-partish tanishuvi, yengiltak, ba'zan erkak bilan muloqotda chechan bo'lgan ayollar. Bunday ayollar o'zlarining xatti-harakatlari bilan o'z nomusiga tajovuz qilinishiga moyillik bildirganligi; 3) noto'g'ri jinsiy tarbiya olgan shaxslar. Shuningdek, mazkur maqolada jabrlanuvchining jinoyatga ko'maklashadigan va ko'maklashmaydigan, ig'vogarona xulq-atvori ham tahlil etilib, uning oldini olishga doir fikrlar bildirilgan. Bundan tashqari, voyaga yetmaganlarga nisbatan oila a'zolari tomonidan jinsiy zo'ravonlik ishlatish, voyaga yetmaganlarning nazoratsizligi va jinoyatchiligi kabi salbiy oqibatlar haqida ham fikr yuritilgan bo'lib, o'tkazilgan tadqiqotlarga qaraganda, 28,7 % holatlarda jabrlanuvchilarning viktim xulqi jinoyat sodir etilishiga sabab bo'lgani, ya'ni nomusga tegish jinoyati bo'yicha 29 % holatlarda voyaga yetmagan jabrlanuvchilar o'zlarining yengiltak xulq-atvori bilan tavsiflangani, 45 % holatlarda esa ularga jamoatchilik tomonidan salbiy tavsif berilgani aytib o'tilgan. Maqolada voyaga yetmaganlar jinsiy daxlsizligi va erkinligiga qarshi qaratilgan tajovuzlarda jabrlanuvchining kriminologik tavsifini belgilovchi eng ko'p tarqalgan: voyaga yetmagan shaxsning tajovuzlar bilan birgalikda spirtli ichimliklar iste'mol qilishi; voyaga yetmaganlarning axloq normalariga zid xulqi; behayo kiyimlar (mini yubkalar va boshqalar); suhbatlarni jinsiy mavzularga aylantirishi kabi omillar misollar bilan tahlil etilgan.

Kalit so'zlar: jabrlanuvchi, voyaga yetmagan, aybdor, xulq-atvor, jinsiy jinoyatlar, viktimlik, subyekt, javobgarlik, jinoyat, ijtimoiy xavflilik.

РОЛЬ ВИКТИМНОГО ПОВЕДЕНИЯ ПРИ ПРЕСТУПЛЕНИЯХ НА СЕКСУАЛЬНОЙ ПОЧВЕ

Ниязова Саломат Сапаровна,
доктор юридических наук, и.о. профессора
кафедры "Уголовное право, криминология
и противодействие коррупции"
Ташкентского государственного юридического университета

Аннотация. В данной статье обсуждается роль поведения жертвы в преступлениях на сексуальной почве и приводятся соответствующие предложения и рекомендации. Жертвы изнасилования в зависимости от виктимного поведения можно автор делит на несколько групп: 1) потерпевшие в состоянии алкогольного опьянения; 2) женщины с кокетливым, беззаботным поведением, легко контактирующие с мужчинами (такие женщины своими действиями провоцируют изнасилование); 3) лица, подвергшиеся сексуальному насилию. Также в статье анализируется провокационное поведение потерпевшего, которое может способствовать или не способствовать совершению преступления, и приводятся доводы по его предотвращению. Кроме того, учитывались такие негативные последствия, как применение несовершеннолетними сексуального насилия в отношении членов семьи, правонарушения несовершеннолетних, делинквентность, то есть в 29 % случаев изнасилования несовершеннолетние жертвы характеризовались своим легкомысленным поведением, а в 45 % случаев – они были негативно охарактеризованы общественностью. В статье чаще

всего определяется криминологическая характеристика потерпевшего от посягательств на половую неприкосновенность и свободу несовершеннолетних: употребление несовершеннолетним алкоголя в сочетании с агрессией; незрелое поведение несовершеннолетних; соблазнительная одежда (мини-юбки и т. д.); такие факторы, как превращение разговоров в сексуальные темы, были проанализированы на примерах.

Ключевые слова: потерпевший, несовершеннолетний, виновный, поведение, половые преступления, потерпевший, субъект, ответственность, преступление, общественная опасность.

THE ROLE OF VICTIM BEHAVIOR IN SEXUAL ASSAULT

Niyozova Salomat Saparovna,

Acting Professor
of the Department of Criminal Law,
Criminology and Anti-Corruption of
Tashkent State University of Law,
Doctor of Law

Abstract. This article discusses the role of victims in sexual crimes and provides relevant suggestions and recommendations. In this article, the perpetrators of rape has been divided into several groups. These include 1) the fact that the victims of the crime were intoxicated; 2) street acquaintance, behaving light-heartedly in dates with men. The tendency of such women to be raped by their actions; 3) persons with improper sex education. The article also analyzes the victim's provocative behavior, which may or may not contribute to the crime, and provides feedback on how to prevent it. In addition, 29.7% of reported cases of sexual abuse of minors by family members, as well as negative consequences such as juvenile delinquency were reported as the leading cause of death in 28.7% of cases. In 29% of cases, juvenile victims were described as light-hearted, and in 45% of cases, they were negatively described by the community. In the article, the most common factors determining the criminological characteristics of the victim of sexual assault against minors are: the consumption of alcohol by the juvenile in conjunction with the rape; immoral behavior of a minor; immoral clothes (miniskirts and others); turning conversations into sex topics have also been analyzed with examples.

Keywords: Victim, juvenile, guilty, behavior, sexual offenses, victim, subject, responsibility, crime, social danger.

Respublikamizda jinoyatlar viktimligining oldini olishga doir o'ziga xos milliy tizim va normativ-huquqiy asoslar yaratilib, uni xalqaro standartlarga muvofiqlashtirishga ahamiyat berilganligi natijasida fuqarolarning turli huquqbuzarliklar va jinoyatlardan muhofaza qilish darajasi ortib bormoqda. Shu bilan birga, shaxsga qarshi zo'rlik ishlatib sodir etiladigan jinoyatlarning xavfli shakllari: qasddan odam o'ldirish, qasddan badanga og'ir shikast yetkazish, qiynash, nomusga tegish, odam o'g'irlash, odam savdosi kabi jinoyatlardan jabrlanishning oldini olish, ularga yetkazilgan ma'naviy, moddiy zararlarning qoplanishiga doir huquqiy mexanizmlarni yaratish va ushbu jinoyatlar viktimologik profilaktikasining samaradorligini oshirish, milliy qonun hujjatlarini takomillashtirish va qonunni qo'llash amaliyoti bilan bog'liq muammolarning yechimini topish kabi masalalar dolzarbligini yo'qotmagan.

Shu nuqtayi nazardan "jinoyat va jinoyat-protsessual qonunchiligini takomillashtirish va liberal-

lashtirish, alohida jinoiy qilmishlarni dekriminallashtirish, jinoiy jazolar va ularni ijro etish tartibini insonparvarlashtirish, jinoyatchilikka qarshi kurashish va huquqbuzarliklar viktimligining oldini olish borasidagi faoliyatni muvofiqlashtirish va uning samaradorligini oshirish" [1] sud-huquq sohasini rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlari qatorida belgilanib, bu sohani tadqiq etish, o'z navbatida, jinsiy jinoyatlar uchun jazo tayinlashda jabrlanuvchi xulq-atvorini e'tiborga olish va ushbu jinoyatlar viktimologik profilaktikasini takomillashtirish va uni tadqiq etishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Bizga ma'lumki, viktimologiya nuqtayi nazardan jinsiy zo'rlikka oid ishlar bo'yicha jabrlanuvchining aybi jabrlanuvchining g'ayriy xulq-atvori boshqa shaxs tomonidan unga zarar yetkazgan qilmishning sodir etilishi, jabrlanuvchiga zarar yetkazishining axloqsiz xulq-atvori natijasidagina mavjud bo'ladi. Shuningdek, jabrlanuvchiga yetkazilgan ziyon ham zarar yetkazuvchining harakat-

lari va jabrlanuvchining o'z harakatlari salbiy bog'lanishda bo'lgan hamda qasddan yoki ehtiyotsizlikdan sodir etilgan [2]. Agarda jabrlanuvchi o'z harakatlari natijasida unga zarar yetkazilishi mumkinligiga ko'zi yetishi mumkin bo'lmagan yoki lozim bo'lmagan bo'lsa, "jabrlanuvchining aybi" to'g'risidagi masala istisno etiladi. Shu sababli yosh bolalar yoki aqli norasolarga zarar yetkazilishiga shu shaxslarning harakatlari imkon bergan hollarda, "jabrlanuvchining aybi" to'g'risida so'z yuritish mumkin emas.

Subyektning jinoiy javobgarligi inson hayoti, sog'ligi va jinsiy zo'rlikda jabrlanuvchining "aybi" qanday ahamiyatga ega? Bu ayb o'z-o'ziga zararyetkazuvchining jinoiy javobgarligini istisno qiluvchi holat bo'lishi mumkinmi? Jabrlanuvchining "aybi" ijtimoiy xavf yetkazuvchi jinoiy javobgarlikda asosiy o'rin tutishi mumkin emas. Jinoyat tarkibi belgilari mavjud bo'lganda, aybdor, jabrlanuvchi "aybi" dan qat'i nazar jinoiy javobgarlikka tortilishi lozim.

Biroq jinoyat sodir etilguniga qadar jabrlanuvchi o'zini xavf ostiga qo'ygan, kissavurlikda ziyorak bo'lmagan, firibgarlikda ehtiyotsizlik qilganligi jinoyatchining aybiga mutlaqo ta'sir qilmaydi. Ya'ni uning aybi yuqorida ko'rsatilgan holatlardan ko'payib ham, kamayib ham qolmaydi. Biroq bu ayb umuman istisno etiladi, degani emas. To'g'rirog'i, jabrlanuvchilarning xulq-atvori jinoyat subyekti aybi bilan chambarchas bog'liq va unga ta'sir ko'rsatishi mumkin. Ya'ni bu xulq-atvor jinoyat subyekti aybining darajasini belgilashda ahamiyatga ega bo'lishi lozimki, bu jazo tayinlashda bevosita aks etishi kerak.

Jinsiy jinoyatlardan jabr ko'rgan shaxslar jabrlanuvchilarning o'ziga xos tipi hisoblanadi. Ularning aniq soni statistik ko'rsatkichlardan ancha ko'p. Bunda ayollar mutlaq ko'pchilikni tashkil etadi. Afsuski, bugungi kunda kriminologiya fanida alohida ijtimoiy tabaqalarning viktimligini aniqlash usulining ishlab chiqilganligiga (mazkur muammo favqulodda dolzarb ahamiyatga ega ekanligiga) qaramay, jinoyatlardan jabr ko'rgan shaxslarning salmog'i haqida to'g'ri va to'liq ma'lumotlarga ega emasmiz [3].

Buning asosiy sababi jinoyatlar tufayli jabr ko'rganlarni statistik hisobga olish va to'la tavsiflash uchun bazaning mavjud emasligidadir. Shunga qaramay, O'zbekistondagi shaxslarning viktimlik darajasi (koeffitsiyenti)ni rasmiy statis-

tika ma'lumotlari asosida aniqlash lozim. Masalan, jabrlanuvchiga nisbatan sodir etilgan jinoyatning turi va alohida mintaqalarga tatbiq etish natijasida aniqlashtirish mumkin. Mazkur jinoyat turining (ma'lumki, u mavsumiy xususiyatga ham ega) miqdor ko'rsatkichlaridagi tabiiy o'zgaruvchanlikdan kelib chiqib, bu borada go'yoki qo'lga kiritilgan ijobiy natijalar va statistik tendensiyalar haqida shoshib-pishib xulosa chiqariladi. Tabiiyki, yuqorida zikr etilgan holatda jinoyatlardan jabr ko'rganlarning real soni sodir etilgan jinoyatlar sonidan ancha ko'p bo'ladi. Vaholanki, mamlakat, viloyat, shahar yoki tuman miqyosida jinoyatlarining jabrlanuvchilariga nisbatan profilaktika choralari tashkil etish uchun jinoyatchilik oqibatlarining miqdor va sifat ko'rsatkichlarining aniqligi juda muhimdir [4], deb ta'kidlaydi Q.R. Abdurasulova.

Ko'p hollarda zo'rlikdan jabr ko'rgan ayol jabrlanuvchilarning viktim xulqi jinoyat sodir etishga asos qilib olingan. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatmoqdaki, jabrlanuvchi ayollarning 42,5 %i jinoyatchi bilan birgalikda spirtli ichimlik iste'mol qilib, buning natijasida qarshilik ko'rsata olmaganligi, qarshilik qilish imkoniyati bo'la turib, faqat 57,5 %i qarshilik ko'rsatganligi aniqlangan.

Tadqiqot natijalaridan kelib chiqib, jabrlanuvchilarning viktim xulq-atvori sababli nomusga tajovuz qilganlarni bir necha guruhga ajratish mumkin. Jumladan: 1) jinoyat jabrlanuvchilarining mast holda bo'lganligi; 2) pala-partish tanishuvi, yengiltak, ba'zan erkak bilan muloqotda chechan bo'lgan ayollar. Bunday ayollar o'z xatti-harakatlari bilan o'z nomusiga tajovuz qilinishiga moyillik bildirganligi; 3) noto'g'ri jinsiy tarbiya olganlar. Ular shahvoniy shilqimlik qilinganda, o'zini qanday tutishni biladi, ammo nomusiga tajovuz qilayotgan shaxsdan o'zini himoya qila olmaganligi; 4) erkaklarning e'tiborini noto'g'ri tushunadigan, shahvoniy xatti-harakatli jinoyat yuz berishi mumkinligini o'ylamagan jabrlangan ayollar.

A.V. Baskov o'z tadqiqot ishida jamoat joylarida zo'rlik ishlatib sodir etiladigan jinoyatlarda jabrlanuvchilarning shaxsini o'rganib chiqqan hamda ular bilan viktimologik profilaktika olib borish uchun kerakli chora-tadbirlar belgilash maqsadida jabrlanuvchilarni quyidagi guruhlarga ajratgan: yengil fikrlovchi va axloqsiz va ijobiy shaxslar [5]. F.X. Xatkova esa o'z tadqiqotida axloqning ijobiy yoki salbiyligi jinoyatlar viktimligini

kamaytirmasligi, bunday holat bilan ayollarning jinoyatlardan jabrlanish darajasi yuqori bo'lishi [6]ni ta'kidlaydi.

Jinsiy jinoyatlar tahlili kriminogen vaziyatda jabrlanuvchilarning xulq-atvori (o'zini tutishi) xilma-xil bo'lganligidan dalolat beradi [7]. Bu xilma-xillik turli asoslar bo'yicha toifalarga bo'linishi mumkin. Fikrimizcha, kriminologik jihatdan jabrlanuvchilarning xulq-atvorini jinoiy xatti-harakat mexanizmida tutgan o'rniga qarab tur-larga bo'lish ko'proq ahamiyatlidir. Shu mexanizm-dan kelib chiqqan holda, jabrlanuvchilarning xulq-atvorini ikki guruhga, ya'ni jinoyat sodir etilishiga ko'maklashadigan va ko'maklashmaydigan xulq-atvorga ajratish mumkin.

Ba'zi mualliflar yuqorida aytib o'tilgan jabrlanuvchilarning xulq-atvori bilan bir qator-da, mustaqil guruh sifatida jabrlanuvchining qo'zg'atuvchi (turtki bo'luvchi) xulqini ham ko'rsatadi. Bunda qo'zg'atuvchi harakat deganda, jabrlanuvchining jinoyat sodir etilishining sabab-laridan biri sifatida obyektiv ravishda namoyon bo'luvchi xulqi (haqorat qilishlar, janjal ko'tarish-lar, kamsitishlar, xiyonatlar) tushuniladi. Ko'mak-lashish deganda esa jinoyat sodir etilishiga yor-dam beradigan vaziyatni vujudga keltirish ang-lashiladi [8].

Fikrimizcha, quyidagi nuqtayi nazar to'g'riroq ko'rinadi: vaziyatning tazyiqi qanchalik kuch-li bo'lmasin, tashqi holatlarning o'zi (jumladan, jabrlanuvchining xulq-atvori) jinoyatning sodir etilishini keltirib chiqarmaydi, uning sababi bo'la ol-maydi. Muayyan ijtimoiy muhit bilan o'zaro bog'la-nishdagina namoyon bo'ladigan, shaxs ongida mavjud bo'lgan jinoiy xulq yuzaga chiqishini belgi-lovchi mohiyatga ega bo'ladi va ijtimoiy xususiyat-lar tizimini amalga oshirishga yordam beradi. Ya'ni jabrlanuvchining qo'zg'atuvchi xatti-harakatlari jinoyatni keltirib chiqarmaydi, uning sodir etilishiga ko'maklashadi. Shu sababli ularni mustaqil guruh sifatida ajratmasdan, jinoyatga ko'makla-shadigan xulqning bir ko'rinishi, uning eng keskin shakli, deb hisoblash maqsadga muvofiqdir.

Jabrlanuvchining jinoyatga ko'maklashmay-digan xulq-atvori obyektiv ravishda kriminogen – viktimogen xususiyatga ega emas. Bu esa jinoiy xatti-harakatlarga turtki bo'lmaydi va jinoyat-ning sodir etilishiga ko'maklashadigan shart-sha-roitlarni vujudga keltirmaydi. Jabrlanuvchilarning 62 foizi zo'rlik ishlatib sodir etiladigan jinoyatlar-

da jinoyat sodir etilishiga u yoki bu tarzda ko'mak-lashgan, 38 foizida buning aksi bo'lgan. Ya'ni ularning harakatlarida aybdorda nojo'ya xulqning vujudga kelishiga ta'sir ko'rsatgan qandaydir omillar mavjud bo'lgan.

Jabrlanuvchilarning xulq-atvoridagi viktimlik-ning ko'rinishi turlicha bo'lishi mumkin. Ularning jinoyat sodir etilishiga ta'siri bevosita jinoyatdan avval yuzaga kelgan vaziyat yoki jinoyatchining shaxsi orqali, agar ular o'tmishida bunday holatni shakllantirishga ta'sir ko'rsatgan bo'lsa, namoyon bo'lishi mumkin. Kriminogen sabablarni baja-radigan vazifasiga qarab ikki guruhga ajratish lozim: 1) jinoyat sodir etilishi uchun kriminogen vaziyatni vujudga keltiruvchi xulq ko'rinishlari; 2) jinoyatchi shaxsida g'ayriaxloqiy xulq-atvorni shakllantiruvchi kriminogen ijtimoiy ruhiy xulq shakllari. Ikkinchi guruhga kiruvchi xulq-atvor-ga jabrlanuvchilarning jinoyatchi zo'ravonlik harakatlariga qarshilik ko'rsatmasligi misol bo'la oladi. Xulq-atvorning bu shakli oilaviy-maishiy jinoyatlar uchun odatiy bo'lib, u rashk tufayli so-dir etiladigan jinoyatlar uchun ham xosdir [9], deb ta'kidlaydi O.G'. Zokirova. Chunki ularning jismoniy qarshilik ko'rsatish imkoniyatlari chek-langani. Ya'ni jabrlanuvchining ko'pchiligi voyaga yetmaganlar, ayollar va o'z ahvoldagi shaxslardir.

Amaliyot materiallarining tahlili jabrlanuv-chilarning bemalol foydalanishi mumkin bo'lgan qarshilik ko'rsatish usullaridan ham foydalan-maganligini ko'rsatadi. Agar jabrlanuvchining xulq-atvori: 1) jabrlanuvchining harakatlari, fuqa-rolar nuqtayi nazarida salbiy xususiyatga ega bo'lgan bo'lsa; 2) ular bevosita jinoyatchiga qa-ratilgan bo'lsa; 3) jabrlanuvchi o'z xulq-atvorining aybdor shaxs uchun alamli, tahqiromuz ekanini anglagan, ammo aybdorga nisbatan shunday mu-nosabatni davom ettirgan bo'lsa, bunday xulq-at-vorni ig'vogarona, qo'zg'atuvchi xulq deb aytish mumkin.

Shuni alohida ta'kidlash joizki, jinoyat ishlarini o'rganish asosida jinoyatlardan jabrlanganlarning ig'vogarona xulq-atvorining qanchalik keng tarqal-ganligini aniqlash qiyin. Jabrlanganlar, odatda, o'z ko'rsatmalarida o'zlarini oqlashga harakat qiladi, ularning hech biri o'zi sodir etgan harakatlarning qasddan qilinganini tan olmaydi.

Jinsiy jinoyatlarni tergov qilish va sudda ko'rib chiqishda jabrlanuvchining jinoiy qilmishga sa-bab bo'lgan harakatlari xususiyatini aniqlashga

har doim ham yetarlicha e'tibor berilavermaydi. Vaholanki, bu sodir etilgan jinoyatning ijtimoiy xavflilik darajasini aniqlash uchun juda muhimdir. Aybdorning zo'rlik harakatining oldini olish yoki uni to'xtatish uchun jabrlanuvchi tomonidan hech qanday harakat qilinmasligi ham jinoyat sodir etishni yengillashtirishga sharoit yaratadi. Jinsiy jinoyatlar tahlili jabrlanuvchilar xulq-atvorining ko'rinishi va ularning aybdor bilan jinoyat sodir etilgunicha bo'lgan o'zaro munosabatlari xususiyati o'rtasida muayyan o'zaro bog'liqlik mavjudligini aniqlash imkonini beradi.

O'tkazilgan tadqiqot natijalariga ko'ra, jabrlanuvchi xulq-atvorining ko'rinishlari jinoyat sodir etishga undovchi va undamaydigan turlarga bo'linib, jinoyat sodir etishga undamaydigan xulq-atvorning 18 %i aybdor shaxsning kriminogen axloqiy-ruhiy shakllanish shart-sharoitlari, 52 %i shaxsning jinoiy niyatlari ro'yobga chiqarilishida yengillashtiruvchi vaziyatni vujudga keltirgan, 30 %i oxirini o'ylamasdan yengiltaklik qilgan.

Bu borada voyaga yetmagan jabrlanuvchilarning viktim xulqini o'rganadigan bo'lsak, ularni jinoyatdan jabrlanishining sabablarini tadqiq qilish va ushbu muammoni hal etishda voyaga yetmagan jabrlanuvchilar shaxsini chuqurroq o'rganib chiqish zaruratini vujudga keltiradi. Voyaga yetmagan o'smirlarning jabrlanuvchi bo'lib qolishi va xulqida jamiyatga xilof xususiyatlar shakllanishida ijtimoiy muhit va oilaning roli katta. Chunki aynan oila axloqiy shakllanishida asosiy joy hisoblanadi.

Bugungi kunda voyaga yetmaganlarning jinoiy yo'lni tanlashiga zo'ravonlik, jinoiy yo'l bilan boylik orttirish, ma'naviy buzqlikni targ'ib qiluvchi filmlar tomosha qilish, jinoyat olami vakillarining hayot tarziga taqlid qilish kabilar turtki bo'lmoqda [11].

AQSh Adliya statistika byurosi (The Bureau of Justice Statistics)ning ma'lumotiga ko'ra, zo'rlik ishlatib sodir etiladigan jinoyatlarning 12 yosh va undan katta yoshdagi voyaga yetmagan jabrlanuvchilari soni 2015-yilda 2,7 million, 2019-yil 3,3 milliondan ortgan [12].

Bundan tashqari, voyaga yetmaganlarning turli jinoyatlarda, jumladan, jinsiy jinoyatlarni sodir etishida ham oilaning axloqiy sifatleri o'z ta'sirini o'tkazadi. Bu borada voyaga yetmaganlarning jinsiy jinoyatlardagi viktimligi va uning yuzaga kelishida xulq-atvorni e'tiborga oladigan bo'lsak, o'tkazilgan tadqiqotlarga qaraganda, 28,7 %i ho-

latlarda jabrlanuvchilarning viktim xulqi jinoyat sodir etishga sabab bo'lgan. Nomusga tegish jinoyati bo'yicha 29 %i holatda voyaga yetmagan jabrlanuvchilar o'zlarining yengiltak xulq-atvori bilan tavsiflangan, 45 %i holatda esa ularga jamoatchilik tomonidan salbiy tavsif berilgan.

Bundan tashqari, ularga nisbatan jinsiy zo'ravonlik tarkibiga nomutanosib ravishda yoki o'rinsiz jinsiy aloqa va jinsiy aloqada bo'lmagan harakatlar, shuningdek rozi bo'lish yoki rad etishga qodir bo'lmagan kishiga nisbatan qilingan odam savdosi xatti-harakatlari ham kirgan. Hissiy yoki ruhiy zo'ravonlik, jirkanish, masxara qilish, qo'rqitish va kamsitish, rad etish va dushmanlik qilishning boshqa jismoniy bo'lmagan shakllari ham ushbu turlarga kiradi [12].

Voyaga yetmaganlar jinsiy daxlsizligi va erkinligiga qarshi qaratilgan tajovuzlarda jabrlanuvchining kriminologik tavsifini belgilovchi eng ko'p tarqalgan omillar sifatida quyidagilarni ko'rsatish mumkin: voyaga yetmagan shaxsning tajovuzlar bilan birgalikda spirtli ichimliklar iste'mol qilishi; voyaga yetmaganlarning axloq normalariga zid xulqi; behayo kiyimlar (mini yubkalar va boshqalar); suhbatlarni jinsiy mavzularga aylantirish kabi [13], deb ta'kidlaydi Q.Payzullayev. O'rganilgan jinoyat ishi materiallari natijalariga ko'ra, voyaga yetmagan jabrlanuvchilarning 28 %i sigareta chekkan, 34 %i spirtli ichimlik ichgan, 18 %i esa giyohvandlik vositalari iste'mol qilgan, 20 % jabrlanuvchining badanida turli rasmlar aks ettirilgan. Shuningdek, ushbu turdagi jinoyatlarning 55 % holatida jabrlanuvchi mastlik holatida bo'lgan, 30 % holatida jabrlanuvchi ayblanuvchi bilan birga spirtli ichimlik iste'mol qilgan.

Kriminogen vaziyatning yuzaga keltirayotgan viktim xulq-atvorni olimlar 3 guruhga bo'lib o'rgangan: 1. Jinoyat sodir qilishga ig'vo qiluvchi (mayl uyg'otuvchi) xulq-atvor. Bunday holatda jabrlanuvchi o'z xulq-atvori bilan unchalik tanish bo'lmagan yoki umuman tanish bo'lmagan shaxslarni begona joylarda (aybdorning uyida yoki boshqa joylarda) jinsiy aloqa qilishga undovchi xatti-harakatlarni amalga oshiradi. Bunday xulq-dagi jabrlanuvchilar jinsiy jinoyat jabrlanuvchilari-ning 10–15 %ini (nemis olimlarining tadqiqotlari bo'yicha 1/3 qismini) tashkil etadi. 2. Ig'vogarona (provakatsion) bo'lmasa-da, jinsiy aloqaga kirishishga obyektiv imkoniyat yaratib beruvchi xulq-atvorga ega bo'lgan. Masalan, ayol jinsidagi shaxs-

ning kechki paytda hech kim bo'lmagan hamda tajovuz sodir bo'lish xavfi bo'lgan joylarda yakka o'zi yurishi kabi. Bunday xulq-atvor jabrlanuvchilarning 35–40 %ini tashkil etadi. 3. Neytral xulq-atvor. Ya'ni shaxs o'z xulq-atvori orqali jinoyat jabrlanuvchisiga aylanishini tushunib yetmagan holda unga shart-sharoit yaratib beradi. Bunday xulq-atvordagi shaxslar toifasiga, birinchi navbatda, yosh bolalar va keksalar kirib, ular jabrlanuvchilarning 45–60 %ini tashkil etadi [14].

Tadqiqot natijalariga ko'ra, voyaga yetmaganlar hayoti, sog'lig'i, jinsiy daxlsizligi va erkinligiga qarshi qaratilgan tajovuzlarda jabrlanuvchilarning kriminogen tavsifini o'rganish ularni yosh doirasiga qarab tasniflashni taqozo etadi. Fikrimizcha, buni quyidagicha tasniflash o'rinlidir: 14 yoshgacha va 14 yoshdan 18 yoshgacha bo'lgan voyaga yetmagan jabrlanuvchilarning kriminologik tavsifi. Shubhasiz, 14 yoshga to'lmagan voyaga yetmagan jabrlanuvchilar 14–18 yoshgacha bo'lgan jabrlanuvchilarning kriminogenligidan farq qiladi.

Birinchi guruhga kiruvchi voyaga yetmaganlar (yosh bolalar) yomon ish sodir bo'lganligini biladi, ammo bu haqda tushunarli qilib aytib bera olmasligi mumkin. Jabrlanuvchilar maktab yoshiga yetgan bolalar bo'lgan taqdirda esa ular ko'pincha o'zlariga nisbatan sodir etilgan buzuk harakatlar haqida kattalarga aytishga uyaladi. 12–14 yoshdagi bolalar ularga nisbatan sodir etilgan jinsiy xarakterdagi xatti-harakatlar jismoniy va ma'naviy (axloqiy) pokizaligini bulg'ash ekanini bilishmaydi. Bu borada E.B. Melnikova [15] hozirgi kundagi bolalar va o'smirlar shaxsining genetik, demografik va individual ruhiy sifatleri birlamchi tarzda ularning ma'lum shart-sharoitga bog'liq holda o'zgarishiga olib kelishini to'g'ri ta'kidlab o'tgan.

Ikkinchi guruhdagilar, ya'ni 14–18 yoshgacha bo'lgan voyaga yetmaganlar esa ba'zan o'zlari fahsh yo'lga o'tishga moyillik ko'rsatadi. Chunki bu ularda uyg'ongan jinsiy qiziqishni qondiradi. Ushbu guruh jabrlanuvchilarni 14 yoshdan 16 yoshgacha bo'lgan hamda 16 yoshdan 18 yoshgacha bo'lgan jabrlanuvchilarga bo'lib o'rganish mumkin. Jabrlanganlarni bunday toifalarga bo'lishimizga sabab voyaga yetmaganlar jinsiy daxlsizligiga tajovuz qiluvchi jinoyatlarning 16 yoshga to'lmagan shaxslarga nisbatan ko'proq sodir etilayotganligidir.

Jinsiy daxlsizligi (yoki erkinligi)ga jinsiy aloqa bilan tajovuz qilinganda, voyaga yetmagan shaxs dahshatga tushishi, o'zini yo'qotib qo'yishi kabi holatlar kuzatiladi. Nomusiga tajovuz qilingan voyaga yetmagan qizlarda zo'rlanganidan keyin uzoq vaqtgacha qo'rquv, asabiylik, atrofdagilarga ishonmaslik, o'ziga hurmatsizlik, ruhiy buzilish va emotsional qiyinchiliklar [16], ba'zan o'z joniga qasd qilish hollari ham yuz berishi mumkin. Yana bir jihati borki, bunda jabrlanuvchilarning aksariyat qismida aybdorlik hissi saqlanib qolaveradi va keyinchalik jinsiy hayot sohasida muammolarni yuzaga keltiradi.

Fikrimizcha, voyaga yetmagan jabrlanuvchi shaxsining viktimligini tavsiflovchi xususiyatlar qatoriga uning qo'rqqanligi, irodasizligidan tashqari, o'z o'rtoqlari orasida obro'sini yo'qotishdan qo'rqish holatlarini ham kiritishimiz mumkin. Q.P. Payzullayev jinoyatning ijtimoiy xavfliligidan kelib chiqib, voyaga yetmaganlarning jinsiy jinoyatlardan jabrlanishining salbiy jihatlarini quyidagicha izohlaydi: 1) jinoyat jabrlanuvchilarining hayotiy tajribasi yetarli emasligi, ishonuvchanligi, soddaligi tufayli ular jinoyat qonunining maxsus muhofazasiga muhtoj shaxslar hisoblanishi; 2) aksariyat hollarda bu turdagi jinoyatlarning oldini olish choralarini samarali amalga oshirishga imkoniyat bo'lmaydi. Shuningdek, ularni fosh qilish boshqa jinoyatlarga nisbatan qiyinroq kechadi. Chunki bunday jinoyatlar xavfli munosabatlar bilan bog'liq bo'lib, deyarli barcha holatlarda guvohlarsiz sodir etilishi; 3) bunday jinoyatlarning latentlik darajasi boshqa jinoyatlarga nisbatan yuqoriroq bo'lib, jinoyatlarning latentligi, avvalambor, jabrlanuvchining atrofdagilarning salbiy bahosidan qo'rqishiga olib kelishi; 4) ushbu turdagi jinoyatlar va jinoyatdan jabrlanish, asosan, ijtimoiy muhitga bog'liq bo'lib, ularning oldini olish, rivojlanganlik darajasidan qat'i nazar barcha davlatlar uchun jiddiy muammo hisoblanadi [17].

Yuqoridagi fikrlarga qo'shimcha qilib, shaxsning kriminogen xususiyatlari va xatti-harakatlari yuz bergan tajovuzni hech kimga sezdirmaslikka urinishi, uning boshqalar oldida sharmanda bo'lishi, obro'sizlanib qolishi kabi oqibatlardan cho'chishi kabilarni aytish mumkin. Bu borada sud amaliyotidan misol keltiradigan bo'lsak, aybdor O. 2016-yilning o'rtalaridan 2017-yilning oxirlarigacha davomli tarzda o'zining 14 yoshli G. ismli qizining nomusiga tegib, jinsiy ehtiyojini

zo'rlik ishlatib g'ayritabiiy usulda qondirib kelgan. Qizning onasi buni sezib, huquqni muhofaza qiluvchi organlarga xabar bergandan keyingina uning jinoyati fosh bo'lgan [18]. Ungacha qiz otasining xatti-harakati haqida hech kimga aytmagan.

Mazkur turdagi jinoyatning jabrlanuvchisi hisoblangan voyaga yetmaganlarning kriminologik xususiyatlaridan biri shunday izohlanadiki, ular bu haqda nafaqat o'z ota-onalari yoki boshqa yoshi katta yaqinlariga aytmaydi, balki iloji boricha bu munosabatlarni sir tutishga harakat qiladi.

Nomusiga tajovuz qilingan jabrlanuvchilarning aksariyati o'ta o'zgaruvchan, ta'sirga beriluvchan, tasodifiy aloqa qilishga moyil qizlardir [19]. Jabrlanuvchilarni bunday toifalarga bo'lib o'rganishni to'g'ri deb baholaymiz, chunki bunda ularning shaxsiy xarakteridagi xususiyatlar ham hisobga olinadi [20].

Shuni alohida ta'kidlash lozimki, Gollandiya [21], Shvetsiya [22], Daniya [23] kabi davlatlar Jinoyat kodeksi bo'yicha jinoyat jabrlanuvchisi ham ayol, ham erkak jinsidagi shaxslar hisoblangan. Xitoy Xalq Respublikasi [24], Estoniya [25], Latviya [26] va AQSh [27] davlatlarining jinoyat qonunida esa bunday jinoyat jabrlanuvchisi faqat ayol jinsidagi shaxs bo'lishi belgilangan. Erkak jinsidagi shaxsning erkiga xilof tarzda zo'rlik ishlatib, qo'rqitib yoki o'zirligidan foydalanib jinsiy aloqa qilish jinoyati sud amaliyotida deyarli uchramasa ham, qonun bunday holatni inkor qilmaydi.

Voyaga yetmagan shaxslarning nomusiga tegish uchun javobgarlik normalarini belgilovchi moddalar dispozitsiyasini aniqlashda qonun chiqaruvchi tomonidan himoyaga olingan shaxslarning yoshi 18 va 14 yosh qilib belgilandi. Bu bilan voyaga yetmagan va kichik yoshdagilarning nomusiga tegishatamalaribilan bog'liq muammolar bartaraf qilinadi [28]. Ammo voyaga yetmaganlar jinsiy daxlsizligi bilan bog'liq jinoyat jabrlanuvchilarini o'rganishda yetkazilgan jismoniy va ma'naviy zararni qoplashda bir qancha muammolar vujudga kelmoqda.

Bundan tashqari, jinsiy jinoyatlarda jabrlanuvchi erkak jinsidagi shaxs bo'lishi ham mumkin. Sud amaliyotida erkak jinsdagi shaxsni ham jinsiy xarakterdagi harakatlarga majbur qilish uchra-

moqda. Shulardan kelib chiqib, JKning 121-moddasi nomini "Shaxsni jinsiy xarakterdagi harakatlarga majbur qilish" va birinchi qism dispozitsiyasini **"Shaxsni jinsiy xarakterdagi harakatlarga majbur qilish"** va birinchi qism dispozitsiyasini **"Shaxsni yoki uning yaqin kishilariga zo'rlik ishlatish, mulkka shikast yetkazish yoki uni nobud qilish yoxud shaxs uchun sir saqlanishi lozim bo'lgan ma'lumotlarni oshkor qilish bilan qo'rqitib yoxud shaxsning xizmat, moddiy yoki boshqa jihatlardan qaramligidan foydalangan holda, jinsiy aloqa qilish yoki shunga o'xshash jinsiy xarakterdagi harakatlarni sodir etishga majbur etishi"**, deb berish taklif etiladi.

Bunday taklif berishdan maqsad Jinoyat kodeksida jabrlanuvchi yoki uning yaqin kishilariga zo'rlik ishlatish, mulkka shikast yetkazish yoki uni nobud qilish yoxud jabrlanuvchi uchun sir saqlanishi lozim bo'lgan ma'lumotlarni oshkor qilish bilan qo'rqitib jinsiy aloqada bo'lganlik uchun javobgarlik alohida belgilanmagan. Ayrim holatlarda bu holat JKning 118-moddasi (nomusga tegish)dagi "qo'rqitish" tushunchasi bilan chalkashlikka olib kelib, bunda jismoniy zo'rlik ishlatib qo'rqitish ko'proq e'tiborga olinadi. 121-moddadagi shaxsni jinsiy xarakterdagi harakatlarga majbur qilishda esa ruhiy zo'rlik ham nazarda tutiladi.

O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining 121-moddasini tahlil qilar ekanmiz, mazkur holatda qonun chiqaruvchi o'z himoyasiga faqat ayollarnigina olganligini ko'ramiz. Bu norma ayollarni majburiy jinsiy aloqadan himoya qiladi, lekin ularni axloqiy buzuvchi harakatlardan himoya qila olmaydi.

Mazkur norma mazmuni O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining normalariga ziddir. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 46-moddasida "xotin-qizlar va erkaklar teng huquqlidirlar" [29], deb e'tirof etiladi. Jinoyat kodeksi 121-moddasining mazmuni mamlakatimiz Asosiy qonunining mazkur moddasiga zid keladi. Shu holatlardan kelib chiqib, jamiyatda ayollar mavqeyini mustahkamlash maqsadida O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksi 121-moddasining birinchi qismiga o'zgartirish kiritilishi lozim, deb o'ylaymiz.

REFERENCES

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi PF-4947-son Farmoni [Decree of the President of the Republic of Uzbekistan No. PF-4947 of February 7, 2017 "On the Action Strategy for the further development of the Republic of Uzbekistan"]. O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami – Collection of Legislation of the Republic of Uzbekistan, 2017, no. 6, art. 70.
2. Taxirov F. Jinsiy jinoyatlarning oldini olish muammolari [Problems of prevention of sexual crimes]. Tashkent, TSUL, 2006, p. 163.
3. Kriminologiya. Slovar' [Criminology. Dictionary]. Saint Peterburg, Lan, 1999, p. 166.
4. Abdurasulova Q.R. Ayollar jinoyatchiligining jinoyat huquqiy va kriminologik muammolari. Monografiya [Criminal law and criminological problems of women's crime. Monograph]. Tashkent, TSUL, 2005, p. 35.
5. Baskov A.V. Viktimologicheskaya profilaktika koristno nasilstvennix prestupleniy, sovershaemix vobshestvennix mestax. Avtoref. dis. kand. yurid. nauk [Victimological prevention of selfishly violent crimes committed in public places. Abstract of the thesis. dis. Cand. jurid. sciences]. Moscow, 2010, p. 180.
6. Xatkova F.X. Viktimologicheskie aspekti jenskoj prestupnosti. Avtoref. dis. kand. yurid. nauk [Victimological aspects of female crime. Abstract of the thesis. dis. Cand. jurid. sciences]. Moscow, 2004, p. 186.
7. Rivman D.V. Kriminalnaya viktimologiya [Criminal victimology]. Saint Peterburg, Piter, 2002, p. 43.
8. Rivman D.V. Rol poterpevshix ot nasilstvennix prestupleniy, sovershennix v dosugovoy i proizvodstvennoy sferax [The Role of Victims of Violent Crimes in the Leisure and Work Spheres]. Kriminologicheskie i ugolovno-pravovye borbi s nasilstvennoy prestupnostyu – Criminological and criminal law combating violent crime, 1999, p. 48.
9. Zokirova O.G'. Rashk motivi bilan sodir etiladigan jinoyatlarga qarshi kurash muammolari [Problems of combating crimes committed with jealousy]. Tashkent, TSUL, 2004, p. 145.
10. Pulatova Sh. Voyaga yetmaganlarga nisbatan oilada zo'rlik ishlatib sodir etiladigan jinoyatlarning umumijtimoiy oldini olish. O'zbekistonda oila, onalik va bolalikni muhofaza qilishning konseptual masalalari [Social prevention of domestic violence against minors. Conceptual issues of family, motherhood and childhood protection in Uzbekistan]. Respublika ilmiy-amaliy konferensiya materiallari to'plami – Proceedings of the Republican scientific-practical conference. Tashkent, TSUL, 2016, p. 143.
11. Muxtorov J.S. Ichki ishlar idoralari profilaktika xizmatlari tomonidan jinoyatlarning oldini olishni ta'minlash. Yurid. fan. nomz. dis. [Ensuring crime prevention by law enforcement agencies. Yurid. fan. nomz. dis.]. Tashkent, 2009, p. 35.
12. Morgan R, Oudekerk B.A. BJS Statisticians. Criminal Victimization, 2018. Available at: <https://www.bjs.gov/index.cfm?ty=pbdetail&iid=6686/>.
13. Payzullaev Q.P. Voyaga yetmaganlarning jinsiy daxlsizligi va erkinligini muhofaza qilish muammolari (jinoyat-huquqiy, kriminologik jihatlar). Yurid. fan. nomz. ilm. darajasini olish uchun yozilgan diss. avtoref. [Problems of protection of sexual integrity and freedom of minors (criminal, criminological aspects). Yurid. fan. nomz. ilm. written diss to get the degree]. Tashkent, 2006, p. 22.
14. Stepanova O.Y. Polovie prestupleniya po UK 1996g (obshaya xarakteristika i problemi kvalifikatsii). Vipusknaya kvalifikatsionnaya rabota [Sexual crimes according to the Criminal Code of 1996 (general characteristics and problems of qualification). Final qualifying work]. Ryazan', Moskovskiy institut ekonomiki, menejmenta i prava – Moscow Institute of Economics, Management and Law, 2001, p. 33.
15. Melnikova E.B. Deti i podrostki – jertvi negativnix yavleniy [Children and adolescents are victims of negative phenomena]. Pravozaщitnik – Human rights defender, 2000, no. 1, pp. 95–97.
16. Child abuse and neglect: Biosocial dimensions. Ed by Gelles R.Y., Lancaster Y.B. N. Y.: de Gruyter, 1987. Moscow, 1992, p. 29.
17. Jetpisbaev B.A. Sotsialno-pravovie aspekti deviantnogo povedeniya nesovershennoletnix [Social and legal aspects of deviant behavior of minors]. Chelovek i pravo – Man and law, 2000, no. 4 (6), pp. 58–63.
18. Toshkent viloyati jinoyat ishlari bo'yicha sudining arxiv materiallaridan [From the archives of the Tashkent Regional Criminal Court]. Tashkent, 2018.
19. Alauxanov Y., Abdurasulova Q.R., Boyko A. Bezopasnost cheloveka i grajdantina: pravo i neobxodimost [Human and Citizen Safety: Right and Necessity]. Almati, Nur Press, 2012, p. 38.
20. Hakimov K. Questions of improving the individual articles of the criminal code in the process of further deepening of democratic reforms (criminal code 98, 106-articles). Yuridik fanlar ahborotnomasi – Bulletin of legal sciences, 2017, no. 2, pp. 118–121.

21. Ugolovnyj kodeks Gollandii. Zakonodatelstvo zarubejnix stran [Dutch Penal Code. Legislation of foreign countries]. Saint Peterburg, Legal Center Press, 2001, p. 355.
22. Ugolovniy kodeks Shvesii. Zakonodatelstvo zarubejnix stran [Swedish Penal Code. Legislation of foreign countries]. Saint Peterburg, Legal Center Press, 2001, pp.54–55.
23. Ugolovnyi kodeks Dani. Zakonodatelstvo zarubejnix stran [Danish Penal Code. Legislation of foreign countries]. Saint Peterburg, Legal Center Press, 2001, p. 174.
24. Ugolovniy kodeks Kitayskoy Narodnoy Respubliki. Zakonodatelstvo zarubejnix stran [Criminal Code of the People's Republic of China. Legislation of foreign countries]. Saint Peterburg, Legal Center Press, 2001, p. 161.
25. Ugolovniy kodeks Estonii. Zakonodatelstvo zarubejnix stran [Estonian Criminal Code. Legislation of foreign countries]. Saint Peterburg, Legal Center Press, 2001, pp. 113-114.
26. Ugolovniy kodeks Latvi. Zakonodatelstvo zarubejnix stran [Criminal Code of Latvia. Legislation of foreign countries]. Saint Peterburg, Legal Center Press, 2001. pp. 172-173.
27. Ugolovnoe pravo SShA: uspehi i problemi reformirovaniya [Us criminal law: successes and challenges of reform]. Saint Peterburg, Legal Center Press, 2007, pp. 353–360.
28. Hakimov K. Osobennosti yuridicheskoy konstruksii affekta (sostoyanie silnogo dushevnogo rasstroystva) kak oblegchayushego obstoyatelstva otvetstvennosti i nakazaniya [Features of the legal structure of affect (a state of severe mental disorder) as facilitating the circumstances of responsibility and punishment]. Review of law sciences, 2018, no. 4.
29. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi [Constitution of the Republic of Uzbekistan]. Tashkent, Adolat, 2021. Available at: <https://nrm.uz/>.
30. Yuridicheskaya jizn v Kitae. Otv. red. L.M.Gudoshnikov, per. s. kit. Axmetshin N.X., Vasilev I.V., Yegorov K.A. [Legal life in China. Resp. ed. L.M. Gudoshnikov, trans. With. whale. Akhmetshin N.S., Vasiliev I.V., Egorov K.A.]. Moscow, Legal literature, 1990, pp. 164-165.

UDC: 343.232.(042)(575.1)
ORCID: 0000-0001-8598-179X

IJTIMOY XAVFLI QILMISH SODIR ETGAN SHAXSNI USHLASHNING ZARUR CHORALARI CHEGARASIDAN CHETGA CHIQIB QASDDAN ODAM O'LDIRISHDA ZARAR YETKAZISH MASALASI

Hakimov Komil Baxtiyarovich,
Toshkent davlat yuridik universiteti
dotsenti
e-mail: hkb22@mail.ru

Annotatsiya. Mazkur maqolada ijtimoiy xavfli qilmish sodir etgan shaxsni ushlashning zarur choralari chegarasidan chetga chiqib qasddan odam o'ldirishda zarar yetkazish masalasi haqidagi fikrlar tahlil etilgan. Shuningdek, ijtimoiy xavfli qilmish sodir etgan shaxsni ushlashning zarur choralari chegarasidan chetga chiqib qasddan odam o'ldirish – sodir etilgan jinoyat xavflilik darajasiga yoki uni ushlash vaziyatiga ochiq-oydin nomutanosib ravishda odam o'ldirish hisoblanib, bunda shaxsga nisbatan yetkazilgan zararni aniqlash muhim ahamiyatga ega ekanligi asoslangan. Bundan tashqari, jinoyat huquqi nazariyasida ijtimoiy xavfli qilmishning oldini olish maqsadida zarar yetkazish asosi xususida mualliflarning fikrlari turlicha ekanligi, ya'ni olimlar jinoyat-huquqiy zarar yetkazishning asosi sifatida shaxs tomonidan ijtimoiy xavfli qilmish yoki jinoyat sodir etilganligi yoxud sodir etilishi mumkin deb hisoblashlarini tahlil etgan. Biroq tezkor topshiriqni bajarish vaqtida zarar yetkazish amaliyotda tegishli xodim tomonidan qanday ijtimoiy xavfli qilmish sodir etilganiga, u tomondan qanday darajada zararyetkazish mumkinligi masalasi muammoligicha qolib kelayotgani va bu, o'z navbatida, qonunda tezkor topshiriqni bajarish vaqtida ijtimoiy xavfli qilmish sodir etish yoki boshqacha zarar yetkazish chorasini qo'llash asosi va shartlariga oydinlik kiritishni talab etishi ham mazkur maqolada o'z ifodasini topgan.

Kalit so'zlari: ijtimoiy xavfli qilmish, shaxs, ushlash, zarur choralar, chegarasidan chetga chiqib, qasd, odam o'ldirish, zarar yetkazish, jinoyat.

ВОПРОС ПРИЧИНЕНИЯ ВРЕДА ПРИ УМЫШЛЕННОМ УБИЙСТВЕ ЛИЦА, СОВЕРШИВШЕГО ОБЩЕСТВЕННО ОПАСНОЕ ДЕЯНИЕ, КАК СЛЕДСТВИЕ ПРЕВЫШЕНИЯ НЕОБХОДИМЫХ МЕР ПО ЕГО ЗАДЕРЖАНИЮ

Хакимов Комил Бахтиярович,
доцент Ташкентского государственного
юридического университета

Аннотация. В статье проанализированы взгляды правоведов на вопрос причинения вреда при умышленном убийстве лица, совершившего общественно опасное деяние, как следствие превышения необходимых мер по его задержанию. Обосновано, что умышленное убийство лица, совершившего общественно опасное деяние, при превышении необходимых мер по задержанию является несоразмерным по степени общественной опасности совершенного преступления, поэтому обстоятельства его задержания и установление причиненного вреда лицу имеет важное значение. Кроме того, автор анализирует, что в теории уголовного права мнения авторов различны по поводу оснований причинения вреда в целях предотвращения общественно опасного деяния, то есть являются ли общественно опасные деяния или преступления, которые были совершены или могут быть совершены лицом, как основание для причинения вреда. Также в статье находит свое отражение вопрос о том, при каком общественно опасном деянии и вред какой степени может быть нанесен соответствующим сотрудником при выполнении оперативного задания, что остается на сегодняшний день актуальной проблемой и требует уточнения

в законодательстве. Существует необходимость уточнения оснований и условий причинения вреда при выполнении оперативного задания.

Ключевые слова: общественно опасное деяние, лицо, задержание, необходимые меры, превышение, умышленное убийство, причинение вреда, преступление.

THE ISSUE OF CAUSING HARM IN CASE OF PREMEDITATED MURDER, IN EXCESS OF THE NECESSARY MEASURES FOR THE DETENTION OF A PERSON WHO HAS COMMITTED A SOCIALLY DANGEROUS ACT

Khakimov Komil Bakhtiyarovich,
Associate Professor of Tashkent State
University of Law

Abstract. The article analyzes the views on the issue of causing harm in case of premeditated murder, in excess of the necessary measures for the detention of a person who has committed a socially dangerous act. It is also substantiated that premeditated murder, in excess of the necessary measures of detention of a person who has committed a socially dangerous act, is considered a murder clearly disproportionate to the degree of public danger of the crime committed or the circumstances of his detention and the establishment of harm caused to the person is of great importance. In addition, the author analyzes that in the theory of criminal law, the opinions of the authors are different on the grounds for causing harm in order to prevent a socially dangerous act, that is, scientists believe that the commission of a socially dangerous act or crime by a person may serve as a basis for causing criminal-legal harm. Also, this article reflects that the question of what socially dangerous act was committed by the relevant employee (a person hired by the special service), to what extent the harm can be caused by this person while performing an operational task remains a problem, and this, in turn, requires clarification in the law of the grounds and conditions for the commission of a socially dangerous act or other measures of causing harm in the performance of an operational task.

Keywords: socially dangerous act, person, detention, necessary measures, if exceeded, premeditated murder, causing harm, crime.

Bizga ma'lumki, qilmishning jinoyatligini istisno qiluvchi holatlarni aniq ajratish, ularning huquqiy ahamiyatini, qo'llash chegarasini aniqlash va jinoyat hamda jazo institutida qilmishning jinoyatligini istisno qiluvchi holatlarning huquqiy ahamiyatini o'rganish va ushbu holatlarning inson huquq va erkinliklari, jamiyat va davlat manfaatlarini himoya qilishda tutgan o'rnini aniqlash qonunchilikdagi dolzarb masalalardan biri hisoblanadi.

Ijtimoiy xavfli qilmish sodir etgan shaxsni ushlab chog'ida zarar yetkazish masalasiga to'xtalib o'tadigan bo'lsak, ijtimoiy xavfli qilmish sodir etgan shaxsni ushlab chiqarish zarur choralarini chegarasidan chetga chiqib qasddan odam o'ldirish – sodir etilgan jinoyat xavflilik darajasiga yoki uni ushlab chiqarish vaziyatiga ochiq-oydin nomutanosib ravishda odam o'ldirishdir.

Ushlab chiqarish asoslari jinoyat-protsessual ahamiyatga ega va ular JPK ning 221-moddasida bayon qilingan bo'lib, agar qilmish xavfli bo'lmasa, jinoyat sodir etgan shaxsga nisbatan qo'llanilgan oxirgi zaruratni qonuniy deb hisoblash mumkin

emas. Bunday holda qasddan odam o'ldirishni kvalifikatsiya qilishda yengillashtiruvchi holatlarsiz JK ning 97-moddasi bilan kvalifikatsiya qilinadi. Xuddi shunday qoida og'ir va o'ta og'ir jinoyat sodir etgan shaxs ushlab chiqarishga qarshilik ko'rsatmagan (yoki qarshilik ko'rsatishni to'xtatgan) va uni o'ldirish zaruriyati ushlab chiqarishdan kelib chiqmagan hollarda ham qo'llaniladi.

Shu norma asosan, ushlab chiqarish vositasi va usuliga, qilmishning hamda uni sodir etgan shaxsning xavflilik darajasiga, shuningdek ushlab chiqarishga mos kelmaydigan, ushlab chiqarish zarurati taqozo etmagan holda ushlab chiqarilgan shaxsga qasddan zarar yetkazish ushlab chiqarish chegarasidan chetga chiqish deb topiladi va unda yetkazilgan zarar masalasi muhim ahamiyatga ega.

Jinoyatchini ushlab chiqarish vaqtida unga zarar yetkazishni zaruriy mudofaadan ajratish masalasini nazariy jihatdan ishlab chiqarishga olimlar sharoitida kirishgan bo'lib, jinoyatchini unga zarar yetkazib ushlab chiqarishni mustaqil holat

sifatida ajratish zarurligiga birinchilardan bo'lib, bu borada I.I. Sluskiy e'tiborni qaratgan. U tajovuz tugallanganidan so'ng hujum qiluvchiga zarar yetkazishga zaruriy mudofaa qoidalariga muvofiq yondashish yaramaydi, chunki amalda xavf tug'dirmayotgan shaxsga zarar yetkazish, agar uni ushlash zaruriyati shuni taqozo etgan bo'lmasa, o'ch olishdan boshqa narsa emas, deb hisoblagan [1]. Ayni paytda, u jinoyatchini ushlash zaruriyati taqozosi bilan kuch ishlatish nafaqat xavfli emas, balki, aksincha, jamiyat uchun foydali hamdir, deb ta'kidlagan [2] va uning ushbu fikrlarini asosli deb hisoblaymiz.

A.B. Saxarov o'zining "Jinoyat qonuni. Nazariy modellash tirish tajribasi", deb nomlangan monografiyasida qilmishning jinoiyligini istisno qiladigan holatlar qatoriga jinoyatchini ushlashni ham kiritgan [3].

Ijtimoiy xavfli qilmish sodir qilgan shaxsni ushlash vaqtida unga zarar yetkazish ishning jinoiyligini istisno qiladigan holat sifatida 1994-yil 22-sentabrda qabul qilingan amaldagi Jinoyat kodeksida birinchi marta o'z ifodasini topdi. Ushbu norma Jinoyat kodeksning 39-moddasida aks etgan bo'lib, unga ko'ra, ijtimoiy xavfli qilmish sodir etgan shaxsni hokimiyat organlariga topshirish maqsadida ushlash vaqtida unga zarar yetkazish, agar uni ushlash uchun zarur bo'lgan choralarning chegarasidan chetga chiqilmagan bo'lsa, jinoyat deb topilmaydi.

Zarar yetkazishning muhim shartlaridan biri tezkor xodim tomonidan ijtimoiy xavfli qilmishning oldini olish hisoblanadi. Jinoyat-protsessual qonunda shaxsni jinoyat sodir etganlikda gumon qilib ushlash uchun asoslar belgilab o'tilgan [4]. Ammo ushbu qonunchilikda, tezkor xodim tomonidan topshiriq vaziyatida ushlash choralari ko'rishda ijtimoiy xavfli qilmish sodir etgan shaxs ushlanishdan bo'yin tovlaganida, uni ushlashning boshqa imkoniyati bo'lmaganda, ushlanuvchi shaxsga kuch ishlatish yoki zarar yetkazib ushlash chorasini qo'llash yuzasidan qoidalar belgilab berilmagan. Aksariyat xorijiy davlatlar jinoyat-protsessual qonunchiligida ijtimoiy xavfli qilmish sodir etgan shaxsni ushlash vaqtida zarar yetkazish chorasini ushlashning so'ngi chorasini sifatida qo'llanilishi belgilab berilganligi e'tiborga molikdir [5].

Hozirgi kunda tezkor topshiriq vaqtida zarar yetkazish huquqiga ega bo'lgan davlat

organi xodimlari va nazariyachi olimlar o'rtasida topshiriqni bajarish jarayonida qanday ijtimoiy xavfli qilmish sodir etilishining oldini olish uchun zarar yetkazish mumkinligi bahsli holat sifatida qaralib kelinmoqda. Shu o'rinda ta'kidlash kerakki, mamlakatimiz jinoyat qonunchiligida bu haqida umuman so'z yuritilmaydi. Shuningdek, qaysi ijtimoiy xavfli qilmishlar sodir etilishining oldini olish uchun zarar yetkazishga yo'l qo'yilmasligi xususida qoidalar qonunchilikda belgilanmagan. Biroq, bugungi kun amaliyoti hamda sud-huquq sohasida amalga oshirilayotgan islohotlar ushbu holatlarga aniqlik kiritishni talab etmoqda.

Ushbu masala xususida mualliflarning fikrlari ham mavjud. Jumladan, A.N. Popov tomonidan zarar yetkazish chorasini, "Faqatgina jinoiy javobgarlikka tortish mumkin bo'lgan qonunda belgilangan yoshga yetgan, aqli raso jismoniy shaxsga nisbatan qo'llash mumkin" [6], deya munosabat bildiradi. Nazarimizda, ushbu fikr biroz mulohazali. Sababi, ayrim holatlarda ijtimoiy xavfli qilmish aqli noraso shaxs tomonidan ham sodir etiladi [7]. Bu kabi holatlarda aqli noraso shaxsga nisbatan tibbiy yo'sindagi majburlov chorasini qo'llash zarurati yuzaga keladi [8]. Tezkor topshiriqni bajarish vaqtida ular tomonidan sodir etilishi mumkin bo'lgan ijtimoiy xavfli qilmishlarning o'z vaqtida oldini olish maqsadida zarurat bo'lganida, oxirgi chora sifatida zarar yetkazib ushlash mumkin.

B.V. Sidorov zarar yetkazish asoslari xususida to'xtalib, "Shaxs og'ir jinoyat sodir etganida, uning badaniga shikast yetkazib ushlashga yo'l qo'yilishi mumkin" [9], deb ta'kidlaydi. Muallifning bildirib o'tgan fikrlari ham biroz mulohazali. Sababi, tezkor vaziyatda sodir etilishi mumkin ijtimoiy xavfli qilmishning og'ir jinoyat ekanligini aniqlash uchun jinoyat tarkibining barcha tarkibiy elementlarini aniqlash talab etiladi. Amaliyotda ijtimoiy xavfli qilmish sodir etilishning oldini olishda har doim ham jinoyatchilar (jinoiy to'da) og'ir yoki o'ta og'ir jinoyat sodir etishini aniqlashning imkoni bo'lavermaydi.

Zarar yetkazish asosi yuzasidan V.S. Komissarov mushohada yuritib, "Uncha og'ir bo'lmagan jinoyatni sodir etgan shaxslarga kuch ishlatish harakatlari umumiy huquqqa ko'ra yo'l qo'yilmaydi. Zarar yetkazib ushlashning zaruriy asosi ijtimoiy xavfliligi og'ir yoki o'ta og'ir jinoyat sodir etganligidir" [10], deya ta'kidlaydi. Ammo, tezkor topshiriq chog'ida zarar yetkazish

amaliyotida uncha og'ir bo'lmagan jinoyatni sodir etgan holda zarar yetkazish zarurati yuzaga keladi.

Bu borada N.G. Kadnikovning fikricha, "Zarar yetkazish uchun asos zo'ravonlik va kuch ishlatadigan jinoyatlar (asosiy yoki qo'shimcha obyekti shaxsning jinsiy daxlsizligi, sog'lig'i, hayoti hisoblanadigan)ga nisbatan qo'llanilishi mumkin" [11]. Biroq, ushbu muallif ham tezkor topshiriqni bajarish vaqtida ijtimoiy xavfli qilmish shaklida zarar yetkazish mumkinligini e'tibordan chetda qoldiradi. I.S. Tishkevich esa "Alohida fuqarolarga, hokimiyat vakillariga va ichki ishlar idoralari xodimlariga nisbatan zo'ravonlik, jamoa tartibini buzish bilan bog'liq jinoyatlarni sodir etganda zarar yetkazish mumkinligini" keltirib o'tadi [12].

Biroq, amaliyotda ijtimoiy xavfli qilmishning oldini olish uchun sodir etilgan zarar yetkazish zarurati yuzaga kelishi nafaqat sodir etilgan qilmishning ijtimoiy xavfli qilmishga, balki tezkor xodim (shaxs)ning xulq-atvoriga, so'nggi chora sifatida boshqa harakatlar sodir etish imkoniyati bor-yo'qligiga ham ko'p jihatdan bog'liq bo'lib qolmoqda. Amaliyotda eng ko'p holatlarda qasddan odam o'ldirish [13], tinchlik va insoniyat xavsizligiga qarshi jinoyatlar [14], diniy ekstremizm [15], terrorizm [16], jinsiy zo'ravonlik [17], shaxsga qarshi jismoniy va ruhiy zo'ravonlik [18], o'g'rilik, talonchilik va bosqinchilik [19], ommaviy tartibsizliklar [20], kontrabanda va bojxona qoidalarini buzish bilan bog'liq jinoyatlarini sodir etishning oldini olishda uchraydi. Ularning ayrimlari maxfiy topshiriq vaqtida to'satdan yuzaga kelgan tarang vaziyat yoki maxfiylikni saqlab qolish uchun ijtimoiy xavfli zarar yetkazish zarurati bilan bog'liq.

Ijtimoiy xavfli qilmish shaklidagi zarar yetkazishning asosi xususida N.N. Tureskiy, "Zarar yetkazishga yo'l qo'yiladi qachonki, shaxs jinoyat sodir etish natijasida yoki sudning ayblov hukmi bo'lganda" [21], deb ta'kidlaydi. Nazarimizda, bu holat bir o'rganayotgan jinoiylikni istisno qilish holatiga to'g'ri kelmaydi, chunki ayrim ijtimoiy xavfli qilmishlarning oldini olish uchun zarar yetkazish zarurati yuzaga kelmaydi. Bu masala xususida A.B. Ivanov o'rinli ta'kidlaganidek, "Kuch ishlatish huquqi yuzaga kelishi, nafaqat jinoyat sodir etish fakti bilan, ijtimoiy xavflilikning mavjudligi va ochilmagan yoki jazoga tortilmagan jinoyatlar yuzasidan ham mavjud bo'lishi mumkin" [22]. Boshqacha aytganda, yetkazilgan zararni

asosli deb topish uchun, jinoyatchilarning aybi bo'yniga qo'yilib, sud hukmini chiqarishni kutish shart emas.

M.H. Rustamboyev quyidagi holatlar jinoyat sodir etgan shaxsni ushlash uchun asos bo'lishi mumkinligini ta'kidlaydi: "Ushlashni amalga oshirayotgan shaxs jinoyat sodir etilayotgan joyda voqea sodir etilayotganning ustidan chiqib qolishi yoki jinoyatni aniq kuzatishi; guvohlar yoki jabrlanuvchi shaxslar jinoyat sodir etgan shaxsni to'g'ridan to'g'ri ko'rsatishi; subyektning o'zida yo egnidagi kiyimida yoki uning turarjoyidagi yoxud unga tegishli buyumlarda yaqqol jinoyat izlarining yoki ashyoviy dalillarning topilishi; jinoyatchini qidirish to'g'risidagi qarorning mavjudligi; jinoyatchining qochib yurganligi bo'lishi mumkin" [23].

Shu bilan bir qatorda, zarar yetkazish mumkin bo'lmagan asoslar xususida o'rinli fikr bildiradi. Jumladan, "Shaxsni jinoyat bo'lmagan ma'muriy huquqbuzarlik, intizomiy qilmishni sodir etgani uchun ushlash mumkin emasligini qayd etish lozim" [24]. Analogiya tarzida aytish mumkinki, haqiqatdan ham tezkor topshiriqni bajarish vaqtida amaliyotda ma'muriy huquqbuzarlik sodir etgan shaxsga nisbatan yoki bunday huquqbuzarlikning oldini olish maqsadida zarar yetkazish choralari ko'rilishi talab etilmaydi.

Ushbu faktik ma'lumotlardan kuzatish mumkinki, ma'muriy huquqbuzarlik sodir etgan shaxs ushlash choralari ko'ruvchi shaxsga yoki boshqa fuqarolarga ijtimoiy xavfli tajovuzni keltirib chiqarmasa, unga nisbatan zarar yetkazib ushlash choralari ko'rishga yo'l qo'yilmaydi [25].

Yuqorida keltirilgan ma'lumotlardan aytish mumkinki, jinoyat huquqi nazariyasida ijtimoiy xavfli qilmishning oldini olish maqsadida zarar yetkazish asosi xususida mualliflarning fikrlari turlicha. Ya'ni olimlar jinoyat-huquqiy zarar yetkazishning asosi sifatida shaxs tomonidan ijtimoiy xavfli qilmish yoki jinoyat sodir etilganligi yoxud sodir etilishi mumkin deb hisoblaydilar [26]. Biroq tezkor topshiriqni bajarish vaqtida zarar yetkazish amaliyotda tegishli xodim (maxfiy xizmatga yollangan shaxs) tomonidan qanday ijtimoiy xavfli qilmish sodir etilganiga, u tomondan qanday darajada zarar yetkazish mumkinligi masalasi muammoligicha qolib kelmoqda. Bu esa, o'z navbatida, qonunda tezkor topshiriqni bajarish vaqtida ijtimoiy xavfli qilmish sodir etish

yoki boshqacha zarar yetkazish chorasini qo'llash asosi va shartlariga oydinlik kiritishni talab etadi.

Tergov va sud amaliyoti materiallarning tahlili shuni ko'rsatmoqdaki, zarar yetkazish choralari asosan huquqni muhofaza qiluvchi organ xodimlari va fuqarolar (xufiyalar) tomonidan shaxsning hayoti va sog'lig'iga, jamiyat va davlat manfaatlariga, jamoat tartibiga tajovuz qilish bilan bog'liq ijtimoiy xavfli qilmishlar shaklida qo'llanilgan. Aksincha, xo'jalik faoliyati sohasidagi jinoyatlar (JK Maxsus qismi 13-bob)ni fosh etish borasida zarar yetkazish choralari ko'rish uchun zarurat tug'ilgan.

Sababi ushbu sohadagi jinoyatlarni maxfiy ravishda fosh etishda tegishli tarang vaziyat yuzaga

kelmagan, jinoyatchi shaxslarning shaxsi aniq bo'lgan yoki ko'p vaziyatlarda davlat hokimiyati organi xodimlarining qo'lga tushishdan bo'yin tovlamagan yoki real qarshilik ko'rsatmagan.

Xulosa qiladigan bo'lsak, Jinoyat kodeksi 39-moddaning birinchi qismiga "*qochishining oldini olish*" va "*hibsga olish*" so'zlari kiritilsin va qo'yidagi tartibda bayon qilinishi lozim:

Ijtimoiy xavfli qilmish sodir etgan shaxsni hokimiyat organlariga topshirish va *qochishining oldini olish maqsadida* ushlash va *hibsga olish*, vaqtida unga zarar yetkazish, agar uni ushlash uchun zarur bo'lgan choralarning chegarasidan chetga chiqilmagan bo'lsa, jinoyat deb topilmaydi.

REFERENCES

1. Sluskiy I.I. *Obstoyatelstva, isklyuchayushiye ugovnuyu otvetsvennost* [Circumstances precluding criminal liability]. Moscow, 1956, p. 60.
2. Khakimov K. Affect (Strong Mental Excitement) as means of legal structure in a condition of relief and penalty. *Review of law sciences*, 2018, vol. 2, no. 4, p. 21.
3. *Ugolovniy zakon. Opit teoreticheskogo modelirovaniya*. Otv. red. V.N. Kudryavsev, S.G. Kelina [Criminal law. Theoretical modeling experience. Resp. ed. V.N. Kudryavsev, S.G. Kelina]. Moscow, 1987, pp. 128-129.
4. O'zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksi (2019-yil 1-oktabrgacha bo'lgan o'zgartish va qo'shimchalar bilan). Rasmiy nashr [Criminal Code of the Republic of Uzbekistan (as amended and supplemented until October 1, 2019). Official publication]. Tashkent, 2019, art. 39.
5. *Kurs ugolovnogo prava. Obshaya chast. Tom 1. Uchebnik dlya vuzov*. Pod red. V.S. Komissarov [Criminal Law Course. A common part. Vol. 1. Textbook for universities. Ed. V.S. Komissarov]. Moscow, 2002, p. 291.
6. Popov A.N. *Obstoyatelstva, isklyuchayushiye prestupnost deyaniya* [Circumstances precluding the criminality of an act]. Saint Petersburg, 1998, p. 28.
7. O'zbekiston Respublikasi Oliy Sudi Plenumining "Ruhii kasallikka chalingan shaxslarga nisbatan tibbiy yo'sindagi choralarni qo'llash bo'yicha sud amaliyoti to'g'risida"gi 2008-yil 12-noyabr 23-sonli qarori [Resolution of the Plenum of the Supreme Court of the Republic of Uzbekistan No. 23 of November 12, 2008]. Available at: <https://lex.uz/docs/1601125/>.
8. Fayzullayeva T.X. *Tibbiy yo'sindagi majburlov choralari ta'minlash muammolari*. Yurid. fan. nomz. dis. avtoref. [Problems of Enforcement of Medical Coercion]. Tashkent, 2009, p. 25.
9. Sidorov B.V. *Prichinenie vreda pri zaderjani prestupnika* [Causing harm in arresting a criminal]. *Sovetskaya yustitsiya – Soviet justice*, 1990, no. 3, pp. 10-13.
10. *Kurs ugolovnogo prava. Obshaya chast. Uchebnik dlya vuzov*. Pod red. V.S. Komissarov [Criminal Law Course. A common part. Vol. 1. Textbook for universities. Ed. V.S. Komissarov]. Moscow, 2002, p. 289.
11. Kadnikov N.G. *Obstoyatelstva, isklyuchayushiye prestupnost deyaniya. Uchebnoe posobie* [Circumstances precluding the criminality of the act. Tutorial]. Moscow, 1998, p. 24.
12. Tishkevich I.S. *Oborona i neobxodimost'* [Defense and necessity]. *Zakonnost' – Legality*, 1992, no. 4, pp. 28-31.
13. O'zbekiston Respublikasi Oliy Sudi Plenumining 2004-yil 24-sentabrdagi "Qasddan odam o'ldirishga oid ishlar bo'yicha sud amaliyoti i to'g'risida"gi 13-sonli qarori [Resolution of the Plenum of the Supreme Court of the Republic of Uzbekistan No. 13 of September 24, 2004 "On Judicial Practice in Cases of Intentional Murder"]. Available at: <https://lex.uz/docs/2892369/>.

14. Mirzayev A.A. Prestupleniya protiv Respubliki Uzbekistan. Ugolovno-pravovie i kriminologicheskie aspekti. Monografiya [Crimes against the Republic of Uzbekistan. Criminal and criminological aspects. Monograph]. Tashkent, 2007, p. 82.
15. Rajabova M.A. Diniy ekstremizm va terrorchilik: uning ildizi qayerda? Maqsadi nima? Unga qarshi qanday kurashish kerak? [Religious extremism and terrorism: where are its roots? What is the purpose? How to fight it?]. Tashkent, 2000, p. 143.
16. Tadjixanov B.U. Terrorizmning huquqiy tavsifi. O'quv qo'llanma [Legal description of terrorism. Study guide]. Tashkent, 2006, p. 61.
17. Toxirov F. Jinsiy jinoyatlarni kvalifikatsiya qilish asoslari [Fundamentals of qualifying sexual crimes]. Tashkent, 2006, p. 134.
18. Niyozova S.S. Prevention of Crime in the Family and the Role of Victimology in the Republic of Uzbekistan. International Journal of Advanced Science and Technology, 2020, vol. 29, no. 3, p. 3962.
19. Bakunov P. Bosqinchilik uchun javobgarlik. O'quv qo'llanma. Mas'ul muharrir M. Usmonaliyev [Liability for aggression. Study guide. Editor-in-Chief M. Usmonaliyev]. Tashkent, 2008, p. 49.
20. O'zbekiston Respublikasi Oliy Sudining "Respublika sudlari tomonidan ommoviy tartibsizliklar uchun javobgarlik to'g'risidagi qonunlarni qo'llash amaliyoti bilan bog'liq ayrim masalalar haqida"gi 1996-yil 20-dekabr 38-sonli qarori [Resolution of the Supreme Court of the Republic of Uzbekistan No. 38 of December 20, 1996 "On some issues related to the practice of application of the law on liability for mass riots by the courts of the Republic"]. Available at: <https://sud.uz/>.
21. Tureskiy N.N. Teoreticheskie problemi obstoyatelstv, isklyuchayushix prestupnost deyaniya, po ugovnomu zakonodatelstvu respubliki Kazaxstan. Avtoreferat dok. yur. nauk [Theoretical problems of the circumstances excluding the criminality of the act, according to the criminal legislation of the Republic of Kazakhstan. Abstract doc. legal entity sciences]. Saint Petersburg, 2005, p. 37.
22. Ivanov A.B. Institut prichineniya vreda pri zaderjanii litsa, sovershiv-shego prestuplenie. Avtoref. dis. kand. yurid. nauk [The institution of causing harm during the arrest of a person who has committed a crime]. Moscow, 1999, p. 13.
23. Rustamboyev M.X. O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksiga sharhlar. Umumiy qism [Comments on the Criminal Code of the Republic of Uzbekistan. General section]. Tashkent, 2006, pp. 36-37.
24. Rustamboyev M.X. O'zbekiston Respublikasi jinoyat huquqi kursi. Umumiy qism [Course of Criminal Law of the Republic of Uzbekistan. General section]. Tashkent, 2010, vol. 1, p. 366.
25. Khakimov K. Criminological Characteristic of the Crimecommitted in the Case of Affect and the Identity of the Perpetrator. Annals of the Romanian Society for Cell Biology, 2021, pp. 6980–6994. Available at: <https://www.annalsofscb.ro/index.php/journal/article/view/866/>.
26. Khakimov K. Affect (Strong Mental Excitement) as means of legal structure in a condition of relief and penalty. Review of law sciences, 2018, vol. 2, no. 4, p. 21.

UDC: 343(042)(575.1)
ORCID: 0000-0001-7099-2955

ХАРАКТЕРИСТИКА И АНАЛИЗ ПРИМЕНЯЕМЫХ К НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИМ РАЗЛИЧНЫХ ВИДОВ ОСВОБОЖДЕНИЯ ОТ УГОЛОВНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ И УГОЛОВНОГО НАКАЗАНИЯ ВО ФРАНЦИИ И ГЕРМАНИИ

Турабаева Зиёда Якубовна,
соискатель Ташкентского государственного
юридического университета
e-mail: saarlendesziyoda@mail.ru

Аннотация. В настоящее время проводимые реформы в уголовной сфере нашей страны требуют либерализации уголовных наказаний, поиска способов предотвращения новых преступлений и совершенствования законодательства посредством воспитательного воздействия на несовершеннолетних правонарушителей, а не наказания их. Международный опыт показывает, что расширение приговоров, не связанных с лишением свободы, и других правовых санкций в отношении несовершеннолетних является безотлагательным аспектом. Исходя из этого, в данной статье анализируются институты освобождения от уголовной ответственности и уголовного наказания лиц, совершивших преступление в несовершеннолетнем возрасте, на опыте Франции и Германии. Приводится сравнительно-правовой анализ уголовного законодательства Франции и Германии в этой области параллельно с национальным уголовным законодательством Республики Узбекистан, также проанализированы особенности назначения наказаний несовершеннолетнему. На основе международного опыта были внесены предложения по совершенствованию законодательства, касающегося института освобождения от ответственности и наказаний, в частности расширение видов наказаний, не связанных с лишением свободы, и других правовых мер во время и после пандемии, введение специальных принципов для несовершеннолетних в уголовном праве.

Ключевые слова: несовершеннолетний, воспитательные меры, принудительные меры, наказание, освобождение от ответственности.

FRANSIYA VA GERMANIYADA VOYAGA YETMAGANLARGA NISBATAN QO'LLANILADIGAN JINOIY JAVOBGARLIK VA JAZODAN OZOD QILISH TURLARINING TAVSIFI VA TAHLILI

To'rabayeva Ziyoda Yakubovna,
Toshkent davlat yuridik universiteti
mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya. Ayni vaqtda mamlakatimizda amalga oshirilayotgan jinoyat-huquqiy sohadagi islohotlar ham jinoiy jazolarni liberallashtirish, voyaga yetmagan jinoyat sodir etgan shaxslarga nisbatan jazolashdan ko'ra tarbiyaviy ta'sir o'tkazish orqali ularning yangi jinoyat sodir etishining oldini olish yo'llarini izlab topishni va qonunchilikni takomillashtirishni taqazo etmoqda, ularga nisbatan ozodlikdan mahrum qilish bilan bog'liq bo'lmagan jazolar va boshqa huquqiy ta'sir choralarini kengaytirish dolzarb xususiyatga ega ekanligi xalqaro tajribalardan ko'rinmoqda. Shundan kelib chiqib, ushbu maqolada voyaga yetmagan davrida jinoyat sodir etgan shaxslarni jinoiy javobgarlikdan va jinoiy jazodan ozod qilish institutlari Fransiya va Germaniya tajribasi asosida tahlil qilinadi. Fransiya va Germaniyaning ushbu sohadagi jinoyat qonunchiligining qiyosiy huquqiy tahlili berilgan bo'lib, unda O'zbekiston Respublikasining milliy jinoyat qonunchiligi bilan ushbu mamlakatlarning jinoyat qonunchiligidagi o'xshashlik va farqli jihatlar nazarda tutilgan hamda voyaga yetmagan shaxslarni jinoiy javobgarlikdan va jazodan

ozod qilish institutlarini takomillashtirish bo'yicha takliflar berilgan, ularga nisbatan qo'llaniladigan jazodan boshqa ta'sir choralari takomillashtirish bo'yicha xulosalar qilingan. Shuningdek, voyaga yetmagan shaxsga nisbatan jazo tayinlashning o'ziga xos jihatlari, xalqaro tajribadan kelib chiqqan holda javobgarlik va jazodan ozod qilish institutini takomillashtirish, xususan, pandemiya davrida va undan keyin ozodlikdan mahrum qilish bilan bog'liq bo'lmagan jazo va boshqa huquqiy choralari kengaytirish, voyaga yetmaganlarga nisbatan jazo tayinlashda alohida prinsiplarni joriy etish masalalari tahlil qilindi, jinoyat qonun hujjatlariga takliflar kiritildi.

Kalit so'zlar: voyaga yetmaganlar, tarbiyaviy ta'sir choralari, majburlov choralari, jazo, javobgarlikdan ozod qilish.

CHARACTERIZATION AND ANALYSIS OF THE DIFFERENT TYPES OF EXEMPTION FROM CRIMINAL LIABILITY AND CRIMINAL PUNISHMENT APPLICABLE TO MINORS IN FRANCE AND GERMANY

Turabaeva Ziyoda Yakubovna,
Independent Researcher
Tashkent State University of Law

Abstract. The institutions of exemption from criminal responsibility and criminal punishment for persons who have committed a crime as a minor, based on the experience of the Republic of France and Germany are analysed in this article. A comparative legal analysis of the criminal law of France and Germany in this area is given, which provides a parallel with the national criminal legislation of the Republic of Uzbekistan with the criminal laws of these countries and offers suggestions for improving the institutions of exemption from criminal liability and criminal punishment minors in the country. The specifics of sentencing minors, improving the institution of exemption from criminal responsibility and punishment based on international experience, in particular, expanding non-custodial punishments and other legal measures during and after a pandemic, introducing special principles for minors in the criminal code of Uzbekistan are also analyzed and on the basis of these, suggestions have been made for our legislation system.

Keywords: minor, educational measures, coercive measures, punishment, the release of responsibility.

Введение

Анализируя институт освобождения от уголовной ответственности и уголовного наказания в его сравнительно-правовом аспекте в законодательстве Франции и Германии, выявлено, что приведенное исследование позволяет оценить правовую обусловленность указанного института и учесть позитивный опыт иностранного нормативно-правового регулирования.

Совершенствование института освобождения от уголовной ответственности и уголовного наказания несовершеннолетних является целью данного исследования. В этой связи необходимо отметить, что оптимизация института освобождения от уголовной ответственности будет неполной без обращения к аналогичным нормам зарубежного законодательства с целью выявления потенциально пригодных для рецепции положений.

Материалы и методы

Анализ источников уголовного права зарубежных стран позволяет сделать вывод о широко, дифференцированном подходе законодателей к созданию поощрительных норм.

При исследовании использовались следующие методы: структурно-логический, сравнительно-правовой, статистический, описательный, системно-структурный, а также диалектический метод научного познания, сбор и анализ научного и практического материала.

Результаты исследования

Рассмотрение ряда источников уголовного права Франции свидетельствует, что институт освобождения от ответственности и наказания, уголовная ответственность несовершеннолетних регулируется Ордонансом "О правонарушениях несовершеннолетних" от 2 февраля 1945 г., который устанавливает, что в отношении несовершеннолетних правонарушителей основной упор делается на меры воспитательного характера, уголовное же наказание в отношении данных лиц рассматривается как исключительная мера и подлежит смягчению. Видами наказания, применяемыми к несовершеннолетним, являются: 1) установление поднадзорного режима; 2) принудительные общественные работы; 3) лишение свободы с отсрочкой исполнения приговора; 4) лишение свободы с отсрочкой исполнения

приговора и предоставлением испытательно-го срока; 5) тюремное заключение [1, с. 5-8].

В Уголовном кодексе Франции отсутствует норма о возрасте уголовной ответственности и особенностях наказания несовершеннолетних правонарушителей, хотя в нем и содержится положение о том, что в специальном нормативном акте определены условия, при которых лицам старше 13 лет может быть назначено наказание [2, с. 122-128]. Таким нормативным актом является Ордонанс о несовершеннолетних правонарушителях № 45-174 от 2 февраля 1945 г., устанавливающий специальный правовой режим ответственности несовершеннолетних, в основе которого лежит презумпция уголовной ответственности лиц, не достигших 18-летнего возраста.

Прежде всего, согласно ст. 8 Ордонанса, судья по делам несовершеннолетних принимает все возможные способы расследования для достижения истины и получения сведений о личности несовершеннолетнего, которые могли бы способствовать его перевоспитанию. Следовательно, с этой целью судья путем проведения общественного опроса собирает нужную информацию о материальной и нравственной ситуации в семье, характере и прошлом несовершеннолетнего, посещениях школы, его поведении в школе, условиях, в которых он жил и учился. Кроме того, судья может также вынести решение о медицинском либо медико-психологическом обследовании подростка, его помещении в приемный центр или в центр наблюдения. После того как сведения о несовершеннолетнем собраны, судья должен путем вынесения специального постановления либо объявить о прекращении дела, либо передать последнее в трибунал по делам несовершеннолетних или следственному судье. Возможность привлечения к уголовной ответственности и характер наказания зависят от возрастной группы несовершеннолетнего [3].

Стоит добавить, что в уголовном праве Франции признается существование трех возрастных групп. Первая группа объединяет несовершеннолетних лиц, не достигших 13-летнего возраста. Лицам указанной группы не может быть назначено наказание. При рассмотрении дела о правонарушении несовершенно-

летнего данной возрастной группы судья имеет право прекратить дело либо передать его в трибунал по делам несовершеннолетних или следственному судье. Вместе с тем судья вправе дать наставления или применить воспитательные меры (ст. 8 Ордонанса). Во вторую группу входят несовершеннолетние в возрасте от 13 до 16 лет. К ним также может быть применена презумпция уголовной неотвечтвенности с назначением какой-либо воспитательной меры, в соответствии со ст. 16 Ордонанса. Вместе с тем, учитывая более старший возраст лиц данной группы и наличие большей способности к пониманию значения своих действий, для них предусмотрена возможность отклонения презумпции уголовной неотвечтвенности. Несовершеннолетний, достигший 13-летнего возраста, может быть осужден к какому-нибудь наказанию, “если обстоятельства дела и личность правонарушителя этого требуют” (ст. 2 и 18 Ордонанса). Однако применение наказания к таким несовершеннолетним имеет определенные особенности [4]. Так, им не могут быть назначены вообще: запрещение пребывания на французской территории, лишение политических, гражданских и семейных прав, запрещение занимать публичную должность и ряд других. Не могут применяться и положения Уголовного кодекса Франции о периоде надежности. Кроме того, предусмотренные для взрослых наказания, в случае их назначения несовершеннолетним этой группы, назначаются только в сокращенном виде. Если законом предусмотрено пожизненное лишение свободы, несовершеннолетнему не может быть назначено лишение свободы на срок более 20 лет. Наказание в виде штрафа не назначается на сумму, превышающую половину размера штрафа, предусмотренного в санкции статьи. В третью группу входят несовершеннолетние в возрасте от 16 до 18 лет. Как и подростки второй группы, они могут воспользоваться презумпцией уголовной неотвечтвенности, а также могут быть признаны виновными и осуждены. Однако действие такого смягчающего обстоятельства, как несовершеннолетие, для лиц рассматриваемой группы факультативно. При совершении несовершеннолетними от 16 до 18 лет преступного деяния могут быть приняты следующие решения: 1)

несовершеннолетний освобождается от уголовной ответственности в силу презумпции уголовной неответственности, и ему назначается какая-либо мера перевоспитания; 2) несовершеннолетний привлекается к уголовной ответственности, но наказание, предусмотренное за совершение данного деяния, сокращается в силу действия такого смягчающего обстоятельства, как недостижение им возраста совершеннолетия; 3) несовершеннолетний привлекается к уголовной ответственности на общих основаниях, и ему назначается обычное наказание, предусмотренное статьей за совершение данного преступного деяния (ст. 20-2 и 20-3 Ордонанса) [5].

В Германии возраст уголовной ответственности составляет четырнадцать лет. Однако, как указывают Н.П. Мелешко и Е.Г. Тарло, в соответствии с Законом об общественной помощи 1961 г., лицам в возрасте от четырнадцати до шестнадцати лет уголовное наказание не назначается, а применяются меры воспитательного воздействия. Закон об отправлении правосудия по делам несовершеннолетних от 4 августа 1953 г. регулирует уголовную ответственность несовершеннолетних в возрасте от шестнадцати до восемнадцати лет, а также молодых взрослых в возрасте от восемнадцати до двадцати одного года, если правонарушение является типично молодежным, или по своему умственному или нравственному развитию лицо достигло возраста 16-18 лет [6].

Особенности уголовной ответственности несовершеннолетних в Германии регулируются специальным Законом “Об отправлении правосудия по делам несовершеннолетних” от 4 августа 1953 г. Особенностью данного законодательного акта является комплексный характер образующих его норм, включающих в себя уголовно-правовые, уголовно-исполнительные и уголовно-процессуальные предписания. Исходная посылка такого подхода в том, что несовершеннолетний преступник является не только субъектом уголовной ответственности, но и объектом воспитательного воздействия, которое должно быть реализовано в рамках применения уголовно-правовых предписаний [7]. Это в свою очередь означает, что личность несовершеннолетнего преступ-

ника занимает центральное положение в системе уголовно-правовых отношений, а законодательство в данной сфере ориентируется прежде всего на специально-превентивные цели.

В Законе “Об отправлении правосудия по делам несовершеннолетних” предусмотрена следующая система уголовно-правовых санкций в отношении несовершеннолетних правонарушителей:

- воспитательные меры (Erziehungsmassregeln);
- принудительные средства (Zuchtmittel);
- наказание, назначаемое несовершеннолетним (Jugendstrafe).

При этом система санкций сконструирована таким образом, что по общему правилу за совершение преступного деяния несовершеннолетнему назначаются воспитательные меры, а если этих мер оказывается недостаточно, применяются принудительные средства или наказание. Закрепление данного правила на законодательном уровне свидетельствует, что немецкое законодательство в большей степени ориентировано на меры не карательного, а воспитательного характера.

При анализе Уголовного законодательства Германии выделены четыре группы правовых последствий преступлений несовершеннолетних:

- 1) Massregeln der Besserung und Sicherung (дословно – меры восстановления и защиты), т. е. меры исправления и безопасности;
- 2) Erziehungsmassregeln (правила воспитания), т. е. воспитательные меры;
- 3) Zuchtmitteln (дисциплинарные меры), т. е. принудительные меры;
- 4) Freiheitsentzug, т. е. лишение свободы.

Меры исправления и безопасности отражены в Разделе 7 Закона “О судах по делам молодежи” от 1923 г. Указанный акт только называет эти меры, раскрываются же они в Уголовном кодексе Федеративной Республики Германия. В целом данные меры являются субсидиарными, т. е. применяются совместно с наказанием или воспитательными мерами. Меры исправления и безопасности не могут быть назначены, если они не соответствуют тяжести совершенного лицом деяний или степени их опасности, а также возможности совершения преступлений в будущем [8].

Выделяется следующие меры, применяемые к несовершеннолетним:

- а) помещение в психиатрическую клинику – psychiatrischen Krankenhaus;
- б) помещение в лечебное учреждение для принудительного лечения от алкоголизма или наркомании – Entziehungsanstalt;
- в) установление надзора за поведением – Führungsaufsicht;
- г) лишение права управлять автомобилем – Entziehung der Fahrerlaubnis;
- д) превентивное заключение – Sicherungsverwahrung vorbehalten.

Согласно главе 20 Уголовного кодекса Федеративной Республики Германия, суд выносит решение о помещении в психиатрическую больницу, если из совокупной оценки правонарушителя и его деяния следует, что вследствие его состояния от него можно ожидать серьезных противоправных деяний, и поэтому он представляет опасность для общества. Следовательно, помещение в психиатрическую лечебницу – это одна из тех мер, которые могут назначаться лицам с ограниченной вменяемостью либо полностью невменяемым вместо наказания [9].

В главе 64 Уголовного кодекса Федеративной Республики Германия закреплен порядок помещения в лечебное учреждение для принудительного лечения от алкоголизма или наркомании, которое назначается лицам, совершившим преступление в состоянии опьянения и имеющим зависимость [10].

Установление надзора возможно в качестве меры, назначаемой лицу, лишенному свободы на срок не менее шести месяцев, при условии, что есть опасность совершения повторных уголовно наказуемых деяний. Суть данной меры заключается в том, что суд назначает виновному на период испытательного срока куратора, который будет помогать осужденному и заботиться о нем. Куратор совместно со Службой надзора контролирует поведение осужденного и выполнение им предписаний (глава 68 Уголовного кодекса Федеративной Республики Германия).

В соответствии с главой 69 Уголовного кодекса ФРГ несовершеннолетнему может быть назначено лишение права управлять автомобилем за совершение противоправного дея-

ния, в связи с вождением автотранспортного средства или в результате нарушения обязанностей водителя автотранспортного средства. Причем указанная мера может быть назначена как субъектам уголовного права, так и ограниченно вменяемым или вовсе невменяемым [11].

Превентивное заключение применяется только в отношении несовершеннолетних, которые приговорены, по меньшей мере, к 7-летнему лишению свободы либо осуждены за серьезные уголовные преступления против жизни, физической или сексуальной неприкосновенности, либо от которых жертва понесла серьезный психический или физический ущерб, или подвергалась такой опасности (глава 66 УК ФРГ).

Следует обратить внимание на то, что уголовным законодательством ФРГ, наряду с уголовным наказанием, предусмотрено применение воспитательных мер. Воспитательные меры включают в себя две разновидности: указания (Weisungen, дословно – инструкции), которые регламентируются главой 10 Закона “О суде по делам молодежи”, и предписания оказать помощь в воспитании (Hilfe zur Erziehung, дословно – надзорная помощь), которые закреплены в главе 12 указанного нормативно-правового акта.

Первая разновидность воспитательных мер включает в себя девять указаний, т. е. обязанностей и запретов, которые регулируют образ жизни подростка и предназначены для поощрения и обеспечения его образования: 1) соблюдать предписания, касающиеся его места жительства; 2) проживать вместе со своей семьей или в социальном учреждении; 3) устроиться обучаться или на работу; 4) выполнять определенные рабочие функции; 5) поступить под попечение и наблюдение конкретного лица (помощника по уходу); 6) посещать курсы обучения навыкам социальной адаптации; 7) попытаться урегулировать конфликт с потерпевшим; 8) избегать контакта с определенными лицами или посещения общественных мест или мест развлечения; 9) посещать учебные курсы по изучению правил дорожного движения [12].

Необходимо отметить, что данный перечень является не исчерпывающим. Общий

срок действия указания составляет 2 года, кроме указаний поступить под попечение и наблюдение помощника по уходу, который назначается на срок до 1 года, и участия в курсах социальной адаптации – до 6 месяцев [13].

Как отмечалось ранее, предписания об оказании помощи применяются в соответствии с главой 12 Закона “О суде по делам молодежи”. Смысл предписаний заключается в назначении опекуна несовершеннолетнему или помещение в учреждение, которое обеспечит ему заботу и уход. При этом пребывание в таком учреждении может являться круглосуточным или только в ночное время.

Подросток, злостно не исполняющий указания, может быть подвергнут аресту до 4 недель, при условии, что ему ранее разъяснялись последствия злостного нарушения.

Следующей разновидностью мер для несовершеннолетних в законодательстве Германии являются принудительные меры. По своей правовой природе принудительные меры являются пограничными между уголовным наказанием и воспитательными мерами.

Принудительные меры урегулированы главой 15 Закона “О судах по делам молодежи”. Всего вышеуказанным актом предусмотрено четыре обязанности: 1) загладить, насколько это возможно, ущерб, причиненный в результате преступления; 2) извиниться лично перед потерпевшим; 3) выполнить определенную работу; 4) заплатить денежную сумму благотворительной организации [14].

Однако применение последней принудительной меры к несовершеннолетним запрещено УК ФРГ. Согласно главе 15 Закона “О судах по делам молодежи”, суд может назначить выплату денежной суммы, только если несовершеннолетний совершил незначительный проступок и имеет собственный доход. Вторым случаем назначения указанной обязанности является то, что несовершеннолетним получены доходы от преступления.

Нужно учитывать, что суд может впоследствии изменить обязанности или освободить несовершеннолетнего от соблюдения их полностью или частично, если это способствует целям надзора. Стоит отметить, что ответственность за нарушение принудительных

мер аналогична ответственности за нарушение мер воспитания [15].

Также по Закону “О судах по делам молодежи” суд может назначить арест. Данная мера назначается в исключительных случаях при недостаточности воспитательных или принудительных мер. Данный нормативно-правовой акт знает три разновидности ареста несовершеннолетнего: заключение в свободное время, краткосрочное или длительное. При этом арест, назначенный “в свободное время”, означает, что несовершеннолетний подвергается заключению только в свободное от работы и учебы время. Краткосрочный арест предполагает заключение на срок от 2 до 4 дней, а длительным считается применяемый на срок от 1 до 4 недель. Арест, как и меры исправления и защиты, может применяться subsidiarily, то есть вместе с уголовным наказанием, если наложение или исполнение наказания приостановлено на испытательный срок. В данном случае суд руководствуется тем, что арест способен заставить несовершеннолетнего задуматься о последствиях совершенного деяния, или данная мера необходима для того, чтобы вывести несовершеннолетнего из его окружения, оказывающего вредное воздействие [16].

Лишение свободы, являясь последней разновидностью последствий за преступления несовершеннолетних, регулируется главой 17 Закона “О судах по делам молодежи”. Судья назначает такое наказание, если в результате общественно опасных наклонностей, проявленных несовершеннолетним, надзорных или дисциплинарных мер было недостаточно для превентивных целей, а также в случае совершения им серьезного уголовного проступка. Минимальная продолжительность лишения свободы составляет шесть месяцев, а максимальная – пять лет. Если это деяние представляет собой серьезное уголовное преступление [17], за которое в общем уголовном праве предписывается максимальное наказание в виде лишения свободы более десяти лет, максимальная продолжительность лишения свободы для несовершеннолетнего составляет десять лет [18].

Изучая порядок освобождения от уголовной ответственности и уголовного наказания в Германии, можно сделать вывод, что этот

институт прошел долгий путь эволюции. При этом в Германии он регулируется не только Уголовным кодексом ФРГ, а специально существующим законом, исключающим уголовную ответственность несовершеннолетних.

Анализ результатов исследования

Анализируя уголовную ответственность несовершеннолетних в Германии, мы выявили, что условия назначения воспитательных мер в Германии и Узбекистане отличаются. Если исходить из смысла ст. 87 Уголовного кодекса Республики Узбекистан, то условием применения принудительных мер является совершение несовершеннолетним преступления определенной категории тяжести [19].

При назначении данных мер в Германии критерием выступает не тяжесть преступления, а потребность в воспитании и восприимчивость к нему. Условием применения указанных мер является способность несовершеннолетнего адекватно воспринимать назначенные меры, а также его потребность в воспитании, но никак не тяжесть совершенного преступления.

В Германии воспитательные меры назначаются не в соответствии с преступлением, а в соответствии с необходимостью несовершеннолетнего в воспитании. Целью же воспитательных мер является устранение недостатков в воспитании и формировании его личности, при этом в данных мерах отсутствует карательный характер. Закон акцентирует внимание правоприменителя именно на вос-

питании уважительного отношения несовершеннолетнего к охраняемым законом нормам и осознании противоправности совершенного деяния.

Таким образом, регулирование уголовной ответственности несовершеннолетних в Германии представляет собой четко законодательно определенную систему предписаний [20], направленных на обеспечение цели специальной превенции в рамках соответствующей сферы уголовно-правовых отношений. В связи с этим считаем целесообразным изучение немецкого законодательства и, возможно, включение отдельных положений в Уголовный кодекс Республики Узбекистан.

Выводы

Следует отметить, что традиции ювенальной юстиции в Германии и Франции формировались в процессе взаимодействия органов юстиции и социальных служб, чем в значительной мере объясняется социальная окрашенность действующих уголовно-правовых норм в рассматриваемой области.

Закон об отправлении правосудия по делам несовершеннолетних устанавливает, что применение уголовного права по делам несовершеннолетних должно, прежде всего, противодействовать новым преступлениям несовершеннолетних. Для достижения этой цели правовые последствия и процесс должны быть преимущественно сформулированы исходя из соображений воспитания.

REFERENCES

1. Abdurasulova Q. General description, causes and prevention of corruption crimes. ProAcademy, 2018, vol. 1, no. 4, pp. 5-8.
2. Uголовное zakonodatel'stvo zarubezhnyh stran (Anglii, SShA, Francii, Germanii, Japonii). Pod red. I.D. Kozochkina [Criminal legislation of foreign countries (England, USA, France, Germany, Japan). Ed. I. D. Kozochkina]. Moscow, 2009, p. 199.
3. Turabaeva Z. Osobennosti naznachenija nakazaniya nesovershennoletnim v period pandemii [Features of sentencing minors during a pandemic]. Review of law sciences, 2020, no. 2. Available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-naznacheniya-nakazaniya-nesovershennoletnim-v-period-pandemii/>.
4. Miruktamova F. Restorative model of juvenile justice as an alternative to criminal penalties: international standards and national legislation. TSUL Legal Report International electronic scientific journal, 2020, vol. 1, no. 1.

5. Zyrjanov V.N., Dolgoplov K.A. Sravnitel'no-pravovoe issledovanie naznachenija nakazaniya nesovershennoletnim v zarubezhnom ugolovnom zakonodatel'stve [Comparative legal study of sentencing minors in foreign criminal law]. Pravovaya kul'tura – Legal culture, 2013, no. 2 (15).
6. Malinovskij A.A. Ugolovnoe pravo zarubezhnyh gosudarstv [Criminal law of foreign states]. P. 57.
7. Turabaeva Z. Voprosy sovershenstvovaniya mehanizma obespecheniya ispolneniya zakonodatel'nyh aktov gosudarstvennymi organami upravleniya [Issues of improving the mechanism for ensuring the execution of legislative acts by state governing bodies]. Review of law sciences, 2018, no. 3.
8. Rahmonova M. Problemy pravoprimeritel'noj praktiki zashhity prav na tovarnye znaki i vozmozhnye puti ih razresheniya [Problems of law enforcement practice of protection of rights to trademarks and possible ways to resolve them]. Review of law sciences, 2020, vol. 2, no. Special issue.
9. Miruktamova F. Formation of an international legal concept of access to justice for minors. Review of law sciences, 2020, vol. 4, no. 1, p. 28.
10. Abdurasulova Q.R. Ayollar jinoyatchiligining jinoyat huquqiy va kriminologik muammolari. Yurid. fan. dok. dis. [Criminal law and criminological problems of women's crime]. 2006.
11. Miruktamova F. The concept and essence of juvenile law. ProAcademy, 2018, vol. 1, no. 1, pp. 75-79.
12. Turabaeva Z.Y. Prevention and Prophylaxis of Youth Delinquency and Peculiarities of Appointing Punishment to Minors during a Pandemic. Psychology and Education Journal, 2021, vol. 58, no. 1, pp. 1043-1049.
13. Miruktamova F. Juvenal'naja justiciya v pravovoj praktike nekotoryh zarubezhnyh stran [Juvenile justice in the legal practice of some foreign countries]. Review of law sciences, 2017, vol. 1, no. 1.
14. Altiev R.S. Istorija razvitiya zakonodatel'nyh aktov, predusmatrivajushhih ugolovnuju otvetstvennost' za moshennichestvo v ugolovnom zakonodatel'stve Respubliki Uzbekistan (retrospektivnyj analiz) [The history of the development of legislative acts providing for criminal liability for fraud in the criminal legislation of the Republic of Uzbekistan (retrospective analysis)]. Zhurnal juridicheskikh issledovanij – Journal of Legal Research, 2019, vol. 4, no. 4, p. 40.
15. Turabaeva Z.Ya. Prevention and Prophylaxis of Youth Delinquency and Peculiarities of Appointing Punishment to Minors during a Pandemic. Psychology and Education Journal, 2021, vol. 58, no. 1, pp. 1043-1049.
16. Kodiraliev S., Tulaganova G. Rol' advokata v realizacii prava na zashhitu i kvalificirovannuju juridicheskuyu pomoshh', ustanovlennogo Konstituciej Respubliki Uzbekistan [The role of a lawyer in the implementation of the right to defense and qualified legal assistance established by the Constitution of the Republic of Uzbekistan]. Review of law sciences, 2020, vol. 1, no. Special issue.
17. Turabaeva Z. Issues on enhancing the mechanisms of providing the execution of law documents by state bodies. Review of law sciences, 2018, vol. 2, no. 3, p. 30.
18. Rozimova K. Some Features of Improving the Penal Institution for Several Crimes in the Criminal Law of Uzbekistan in the Fight against Corruption. Middle European Scientific Bulletin, 2021, vol. 16.
19. Turabaeva Z. Prevention and prophylaxis of youth delinquency and peculiarities of imposing punishments on minors. Review of law sciences, 2020.
20. Turabaeva Z.Y. Davlat boshqaruvi organlari tushunchasi, tizimi va ahamiyati. Davlat boshqaruvi organlarining vazifa va funktsiyalari [The concept, system and importance of public administration. Duties and functions of public administration bodies]. Zhurnal pravovyh issledovanij – Journal of legal research, 2020, Special issue, no. 3.

UDC: 341.1(045)(575.1)
ORCID: 0000-0002-8141-5800

AYRIM XORIJIY MAMLAKATLARDA TERGOV QILISHGA YOKI SUD ISHLARINI HAL ETISHGA ARALASHISH JINOYATI UCHUN JAVOBGARLIK MASALALARI

Anorboyev Murodjon Raxmanqul o'g'li,
Toshkent davlat yuridik universiteti "Jinoyat huquqi,
kriminologiya va korrupsiyaga qarshi kurashish"
kafedrası doktoranti
e-mail: murodjonanorboev@list.ru

Annotatsiya. Ushbu maqolada O'zbekiston Respublikasi jinoyat qonunchiligi, xususan, Jinoyat kodeksi "Odil sudlovga qarshi jinoyatlar" bobi "Tergov qilishga yoki sud ishlarini hal etishga aralashish" moddasi normalari tahlil qilingan. Maqolaning asosiy vazifalaridan biri tergov qilishga yoki sud ishlarini hal etishga aralashish jinoyatini ayrim xorijiy mamlakatlar jinoyat qonunchiligi normalari asosida qiyosiy tahlil qilish va shu orqali ushbu sohaning huquqiy asoslarini muntazam ravishda takomillashtirib borish, ushbu jinoyatlarga qarshi kurashda yuzaga kelishi mumkin bo'lgan ko'plab huquqiy muammolarni bartaraf etishdan iborat. Shu bilan birga, tergov qilishga yoki sud ishlarini hal etishga aralashish jinoyatining belgilari, sohadagi jinoiy munosabatlarning obyektiv va subyektiv jihatlari yoritib berilgan. Tadqiqotning asosiy mazmuni, mazkur sohadagi munosabatlarda vujudga keluvchi holatlarni bartaraf etish yuzasidan qonunchilik rivojlanishini tahlil qilishdir. Bundan tashqari, tergov qilishga yoki sud ishlarini hal etishga aralashish jinoyati sohasidagi munosabatlarni tartibga soluvchi qonunchilik jarayonini yanada rivojlantirish uchun tegishli xulosalar chiqarildi.

Kalit so'zlar: odil sudlov, aralashuv, hal etish, prokuror, tergovchi, surishtiruvchi, sudya, tergov, sud ishlari, jinoyat ishi.

ВОПРОСЫ ОТВЕТСТВЕННОСТИ ЗА ПРЕСТУПЛЕНИЯ, СВЯЗАННЫЕ С ВМЕШАТЕЛЬСТВОМ В РАССЛЕДОВАНИЕ ИЛИ РАЗРЕШЕНИЕ СУДЕБНЫХ ДЕЛ, В НЕКОТОРЫХ ЗАРУБЕЖНЫХ СТРАНАХ

Анорбоев Муроджон Рахманкул угли,
докторант кафедры "Уголовное право,
криминология и противодействие коррупции"
Ташкентского государственного юридического университета

Аннотация. В данной статье анализируются нормы уголовного законодательства Республики Узбекистан, в частности статья, касающаяся вмешательства в расследование или урегулирование судебных дел главы "Преступления против справедливого судебного разбирательства" Уголовного кодекса Республики Узбекистан. Одной из основных задач статьи является проведение сравнительного анализа преступления вмешательства в расследование или разрешение судебных дел на основе норм уголовного права некоторых зарубежных стран и благодаря этому регулярное совершенствование правовой базы в этой сфере, устранение многих правовых проблем, которые могут возникнуть в борьбе с преступностью. При этом выделяются признаки преступления вмешательства в расследование или разрешение судебных дел, объективные и субъективные аспекты уголовных отношений в данной сфере. Основное содержание исследования – анализ развития законодательства об устранении ситуаций, возникающих во взаимоотношениях в данной сфере. Кроме того, были сделаны соответствующие выводы для дальнейшего развития законодательного процесса, регулирующего отношения в сфере вмешательства в расследование или разрешение судебных дел.

Ключевые слова: правосудие, вмешательство, урегулирование, прокурор, следователь, дознаватель, судья, расследование, судебные дела, уголовные дела.

QUESTIONS OF RESPONSIBILITY FOR A CRIME INTERFERENCE IN INVESTIGATION OR CONSIDERATION OF CASES IN COURT IN SOME FOREIGN COUNTRIES

Anorboev Murodjon Rakhmankul ugli,

Doctoral student of the Department of Criminal Law,
Criminology and Anti-corruption of
Tashkent State University of Law

Abstract. This article analyzes the norms of the criminal legislation of the Republic of Uzbekistan, in particular, the article of the Criminal Code of the Republic of Uzbekistan on "Interference in the investigation or settlement of court cases" under the chapter "Crimes against a fair trial". One of the main objectives of the article is to conduct a comparative analysis of the crime of interference in the investigation or resolution of court cases based on the norms of the criminal law of some foreign countries and, thanks to this, regular improvement of the legal framework of this area, the elimination of many legal problems that may arise in the fight against crime. At the same time, there are signs of a crime involving interference in the investigation or resolution of court cases, the object and sub-aspects of criminal relations in this area. The main content of the study is to analyze the development of legislation to eliminate situations inherent in relationships in this area. In addition, relevant conclusions were drawn for the further development of the legislative process regulating relations in the field of criminal interference in the investigation or resolution of court cases.

Keywords: justice, intervention, settlement, prosecutor, investigator, inquirer, judge, investigation, court cases, criminal cases.

Kirish

Tergov qilishga yoki sud ishlarini hal etishga aralashish uchun javobgarlikni nazarda tutuvchi jinoyat qonuni normasining jinoyat-huquqiy muammolari haqida ilmiy izlanish olib borish o'z-o'zidan paydo bo'lmadi.

Mavjud sud va tergov amaliyoti tahlili, Jinoyat kodeksining 236-moddasida nazarda tutilgan jinoyatlar bo'yicha statistik ko'rsatkichlar hamda xorijiy mamlakatlar jinoyat qonunlarida tergov qilishga yoki sud ishlarini hal etishga aralashish jinoyati, ya'ni ushbu moddani qo'llash bo'yicha jinoyat qonunchiligining tahlili nuqtayi nazaridan ko'rib chiqishning dolzarbligini keltirib chiqaradi.

Jahonda tergov qilishga yoki sud ishlarini hal etishga aralashish uchun jinoiy javobgarlik va jazo tayinlash yuzasidan yagona tajriba mavjud emas, lekin milliy xususiyatlarning yondashuvi turfa xilligi bilan, ko'pgina mamlakatlar uchun umumiy bo'lgan asosiy belgilarni aniqlab olish mumkin. Tergov qilishga yoki sud ishlarini hal etishga aralashish jinoiy javobgarlik masalasini tahlil qilishda xorijiy mamlakatlar tajribasini o'rganish va tahlil qilish dolzarb ahamiyat kasb etadi. Bu orqali tergov qilishga yoki sud ishlarini hal etishga aralashish uchun jinoiy javobgarlik-

ning shakllarini, o'ziga xos xususiyatlarini yanada kengroq o'rganish va tegishli xulosalar chiqarish mumkin bo'ladi.

Mavzuning batafsil mazmunini quyidagi holat bo'yicha ham ko'rishimiz mumkin. Aksariyat xorijiy davlatlar jinoyat qonunchiligida tergov qilishga yoki sud ishlarini hal etishga aralashish tushunchasi umuman qo'llanilmagan. Xorijiy mamlakatlar qonunchiligining tahlilini biz tergov qilishga yoki sud ishlarini hal etishga aralashish uchun javobgarlikni belgilangan jinoyat-huquqiy normalar manbalarini: 1) MDHga a'zo davlatlar; 2) Anglo-sakson huquq tizimidagi davlatlar; 3) Yevropa Ittifoqiga a'zo davlatlar; 4) Roman-german huquq tizimidagi davlatlar jinoyat qonunchiligidan kelib chiqib o'rganishni maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz.

Qo'llanilgan metodlar sifatida qiyosiy-tahlil metodini keltirib o'tgan holda hozirgi kundagi odil sudlovga qarshi jinoyatlar sohasida, xususan, tergov qilishga yoki sud ishlarini hal etishga aralashish jinoyatining ayrim xorijiy mamlakatlar jinoyat qonunchiligida tutgan o'rni yoritib berishga harakat qilingan.

MDHga a'zo mamlakatlar jinoyat qonunchiligida nazarda tutilgan tergov qilishga yoki sud ishlarini hal etishga aralashish jinoyati

uchun belgilangan normalar masalasiga kelsak, o'n bitta MDH davlatlari jinoyat kodekslari tahlil qilindi. Xususan, Qozog'iston, Tojikiston, Turkmaniston, Qirg'iziston, Rossiya Federatsiyasi, Belarus Respublikasi, Ukraina, Ozarbayjon, Armaniston, Moldova, Gruziya kabi davlatlar.

Qozog'iston Respublikasi Jinoyat kodeksida [1] "Odil sudlovga qarshi jinoiy huquqbuzarlik va jazolarni ijro etish tartibi" deb nomlangan 17-bobining [2] 407-moddasiga to'xtalib o'tamiz. [3]. Ushbu modda "Odil sudlov va dastlabki tergovni amalga oshirishga to'sqinlik qilish" deb nomlangan. U o'z o'rnida quyidagi uch qismdan iborat:

1) odil sudlovni amalga oshirishga to'sqinlik qilish uchun sud faoliyatiga har qanday shaklda aralashish;

2) har tomonlama, to'liq va obyektiv dastlabki tergovning oldini olish uchun prokuror yoki dastlabki tergovni olib boruvchi shaxsning faoliyatiga har qanday shaklda aralashish;

3) ushbu moddaning birinchi yoki ikkinchi qismida nazarda tutilgan harakatlar uning mansab vakolatidan foydalangan shaxs tomonidan sodir yetilgan bo'lsa, ushbu modda qoidalarini tatbiq qilinadi. Ta'kidlash kerakki, O'zbekiston JKdan farqli ravishda Qozog'iston Respublikasi JKda tergov qilishga yoki sud ishlarini hal etishga aralashish jinoyati uchun javobgarlik belgilangan modda uch qismdan iborat [4] va javobgarlikni og'irlashtiruvchi belgilarining umumiy hamda o'ziga xos jihatlari mavjud.

Belarus Respublikasining amaldagi Jinoyat kodeksida XIII bo'lim "Hokimiyat va boshqaruvni amalga oshirish tartibi hamda davlatga qarshi jinoyatlar" deb nomlangan bo'lib, 34-bob Odil sudlovga qarshi jinoyatlarga bag'ishlangan [5]. Xususan, tergov qilishga yoki sud ishlarini hal etishga aralashish jinoyati aynan bitta moddada [6]. 1) 390-modda "Sud ishlarini hal qilishga yoki dastlabki tergovni o'tkazishga aralashish" deb nomlangan bo'lib, u 1 ta qismdan iborat, ya'ni mansabdor shaxsning o'z rasmiy vakolatlaridan har qanday shaklda sudya, xalq maslahatchisi, prokuror, tergovchi yoki surishtiruv olib borayotgan shaxs faoliyatiga aralashishi ishini har tomonlama, to'liq va xolissona tekshirish yoki tergov qilishning oldini olish yoki noqonuniy sud hukmini, qarorini, boshqa sud hujjatini yoki jinoyat protsessida jinoiy prokuratura organining noqonuniy qarorini

olishga qaratilgan bo'lsa, ushbu modda qoidalarini tatbiq qilinadi [7].

Tergov qilishga yoki sud ishlarini hal etishga aralashish jinoyati yuzasidan xorijiy tajribani o'rganar ekanmiz, yuqorida qayd etganimizdek, turli mamlakatlarda bu jinoyat uchun turlicha javobgarlik belgilangan va bu jinoyat turlicha talqin etilgan. Ayrim MDH davlatlari Jinoyat kodekslarida ushbu jinoyat deyarli O'zbekiston Respublikasi Jinoyat qonunchiligi bilan bir xil ekanligini qayd etish mumkin.

Masalan, Rossiya Federatsiyasi Jinoyat kodeksining X Bo'limi "Davlat boshqaruviga qarshi jinoyatlar" [8] deb nomlangan bo'lib, "Odil sudlovga qarshi jinoyatlar"ga bag'ishlangan 31-bobining 294-moddasida [9] Tergov qilish va sud ishlarini hal etishga aralashganlik uchun jinoiy javobgarlik belgilangan, unga ko'ra tergov qilish yoki sud ishlariga aralashish birorta sud protsessida chiqariladigan hukm, qaror va boshqa hujjatlarning noqonuniy chiqarilishiga erishish maqsadida biror-bir qarshilik qilish yoki oldindan ta'sir o'tkazish uchun jinoiy javobgarlik belgilangan [10].

Shuningdek, Rossiya Federatsiyasida Prokuror tergovchi tomonidan tergov olib borishiga har qanday aralashish, qattiq tushuntirishlar berish, tahdid qilish, qo'rqitish uchun javobgarlik belgilangan va ushbu modda ikkinchi qismida ushbu jinoyat davlat mansabidan foydalangan holda sodir etilishi og'irlashtiruvchi holat sifatida belgilangan [11].

Bundan tashqari, Ukraina Respublikasi amaldagi Jinoyat kodeksining "Odil sudlovga qarshi jinoyat" deb nomlangan XVIII bo'limida alohida bobga ajratilmagan holda keltirib o'tilgan [12]. Xususan, tergov qilishga yoki sud ishlarini hal etishga aralashish jinoyati aynan 376-modda, ya'ni "Sud faoliyatiga har qanday ko'rinishdagi aralashish" moddasida jinoiy javobgarlik belgilangan bo'lib, eng kam oylik ish haqining 50 baravarigacha jarima yoki ikki yilgacha jamoat ishlari yoki olti yilgacha qamoq jazosi belgilangan [13]. Agarda ushbu qilmish huquqni muhofaza qilish organlari xodimlari tomonidan sodir etilsa, besh yilgacha muayyan huquqdan mahrum etish yoki olti oygacha qamoq yoki uch yilgacha ozodlikdan mahrum etish jazosi qo'llaniladi [14].

Tojikiston Respublikasi amaldagi Jinoyat kodeksining XIII bo'limi "Davlat boshqaruviga qarshi jinoyatlar" deb nomlangan bo'lib, aynan shu

bo'limdagi "Odil sudlovga qarshi jinoyatlar"ga bag'ishlangan 32-bobi 345-moddasida [15] odil sudlov, surishtiruv va dastlabki tergovga to'sqinlik qilish uchun jinoiy javobgarlik belgilangan [16]. O'z navbatida, ushbu jinoyat Rossiya Federatsiyasi, O'zbekiston Respublikasi JKlari kabi 1 ta moddada jamlangan va ushbu JKlar odil sudlovga qarshi jinoyatlar nuqtayi nazaridan ko'plab o'zaro o'xshash jihatlarini uchratish mumkin.

Turkmaniston Respublikasi amaldagi Jinoyat kodeksining X bo'limi "Davlat organlari faoliyatiga qarshi jinoyatlar" deb nomlangan [17] bo'lib, 24-bob "Odil sudlovga qarshi jinoyatlar"ga bag'ishlangan. 189-moddada Odil sudlovga va dastlabki tergovga to'sqinlik qilish ko'rsatib o'tilgan [18]. Ushbu modda uch qismdan iborat. Bular:

1) odil sudlovga to'sqinlik qilish maqsadida sudning faoliyatiga har qanday shaklda aralashish;

2) ishni har tomonlama, to'liq va obyektiv tekshirishga yo'l qo'ymaslik uchun prokuror, tergovchi yoki surishtiruv olib borayotgan shaxsning faoliyatiga har qanday shaklda aralashish;

3) ushbu moddaning birinchi yoki ikkinchi bandida nazarda tutilgan harakatlar uning mansab vakolatidan foydalangan shaxs tomonidan sodir etilganda jinoiy javobgarlik belgilangan.

Qirg'iziston Respublikasi amaldagi Jinoyat kodeksining IX bo'limi "Davlat hokimiyatiga qarshi jinoyatlar" deb nomlangan [19]. Xususan, ikki bobning bittadan moddalari, ya'ni 45-bobning (Sudlovga qarshi jinoyatlar) 332-moddasi "Odil sudlovga to'sqinlik qilish" va 46-bobning (Dallilarni olishning protsessual tartibiga qarshi jinoyatlar) 337-moddasi "Surishtiruv organining prokuror, tergovchi, vakolatli mansabdor shaxsi faoliyatiga to'sqinlik qilish" deb nomlangan va bu moddalarda ushbu jinoyat uchun javobgarlik belgilab qo'yilgan. Ushbu moddalar har ikkalasi bittadan qismlardan iborat. O'zbekiston Respublikasi JKdagi 236-moddasi Tergov qilishga yoki sud ishlarini hal etishga aralashish jinoyatining o'zaro farqli jihati Qirg'iziston Respublikasi JKda ikkita bobda keltirib o'tilganligi va ikkita moddada alohida dispozitsiya va sanksiya belgilab qo'yilganligida ko'rinadi.

Ozarbayjon Respublikasi amaldagi Jinoyat kodeksi [20]ning "Davlat hokimiyatiga qarshi jinoyatlar" deb nomlangan XI bo'limining 32-bobi-

da "Odil sudlovga qarshi jinoyatlar"ga bag'ishlangan 286-modda mavjud [21]. U "Odil sudlovga va dastlabki tergovga to'sqinlik qilish" deb nomlanib, quyidagi uchta qismdan iborat [22]:

286.1. Odil sudlovni amalga oshirishga to'sqinlik qilish uchun sud faoliyatiga har qanday shaklda aralashish;

286.2. Ishning xolisona, to'liq va har tomonlama tergov qilinishiga yo'l qo'ymaslik maqsadida prokuror, tergovchi yoki surishtiruv olib boruvchi shaxsning faoliyatiga har qanday shaklda aralashish;

286.3. Ushbu kodeksning 286.1 va 286.2-moddalarida nazarda tutilgan harakatlar, rasmiy lavozimidan foydalangan shaxs tomonidan sodir etilgan [23] hollarda jinoiy javobgarlik og'irlashtiruvchi holatda keltirilgan.

Ozarbayjon Respublikasi JKning odil sudlovga qarshi jinoyatlaridan iborat moddalar Turkmaniston Respublikasi JK singari bir xilda nomlangan bo'lib, ushbu jinoyatlar uchun alohida bob ajratilgan va ular uch qismdan iborat holda o'z aksini topgan.

Armaniston Respublikasi amaldagi Jinoyat kodeksi [24]ning "Davlat hokimiyatiga qarshi jinoyatlar" deb nomlangan XI bo'limining "Odil sudlovga qarshi jinoyatlar" nomli 31-bobi 332-moddasi Odil sudlovga va tergovga to'sqinlik qilishga bag'ishlangan. Ushbu modda uch qismdan iborat [25]:

Armaniston Respublikasi JK Odil sudlovga qarshi jinoyatlar normalari ham O'zbekiston Respublikasi JK normalariga o'xshash. Ammo moddalardagi og'irlashtiruvchi holatlar alohida tartibda yagona qismni tashkil etganligini ko'rishimiz mumkin. Armaniston JKning o'ziga xos xususiyati jinoyatga jazoning muddati va miqdori nisbatan kamroq belgilanganligida hamda modda qismlarida. Fikrimizcha, Armaniston JKda Odil sudlovga qarshi jinoyatlar uchun jazo tayinlash masalasi nisbatan to'g'ri tartibga solingan.

Moldova Respublikasining amaldagi Jinoyat kodeksining "Odil sudlovga qarshi jinoyatlar" deb nomlangan XIV alohida bobi [26]da keltirib o'tilgan. Xususan, 303-modda Odil sudlovni amalga oshirishga va jinoiy javobgarlikka tortishga aralashish jinoyatiga bag'ishlangan va 3 ta qismdan iborat [27]. Moldova JK normalari ketma-ketligi tartibi umumiy va maxsus qismlarda O'zbekiston

Respublikasi JKga juda ko'p holatlarda o'xshash ekanligini ko'rish mumkin.

Gruziya Respublikasi amaldagi Jinoyat kodeksining XII bo'limi "Sud hokimiyatiga qarshi jinoyatlar" deb nomlangan bo'lib, aynan "Sud organlari faoliyatiga qarshi jinoyatlar" nomli XLI bobi 364-moddasida belgilangan [28]. U 4 qismdan iborat, Gruziya Respublikasida ham ayrim davlatlar singari odil sudlovga qarshi jinoyatlar alohida bobga va moddaga ajratilgan.

Tadqiqot natijalari tahlili

Xorijiy mamlakatlar jinoyat qonunlarini tahlil qilish natijasida amin bo'ldikki, ko'pchilik rivojlangan mamlakatlarda tergov qilish va sud hokimiyatining mutaqilligi ta'minlangan hamda to'liq ta'minlanmagan mamlakatlar ham mavjud ekan. Shuningdek, Sud hokimiyatining tuzilmasi, avvalo, sudlarning o'zini qamrab oladi. Anglo-sakson huquq tizimidagi mamlakatlarda ular yagona tizimni tashkil etadi, unga ko'ra turli soha sudlarga yagona oliy sudga birlashadi. Ayni paytda, ko'pchilik mamlakatlar, ayniqsa, Yevropa qit'asida sudyalarning ko'p tizimli tendensiyasi kuzatiladi. Bu mamlakatlarda oliy sud boshchiligidagi umumiy va maxsus sudlarning bir-biridan alohida mustaqil bo'lgan sud tizimlari tashkil etilmoqda. Bunga yorqin misol qilib, 1949-yilda qabul qilingan Germaniya Asosiy Qonunini ko'rsatish mumkin, unda Federal konstitutsiyaviy sud bilan bir qatorda yana alohida beshta sud ta'sis etilishi ko'zda tutilgan, bular: Federal sudlar palatasi, Federal ma'muriy sud, Federal moliya sudi palatasi, Federal mehnat sudi, Federal ijtimoiy sud. Ular sud amaliyotida bir xillikni ta'minlash maqsadida hamkorlikdagi (qo'shma) senatni tashkil etadilar [29].

Roman-german huquq tizimidagi mamlakatlarda va ba'zi bir boshqa mamlakatlarda umumiy yurisdiksiya sudlar tizimi bilan bir qatorda, (ya'ni asosan, fuqarolik va jinoiy ishlarni ko'rib chiquvchi sudlar) davlat kengashi deb ataluvchi (Fransiya, Italiya) hamda Oliy ma'muriy sud deb ataluvchi organ tomonidan (Shvetsiya) boshqariluvchi ma'muriy adliya tizimi barpo etiladi. Ba'zi bir postsotsialistik mamlakatlarda ham (Bolgariya, Chexiya) xuddi shu tarzda ikkitadan sud tizimi ta'sis etilgan.

Polshada Oliy ma'muriy sud, hozircha, Oliy sud tomonidan nazorat qilinadi, biroq Polsha Respublikasi Konstitutsiyasining 236-moddasi, 2-qismiga muvofiq, 5 yil mobaynida, ya'ni u kuchga kir-

gan 1997-yildan to 2002-yilgacha Oliy ma'muriy sudning mamlakat Oliy sudidan mastaqil bo'lishini ta'minlovchi "Ma'muriy sudlar to'g'risida"gi Qonun qabul qilinishi lozim. Ko'pchilik mamlakatlarda harbiy sudlar tinch davrda tashkil etilmaydi. (Qarang: masalan, 1920-yilda qabul qilingan va 1929-yilda tahrir etilgan Avstriya Federal Konstitutsiyaviy qonunining 84-moddasiga muvofiq), agar mamlakatda harbiy sud oldindan mavjud bo'lsa, u umumiy yurisdiksiyaning alohida bir sohasini tashkil etadi. Xuddi shu narsani ma'muriy sudlar xususida va boshqa ba'zi bir maxsus sudlar: oilaviy, voyaga yetmaganlar, mehnat, patent, moliyaviy soliq sudlari haqida ham aytish mumkin.

Tergov qilishga yoki sud ishlarini hal etishga aralashish jinoyatini xorijiy mamlakatlar jinoyat qonunchiligini o'rganish natijasida amin bo'ldikki, ko'pgina mamlakatlar jinoyat qonunchiligida tergov qilish yoki sud ishlariga aralashish qanday shakllarda amalga oshirilishi aniq belgilangan.

Masalan, Albaniya Respublikasi Jinoyat kodeksining 301-moddasi sud ishlariga to'sqinlik qilganligi uchun jinoiy javobgarlik belgilangan bo'lib, unga ko'ra ko'rilayotgan jinoiy ishni o'zgartirish, izlarni soxtalashtirish, yo'qotish, harakatlarni yashirish, yo'nalishni boshqa tomonga o'zgartirish harakatlari sud faoliyatiga to'sqinlik qilish deb baholanib, bu jinoyat uchun uch yilgacha ozodlikdan mahrum etish jazosi belgilangan [30].

Vengriya Respublikasi Jinoyat kodeksining 242/A-moddasiga muvofiq sud yoki boshqa sud tartibida ish yurituv jarayonida sudning qonuniy huquqlariga kuch ishlatish yoki kuch bilan taxdid qilish, uning harakat yoki harakatsizligiga beparvolik qilishini talab etish, qo'rqitib ogohlantirish jinoyat deb topiladi. Agar, bu aralashish yoki to'sqinlik qilish bir jinoyat ishi bilan bog'liq bo'lsa, besh yildan sakkiz yilgacha ozodlikdan mahrum etish jazosi bilan jazolanadi. Shuningdek, Vengriya Respublikasi Jinoyat kodeksining 242/A-moddasi uchinchi qismiga ko'ra, ushbu aralashish yoki to'sqinlik fuqarolik ishi bilan yoki intizomiy, hakamlik yoki boshqa har qanday sud ishlari bilan bog'liq bo'lsa yoki sud a'zolarini biror-bir manfaatga qiziqtirsa, besh yildan ko'p bo'lmagan ozodlikdan mahrum etish jazosi bilan jazolanadi. Bundan tashqari, Vengriya Respublikasida Vengriya bilan bog'liq bo'lgan har qanday xalqaro ishlarni ko'ruvchi Vengriya Xalqaro sudi mavjud bo'lib, ushbu sudning ishlariga aralashish uchun ham Vengri-

ya Respublikasi Jinoyat kodeksining 249/B-moddasida jinoiy javobgarlik belgilangan [31].

Bundan tashqari, Latviya Respublikasi Jinoyat kodeksida “Tergov qilishga yoki sud ishlarini hal etishga aralashish” jinoyati mustaqil ikki tarkibli jinoyat sifatida mustahkamlangan. Ya’ni Latviya Respublikasi Jinoyat kodeksining 294¹-moddasida dastlabki jinoyat protsessiga aralashganlik uchun jinoiy javobgarlik belgilangan bo’lib, unga ko’ra, tergov faoliyati yo’nalishini o’zgartirish yoki noqonuniy qaror qabul qilishga erishish maqsadida dastlabki jinoyat protsessiga to’sqinlik qilish, aralashish, biror-bir tarzda ta’sir etish ijtimoiy xavfli harakatlari uchun ozodlikdan mahrum etish, jamoadan ajratib qo’yish, ijtimoiy xizmatlarga jalb etish yoki jarima jazosi bilan jazolanadi [32]. Ushbu moddaning ikkinchi qismida esa ushbu harakatlar mansabdor shaxslar tomonidan sodir etilganligi uchun jinoiy javobgarlik belgilangan bo’lib, bir yil muddatga muayyan huquqdan mahrum etish yoki ozodlikdan mahrum etish, besh yildan ko’p bo’lmagan muddatga jamoat ishlariga jalb etish yoki ma’lum bir vazifadan ozod etish jazolaridan biri belgilangan.

Shuningdek, Latviya Respublikasi Jinoyat kodeksining 295-moddasiga 2012-yil dekabr oyida kiritilgan o’zgartirishga ko’ra, sud ishlariga aralashganlik, ya’ni noqonuniy hukm yoki qaror qabul qilish yoki e’lon qilishga erishish uchun biror-bir tarzda sudya, maslahatchilarga ta’sir ko’rsatish uchun jinoiy javobgarlik belgilangan va bu uchun uzoq bo’lmagan muddatga ozodlikdan mahrum etish yoki jamoat ishlariga jalb etish jazosi qo’llaniladi. Ushbu moddaning ikkinchi qismida esa mansabdor shaxslarning sud ishlariga aralashganlik uchun jinoiy javobgarlik belgilangan va bu qilmish uchun bir yildan kam bo’lmagan ozodlikdan mahrum etish va jamoat ishlariga jalb etish bilan birgalikda besh yildan ko’p bo’lmagan mansabdor shaxs lavozimidan ozod etish jazolari qo’llaniladi [33].

Xulosalar

Tadqiqot natijasi sifatida ko’rinadiki, odil sudlovga qarshi jinoyatlar faqat maxsus bobda belgilanmagan normalar MDHning 11 ta davlati JKlarining faqat ikkitasida nazarda tutilgan (Ukraina, Moldova). MDHga a’zo qolgan barcha mamlakatlar JKda tergov qilishga yoki sud ishlarini hal etishga aralashish jinoyati uchun jinoiy javobgarlik aynan “Davlat hokimiyatiga qarshi jinoyatlar” bo’limining odil sudlovga qarshi jinoyatlarga tegishli bo-

bida belgilangan. Ayrim davlatlar jinoyat qonunlarida odil sudlovga qarshi jinoyatlar uchun jinoiy javobgarlik 2 ta moddada mavjud (Qirg’iziston). Demak, MDHga a’zo davlatlarning o’ntasida ushbu jinoyat uchun jazo tayinlash moddalari farq qiladi. Tergov qilishga yoki sud ishlarini hal etishga aralashish jinoyati uchun jinoiy javobgarlik belgilangan ayrim xorijiy davlatlar jinoyat qonunlarining tahlili:

Birinchidan, barcha xorijiy mamlakatlar jinoyat qonunchiligida tergov qilishga yoki sud ishlarini hal etishga aralashish jinoyati uchun jinoiy javobgarlik belgilangan bo’lib, ular jazoga sazovor qilmish hisoblanadi.

Ikkinchidan, ayrim MDH mamlakatlari jinoyat qonunchiligida tergov qilishga yoki sud ishlarini hal etishga aralashish jinoyati mansabdorlik jinoyatlariga bag’ishlangan boblarda ifodalanmagan. Bizningcha, mazkur yondashuv to’g’ri emas, chunki bu holat tergov qilishga yoki sud ishlarini hal etishga aralashish jinoyatini sud-tergov organlari tomonidan kvalifikatsiya qilish masalalarida bir qancha muammoli vaziyatlarni yuzaga keltirishi mumkin. Shuning uchun O’zbekiston JKga tegishli o’zgartirish kiritishda faqat og’irlashtiruvchi va yengillashtiruvchi holatlar to’g’risidagi norma nazarda tutilishi maqsadga muvofiq.

Yuqoridagi tahliliy fikrlardan xulosa qilinganda, qiyosiy-huquqiy tadqiq etish, o’z navbatida, xorijiy mamlakatlarda asosiy bo’lgan muammolarni hal qilishda o’zini oqlagan eng samarali omillarning asosini aniqlashga yordam beradi, shu bilan bir qatorda, ushbu davlatlar tajribasining salbiy tomonlarini, u yoki bu huquqiy yechimlarning samarasizligini hisobga olish uchun sharoit vujudga keltiradi.

Birinchidan, Tergov qilishga yoki sud ishlarini hal etishga aralashish jinoyati tushunchasiga quyidagicha ta’rif berish maqsadga muvofiq:

Tergovga qadar tekshiruv, tergov yoki sud ishlarini hal etishga aralashish – bu jismoniy shaxslar tomonidan surishtiruvchi, tergovchi, prokuror yoki sudya (shuningdek, sudyalarning hay’ati va xalq maslahatchisi)ning normal faoliyat ko’rsatishiga qarshi ta’sir etish (subyektlari fuqarolar, surishtiruvchi, tergovchi, prokuror, sudya, advokat, davlat yoki nodavlat sud eksperti).

Ikkinchidan, Tergov qilishga yoki sud ishlarini hal etishga aralashish jinoyati quyidagi jinoyat-huquqiy belgilarga ega ekanligi ilmiy jihatdan asoslantirildi:

– muayyan yuridik alomatlariga ega bo'lgan ijtimoiy-huquqiy hodisa;
– tergov qilishga yoki sud ishlarini hal etishga aralashish jinoyati natijasida, avvalo, davlat manfaatlariga, davlat organlari manfaatlariga, davlat (harbiy) xizmatchisi yoki boshqa fuqarolarning huquqlariga zarar yetkaziladi;

– jinoyat subyektlarining doirasi cheklanganligi (*fuqarolar, surishtiruvchi, tergovchi, prokuror, sudya, advokat, davlat yoki nodavlat sud eksperti*);
– jinoyat subyektlari o'z mansab mavqeyidan, xizmat lavozimidan, davlat manfaatlariga zid maqsadlarda foydalanadilar.

REFERENCES

1. Criminal Code of the Republic of Kazakhstan July 16, 1997, no. 167 (as amended on 10-04-2020).
2. Bekmagambetov A.B., Revin V.P., Revina V.V. Ugolovnoye pravo Respubliki Kazaxstan. Ocobennaya chast. Uchebnik. 2-oye izd., pererab. i dop. Pod red. Revina V.P. [Criminal law of the Republic of Kazakhstan. The special part. Textbook. 2nd ed., revised and add. Ed. V.P. Revina]. Moscow, Publishing House of the Academy of Natural Sciences, 2017, p. 203.
3. Ugolovniy kodeks Respubliki Kazaxstan ot 3 iyulya 2014 goda № 226-V (s izmeneniyami i dopolneniyami po sostoyaniyu na 02.07.2021 g.) [Criminal Code of the Republic of Kazakhstan dated July 3, 2014 No. 226-B (with amendments and additions as of 02.07.2021)]. Available at: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31575252/.
4. Borchashvili I.Sh. Kommentariy k Ugolovnomu kodeksu Respubliki Kazaxstan. Osobennaya chast' [Commentary on the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan. Special part]. Astana, 2011, p. 120.
5. Xilyuta V.V. Doljnostniye zloupotrebleniya: voprosi pravovoy otsenki i kvalifikatsii. Monografiya [Official abuse: issues of legal assessment and qualifications. Monograph]. Saarbryuken, LAP Lambert Academic Publishing, 2019, p. 328.
6. Molchan S.L., Suhova V.V. Ugolovnoye pravo. Uchebno-metodicheskoye posobiye [Criminal law. Teaching aid]. Gorki, Belarusian State Agricultural Academy, 2019, p. 184.
7. Criminal Code of the Republic of Belarus of July 9, 1999, no. 275-Z (as amended on 11-11-2019).
8. The Criminal Code of the Russian Federation No. 63-Fz Of June 13, 1996 (as amended on 04-04-2020).
9. Ugolovniy kodeks Rossiyskoy Federatsii ot 13.06.1996 N 63-FZ, red. ot 01.07.2021, s izm. i dop., vstup. v silu s 22.08.2021 [The Criminal Code of the Russian Federation of 13.06.1996 N 63-FZ, rev. from 01.07.2021, as amended and additional, entry. in force from 22.08.2021].
10. Ugolovnoye pravo. Osobennaya chast. V 2 t. Tom 1. Uchebnik dlya vuzov. I.A. Podroykina [i dr.]; otvetstvenniy redaktor I.A. Podroykina, E.V. Seregina, S. I. Ulezko. 5-e izd., pererab. i dop. [Criminal law. Particularly frequent. In 2 volumes, vol. 1. Textbook for universities. I.A. Podroykin [and others]; responsible editor I.A. Podroykina, E.V. Seregina, S. I. Ulezko. 5th ed., rev. and add.]. Moscow, Yurayt, 2020, p. 142.
11. Shtrafy za hamstvo dlja chinovnikov – Gosudarstvennoj dumoj prinjat novyj zakon [Fines for rudeness for officials - the State Duma adopted a new law]. Available at: <http://prokuror-kaluga.ru/razyasnenie-6262.html/>.
12. Criminal Code of the Republic of Ukraine of April 5, 2001 No. 2341-III (as amended on 13-04-2020)
13. Abz. 3 p. 13 postanovleniya Plenuma Verxovnogo Suda Ukraini ot 12 aprelya 1996 [Abs. z clause 13 of the resolution of the Plenum of the Supreme Court of Ukraine dated April 12, 1996]. P. 4.
14. Ugolovniy kodeks Ukraini. Kommentariy. Pod redaktsiyey Y.A. Karmazina i E.L. Strelsova [Criminal Code of Ukraine. A comment. Under the editorship of I.A. Karmazin and E.L. Strelsova]. Harkov, LLC Odyssey, 2001, p. 960.
15. Criminal code of the Republic of Tajikistan of May 21, 1998 (as amended on 04/20/2021).
16. Kamolov Z.A. Ponyatiye i priznaki sistemi nakazaniya po Ugolovnomu kodeksu respubliki Tadjikistan [The concept and features of the punishment system under the Criminal Code of the Republic of Tajikistan]. Rossiyskiy sledovatel – Russian investigator, 2010, no. 3, pp. 24–26.
17. Smirnov A.V., Kalinovskiy K.B. Kommentariy k Ugolovnomu kodeksu Turkmenistana. Postateyniy. Pod obsh. red. prof. A.V. Smirnova [Commentary on the Criminal Code of Turkmenistan. Article by article. Under total. ed. prof. A.V. Smirnova]. 2013, p. 638.

18. Criminal code of Turkmenistan of June 12, 1997, no. 222-1 (as amended on 30-11-2019).
19. Criminal code of the Kyrgyz Republic of february 2, 2017. no. 19 (as amended on 03-04-2020).
20. Ugolovnoye pravo Azerbaydjanskoy Respubliki. Uchebnik dlya studentov vuzov, obuchayushixsya po spetsialnosti "Yurisprudensiya". I.B. Agayev, V.P. Revin [Criminal law of the Republic of Azerbaijan. A textbook for university students studying in the specialty "Jurisprudence". I.V. Agaev, V.P. Revin]. Moscow, Yurist, 2010. Ulyanovsk, Ulyanovskiy Dom pechati, p. 640.
21. Kommentariy Ugolvnogo kodeksa Azerbaydjanskoy Respubliki. Pod obsh. red. F. Y. Samandarova [Commentary on the Criminal Code of the Republic of Azerbaijan. Under total. ed. F.I.Samandarova]. Baku, Digesta, 2011, p. 990.
22. Criminal code of the Azerbaijan Republic of December 30, 1999 (as amended on 04/23/2021).
23. Imanli M.N. Ugolovnoye pravo. Osobennaya chast. Uchebnik [Criminal law. The special part. Textbook]. Baku, 2019, p. 155.
24. Criminal code of The Republic of Armenia of April 29, 2003, no. ZR-528 (as amended on 20.08.2021),
25. Ugolovnoye pravo Armenii i Rossii. Obshaya i Osobennaya chasti. Otv. red. S.S. Avetisyan, A.I. Chuchayev [Criminal law of Armenia and Russia. General and Special parts. Resp. ed. S.S. Avetisyan, A.I. Chuchaev]. Moscow, CONTRACT, 2014, p. 190.
26. Criminal Code Of The Republic Of Moldova of April 18, 2002, no. 21-II (amended 04/23/2021).
27. Bujor V.G, Gusulyak V.I., Spinu I.A. Kommentariy k Ugolovnomu kodeksu Respubliki Moldova (obshaya chast) [Commentary on the Criminal Code of the Republic of Moldova (general part)]. Kishinev, Kishineu, 2010, p. 227.
28. Criminal Code of Georgia. No. 2287 of 22 July 1999 (as amended 04/23/2021).
29. Germaniya Asosiy Qonuni, 95-modda, 1-va 3-qismlar [German Basic Law, Article 95, Parts 1 and 3].
30. Criminal code of the Republic of Albania Consolidated version as of October 13, 2021 Criminal Code of the Republic of Albania Law No. 7895, dated 27 January 1995.
31. The Criminal Code of the Republic of Hungary Act IV of 1978. Section 242/A, Section 249/B.
32. The Criminal Law of the Republic of Latvia. This Law has been adopted by the Saeima on 17 June 1998. This Law shall come into force on 1 July 2009. Section 294.1 Interference in the Pre-trial Criminal Proceedings.
33. The Criminal Law of the Republic of Latvia. This Law has been adopted by the Saeima on 17 June 1998. This Law shall come into force on 1 July 2009. Section 295. Interference in a Trial of a Matter.

UDC: 343.9

ORCID: 0000-0002-9758-5265

IJTIMOIIY TARMOQLARDAGI SOXTA XABARLAR VA ULARGA BELGILANGAN QONUNIIY CHORA YO'SINLARI

Abrorov Javohir Ismatullayevich,
Qoraqalpoq davlat universiteti
Yuridik fakulteti talabasi
e-mail: yuristuz411@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada internet foydalanuvchilari tomonidan sodir etilayotgan jinoyatlarning oqibatlarini bayon etilgan. Maqolada yoritilgan muammo mazmunining nechog'lik dolzarbligi birgina jamiyat doirasi bilangina cheklanib qolmasdan, davlat siyosatiga molik masalalar ekanligi taqdim etilgan ma'lumotlarga tayanilganligi asoslab berilgan. Qonun buzilish holatlari dalillarga tayangan holda tahlil qilingan. Shu bilan birgalikda, muammoning ilmiy ishlab chiqish darajasi, bunga doir olib borilgan ilmiy tadqiqotlarning mazmuni yoritilgan. Maqolada bunday holatlarni bartaraf etish xorij tajribasiga asoslangan holda o'rganilishi lozimligi, bu borada mutaxassislarining bergan ilmiy xulosa va takliflari bayon etilgan. Soxta xabarlarining tarqalishiga ta'sir qiluvchi asosiy omillar qanday holatlarda yuzaga kelishi o'rganilgan. Bunday jinoyatlar sodir etilsa-da, qonunbuzarlarga qonuniy chora ko'rish yo'llari mavjud emasligi, hali hamon kamchiliklar mavjudligi dalilii isbotlar bilan yoritilgan. Xo'sh, O'zbekistonda bunga nisbatan qanday chora-tadbirlar ko'rilayotgani, qonunchilikning bunga fikri qandayligi atroflicha o'rganilgan. O'zbekiston uchun soxta xabarlar mavzusi nima uchun muhimligi analiz qilingan. Olingan ma'lumotlarga tayangan holda yakuniy yechim va takliflar berilgan.

Kalit so'zlar: feyk xabarlar, axborot erkinligi prinsipi, virtual resurslar, deep-fakes, kiberjinoyatchilik, kiberxavfsizlik tashkilotlari, media-savodxonlik dasturi.

ПОДДЕЛЬНЫЕ СООБЩЕНИЯ В СОЦИАЛЬНЫХ СЕТЯХ И СПОСОБЫ СУДЕБНОГО ПРЕСЛЕДОВАНИЯ ПРОТИВ НИХ

Аброров Джавахир Исматуллаевич,
студент юридического факультета
Каракалпакского государственного университета

Аннотация. В этой статье описаны последствия преступлений, совершенных пользователями Интернета. Статья рассматривает актуальную проблему, на основании предоставленной информации сделан вывод о том, что данная проблема не ограничивается рамками общественных интересов, а является вопросом государственной политики. Освещается уровень научной разработки проблемы и содержание научных исследований по ней. Пути устранения проблемных вопросов изучены исходя из зарубежного опыта, описаны научные выводы и рекомендации специалистов по этому поводу. Проанализированы основные факторы, влияющие на распространение фейковых новостей, причины отсутствия правовых мер против правонарушителей, даже если доказано, что преступления совершены. Изучены меры, принимаемые в Узбекистане в этом направлении, и как это отражено в законодательстве. Выявлено, почему тема фейковых новостей актуальна для Узбекистана. На основании полученных результатов сделаны выводы и даны рекомендации.

Ключевые слова: фейковые сообщения, принцип свободы информации, виртуальные ресурсы, дипфейки, киберпреступность, организация кибербезопасности, программа медиаграмотности.

FAKE MESSAGES ON SOCIAL NETWORKS AND WAYS TO TAKE LEGAL ACTION AGAINST THEM

Abrorov Javohir Ismatullaevich,

Student of the Faculty of Law of Karakalpak State University

Abstract. This article describes the consequences of crimes committed by internet users. The article is based on the relevance of the problem, based on the information provided that it is not limited to the scope of society, but is a matter of public policy. Violations have been analyzed based on evidence. At the same time, the level of scientific development of the problem, the content of scientific research on it are covered. The elimination of such cases should be studied on the basis of foreign experience, the scientific conclusions and recommendations of experts in this regard are described. The main factors influencing the spread of fake news have been studied. It has been discussed that there is no way to take legal action against offenders, there are still flaws highlighted by the evidence. The measures being taken in Uzbekistan in this regard, and what the legislation thinks about it and the question why the topic of fake news is important for Uzbekistan are analysed in this article. Based on the information received, the final solution and recommendations are provided.

Keywords: Fake messages, the principle of freedom of information, virtual resources, deep-fakes, cybercrime, cybersecurity organizations, media literacy program.

Fikr erkinligi – insonning asosiy huquqlaridan biri. O‘z nuqtayi nazarini ifoda etish va erkin gapirish jamiyatdagi o‘zgarishlar uchun muhimdir. So‘z erkinligisiz hech qanday huquqlarga erishish mumkin emas. Ammo bu kabi holatlar fikr erkinligiga kirmaydi, soxta va uydirma ma‘lumot to‘qib, o‘zgani haqoratlashdan boshqasi emas.

Hozirgi kunda ommaviy axborot vositalarining xolis va adolatli, tezkor va aniq bo‘lishi uchun qat’iy qoidalar mavjud. Misol uchun, Konstitutsiyasida so‘z erkinligiga bo‘lgan huquqni quyidagi hollarda istisno qiladi: odobsizlik, ustidan kulish (bulling), tuhmat (uydirma, bo‘xton), bolalar pornografiyasi, yolg‘on guvohlik berish, shantaj, noqonuniy harakatlarga da‘vat qilish, haqiqiy tahdid va jinoyatlarga da‘vat qilish [1].

Ijtimoiy tarmoqlar asrida tarmoq foydalanuvchisi qarshisida haqqoniy axborotni yolg‘onidan ajratish masalasi dolzarb bo‘lib turibdi. Gap faqat noaniq fakt va ma‘lumotlar to‘g‘risida emas, balki avval boshdan biron maqsadni ko‘zlab ataylab to‘qilgan yolg‘on xabarlar, ya‘ni feyklar haqida bormoqda.

Feyklar ichki va tashqi siyosatga ta’sir o‘tkazadi, xususan, mamlakatlararo ziddiyatlarni kuchaytiradi, saylovchilarni va davlat miqyosida muhim qarorlar qabul qiluvchi shaxslarni chalg‘itadi, oddiy insonlarning kundalik maishiy hayoti va ruhiy xotirjamligiga putur yetkazadi.

Fikrimiz isbotiga quyidagi ikki misolni keltiramiz:

1-keys. Vashingtonda otishma. 2016-yil Xillari Klinton xonimning yosh bolalarni jinsiy ekspluatatsiya qiluvchi tashkilotga aloqadorligi haqidagi yolg‘on xabarga ishongan 28 yashar shaxs Comet Ping Pong pitsseriyasiga to‘pponcha bilan kirib keladi va muassasa sohibini ham shu tashkilotga a‘zo degan gumonda unga qarata o‘q uza boshlaydi. Yaxshiki, bunda hech kim jiddiy zararlanmadi [2].

2-keys. 2016-yilning dekabrda Pokiston mudofaa vaziri Xavoja Asif o‘zining Twitter sahifasida “Isroil Islomobodga yadro quroli bilan po‘pisa qildi, ammo Tel-Aviv Pokistonda ham yadro quroli borligini unutmasin” degan mazmunda tvit yozib qoldirdi. Vazir AWD News saytida e‘lon qilingan feyk xabarga ishonib bu tvitni yozgan edi. Isroil mazkur xabar yolg‘on ekanini isbotlash uchun ancha ovora bo‘ldi. Birgina yolg‘on xabar mamlakatlararo siyosiy inqirozga sabab bo‘layozdi [3].

Ko‘rinib turganidek, yolg‘on xabarlar haqida hokimiyatda katta vakolat va kuchga ega insonlar, saylovchilar, kasallarni davolovchi shifokorlar, umuman, muhim qarorlar qabul qiluvchi insonlar ishonib qo‘yishlari mumkin. Bu esa juda jiddiy oqibatlar olib kelishini taxmin qilish qiyin emas. Bugungi kunda feyklardan kelayotgan xavf ko‘lamini to‘g‘ri baholab, ularga qarshi davlat miqyosida kurashish tendensiyasi dunyo davlatlari orasida tobora rivojlanib borayotganini ko‘rish mumkin.

Ayniqsa, “deep-fakes” (sun‘iy aql ishtirokida soxta axborot, foto va videomateriallarni

tayyorlash) avj olib borayotgani kuzatilmoqda. Shu munosabat bilan, yolg'on xabarlar mavzusi yirik muhokama maydonlarida tez-tez tilga olinmoqda. Jumladan, 2019-yil 21-22-fevralda Venada bo'lib o'tgan YEXHT Parlament assambleyasining qishki sessiyasida [4] bu mavzu diqqat e'tiborda turdi. Bundan tashqari, 2019-yilgi Xalqaro Peterburg yuridik forumi ham "Feyk-nyus borasidagi qonunchilikka OAVning munosabati: Rossiya va jahon tajribasi" mavzusida o'tkazildi [5]. Feyklarga qarshi kurash strategiyasini izlab topish hozirda qator Yevropa mamlakatlari va AQShning prioritetlari qatoridan joy olgan.

Fayk news o'zi nima?

Feyk – ingliz tilidagi "fake", ya'ni soxta, uydirma, yolg'on so'zidan olingan. Bu o'zbek tiliga, ayniqsa, ijtimoiy tarmoq tomonidan to'g'ridan to'g'ri kiritilmoqda. Umuman olganda feyk – asosan internet kanallari orqali tarqatilishi urf bo'layotgan soxta xabarlar yoki ma'lumotlardan iborat [6].

Soxta yangiliklar fenomeni qachon paydo bo'lganligini aniqlash qiyin, ammo yolg'on xabarlar doimo ziddiyatlar asosida yaratiladi. Jahonda sodir bo'layotgan urushlar, diniy va milliy ziddiyatlar, ichki siyosiy nizolarning barchasining asosida yolg'on xabarlar yotib, ularni kelib chiqishiga turtki bo'ladi. Feyk xabarlarni tarqatishdan asosiy maqsad e'tiborni tortish, yolg'on xabarlariga foydalanuvchilarni ishontirish, jamiyatda amaldagi hukumatga nisbatan ishonchsizlikni hosil qilish. Bu biz ahamiyat bermayotgan mayda, ammo asorati katta bo'lgan muammolardan biridir. Sababi hozirgi kunda aholining 51 foizi ijtimoiy tarmoqlardan foydalanadi 2020-yil iyul oyidagi ma'lumotlariga ko'ra, 3,96 milliard kishi (dunyo aholisining 51%) ijtimoiy tarmoqlardan foydalanadi. O'zbekistonda 2020-yil yanvar oyida bu ko'rsatkich 3,2 million kishiga yetdi [7]. 2018-yil boshida Axborot texnologiyalari va kommunikatsiyalarini rivojlantirish vazirligi bergan ma'lumotiga binoan O'zbekistonda Internetdan foydalanuvchilar soni 20 milliondan oshgan. Ijtimoiy tarmoqlarning (Facebook, Instagram, Telegram) faol kundalik auditoriyasi 1,6 mln foydalanuvchini tashkil etadi [8].

Har qanday noto'g'ri xabar feyk bo'ladimi?

– Yo'q, har qanday noto'g'ri ma'lumot ham feyk bo'lavermaydi. Bunda ushbu ma'lumotning kelib chiqishi va uni tarqatishdan ko'zlangan

maqsad muhim rol o'ynaydi. Masalan, ob-havo ma'lumotlarini tarqatuvchi "bugun yomg'ir yog'maydi" desa, bunday deyishga ilmiy-tadqiqiy asoslari bo'lsa, ammo yomg'ir yog'sa, ushbu ma'lumot feyk hisoblanmaydi. Biroq bugun yomg'ir yog'ish-yog'masligi haqida umuman ma'lumotga ega bo'lmay, "yomg'ir yog'adi" deya ataydan yolg'on ma'lumot tarqatsa, feyk bo'ladi.

Feyklarning oddiy jurnalistlik xatolaridan farqi shuki, ular avval boshdanoq ma'lum manfaatlarni ko'zlab, ataydan to'qib chiqariladi va tarqatiladi. Shu sababli ham jahon tajribasida yolg'on axborot tarqatganlik uchun javobgarlik aynan "avvaldan bila turib ataydan tayyorlash va tarqatish" holatlariga nisbatan tatbiq etilishi alohida ta'kidlab o'tilgan. Ya'ni axborot tarqatuvchining noto'g'ri ma'lumotni tarqatishda uning noto'g'ri ekanini bilishi va bundan biron manfaat-maqsad ko'zlagani isbotlanishi lozim. Olaylik, ijtimoiy tarmoq foydalanuvchisi u yoki bu ma'lumotning rostligiga ishonib, uni o'z sahifasida ulashsa, bu huquqbuzarlik emas, biroq ma'lumotning yolg'onligini bilib turib uni yaratsa va/yoki uni tarqatishda ishtirok etsa, huquqbuzarlik deb qaraladi. Bunda tarqatilgan ma'lumotning feyk yoki xato deb tan olinishini mansabdor shaxs emas, sud hal qiladi [9].

Ba'zan odamlar yolg'onligi aniq bo'lib turgan axborotga ko'proq ishonishadi. Chunki inson tabiatida yolg'onga ishonish kuchliroq. Yolg'on xabarda kimningdir sha'niga nisbatan salbiy fikrlar bo'ladi, u, albatta, tanqidiy bo'ladi. Axborot oluvchilar odatda haqiqiy holat baribir yashiriladi, degan gumonda yolg'on mazmundagi axborotga ko'proq ishonadi. Shuning uchun yolg'on axborot qanday ko'rinishda bo'lmasin, unga ishonch kuchliroq va haqiqat yuzaga chiqquniga qadar odamlar orasida aylanib yuradi. Bu bir tomondan, axborotni o'z vaqtida oshkor qilmaslik bilan ham bog'liq. Shuning uchun feyk xabarlarning ijtimoiy tarmoqlarda tarqalishi oson. U yoki bu axborot rasmiy manbalarda chop etilmagach, turli kanallarda, bu sohada professional bo'lmagan insonlar tomonidan voqealarning noto'g'ri talqin qilingan holda tarqalishi mana shunday oqibatlarini ham keltirib chiqaradi.

Soxta yangiliklarning tarqalishiga ta'sir qiluvchi asosiy omillardan biri bu axborot mahsulotlarini ishlab chiqarishda media institutlari tomonidan monopoliyani yo'qotishdir. 50 yoki

70 yil oldin, ommaviy aloqani ilmiy asoslashga urinishlar yangi boshlanganda, yangiliklar mahsulotlarini yaratish imkoniyatiga ega bo'lgan asosiy ommaviy axborot vositalari institutlari, ya'ni yirik gazetalar, nashriyotlar, televizion studiyalar, media-konglomeratlar, davlat kanallari va boshqa yirik o'yinchilarning media bozori vakillari bo'lgan. Bu, birinchi navbatda, televizion eshittirish juda ko'p resurslarni talab qiluvchi jarayon bo'lganligi va gazetalarni ommaviy bosib chiqarish moddiy resurslarning katta xarajatlari va boshqa ko'plab muassasalar bilan aloqalarni o'rnatish zarurati bilan bog'liqligi bilan izohlana-di [10].

Muammoni ilmiy ishlab chiqish darajasi haqida gapiradigan bo'lsak. Axborot muhitiga bevosita ta'sir ko'rsatadigan soxta yangiliklar qator rus va xorijiy tadqiqotchilarning ilmiy qiziqishlari doirasidir. Soxta yangiliklarning taniqli yaratuvchisi Mil Grnkarov soxta ma'lumotni yaratish soddaligi va uni fosh etishning o'ta qiyinligi haqida shunday deydi: "Ko'pgina soxta yangiliklar oddiy odamlar tomonidan yoziladi. Bir narsa aniq: soxta yangiliklarni to'qish va tarqatish uni aniqlash va fosh etishdan ko'ra ancha osondir" [11]. Mil Grnkarov 13 yoshida soxta yangiliklardan foydalanishni boshladi. Makedoniyadan Siyosatshunoslik va biznesni boshqarish yo'nalishida tahsil olgan talaba sifatida Mil dunyo miqyosidagi muhim saylovlarda diqqat markazida bo'lgan. Mashxur prodyuser Gay Kampanelli o'z nutqida "Biz gaplashayotgan narsa – bu havodan to'qib chiqarilgan hikoyalar. Ko'pgina o'lchovlar bo'yicha, ataylab va har qanday ta'rifga ko'ra bu yolg'ondir" [12], deb ta'rif beradi.

Soxta yangiliklar: nega bu muammo va u bilan qanday kurashish mumkin?

Xalqaro tadqiqotlarga ko'ra dastlab alohida shaxslar yoki turli e'tiqotdagi kichik guruhlar tomonidan amalga oshirilib kelingan "badnom qilish" usuli keyinchalik tartibli usulda ma'lum mavqega ega jurnalistlar, siyosatchilar hamda mansabdor shaxslarga nisbatan keng qoralovchi usulga aylandi [13].

Soxta yangiliklar atamasiga 2015-yildan beri ko'proq e'tibor berilib kelinmoqda. Afsuski, dunyoda yagona qabul qilingan atama yo'q, ammo olimlar, jurnalistlar va siyosatchilar ushbu mavzuni faol muhokama qilishmoqda. Olimlarning fikriga ko'ra, tekshirish ma'lumot bilan ish-

lash usullaridan biri, faktlarni tekshirish esa materiallarni tayyorlash formatidir [14].

Nima uchun soxta yangiliklar juda qiyin muammo?

Bu yerda ikkita omil muhim rol o'ynaydi.

Birinchi, psixologik omil. Soxta narsalar bizning e'tiborimizni bir zumda jalb qiladigan hissiyotlarga, rang-barang va ba'zan haqiqiy bo'lmagan sarlavhalarga asoslangan. Masalan, agar siz alkohol koronavirusni yengib o'tishga qodir deb hisoblasangiz, u holda alkoholning samaradorligini tasdiqlaydigan yangiliklarga duch kelsangiz, ehtimol siz uni "tibbiy maqsadlar" uchun ishlatgansiz.

Ikkinchi omil – bu insonning kundalik hayotida ijtimoiy sahifalar rolining tez o'sishi. Facebook, Twitter, YouTube va Google kabi texnik gigantlar muammoni tekshiruvchi kompaniyalarni yollash orqali muammoni hal qilishga urinmoqdalar, ammo bu ham epidemiyani to'xtata olmadi. Muammo, biz allaqachon ko'rib chiqqanimizdek, nafaqat tabiatan texnologik, balki psixologik hamdir.

Soxta yangiliklarni kim yaratadi

Kipr Texnologiya universiteti va Birmingemda-gi Alabama universiteti olimlari quyidagi bo'linishni taklif qilishadi:

- Terroristik tashkilotlar. Ijtimoiy sahifalar ular uchun yangi a'zolari jalb qilish uchun platforma bo'lib xizmat qiladi.

- Trollar. Xuddi shu ro'yxatda olimlar trollarni kiritishni taklif qilmoqdalar, ular o'zlarining fikriga ko'ra Internetning boshqa foydalanuvchilarini bezovta qilish va ularga aralashish uchun ishlaydi. Bunga Aziza Umarovanning ishi kiradi, u 2019-yilda "O'zbekiston havo yo'llari"ni tanqid qilgandan so'ng trollarning faollashishini e'lon qildi [15]. Trolling ko'pincha satira bilan aralashadi, shuning uchun olimlar va jurnalistlar hali ham aniq chegaralarni aniqlay olmaydilar.

- Iqtisodiy foydadan manfaatdor odamlar. Soxta yangiliklar butun kompaniyalarni xarob bo'lishiga olib kelishi mumkin, shuning uchun manfaatdor tomonlar raqobatchilarga qarshi mish-mishlar va yolg'on yangiliklarni tarqatishga kirishadilar.

- Jurnalistlar. Shuni esda tutish kerakki, ayrim hollarda jurnalistlar bosim ostida, ko'pincha – vaqt omili bosimi ostida, xabardorlik darajasi, manbalarning to'g'riligi, shuningdek davlat organlari tomonidan ma'lumotni yashirish yoki buzib ko'rsatishda ishlaydi.

Ko'sh, O'zbekistonda bunga nisbatan qanday chora-tadbirlar ko'rilyapti? O'zbekiston uchun soxta xabarlar mavzusi nima uchun muhim?

Butun dunyoda bo'lgani kabi, O'zbekistonda ham ijtimoiy tarmoqlar allaqachon jamoatchilik fikrini shakllantirishga sezilarli ta'sir ko'rsatadigan virtual makonga aylandi.

Afsuski, bunda ta'sir usullari va vositalari doim ham qonuniy, to'g'ri va maqsadga muvofiq tanlanmayapti. Yuqorida biz feyklarining turli maqsadlar yo'lida qo'llaniladigan yuqori samarali, ammo oqibatlarini taxmin qilish mushkul bo'lgan vosita ekanini aytib o'tdik. Masalaga bugun ijtimoiy tarmoqlar o'zbek segmenti misolida qarasak, muammolarni yanada aniq ko'ramiz. Masalan, yerqalampirni koronavirusga davo degan feyk ortidan moddiy foyda ko'rishdan tortib, u yoki bu amaldorni "o'ldi-qamaldi"ga chiqarib, asossiz xavotir uyg'otish orqali omma ongini manipulyatsiya qilishga urinishgacha.

Fake xabarlarga qarshi kurashda aholining mediasavodxonligini oshirishdan tortib, ushbu masalani qonun orqali tartibga solishgacha bo'lgan qilinadigan qator masalalarga yechim topish lozim.

Xususan, Milliy qonunchiligimizda feyk xabarlarini tarqatganlik uchun javobgarlik nazarda tutilmagan. Ma'muriy va Jinoyat kodekslarida zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalangan holda ijtimoiy muhim ahamiyatga molik masalalarda yolg'on ma'lumotlarni haqiqiy deb taqdim etishga javobgarlik belgilanmagan.

Ayrim faol internet foydalanuvchilarida axborot madaniyatining past darajadaligi hamda mas'uliyatsizlik va jazoga tortilmaslik tuyg'usi sabab aholi orasida sarosimaga va ijtimoiy munosabatlarning beqarorlashuviga olib keluvchi yolg'on axborotlar va uydirmalar faol tarqatilayotgani kuzatilmoqda.

Bu holat, o'z navbatida, mamlakat hayotidagi jarayonlar va voqealarga nisbatan jamoatchilikning asossiz salbiy fikri shakllanishi to'g'risidagi xavotirlarga sabab bo'lmoqda. Zero, ko'pchilik fuqarolar mazkur xabarlarini haqiqiy va to'g'ri deb qabul qiladi. Shu bois bugun ushbu harakatlar uchun javobgarlik masalasi kun tartibiga chiqdi.

Ayni masalaga yondashishda tartibga solishni senzura bilan adashtirmaslik, me'yor va mezonlarni aniq belgilab olish hamda qaror qabul

qilish vakolati sudlarda ekanini unutmaslik lozim.

Bu kabi holatlarni inobatga olgan holda O'zbekiston Respublikasi "Axborotlashtirish va ma'lumotlarni uzatishdagi qonunga xilof harakatlarni sodir etganlik uchun javobgarligi kuchaytirilganligi munosabati bilan O'zbekiston Respublika qonun-hujjatlariga o'zgartirishlar kiritish to'g'risidagi 2007-yil 30-noyabr qonunida kompyuter tizimida noqonuniy foydalanish bilan bog'liq xavfli qilmishlar jinoyat deb belgilandi hamda jinoyat kodeksi "Axborot texnologiyalari sohasidagi jinoyatlar" nomi bilan XX bob bilan toldirildi. Mazkur bob Jinoyat kodeksi maxsus qismining "Jamoat xavfsizligi va jamoat tartibiga qarshi jinoyatlar" deb nomlangan oltinchi bo'limga kiritildi [16]. Butun dunyodagi kabi O'zbekistonda ham mazkur sohadagi huquqbuzarliklarning oldini olishga qaratilgan qonunlar mavjud bo'lib, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining Ommaviy axborot vositalariga bag'ishlangan 67-moddasida "Ommaviy axborot vositalari erkindir va qonunga muvofiq ishlaydi. Ular axborotning to'g'riligi uchun belgilangan tartibda javobgardirlar", deb yozilgan. "Axborot olish kafolatlari va erkinligi to'g'risida"gi Qonunning 4-moddasida "Axborot olish erkinligining asosiy prinsiplari axborotning oshkoraligi, hamma olishi mumkinligi, ochiqligi va haqqoniyligidan iboratdir" deyilgan. Bular tashqari, "Axborot erkinligi prinsiplari va kafolatlari to'g'risida"gi Qonunning 7-moddasiga ko'ra: "Axborotni buzib talqin etish va soxtalashtirish taqiqlanadi".

Ommaviy axborot vositalarida noto'g'ri ma'lumotlarni rad etish holatlari tez-tez uchrayotganiga e'tibor berganmisiz? Masalan, O'zbekistondagi blokirovka davomida karantin choralarining uzaytirilishi, Toshkentda ko'k rangdan foydalanishni taqiqlash va hattoki "monster"ning tommlarida uchib yurgani haqida rad etishlar bir necha bor e'lon qilingan.

O'zbekistonda AntiFake.Uz [17] soxta yangiliklarini rad etish uchun maxsus kanal ochildi. Shuningdek, 2020-yil dekabr oyida O'zbekiston Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi deputatlari yolg'on ma'lumotni, shu jumladan ommaviy axborot vositalari va Internetda tarqatganlik uchun ma'muriy jazo choralari va jinoiy jazoni joriy etish to'g'risidagi qonun loyihasini ma'qulladilar.

O'zbekistonda ijtimoiy tarmoqlardagi yolg'on ma'lumotlarga qarshi kurashish bo'yicha birorta qo'mita tashkil qilinmagan. To'g'ri diniy ekstremizm, terrorizm hamda davlatga qarshi qaratilgan ma'lumotlarni aniqlash-kurashish bo'yicha qo'mita tuzilgan, ammo bu qo'mita yolg'on ma'lumotlar bilan ish ko'rmaydi. Mart oyida O'zbekistonda Jinoyat kodeksiga o'zgartirishlar kiritilib, karantin haqida yolg'on ma'lumotlarni tarqatganlik uchun jinoiy javobgarlik belgilangan edi, deya xabar bergan o'sha paytda OAV. Yolg'on xabarlariga qarshi kurashish maqsadida davlat va nodavlat tashkilotlarining va umuman aholi barcha qatlamining o'rni katta. Yolg'on axborot qancha tez tarqalsa, shuncha tez unga qarshi to'g'ri va xolis axborotni iste'molchilar e'tiboriga yetkazish talab qilinadi. 1997-yil 24-aprelda qabul qilingan "Axborot olish kafolatlari va erkinligi to'g'risida"gi 400-I-son Qonunning 5-moddasida har kim axborot olishni so'rab bevosita o'zi yoxud qonuniy vakillari orqali murojaat etish huquqiga ega ekanligi ko'rsatilgan [18].

Qonunning 121-moddasida hamma erkin foydalanishi mumkin bo'lgan axborotni Internetda tarqatish tartibi belgilangan. Unga ko'ra, qaysi turdagi axborot turlari Internetda tarqatilmaligi nomma-nom ko'rsatib o'tilgan.

Bundan tashqari, moddada veb-saytning va (yoki) veb-sayt sahifasining egasi, shu jumladan blogger hamma erkin foydalanishi mumkin bo'lgan axborot joylashtiriladigan Internet jahon axborot tarmog'idagi o'z veb-saytiga va (yoki) veb-sayt sahifasiga hamma erkin foydalanishi mumkin bo'lgan axborotni joylashtirishdan avval uning to'g'riligini tekshirishi, shuningdek joylashtirilgan axborotning noto'g'riligi aniqlangan taqdirda uni darhol o'chirib tashlashi shartligi ko'rsatilgan.

1998-yil 25-dekabrda qabul qilingan "Reklama to'g'risida"gi 723-I-son Qonunda noto'g'ri va yashirin reklama tushunchalarining mavjudligi yolg'on reklamaga qarshi kurashish bo'yicha normativ asos borligini ko'rsatadi.

Shu sababli yolg'on axborotga qarshi kurashish bo'yicha alohida qonun hujjati ishlab chiqishning zarurati yo'q. Faqatgina ularga nisbatan kurashni kuchaytirish maqsadida qonunchilikka o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish lozim bo'ladi. Xususan, "Axborotlashtirish to'g'risida"gi Qonunning 121-moddasi 3-qismida belgilangan talablarga

amal qilinmagan taqdirda veb-saytdan va (yoki) veb-sayt sahifasidan foydalanish O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi belgilagan tartibda maxsus vakolatli organ tomonidan cheklanishi mumkin.

Ammo amalda Vazirlar Mahkamasi tomonidan qanaqa tartib belgilanganligi va qanday organ maxsus vakolatli organ hisoblanishi to'g'risida amaldagi qonunchilikda biron-bir normativ-huquqiy hujjat mavjud emas.

"Ommaviy axborot vositalari to'g'risida"gi Qonunda shaxslar qatori yolg'on ma'lumotlarni tarqatgan ommaviy axborot vositasiga ushbu fakt-ni OAVning o'zi aniqlagan hollarda o'z tashabbusiga ko'ra axborot bo'yicha raddiya berish huquqini berish kerak.

O'zbekiston Respublikasining Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksiga belgilangan o'zgartirishlarni kiritgan holda yolg'on ma'lumotlarni bila turib tarqatganlik uchun javobgarlikni kiritish maqsadga muvofiq [19].

O'zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksi 237-moddasiga yolg'on xabar berganlik uchun javobgarlikni og'irlashtiruvchi holatlardan biri sifatida jinoyat to'g'risida berilgan yolg'on xabar aholi o'rtasida vahima yoki qo'rquv chiqargan holatlarni kiritish lozim bo'ladi [20].

Xorijiy davlatlar tajribasi nimalarga e'tibor qaratayotganini o'rganishimiz muhim. Jumladan, Malayziyada 2018-yil aprelda "Yolg'on xabarlariga qarshi kurashish to'g'risida"gi Qonun qabul qilindi. Oradan ko'p vaqt o'tmay, ya'ni 2018-yilning avgust oyida mazkur qonun bekor qilindi. Bunga jamoatchilikning Qonunga e'tirozi, huquq himoyachilarining noroziligi sabab bo'ldi. Ularning fikricha, qonun fuqarolarning so'z erkinligiga bo'lgan huquqini cheklashni ko'zlagan. Qonun o'zi amalda bo'lgan davr mobaynida ko'plab bahs-munozaralarga sabab bo'lgan edi.

Fransiya Prezidenti Emmanuel Makron tomonidan yolg'on xabar tarqatayotgan ommaviy axborot vositalariga nisbatan ta'sir choralarini qo'llashni nazarda tutuvchi qonun qabul qilinishi e'lon qilindi. Shunga qaramay Fransiya Milliy Majlisi quyi palatasi "Yolg'on xabarga qarshi kurash to'g'risida"gi qonun loyihasini ma'qulladi. Agar mazkur qonun kuchga kirs, fransuz sudlari ommaviy axborot vositasini ularning ishonchligi bo'yicha kelib tushgan shikoyatga ko'ra bloklab

qo'yish vakolatiga ega bo'ladi va 48 soat ichida axborotning to'g'ri yoki noto'g'ri ekanligini aniqlaydi.

Rossiya Federatsiyasi Federatsiya Kengashi-ning quyi palatasi – Davlat Dumasi tomonidan ham 2019-yil yanvaridan boshlab yolg'on xabarga qarshi kurashish maqsadida "Axborot, axborot texnologiyalari va axborot himoyasi to'g'risida"gi va "Ommaviy axborot vositalari to'g'risida"gi federal qonunlarga o'zgartirishlar kiritish ustida ishlanmoqda. Bu borada ma'lum natijalarga erishildi ham. 2019-yil 13-mart kuni Rossiya Federatsiya Kengashi yolg'on xabarlar tarqatgan resurslarni bloklash va jazolash ko'zda tutilgan qonun loyihasini ma'qulladi.

Ukraina Oliy Radada yolg'on xabarlarga qarshi kurash maqsadida bir nechta variantlar ilgari surilgan. Ulardan biri yolg'on xabar tarqatgan jurnalistlarni sud qaroriga muvofiq ommaviy reyestriga kiritishdir. Shuningdek, yolg'on xabar tarqatganlik uchun katta miqdordagi jarimalar qo'llash ham taklif etilmoqda.

Fransiya, Rossiya va Ukrainada ilgari surilayotgan qonun loyihalarida asosiy urg'u yolg'on xabar tarqatgan jurnalistlar va ular faoliyat olib boradigan ommaviy axborot vositalariga nisbatan qaratilgan. Ulardan farqli ravishda Malayziya tomonidan qabul qilinib, bekor qilingan qonunda javobgarlik subyekti nafaqat jurnalist yoki ommaviy axborot vositasi, balki jismoniy hatto yuridik shaxslarning ham javobgarligi nazarda tutilgan.

Buyuk Britaniyada Internetdagi feyklar va manipulyatsiyalarga qarshi kurashish keng tus olgan. Hozirgi kunda Buyuk Britaniya hukumati tomonidan internet tartibga solish prinsiplarini o'zida aks ettiruvchi Raqamli xartiyani qabul qilish ustida ish olib borilmoqda. Buning uchun ko'ngillilar, IT-kompaniyalar, ta'lim muassasalari, aholi va jamoatchilik tashkilotlari jalb qilingan.

Mediada savodxonlik kampaniyasi Kanadada ham keng qo'llanilmoqda. 2019-yilda Kanadadagi parlament saylovlari oldidan rasmiylar dezinformatsiya va saylovlarning aralashuviga qarshi kurashish uchun hukumatning maxsus guruhini tuzdilar. Singapurda media-savodxonlik dasturi ishga tushirildi. Internetda yolg'on ma'lumot tarqatadigan odamlar javobgarlikka tortiladilar. Ummonda hukumat davlat xizmatchilarining malakasini oshirmoqda, ammo mamlakatda qat'iy qonunlar ham mavjud.

Masalan, Birlashgan Millatlar Tashkiloti COVID-19 pandemiyasi paytida dezinformatsiya tarqalishiga qarshi kurashning beshta usulini taklif qildi. Bularga dalillarni yig'ish va ishonchli ma'lumotlarni tarqatish, yirik telekommunikatsiya kompaniyalari bilan hamkorlikda kampaniyalarni boshlash, jurnalistlar va ommaviy axborot vositalari bilan o'zaro aloqalar va fuqarolik jamiyati bilan ishlash kiradi. Shuningdek, BMT so'z erkinligi tamoyillariga rioya qilish zarurligini eslatdi.

Soxta yangiliklar muommosiga huquqiy yechim bormi?

Yolg'on ma'lumotlarni tarqatayotgan trollarni qay tarzda jazoga tortish mumkin?

Qisqa javob "ha", ammo bu unchalik oddiy emas. Mamlakatlar, jurnalistlar, akademiklar va siyosatchilar dezinformatsiya va yolg'on ma'lumotlarga qarshi kurashishning turli usullarini qo'llashmoqda.

O'zbekiston Respublikasi qonunchiligida Internetda tarqaluvchi yolg'on xabarlarga qarshi kurashuvchi alohida qonun hujjati mavjud emas. Lekin axborot, axborotlashtirish va reklama sohalarini, ommaviy axborot vositalari faoliyatini tartibga soluvchi bir qator qonun hujjatlari mavjud. Shu sababli o'rganilgan xorij davlatlari tajribasidan kelib chiqqan holda mavjud qonunchilikka o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish yo'li bilan vujudga kelgan huquq bo'shliqlarini bartaraf etish mumkin.

Albatta, tanganing ikki tomonini ko'ra bilish lozim. Internet va ijtimoiy tarmoqlar orqali yangi do'stlar orttiriladi, mavjudlari bilan aloqalar mustahkamlab boriladi, uydan yoki ofisdan chiqmay turib xaridlar qilinadi, mahsulot narxlari haqida ma'lumotga ega bo'linadi va yangiliklardan soniyalar ichida xabardor bo'lish imkoniyati mavjud. Ijtimoiy tarmoqlar foydalanuvchilarining yarmi brend mahsulotlar ishlab chiqaruvchilarining sahifalariga obuna bo'lishgan.

Tanganing ikkinchi tomoniga nazar tashlanadigan bo'lsa, ularning ba'zilar bu orqali piar yaratish, ba'zilar kimlardir obro'sizlantirishni, aholi o'rtasida vahima uyg'otishni, turli bo'htonlar tarqatib, davlat hokimiyati organlari obro'sini to'kishni maqsad qilgan. Shu sababli dunyo davlatlari Internetda tarqatilayotgan yolg'on xabarlarga qarshi kurashish, ularning salbiy oqibatlari ni bartaraf etish bo'yicha fikr yuritmoqda.

Hodisa aybdorlari to'g'risida yolg'on faktorlarni ma'lum qilish, masalan, aslida umuman hodisaga aloqador bo'lmagan shaxslarni hodisa ishtirokchisi, hodisa aybdori sifatida ko'rsatganlik uchun javobgarlik masalalari qonunchilikda bayon etilmagan.

Amalda mamlakatimizda yolg'on axborotlarni tarqatishga qarshi quyidagicha holat mavjud:

O'zini bechorahol, og'ir bemor sifatida yoki shunday turdagi bemorlarni davolovchi, yaxshi odamlarning xayr-ehsoni hisobiga boyishni maqsad qilgan shaxslarni insonlarning ishonchini suiiste'mol qilib, boylik orttirishni maqsad qilganidan kelib chiqib, Jinoyat kodeksi 168-moddasida belgilangan firibgarlik jinoyati bilan kvalifikatsiya qilish mumkin;

Kishilar o'rtasida vahima va qo'rquv kayfiyatini uyg'otish maqsadida terrorchilik akti sodir etilganligi to'g'risida noto'g'ri xabar berganlik Jinoyat kodeksi 237-moddasida belgilangan yolg'on xabar berish jinoyati bilan kvalifikatsiya qilinishi mumkin.

Bundan tashqari Internet tarmog'ida kishilarni o'ziga jalb qilish, boylik orttirish maqsadida og'ir kasalliklarni davolovchi dorilarni ixtiro qilganligi yoki shunday kasalni davolashini aytib yolg'on axborot berishni JK 168-moddasi bilan kvalifikatsiya qilish imkonini mavjud. Mobil aloqa vositasi orqali yolg'on xabar tarqatish holatlari uchrab turishini inobatga olib, buni ham ushbu modda bilan qamrab olish mumkin [21].

Shu bilan birga, bir qator holatlar bo'yicha qonunchilikda bo'shliqlar mavjud:

Aholi o'rtasida vahima, qo'rquv va davlatga qarshi norozilik kayfiyatini uyg'otish maqsadida halokatlar (tabiiy yoki boshqa turdagi) yolg'on axborot tarqatganlik;

Aholi o'rtasida vahima uyg'otish uchun aslida sodir bo'lgan fojialar to'g'risida noto'g'ri va tasdiqlanmagan axborot tarqatganlik;

Hodisa aybdorlari to'g'risida yolg'on faktorlarni ma'lum qilish, masalan, aslida umuman hodisaga aloqador bo'lmagan shaxslarni hodisa ishtirokchisi, hodisa aybdori sifatida ko'rsatganlik uchun javobgarlik masalalari qonunchilikda bayon etilmagan.

2007-yil 15-yanvardagi O'RQ-78-son Qonun bilan tasdiqlangan "Ommaviy axborot vositalari to'g'risida"gi Qonunning 34-moddasida Yuridik yoki jismoniy shaxs ommaviy axborot vositasida

e'lon qilingan, haqiqatga mos kelmaydigan hamda o'zining sha'ni va qadr-qimmatini yoki ishchanlik obro'sini tahqirlovchi ma'lumotlar uchun raddiya berishni tahririyatdan talab qilishga haqli ekanligi ko'rsatilgan. Bu bilan shaxslarning raddiya berish va javob qaytarish huquqi mustahkamlangan. Shu sababli yolg'on axborotga qarshi kurashish bo'yicha alohida qonun hujjati ishlab chiqishning zarurati yo'q. Faqatgina ularga nisbatan kurashni kuchaytirish maqsadida qonunchilikka o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish lozim bo'ladi. Xususan, "Axborotlashtirish to'g'risida"gi Qonunning 121-moddasi 3-qismida belgilangan talablarga amal qilinmagan taqdirda veb-saytdan va (yoki) veb-sayt sahifasidan foydalanish O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi belgilagan tartibda maxsus vakolatli organ tomonidan cheklanishi mumkin [22].

Ammo amalda Vazirlar Mahkamasi tomonidan qanaqa tartib belgilanganligi va qanday organ maxsus vakolatli organ hisoblanishi to'g'risida amaldagi qonunchilikda biron-bir normativ-huquqiy hujjat mavjud emas.

O'zbekiston Respublikasining Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksiga belgilangan o'zgartirishlarni kiritgan holda yolg'on ma'lumotlarni bila turib tarqatganlik uchun javobgarlikni kiritish maqsadga muvofiq.

O'zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksi 237-moddasiga yolg'on xabar berganlik uchun javobgarlikni og'irlashtiruvchi holatlardan biri sifatida jinoyat to'g'risida berilgan yolg'on xabar aholi o'rtasida vahima yoki qo'rquv chiqargan holatlarni kiritish lozim bo'ladi.

Xulosa o'rnida yuqorida aytilganlarning barchasini umumlashtirib, shuni aytish kerakki, soxta yangiliklar, so'nggi yillardagi raqamli asrning mahsuloti bo'lib, insoniyatning ikkinchi hayoti hisoblangan ijtimoiy tarmoqlarning buzg'unchisiga aylandi. Bunda oddiy axborot mahsulotlarini iste'molchisi nima haqiqat va nima yolg'on ekanligini aniqlay olmaydi (va ba'zan istamaydi).

Ayni paytda tadqiqotchilar savollar berishmoqda: soxta yangiliklarni rivojlantirish uchun qanday shart-sharoitlar mavjud va jurnalistikaga qanchalik katta tahdid – bu sifatsiz ma'lumotlarning katta oqimi.

O'zbekistonda ijtimoiy tarmoqqa bo'lgan ehtiyoj xorijiy davlatlar bilan taqqoslaganda tenglashib ulgurdi. Endilikda ijtimoiy tarmoqlardagi ji-

noyatchilikni ikkinchi o'ringa qo'yish katta xatolik. Sababi birgina yolg'on ma'lumotning shaxslarga ta'siri, keyinchalik butun bir jamiyatga zarar keltiradigan kuchga aylanmasligiga hech kim kafolat bermaydi

Bizningcha, eng ma'qul yechim xalqaro kiberxavfsizlik tashkilotlariga a'zo bo'lib, hamkorlikda ish yuritishdir. Sababi kiberjinoyatchilik haqida xorij tajribasining salmog'i oshiqroq. Hozirgi kunda kiberjinoyat deb nomlanagan jinoyat tez sur'atlar bilan oshib bormoqda va uning yangicha turi, shakli paydo bo'lmoqda. Jinoyatchi-

lar uchun axborot kommunikatsiya sohasidagi sodir etilayotgan jinoyatlar eng bexatar va tinch yo'ldir. Hech qanday daliliy ashyo qoldirmasdan masofadan turib jinoyatlarni amalga oshiradi. Bu esa Kriminalistik izlanish uchun qiyinchilik tug'diradi.

O'ylaymizki, kiberxavfsizlik tizimiga yetuk dasturchi kadrlar qabul qilinsa, jinoyatlarini aniqlash unchalik ham mushkul bo'lmaydi. Qonunga o'zgartirishlar kiritish, jazoni va jarimalarni og'irlashtirilgan shakliga almashtirish kiberjinoyatchilikning oldini olishga yechim bo'ladi.

REFERENCES

1. 25.06.2020-yildagi O'RQ-658-son Qonuni [Law No. ZRU-658 of 25.06.2020]. Available at: <https://www.norma.uz/>.
2. The New York Times. By Cecilia Kang and Adam Goldman, Dec. 5, 2016. Available at: <https://www.nytimes.com/>.
3. The New York Times. By Russell Goldman, Dec. 24, 2016. Available at: <https://www.nytimes.com/>.
4. Meetings 21-22.02. 2019. Available at: <https://oscepa.org/>.
5. IX Sankt-Peterburg xalqaro yuridik forumi 2019 (SPIEF) manba Federal Sanoat mulk instituti [IX St. Petersburg International Legal Forum 2019 (SPIEF) source Federal Institute of Industrial Property]. Available at: <https://spblegalforum.ru/>.
6. Axborot texnologiyalari bilan bog'liq jinoyatlar haqida Vikipediya (bepul Internet entsiklopediyasi) tezkor ma'lumotnoma [A quick reference from Wikipedia (a free Internet encyclopedia) about information technology crimes].
7. AKT vazirligining matbuot anjumani hisoboti [Report of the press conference of the Ministry of ICT]. 11.12.2020. Available at: <https://www.gazeta.uz/>.
8. uz.infocom.uz sayti maerialidan foydalanildi 27.01.2018 [The material of the site uz.infocom.uz was used 27.01.2018].
9. Toshkenov U. Huquqiy siyosat tadqiqot instituti ilmiy rahbari nutqidan [In the speech of the scientific director of the Legal Policy Research Institute].
10. Borden S.L. The role of journalist and the performance of journalism. Ethical lessons from "fake" news (seriously). S.L. Borden, C. Tew. Journal of Mass.
11. Rasmiy saytdan olingan manba [Source from the official site]. Available at: <https://langustdesign.ru/>.
12. Allcott H., Gentzkow M. Social Media and Fake News in the 2016.
13. Baturin YU.M., Zhodzinskiy A.M. Komp'yuternaya prestupnost' i komp'yuternaya bezopasnost' [Computer crime and computer security]. Moscow, Norma, 1991.
14. Simonato M. Information technology in criminal procedure. Dans Revue internationale de droit pénal 2014/1-2, vol. 85, pp. 261-310.
15. kun.uz manbasi 09.07.2019 yoki [m.facebook.com Aziza Umarova](https://m.facebook.com/AzizaUmarova) shaxsiy posti [kun.uz source 09.07.2019 or [m.facebook.com Aziza Umarova's](https://m.facebook.com/AzizaUmarova) personal post].
16. Rustambayev M.X. O'zbekiston Respublikasi Jinoyat huquqi kursi [Course of Criminal Law of the Republic of Uzbekistan]. Tashkent, vol. 5, Spesial issue, pp. 703-719.
17. Rasmiy sayti AntiFake.UZ [Official site AntiFake.UZ].
18. Axborot olish kafolatlari va erkinligi to'g'risida"gi 400-I-son Qonunning 5-moddasida 24.04.1997 [Article 5 of the Law of the Republic of Kazakhstan "On guarantees and freedom of access to information" No. 400-I 24.04.1997].

19. To'rayev S. Internet tarmog'idan foydalanib sodir etiladigan jinoyatlarning yuridik tahlili [Legal analysis of crimes committed using the Internet]. Yuridik fanlar axborotnomasi – Vestnik yuridicheskikh nauk – Review of law sciences, Tashkent, 2021, p. 703.

20. Ochilov X.P., Turg'unboyev E.O. Jinoyat huquqi. Umumiy qism. O'quv-uslubiy qo'llanma. Mas'ul muxarrir Tohirov [Criminal law. General section. Textbook. Editor-in-Chief Tohirov]. Tashkent, 2013, pp. 30–34.

22. Axborotlashtirish to'g'risidagi Qonunning 121-moddasi 3-qismi. Tashkent, 560-II-son, 11.12.2003 [Article 121, Part 3 of the Law on Informatization. Tashkent, 560-II-son, 11.12.2003]. Available at: [https://www.lex.uz/..](https://www.lex.uz/)

UDC: 342.(042)(575.1)
ORCID: 0000-0002-5699-2825

JAZO O'TASHNI DAVOM ETTIRISH UCHUN FUQAROLIGI BO'LGAN DAVLATGA TOPSHIRISHDA MAHKUMLARNING HUQUQIY MAQOMI

Saidov Olim Chorikulovich,
Toshkent davlat yuridik universiteti
mustaqil izlanuvchisi
e-mail: olimsaidov1976@mail.ru

Annotatsiya. Mazkur maqolada mahkumlarni topshirish mexanizmi bo'yicha xalqaro hamkorlikning huquqiy asosi hisoblangan xalqaro shartnomalar hamda mahkumning topshirish jarayonida uning huquqlari bilan bog'liq bo'lgan xalqaro hujjatlar o'rganilgan va tahlil qilingan. Mahkumlarni huquqiy maqomini aniqlashda, ularning huquqlariga alohida to'xtalib o'tilgan bo'lib, topshirilayotgan mahkumlarning huquqiy maqomi uning ajralmas qismi sifatida jazoni o'tayotgan shaxslarning huquqiy maqomi doirasida ko'rib chiqilishi kerakligiga e'tibor berilgan. Muallif mahkumlarning topshirish jarayonidagi huquqiy holati milliy qonunchilikda alohida belgilanmaganligini, ikki yoki ko'p tomonlama xalqaro shartnomalarda ularga ta'rif berilganligini hamda huquq va majburiyatlari o'z aksini topganligini ta'kidlaydi. Bundan tashqari, mahkumning huquqiy maqomining tahlili natijasida asosiy urg'uni aynan mahkum xorijiy davlatda jazo o'tayotganligi va topshirilishi jarayonidagi huquq va majburiyatlarni hisobga olishi zarurligini xulosa qiladi hamda mahkumni topshirish to'g'risida ish qo'zg'atish bosqichida, ham jinoyat-protsessual, ham jinoyat ijroiya qonunchiligiga hamda xalqaro standartlarga murojaat qilish zarurati yuzaga kelishini ta'kidlaydi. Muallif tomonidan jinoyat ishlari bo'yicha xalqaro hamkorlik yo'nalishlarining bir-biriga bog'liq jihatlari keng yoritilgan bo'lib, milliy qonunchilikka o'zgartish va qo'shimchalar kiritish masalasida o'z fikr va mulohazalarini keltirgan.

Kalit so'zlar: mahkum, xalqaro hamkorlik, xalqaro shartnoma, topshirish, huquqiy maqom.

ПРАВОВОЙ СТАТУС ОСУЖДЕННЫХ ПРИ ПЕРЕДАЧЕ ИХ ДЛЯ ОТБЫВАНИЯ НАКАЗАНИЯ В ГОСУДАРСТВА ГРАЖДАНСТВА

Саидов Олим Чорикулович,
самостоятельный соискатель
Ташкентского государственного юридического университета

Аннотация. В статье исследуются и анализируются международные соглашения, являющиеся правовой основой международного сотрудничества по механизму передачи осужденных, а также международные документы, касающиеся прав осужденных в процессе передачи. При определении правового статуса осужденных особое внимание уделялось их правам, и было отмечено, что правовой статус передаваемых осужденных следует рассматривать как неотъемлемую часть правового статуса осужденных. Автор подчеркивает, что правовое положение осужденных в процессе их перевода не закреплено в национальном законодательстве, но определены права и обязанности осужденных в двух- и многосторонних международных договорах. Кроме того, в результате анализа правового статуса осужденного делается вывод о том, что основной акцент должен делаться именно на том, что осужденный отбывает наказание в иностранном государстве, и необходимо учитывать права и обязанности в процессе их передачи, также подчеркивается, что на стадии возбуждения дела о передаче осужденного возникает необходимость обращения как к уголовно-процессуальному, так и к уголовно-исполнительному законодательству и международным стандартам. Автор подробно раскрывает взаимосвязь между направлениями международного сотрудничества по уголовным делам и выдвигает предложения по внесению изменений и дополнений в национальное законодательство.

Ключевые слова: осужденные, международное сотрудничество, международные договора, передача, правовой статус.

THE LEGAL STATUS OF PRISONERS WHEN BEING TRANSFERRED TO SERVE THEIR SENTENCE IN THE STATE OF THE NATIONALITY

Saidov Olim Chorikulovich,
Researcher of
Tashkent State University of Law

Abstract. The article examines and analyzes international agreements that are the legal basis for international cooperation on the mechanism of transferring prisoners, as well as international documents concerning the rights of prisoners in the process of transferring. When determining the legal status of prisoners, special attention was paid to their rights, and it was noted that the legal status of transferred prisoners should be considered as an integral part of the legal status of prisoners. The author emphasizes that the legal status of convicts in the process of their transfer is not fixed in national legislation, but the rights and obligations of convicts are defined in two- or multilateral international treaties. In addition, as a result of the analysis of the legal status of the convicted person, it is concluded that the main emphasis should be placed on the fact that the convicted person is serving a sentence in a foreign country and takes into account the rights and obligations in the process of transfer, and also emphasizes that at the stage of initiating a case for the transfer of a convicted person, there is a need to appeal to both criminal procedural and penal enforcement legislation and international standards. The author extensively reveals the relationship between the directions of international cooperation in criminal matters and puts forward proposals for amendments and additions to the national legislation.

Keywords: prisoners, international cooperation, international treaties, transfer, legal status.

Kirish

Dunyoda jinoiy odil sudlov sohasida davlatlararo hamkorlikni rivojlantirish masalasi tobora global va dolzarb ahamiyat kasb etib bormoqda. Xususan, BMTning Jinoyatchilikning oldini olish va odil sudlov bo'yicha 14-Kongressida jinoiy odil sudlov tizimi oldida turgan muam-molarni hal etishga kompleks yondashish lozimligi qayd etilgan. Xalqaro huquq normalariga asoslangan holda, inson huquqlarini ta'minlash hamda mahkumlarning fuqaroligi bo'lgan davlatida jazo o'tash imkoniyatini berishda huquq ustuvorligini ta'minlash hal qiluvchi ahamiyatga ega. Aytish joizki, bugungi kunda dunyoning 11 millionga yaqin aholisi mahkum sifatida qayd etilgan bo'lib, ularni 5 %i xorijiy mahkumlardir. Shu munosabatdan xalqaro hamkorlikning yangi yo'nalishi sifatida qaralayotgan, jazo o'tashni davom ettirish uchun fuqaroligi bo'lgan davlatga mahkumlarni topshirish masalalarini tahlil qilish, huquqiy tartibga solish va aniq mexanizmlarini ishlab chiqish zarurati yuzaga kelganligidan dalolat beradi.

Jahonda mahkumni jazo o'tashni davom ettirish uchun fuqaroligi bo'lgan davlatga topshirishning o'ziga xos xususiyatlarini aniqlash asosida mazkur tizimni takomillashtirish, har bir hukmni ijro

etilishini ta'minlash, mahkumlarning huquqlarini ta'minlashda xalqaro standartlarni milliy qonunchilikka implementatsiyasini kuchaytirish, mahkumlarni topshirishning yanada samaraliroq mexanizmini ishlab chiqish, mahkumlarni jamiyatda normal turmushga qaytarish, ijtimoiy reabilitatsiya qilish kabi maqsadlarda normativ-huquqiy bazani tizimlashtirish, shuningdek huquqni qo'llash amaliyotini yaxshilash muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Material va metodlar

Ushbu maqola yuzasidan ilmiy izlanishlar natijasida muallif tomonidan bir nechta huquqiy tadqiqot metodlaridan foydalanildi.

1. Qiyosiy-tahlil metodi. Ushbu metoddan maqolada tahlil qilingan xalqaro hujjatlar, ya'ni ikki tomonlama shartnomalarning mazmunini qiyoslash orqali umumiy hamda o'ziga xos jihatlarini taqqoslash jarayonida foydalanildi. Shuningdek, xorijiy huquqshunos olimlarning fikrlari tahlil etilib o'zaro taqqoslanildi.

2. Ilmiy izlanish jarayonida MDH davlatlari o'rtasida tuzilgan 1998-yilgi "Ozodlikdan mahrum qilish jazosi tayinlangan shaxslarni jazoni o'tashni davom ettirish maqsadida topshirish to'g'risida"gi konvensiya, 1983-yilgi "Mahkumlarni topshirish to'g'risida"gi Yevropa konvensiyasi normalarini

sharhlash va ular mazmunini ochib berishda formal-logistik metoddan fodalanildi.

3. Bugungi kunda sohadagi mavjud huquqiy holatning kelib chiqish sabablarini tahlil qilish va asoslash jarayonida muallif tomonidan empirik metod hisoblangan tarixiy-huquqiy metoddan foydalanildi. Bundan tashqari, maqolada mavzu yuzasidan muallifning nazariy jihatdan fikr-mulohazalari ham bayon etilgan. Bunda muallif tomonidan doktrinal huquqiy tadqiqot metodlari qo'llanildi.

Tadqiqot natijalari

Mahkumlarni topshirish masalasi dunyoda ko'pchilik olimlarni diqqat e'tiborini o'ziga jalb qilgan, turli bahs-munozaralarga sabab bo'lgan yangi shakllanayotgan huquq institutlaridan biridir. Asosiy bahsli tomoni shundaki, tahlil qilinayotgan institut jinoyat ishlari bo'yicha xalqaro hamkorlik sohasining alohida yo'nalishimi? O'zaro huquqiy yordam yoki ekstraditsiya institutining tarkibiy qismimi? degan savollarga aniq va yakdil javoblar yo'qligidir. Bu masala bizning mamlakatimizni ham chetlab o'tmagan bo'lib, bugungi kunda olimlarimiz tomonidan yagona bir ta'rif yoki fikr mavjud emas.

D.Sh. Umarxanova o'zining ilmiy ishlarida "jinoyat ishlari bo'yicha xalqaro hamkorlikning asosiy yo'nalishlarini protsessual harakatlarning bajarilishiga ko'ra: ekstraditsiya, o'zaro huquqiy yordam, ozodlikdan mahrum qilingan shaxslarni hamda ruhiy kasallikka chalingan shaxslarni majburiy tibbiy davolanishi uchun fuqaroligi bo'lgan davlatga topshirish va qabul qilish kabi yo'nalishlarga ajratgan hamda ularni bir-biridan farqli jihatlarini tahlil qilgan. U o'z fikrini har bir institut alohida protsessual harakatlar talab qilgani, alohida huquq normalari bilan tartibga solingani, subyektlar o'rtasida vakolatlar doirasi ham alohida belgilangani hamda amalga oshirish vositalari ham turli xil bo'lgani uchun jinoyat ishlari bo'yicha xalqaro hamkorlik mexanizmini tashkil etuvchi asosiy yo'nalishlari sifatida ko'rish lozim" [1, 21-22-b.] deb ta'kidlaydi.

Hozirda jinoiy odil sudlov bo'yicha xalqaro hamkorlikning har bir yo'nalishi takomillashib bormoqda. Rossiyalik olim A.G. Volevodz, haqli ravishda, har birining sohalararo kompleks xarakterga ega ekanligini ta'kidlaydi. Shuningdek, yo'nalishlar quyidagi mezonlar asosida bir-biridan farqli bo'lgan alohida institutlar ekanligini

ham belgilab beradi: 1) huquqiy bazaning shakllanganligi; 2) mazmuni, maqsadi va prinsiplarining mavjudligi; 3) alohida huquqiy tabiatiga ega ekanligi; 4) huquqni qo'llash amaliyotining takomillashganligi [2, 102-b].

Jinoiy odil sudlov bo'yicha xalqaro hamkorlik sohasini tashkil etuvchi institutlar ayni paytda xalqaro jinoyat huquqi sohasining institutlari hisoblanadi [3, 499–528-b]. Chunki mazkur institutlar muayyan mustaqil xarakterga ega bo'lgan masalalarni tartibga soladi.

Maykl Plachta "jinoiy odil sudlov bo'yicha xalqaro hamkorlik o'z ichiga ekstraditsiya, jinoyat ishlari bo'yicha o'zaro huquqiy yordam, jinoiy ta'qib yoki jazoni o'tash uchun aybdorni u fuqarosi bo'lgan davlatga topshirish, xorijiy davlat sudining hukmini tan olish, qidiruv kabi yo'nalishlarini qamrab oladi" [4, 87-b], deb ta'kidlagan.

Shu nuqtayi nazardan mahkumlarni topshirish jarayonining uning huquqiy maqomini aniqlash juda muhim hisoblanadi. Bu esa mazkur jarayonni amalga oshirishda ishtirokchi sifatida uning huquq va majburiyatlarini aniq belgilab olishimizga yordam beradi.

Mahkumlarni topshirish jarayonini yuzaga keltiruvchi eng asosiy ishtirokchi bu, ozodlikdan mahrum qilingan hamda jazo o'tashni davom ettirish uchun fuqarosi bo'lgan davlatga o'tkazilishini so'rab ariza bilan murojaat qilgan mahkumni o'zi hisoblanadi.

Shuni yodda tutish kerakki, mahkumning iltimosnomasida uning jazoni davom ettirish uchun fuqaroligi bo'lgan davlatida o'tashi zarurligi asoslanishi kerak (ijtimoiy foydali aloqalarni saqlab qolish yoki tiklash maqsadida, o'z ona tilidan foydalanish, tanish ijtimoiy-madaniy muhitda jazoni o'tash, o'z davlatida yashash joyiga ega bo'lish va boshqalar).

Mahkumlarning topshirish jarayonidagi huquqiy holati milliy qonunchilikda alohida belgilanmagan bo'lsa-da, ikki yoki ko'p tomonlama xalqaro shartnomalarida ularga ta'rif berilgan hamda huquq va majburiyatlari o'z aksini topgan. Masalan, O'zbekiston Respublikasi va Turkmaniston o'rtasida 2009-yilning 25-fevralida imzolangan "Ozodlikdan mahrum etishga hukm qilingan shaxslarni jazo o'tashni davom ettirish uchun topshirish to'g'risida"gi shartnomaga asosan "mahkum" – jinoyat sodir etganligi uchun ozodlikdan mahrum etish tarzida Ahdlashuvchi

Tomonlardan birining sudi hukm etgan shaxs (1-modda, 1-bandi, v qismi) ekanligi belgilangan bo'lib, "hukmni ijro etish davlati" – ozodlikdan mahrum etishga hukm qilingan shaxs jazo o'tashni davom ettirish uchun topshiriladigan Ahdlashuvchi Tomon (1-modda, 1-bandi, b qismi) deb ta'rif berilgan. Mazkur qoidalar mazmunan davlatlar o'rtasidagi jinoyat ish yurituvchi bo'yicha xalqaro hamkorlik sohasining topshirish instituti sifatida tartibga solinganligini anglatadi.

Bundan tashqari, mahkumlarning huquqiy maqomi, BMT "Chet ellik mahkumlarni topshirish to'g'risida"gi namunaviy shartnomasida ko'rsatilgan Mahkumlarning huquq va erkinliklarini hamda qonuniy manfaatlarini ta'minlash prinsipi asosida mustahkamlangan deyish mumkin. Prinsipga ko'ra, topshirish jarayonida mahkumlarga nisbatan shafqatsiz, g'ayriinsoniy yoki qadr-qimmatni kamsituvchi muomala yoki jazoga yo'l qo'yilmaslik kafolatlanadi hamda unga fuqaroligi yoki doimiy yashash joyi bo'lgan davlatga topshirish imkoniyati va uning huquqiy oqibatlari haqida to'liq ma'lumot beriladi [5].

Tadqiqot natijalari tahlili

Mahkumlarni huquqiy maqomini aniqlash uchun, ularning huquqlariga alohida to'xtalib o'tish maqsadga muvofiqdir. Faqat topshirilayotgan mahkumning huquqiy maqomi uning ajralmas qismi sifatida jazoni o'tayotgan shaxslarning huquqiy maqomi doirasida ko'rib chiqilishi kerakligiga e'tibor berishimiz zarur.

Birinchidan, tadqiqotchilar haqli ravishda, *hukm e'lon qilingan vaqtning o'zida, mahkumni o'z davlatida jazo o'tashni davom ettirish uchun ariza berish huquqiga ega* ekanligi sud tomonidan tushuntirilishi kerakligini ta'kidlaydilar [6, 377-b., 7, 168-b.]. Biz esa ushbu huquq va huquqiy oqibatlarni jazoni ijro etuvchi muassasa yoki organ vakillari tomonidan ham tushuntirilishi zarurligini qo'shimcha qilamiz. Zero, "Mahkumlar bilan muomalada bo'lishning minimal standart qoidalari"da mazkur qoida umumiy shaklda o'z aksini topgan. Unga ko'ra, mahkum jazoni ijro etish muassasasiga qabul qilingandan so'ng, har bir mahbusga, ushbu muassasaning intizomiy qoidalari, shuningdek ma'lumot olish va shikoyat qilishning ruxsat etilgan usullari hamda huquq va majburiyatlaridan xabardor bo'lishi va ushbu muassasadagi hayot sharoitlariga moslashishga imkon beruvchi boshqa barcha masalalar haqida

yozma ma'lumot berilishi (savodsiz mahbuslarni esa og'zaki xabardor qilish) kerakligi ko'rsatilgan [8]. Bu kabi qoidalar, xorijiy davlatlar, asosan MDH davlatlari qonunchiligida ham mustahkamlangan.

Yevropa mamlakatlari tajribasiga nazar tashlar ekanmiz, mahkumlarni topshirish masalalarini tartibga soluvchi universal hujjat sifatida 1983-yilgi Yevropa Kengashining "Mahkumlarni topshirish to'g'risida"gi konvensiya ekanligini guvohi bo'lamiz. Mazkur konvensiyada ham umumiy shaklda mahkumga davlat tomonidan konsultatsiya berishi kerakligi to'g'risida qoida kiritilgan bo'lib, asosan mahkumning o'z davlatida jazo o'tashni davom ettirishi mumkinligini tushuntirish kerakligi belgilangan. Bu esa mahkumning roziligisiz o'z davlatiga topshirilishi mumkin emasligini nazarda tutadi [9, 118-b.].

Bundan tashqari, Germaniya Federativ Respublikasi amaliyotini o'rganish ham foydadan holi emas. Chunki sud jarayonida mahalliy sudya mahkumga bir nechta aniqlashtiruvchi savollar berish orqali, uning bir qancha harakatlar uchun huquqlari borligini aytib o'tadi. Xususan, unga har qanday holatda ham himoyalalanish tartibidan foydalanishi mumkinligi va u aybsiz qilmish yuzasidan o'z fikrini bildirishi yoki bu haqda hech narsa demasligiga ruxsat berilishini ma'lum qiladi. Eng asosiysi, sudya mahkumdan jazo o'tashni davom ettirish uchun davlatiga topshirilishiga rozi yoki rozi emasligini va qanday sabablarga ko'ra topshirilishi mumkinligini aniqlashtirib oladi. Mahkumga topshirilishi uchun roziligining huquqiy oqibatlari va uning bekor bo'lmasligi haqida ma'lumot beriladi. Bularning barchasi sudyaning bayonnomasida qayd etiladi [10].

Mamlakatimiz qonunchiligida mahkumlarning huquqlari qatorida ma'lumot olish huquqi tegishli moddalarda belgilangan. Mazkur ma'lumotlar asosan, jazoni o'tash tartibi va shartlari to'g'risida, o'z huquqlari va majburiyatlari haqida bo'lib, hukm e'lon qilingan vaqtning o'zida yoki jazo o'tash davrida, mahkumni o'z davlatida jazo o'tashni davom ettirish uchun ariza berish huquqiga ega ekanligi to'g'risidagi ma'lumotni olishini nazarda tutmagan [11].

Shunday ekan, O'zbekiston Respublikasi Jinoyat-ijroiya kodeksining mahkumlarning asosiy huquqlari aks ettirilgan 9-moddasiga, xorijiy davlat fuqarosi bo'lgan (xorijda doimiy yashovchi fuqaroligi yo'q shaxs) mahkumning o'z

davlatida jazoni o'tash huquqiga ega ekanligi va bu sud yoki jazoni ijro etuvchi muassasa yoki organ vakillari tomonidan ham tushuntirilishi zarurligi to'g'risidagi qoidani kiritish taklif etiladi. Mazkur jarayon davlatlar tomonidan imzolangan ikki tomonlama shartnomalarda alohida kelishilmagan bo'lsa, milliy qonunchilik normalari bilan tartibga solinishi ham nazarda tutish zarur hisoblanadi.

Buning mantiqiy davomi sifatida, Kodeksning boshqa moddalarini uyg'unlashtirish maqsadida, 54-moddaga quyidagi mazmundagi normani kiritish zarur hisoblanadi:

O'zbekiston Respublikasi jazoni o'tash muassasalarida ozodlikdan mahrum qilish jazosiga hukm qilingan chet el fuqarolari jazoni o'tash uchun xalqaro shartnomalarda yoki O'zbekiston Respublikasi Jinoyat-protsessual kodeksida belgilangan tartibda O'zbekiston Respublikasi Bosh prokurori xorijiy davlatning vakolatli organlari va mansabdor shaxslari bilan o'zarolik prinsipi asosida yozma kelishuvlar orqali fuqaroligi bo'lgan davlatlarga yoki doimiy yashash joyiga (agar fuqaroligi bo'lmagan shaxslar bo'lsa) jazoni o'tash uchun yuborilishi mumkin.

Mazkur norma mahkumlarni jazoni o'tash uchun jo'natish tartibida o'z aksini topishi, ozodlikdan mahrum etishga hukm qilingan shaxslarni nafaqat tergov hibsxonasining ma'muriyati jazoni o'tash uchun jo'natilishi nazarda tutadi, balki mahkumlarni jazo o'tash uchun davlatiga yuborilishi mumkinligini ham o'z ichiga olishi kerak. Taklif etilayotgan qoidaga e'tibor beradigan bo'lsak, unda mahkumlarni topshirish mexanizmi qisqa shaklda ko'rsatib berilgan bo'lib, asosiy e'tibor mahkumning 9-moddada aks etgan huquqi borligini tasdiqlaydi.

Mazkur mexanizm ko'pgina xorijiy va MDH mamlakatlari qonunchiligida mavjud. Xususan, Qozog'iston Respublikasi Jinoyat-ijroiya kodeksining 88-moddasida shunday tartib nazarda tutilgan.

Bu kabi qoidalarining faqatgina xalqaro shartnomalarda aks etishi yetarli emas, deb hisoblaymiz. Chunki davlatlar har doim ham o'zaro kelishilgan shartnomalarga ega bo'lmaydi. Bunday holatlarda o'zarolik prinsipi asosida hamkorlikni amalga oshiradilar. Bizga ma'lumki, o'zarolik prinsipiga ko'ra, talab etiladigan hujjatlar, shartlar va asoslar milliy qonunchilikka ko'ra amalga oshiriladi [12]. Shunday ekan, milliy

qonunchilikda xalqaro shartnomalar va milliy normalar o'rtasidagi o'zaro aloqadorlik hamda O'zbekiston Respublikasi o'zaro shartnoma imzolamagan davlati bilan mahkumlarni topshirishga oid munosabatlarni tartibga solinishi masalasiga ham oydinlik kiritishi zarur bo'ladi. Bu esa bir paytda "Ozodlikdan mahrum qilish jazosi tayinlangan shaxslarni jazo o'tashni davom ettirish maqsadida topshirish to'g'risida"gi konvensiya normalariga (2-modda) moslashtirilishiga va O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, JIKning 4-moddasida belgilangan xalqaro huquq normalarining ustunligi hamda inson huquqlarini ta'minlanishi nuqtayi nazaridan rioya etilishiga olib keladi.

Ikkinchidan, sud majlisiga tayyorgarlik bosqichida, protsessual va boshqa hujjatlarni mahkum tushunadigan sudlov ishi tilida olib borish uchun rasmiy tarjimaga ehtiyoj seziladi. Ahloq tuzatish muassasasi ma'muriyati malakali tarjimonni taqdim etolmasligi, mahkumni topshirish jarayonida qo'shimcha qiyinchilikni yuzaga keltiradi va uni tegishli protsessual kafolatlardan mahrum qiladi.

Odatda, chet el fuqarolari bo'lgan mahkumlar til va diniy qiyinchiliklarga duch keladi. *Til muammosi* – chet ellik mahkumlar duch keladigan eng jiddiy muammolardan biri hisoblanadi [13, 71-b]. So'rovnoma natijalariga ko'ra, respondentlarning atigi 3.3 %i boshqa davlatga topshirishda asosiy mezonlardan biri sifatida til to'sig'ini hisobga olish kerak deb hisoblaydilar.

Davlatlarning jinoyat-protsessual va jinoyat ijroiya qonunchiligiga hamda BMT Namunaviy shartnomalari qoidalariga muvofiq, jinoiy sud ishlarini olib borish tilini bilmaydigan chet el fuqarosi bo'lgan mahkum, fuqaroligi bo'lmagan shaxslar, shuningdek takliflar, bayonotlar va shikoyatlar bilan murojaat qilmoqchi bo'lganlarga axloq tuzatish muassasasi ma'muriyati tomonidan malakali tarjimon orqali ushbu imkoniyatni taqdim etishni ta'minlanishi shart hisoblanadi [4].

Mamlakatimiz qonunchiligida ham ozodlikdan mahrum etishga hukm qilingan shaxs murojaat etgan tilga tarjima qilib berish jazoni ijro etuvchi muassasa yoki organ tomonidan ta'minlanishi nazarda tutilgan [11]. MDH davlatlari qonunchiligida ham bu kabi qoidalar o'rnatilgan (Ukraina JIK 8-moddasi, RF JIK 12-moddasi, Qozog'iston JIK 10-moddasi). Lekin mazkur

holatni aksini Germaniya davlatida ko'rishimiz mumkin. GFR qonunchiligiga ko'ra, agar tarjimon sud ish yurituvda va jazoni o'tash muassasida nemis tilida gaplashmaydigan mahkum uchun ish olib borgan bo'lsa, u holda bu bilan bog'liq xarajatlar mahkum tomonidan qoplanadi degan qoida kiritilgan (Germaniya Jinoyat-protsessual kodeksining 464-moddasi) [14].

Shuni alohida ta'kidlash lozimki, nemis qonunchligida jinoyatchilarni ekstraditsiya qilish va topshirish masalalarini tartibga solishda maxsus terminologiyadan foydalanadi. Jumladan, soddallashtirilgan ekstraditsiya, xorijga vaqtincha topshirish, mahkumni topshirish, yetkazib berish, tranzit tashish kabilardir [15]. Bu atamalarining barchasi mazmun jihatidan bir masalani nazarda tutadi, lekin turli ma'nolarga ega bo'lgani uchun, malakali tarjimon xizmatidan foydalanishni taqozo etadi.

Yuqoridatahlillarnatijasida quyidagicha xulosa qilish mumkin. Mahkumning (uning qonuniy vakili yoki advokati) xorijiy davlatning vakolatli organlariga topshirish to'g'risidagi iltimosnomasi yoki murojaatnomasi va boshqa zarur hujjatlar uning fuqaroligi yoki doimiy yashash joyi bo'lgan davlat tiliga tarjima qilinishi kerak. Xorijiy davlatning vakolatli organlaridan topshirish imkoniyati to'g'risidagi so'rovni qondirish yoki rad etish to'g'risida olingan javob ham mahkum biladigan tilga tarjima qilinishi kerak. Bularning barchasi, albatta, chet el davlati sudining hukmini ijro etish bilan bog'liq masalalarni sud tomonidan hal qilish bosqichida topshirilgan mahkumlarning protsessual huquqlaridir.

Shu munosabat bilan, ko'rib chiqilayotgan institutning turli bosqichlarida topshirilishi lozim bo'lgan mahkumning huquq va majburiyatlarini qonunchilikda aniq ko'rsatish lozim. Mahkum sudga taqdim etilgan materiallar bilan turli bosqichlarda (faqat sud majlisida emas), shu jumladan ularni tarjima qilish yoki tarjimon xizmatidan foydalanish orqali tanishish huquqiga ega bo'lishi kerak. Chunki turli mamlakatlarda chet ellik mahkumlarni yakkalanib qolishiga yo'l qo'ymaslik uchun nafaqat sud jarayonida, balki jiddiy savollar tug'ilishi mumkin bo'lgan boshqa har qanday vaqtda ham tarjimon xizmatidan foydalanishni ta'minlash yo'lga qo'yilgan. Bunday paytlarda, mahkumni yolg'izlik tuyg'usini yengish uchun o'z xohishi bilan yordam beradigan yaqin

atrofda yashovchi boshqa fuqarolarning tashrifi ham katta foyda keltirishi mumkin [16, 9-b].

Uchinchidan, O'zbekiston Respublikasi Jinoyat-ijroiya kodeksida mahkumlarni fuqaroligiga tegishli bo'lgan davlatga jazo o'tashni davom ettirish uchun topshirish jarayonida boshqa joyga ko'chirishda yaqin qarindoshlarini xabardor etish yoki xalqaro shartnoma asosida ozodlikdan mahrum qilingan shaxs jazoni o'tab bo'lgan yoki unga nisbatan amalga oshirilgan har qanday harakat yuzasidan xorijiy davlatni *xabardor qilish* masalalari o'z aksini topmagan.

Bizga ma'lumki, milliy qonunchilikka ko'ra mahkumlar jazoni o'tash uchun jo'natilganligi va yetib kelganligi to'g'risida oilasiga xabar yuborilishi shart. Jazoni ijro etish muassasasining ma'muriyati mahkum yetib kelgan kundan boshlab uch kunlik muddat ichida bu haqda hukm chiqargan sudni xabardor qilishi, shuningdek mahkumning oilasiga muassasa manzilini ko'rsatib hamda mahkumning yozishma olib borish, uchrashuv, posilka, yo'qlov va banderollar olish, telefon orqali so'zlashuv huquqlarini tushuntirib, xabarnoma yuborishi shart (JIK, 55-modda). Lekin bu norma faqatgina sud tomonidan hukm chiqarilganidan so'ng, sudlangan shaxs mahkum maqomini olganidan keyingi jarayonni nazarda tutadi. Xorijiy davlat huddudida jazo o'tayotgan shaxslar fuqarosi bo'lgan davlatga topshirilishida oilasiga xabar berilishi masalasi chetda qolib ketgan.

Shunga qaramasdan, bu qoida xalqaro shartnomalarda va davlatlar amaliyotida ham mustahkamlangan bo'lib, mahkumlarning asosiy huquqlari sifatida belgilangan.

Masalan, O'zbekiston va Birlashgan Arab Amirliklari bilan tuzilgan "Mahkumlarni topshirish to'g'risida"gi [17] ikki tomonlama shartnomasida, chiqarilgan hukmni ijro etuvchi davlat uni ijro etilishi to'g'risida hukm chiqargan davlatni xabardor qilishi kerakligini ko'rsatilgan. Unga ko'ra, hukm muddatining tugashi, mahkumning hukm muddati tugashidan avval qochib ketishi, hukm chiqargan davlatining so'roviga muvofiq, hukmning qolgan qismini hisobga olgan holda uning ijro etilishi haqida xabardor qilishi nazarda tutilgan (14 modda).

Xuddi shunga o'xshash qoida, MDH davlatlari o'rtasida tuzilgan 1998-yilgi "Ozodlikdan mahrum qilish jazosi tayinlangan shaxslarni

jazoni o'tashni davom ettirish maqsadida topshirish to'g'risida"gi konvensiyasida [18] hamda Mahkumlar bilan muomalada bo'lishning minimal standart qoidalari"da [8, 44-b] hamda 1983-yilgi "Mahkumlarni topshirish to'g'risida"gi Yevropa konvensiyasi 14-, 15-moddalarida [20] belgilangan.

Xulosalar

Tahlillar natijasi shuni ko'rsatdiki, mahkumlarni topshirish jarayonida mahkumning yaqin qarindoshlariga, qonuniy vakili va topshiruvchi davlatga uning holati to'g'risida xabardor qilish masalasi asosan, ruhiy holati buzilgan mahkumlarga nisbatan ko'proq qo'llanishini ko'rishimiz mumkin.

Ma'lumki, O'zbekiston Respublikasi JPK va JIK ozodlikdan mahrum qilingan shaxslarni jazo o'tashi uchun topshirish hamda ruhiy kasallikka chalingan, shuningdek ruhiy kasalliklar bilan kasallangan shaxslarni fuqaroligiga tegishli bo'lgan davlatda tibbiy yo'sindagi majburlov chorasini qo'llash uchun topshirish masalasi qonun darajasida tartibga solinmagan. Mazkur masala, milliy darajada faqat Vazirlar Mahkamasining qaroriga ko'ra, "Ruhiy holati buzilgan shaxslarni majburiy davolash uchun berish to'g'risida"gi konvensiya (Moskva, 1997-yil 28-mart) qoidalarini va ushbu sohada O'zbekiston Respublikasining boshqa xalqaro shartnomalarini bajarish bo'yicha O'zbekiston Respublikasi majburiyatlarini amalga oshirilishini ta'minlash maqsadida ruhiy holati buzilgan shaxslarni majburiy davolash uchun O'zbekiston Respublikasi tomonidan berish va qabul qilish tartibi to'g'risida nizom tasdiqlangan.

Mazkur nizom qoidalari 1997-yilgi "Ruhiy holati buzilgan shaxslarni majburiy davolash uchun berish to'g'risida"gi konvensiya normalariga muvofiq bo'lib, ruhiy holati buzilgan shaxslarni majburiy davolash uchun O'zbekiston Respublikasi tomonidan berish va qabul qilish tartibi batafsil yoritilgan. Lekin shunga qaramasdan, mazkur konvensiyaning barcha qoidalari ham to'liq aks etmagan bo'lib, milliy qonunchilikda bo'shliqlarni keltirib chiqaradi. Xususan, konvensiyaning 10-moddasiga ko'ra, agar shaxs majburiy davolanishga topshirilgandan so'ng, u topshirilgan Ahdlashuvchi Tomonning sud qarori bekor qilinsa va yangi tergov yoki sud jarayoni nazarda tutilgan bo'lsa, qarorning nusxasi, jinoyat

ishi materiallari va boshqa zarur hujjatlar shaxsni ushbu Ahdlashuvchi Tomon qonunchiligiga muvofiq javobgarlikka tortish masalasini hal qilish uchun qabul qilgan Ahdlashuvchi Tomonga yuboriladi. Bundan tashqari, sud qarori o'zgargan bo'lsa, u qabul qilingan Ahdlashuvchi Tomon bu shaxsni majburiy davolash uchun qabul qilgan Ahdlashuvchi Tomonni darhol xabardor qiladi.

Bunga qo'shimcha ravishda, tibbiy komissiya xulosasiga ko'ra, agar majburiy davolanayotgan shaxsning ruhiy holatining o'zgarishini hisobga olgan holda majburiy tibbiy choralarni bekor qilish yoki o'zgartirish zarur bo'lsa, majburiy tibbiy choralarni bekor qilish yoki o'zgartirish to'g'risida shaxsni majburiy davolanishga topshirgan Ahdlashuvchi Tomon sudi yoki majburiy davolanish joyidagi Ahdlashuvchi Tomon sudi tegishli qaror qabul qilinishi mumkin. Qabul qilingan qaror to'g'risida boshqa Ahdlashuvchi Tomon yozma ravishda xabardor qilinishi haqida qoida kiritilgan.

Bukabu qoidalar mamlakatimiz qonunchiligida belgilanmagan bo'lib, amaliyotda uchrab turadi. Ammo huquqiy asosi mavjud bo'lmagani uchun ham bir qancha muammolarni (o'zarolik prinsipini qo'llash) yuzaga keltirib chiqaradi. O'zbekiston Respublikasi Jinoyat-ijroiya kodeksida ham ozodlikdan mahrum qilingan shaxslarni jazo o'tashi uchun topshirish hamda ruhiy kasallikka chalingan, shuningdek ruhiy kasalliklar bilan kasallangan shaxslarni fuqaroligiga tegishli bo'lgan davlatda tibbiy yo'sindagi majburlov chorasini qo'llash uchun topshirish borasidagi asosiy huquqlari, mahkumlarning boshqa joyga ko'chirishda yaqin qarindoshlarini xabardor etish, xalqaro shartnoma asosida ozodlikdan mahrum qilingan shaxs jazoni o'tab bo'lgan yoki unga nisbatan amalga oshirilgan har qanday harakat yuzasidan xorijiy davlatni xabardor etish masalalari milliy qonunchilikda aks etishi xalqaro huquq normalariga moslashtirish va O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, JIKning 4-moddasida belgilangan xalqaro huquq normalarining ustunligi kabi qoidalarga rioya etilishiga olib keladi.

Shu nuqtayi nazardan, quyidagi qoidalarni xalqaro huquq normalariga muvofiq keltirish maqsadida O'zbekiston Respublikasi JIK tegishli moddalariga o'zgartirish va qo'shimcha kiritish taklif etiladi. Xususan, 170-, 173-, 188-, 194-moddalariga, *"topshirilgan mahkum vafot*

etganida”, “topshirilgan mahkum jazoni o’tab bo’lganida”, “bemor qochib ketgani yoki vafot etganida”, “topshirilgan mahkumga nisbatan tibbiy yo’sindagi majburlov choralarini qo’llaganida”, xalqaro shartnomalarda belgilangan tartibda Ichki ishlar vazirligi keyinchalik bu haqda xorijiy davlatning vakolatli organiga qonunda belgilangan tartibda xabar berish uchun O’zbekiston Respublikasi Bosh prokuraturasini xabardor qiladi, degan qoidani kiritish maqsadga muvofiqdir.

Mahkumning huquqiy maqomini tahlili natijasida shuni xulosa qilar ekanmiz, asosiy urg’uni aynan mahkum xorijiy davlatda jazo o’tayotganligi va topshirilishi jarayonidagi huquq va majburiyatlarni hisobga olishimiz zarur. Chunki umumiy shaklda davlatlar milliy

qonunchiligi xalqaro huquqning jazoni ijro etish va mahkumlar bilan muomalada bo’lishga taalluqli prinsiplari va normalarini inobatga oladi. Shunga binoan, milliy qonunchiligini xalqaro shartnomalarga zid bo’lmagan holda shakllantiradi. Aksariyat davlatlarda mahkumlarning huquqiy holati jinoiy-ijroiya qonunchiligida belgilangan bo’ladi. Lekin biz jazo o’tashni davom ettirish uchun fuqarosi bo’lgan davlatga topshirilayotgan mahkumlarning huquqiy maqomiga asosiy e’tiborni qaratdik. Shu munosabat bilan, mahkumni topshirish to’g’risida ish qo’zg’atish bosqichida, ham jinoyat-protsessual, ham jinoyat ijroiya qonunchiligiga hamda halqaro standartlarga murojaat qilish zarurati yuzaga keladi.

REFERENCES

1. Umarchanova D.Sh. Jinoyat ishlari bo’yicha hamkorlik mexanizmini takomillashtirish masalalari [Issues of improving the mechanism of international cooperation in criminal matters]. Tashkent, TSUL, 2020, pp. 21-22.
2. Volevodz A.G. Pravovoe regulirovanie novix napravleniy mejdunarodnogo sotrudnichestva v sfere ugolonogo prosessa [Legal regulation of new directions of international cooperation in the field of criminal procedure] Moscow, 2002, p. 102.
3. Bassiouni M.C. Introduction to International Criminal Law. Leiden, Boston, 2013, pp. 499-528.
4. Plachta M. International Cooperation in the Draft United Nations Convention against Transnational Crime. Asia and Far East Institute for the Prevention of Crime and the Treatment of Offenders (UNAFEI) Annual report for 1999 and resource material series, no. 57. Fuchu, Tokyo, Japan. September 2001, p. 87.
5. A model agreement on the transfer of foreign prisoners basic principles. Available at: www.un.org
6. Krimov A.A. Ugolovno-prosessualnaya deyatel’nost organov i uchrejdeniy ugolovno-ispolnitel’noy sistemi Rossii [Criminal procedural activity of bodies and institutions of the Russian penal enforcement system]. Moscow, 2015, p. 377.
7. Seliverstova E.A. Pravovaya negramotnost osujdennix k lisheniyu svobod kak odna iz problem v realizatsii ikh prava na obrasheniye [Legal illiteracy of persons sentenced to imprisonment as one of the problems in the realization of their right to appeal]. Moscow, 2014, p. 168.
8. Standard Minimum Rules for the Treatment of Prisoners. 35 point. Available at: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/prison.shtml/.
9. Wree, Eveline & Beken, Tom & Vermeulen, Gert. The transfer of sentenced persons in Europe: Much ado about reintegration. Punishment & Society-international Journal of Penology. 2009, no. 11 (1), p. 118.
10. Internationale Rechtshilfe in Strafsachen. Available at: https://www.bundesjustizamt.de/DE/Themen/Gerich-e_Behoerden/IRS/Rechtshilfe_node.html/ (accessed 07.09.2021).
11. The Penal Enforcement Code of the Republic of Uzbekistan. Article 9. Available at: www.lex.uz/.
12. The Criminal Procedure Code of the Republic of Uzbekistan (article 592). Available at: www.lex.uz/.
13. Blinov A.V. Realizatsiya neotemlemix prav lichnosti v mestax lisheniya svobod [Realization of the inalienable rights of the individual in places of deprivation of liberty]. Vologda, 2008, p. 71.
14. Ugolovno-prosessualnie kodeks Federativnoy Respubliki Germaniya [Criminal Procedure Code of the Federal Republic of Germany]. Strafprozessordnung (StPO), 14.09.2021.
15. Golovnenkov P., Spica N. Ugolovno-prosessualnie kodeks Federativnoy Respubliki Germaniya Strafprozessordnung (StPO) [Criminal Procedure Code of the Federal Republic of Germany Strafprozessordnung

(StPO) – Scientific and practical commentary and translation of the text of the law. Introduction to the criminal procedure law of Germany]. Moscow, MGYUA, 2012.

16. The Seventh United Nations Congress on the Prevention of Crime and the Treatment of Offenders, held in Milan from 26 August to 6 September 1985. Development and application of UN standards and norms in criminal justice. Note by the Secretariat, p. 9.

17. National database of legislation of the Republic of Uzbekistan: www.lex.uz/.

18. Convention on the Transfer of Persons Sentenced to Imprisonment for Further Serving of their Sentence.

P. 17. Available at: <http://cis.minsk.by/reestr/ru/index.html#reestr/view/text?doc=776/>.

19. Standard Minimum Rules for the Treatment of Prisoners. 44 point. Available at: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/prison.shtml/.

20. European Treaties database. Available at: <http://www.coe.int/>.

UDC: 34(042)(575.1)
ORCID: 0000-0002-9666-4770

HUQUQIY IJTIMOILASHUV JAMIYAT TARAQQIYOTINING ASOSI

Mamatqulov Rashid Pazilbekovich,
Toshkent davlat yuridik universiteti
"Umumta'lim fanlar va madaniyat" kafedrası
katta o'qituvchisi, falsafa fanlari nomzodi
e-mail: r.mamatqulov@tsul.uz

Annotatsiya. Maqolada huquqiy ijtimoiylashuvning jamiyat taraqqiyotida tutgan o'rni, roli va ahamiyati o'rganilgan. Demokratik yangilanishlar sharoitida ijtimoiy munosabatlarga kirib kelayotgan huquqiy qadriyatlarni yoshlar tomonidan o'zlashtirilishida kelib chiqadigan ijobiy va salbiy oqibatlar analiz, sintez, taqqoslash va hujjatlarni tahlil qilish metodlari orqali yondashilgan. Ushbu mavzuga kompleks metodologik nuqtayi nazardan yondashilgan. Maqolada ijtimoiylashuv to'g'risidagi nazariya va ta'limotlar, huquqiy ijtimoiylashuv bosqichlari va darajalari, shaxs ijtimoiylashuv jarayonida adaptatsiya va interiorizatsiya bosqichlar, huquqiy ijtimoiylashuv obyekti va subyekti yoritib berishga harakat qilingan. Huquqiy ijtimoiylashuv agentlari oila, maktab, tengdoshlar va ommaviy axborot vositalari tomonidan shaxsda huquqiy ko'nikmalarni hosil qilishga ta'sir doirasi o'rganilgan. Ijtimoiylashuv jarayonida shaxs xulq-atvorida kelib chiqadigan deviant xulq-atvor normalariga maqsadli ta'sir ko'rsatish bo'yicha nazariy ko'rsatmalar berishga harakat qilingan.

Kalit so'zlar: jamiyat, ijtimoiylashuv, huquqiy ijtimoiylashuv, adaptatsiya, interiorizatsiya, individ, ko'nikma, agent, tarbiya.

ПРАВОВАЯ СОЦИАЛИЗАЦИЯ КАК ОСНОВА РАЗВИТИЯ ОБЩЕСТВА

Маматкулов Рашид Пазилбекович,
кандидат философских наук, старший преподаватель кафедры
"Общеобразовательные дисциплины и культура"
Ташкентского государственного юридического университета

Аннотация. В статье исследуются роль, место и значение правовой социализации в развитии общества. С помощью методов анализа, синтеза, сравнения и анализа документов изучены положительные и отрицательные последствия усвоения правовых ценностей молодежью, вступающей в социальные отношения в условиях демократического обновления. Осуществлен подход с комплексной методологической точки зрения. В статье делается попытка пролить свет на теорию и учение социализации, этапы и уровни правовой социализации, стадии адаптации и интернализации в процессе социализации личности, объекта и субъекта правовой социализации. Изучен масштаб влияния семьи, школы, сверстников и средств массовой информации как агентов правовой социализации на формирование юридических навыков у человека. Предприняты попытки дать теоретические рекомендации по целевому воздействию девиантных поведенческих норм, возникающих в поведении человека в процессе социализации.

Ключевые слова: общество, социализация, правовая социализация, адаптация, интернализация, личность, умение, агент, воспитание.

LEGAL SOCIALIZATION AS THE BASIS OF SOCIETY DEVELOPMENT

Mamatqulov Rashid Pazilbekovich,
Senior lecturer of The Department of General Sciences and culture of
Tashkent State University of Law,
PhD in Philosophy

Abstract. *The article examines the role, place and significance of legal socialization in the development of society. Using the methods of analysis, synthesis, comparison and analysis of documents, the positive and negative consequences of the assimilation of legal values by young people entering into social relations in the context of democratic renewal have been studied. The approach is carried out from an integrated methodological point of view. The article attempts to shed light on the theory and teaching of socialization, stages and levels of legal socialization, stages of adaptation and internalization in the process of socialization of a person, an object and subject of legal socialization. The scale of the influence of family, school, peers and the media as agents of legal socialization on the formation of legal skills in a person has been studied. Attempts have been made to give theoretical recommendations on the target impact of deviant behavioral norms that arise in human behavior in the process of socialization.*

Keywords: *society, socialization, legal socialization, adaptation, internalization, individual, skill, agent, upbringing.*

Bizga ma'lumki, har qanday jamiyat taraqqiyotida ijtimoiy munosabat va ijtimoiy kuchlar o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik va mutanosiblik muhim ahamiyat kasb etadi. Bunday jarayon esa ijtimoiy ong va ijtimoiy borliqda o'z aksini topadi. Bugungi kunda ijtimoiy borliqda jadallik bilan yuz berayotgan o'zgarishlar ijtimoiy ong va kishilar dunyoqarashiga juda katta ta'sir ko'rsatmoqda. Bu esa, o'z navbatida, demokratik yangilanishlar sharoitida kishilarda yangicha huquqiy ong va huquqiy madaniyat shakllanishini talab etmoqda.

Prezident Shavkat Mirziyoyev O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganining 26 yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimda "Har qanday qonun ma'lum huquq berish bilan birga, zimmamizga majburiyat ham yuklaydi. Asosiy qonunimiz bilan birga fuqarolar zimmasiga Konstitutsiya va qonunlarga amal qilish, boshqalarning huquqlari, erkinliklari, sha'ni va qadriyatini hurmat qilish majburiyati yuklatilgan. Jamiyatda huquqiy ong va huquqiy madaniyatning shakllanishi, avvalambor, tarbiya muhit bilan bevosita bog'liqdir" deb, ta'kidlab o'tdilar. Bu yoshlarda huquqiy madaniyatni shakllantirish dolzarb masala ekanligini ko'rsatmoqda [1].

Yoshlarda huquqiy madaniyatni shakllantirishda huquqiy ijtimoiylashuvning o'rni va roli juda kattadir. Shu nuqtayi nazardan huquqiy ijtimoiylashuv mavzusini chuquroq o'rganib uni amalda yoshlar huquqiy madaniyati va huquqiy dunyoqarashini shakllantirishdagi ahamiyatini o'rganish, tahlil qilish dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Huquqiy ijtimoiylashuv uzoq vaqt davom etadigan murakkab jarayondir. Nemis faylasufi I. Kant tomonidan qo'yilgan falsafiy masala "Men nima qilishim mumkin?" degan savol-

ga huquqiy ijtimoiylashuv jarayoni yordamida bosqichma-bosqich javob berib boriladi. Har qanday jamiyat o'zligini saqlab qolishi uchun ijtimoiy tizimda o'z qadriyatlarini ishlab chiqadi va uni himoya qiladi (iqtisodiy, siyosiy, axloqiy, huquqiy, ekologik va h.k). Xususan, jamiyat tomonidan ishlab chiqilgan huquqiy qadriyatlar individ tomonidan o'zlashtirilishi huquqiy ijtimoiylashuv tushunchasi orqali tahlil qilinadi va o'rganiladi [2, 332-b.].

Ijtimoiylashuv kategoriyasining fanda keng qo'llanishi XX asrning 40-yillarida amerikalik olimlar (D. Doller, Dj. Kolman, V. Uolter va boshqalar) asarlarida o'z aksini topgan. Ijtimoiylashuv mavzusini sotsiolog olimlar E. Dyurgeym, M. Veber keyinchalik T. Parsonslar tomonidan atroflicha o'rganilgan. Ular individ jamiyat tomonidan ishlab chiqilgan qadriyatlarni, yurish turish qoidalarini, ijtimoiy normalarini va stereotiplarni o'zlashtirishni jarayon sifatida o'rganishgan. Bunday jarayon stixiyali hamda maqsadga muvofiq yo'naltirilgan tarzda namoyon bo'lishi mumkinligini ta'kidlashgan.

Strukturaviy funksional yondashuv namoyondalari T. Parsons, R. Mertonlar ijtimoiylashuv jarayonini adaptatsiya tushunchasi orqali yoritib berishga harakat qilishgan. Adaptatsiya jonli organizmning tabiiy muhitga moslashishi hisoblanadi. Bunday jarayon keyinchalik jamiyatga nisbatan qo'llanila boshlagan insonning ijtimoiy muhitga moslashishi nuqtayi nazaridan fikr qilina boshlagan. Individning ma'lum bir taraqqiyot davomida jamiyat ijtimoiy-iqtisodiy muhitga moslashuvi yuzasidan tahlil qilingan. G.V. Osipov esa ijtimoiylashuv jarayonini ikki bosqichga bo'lib o'rganishni maqsadga muvofiq ekanligini ta'kidlaydi. Xususan, birinchi bosqich ijtimoiy adaptatsiya, ikkinchi bosqich ijtimoiy interior-

izatsiya. Bu jarayonda jamiyat tomonidan ishlab chiqilgan ijtimoiy normalar va qadriyatlar inson ichki dunyosida ko'nikmalar hosil qilishi, o'zlashtirilishini nazarda tutgan. G.M. Andreyeva tomonidan individ ijtimoiylashuv jarayonida bir vaqtning o'zida ham subyekt ham obyekt sifatida namoyon bo'lishini bu esa individning nafaqat passiv, balki uning faol o'rniga ega ekanligini ko'rsatib beradi [3, 241-b.].

Shunday qilib, huquqiy ijtimoiylashuv – jamiyat tomonidan ishlab chiqilgan huquqiy qadriyatlarni va tajribalarni individ tomonidan o'zlashtirilishi orqali huquqiy munosabatlarga kirishish jarayoni hisoblanadi. Huquqiy ijtimoiylashuvning maqsadi kishilarda huquq va qonunga nisbatan adekvat va uyg'un munosabat pozitsiyasini ishlab chiqish va jamiyat a'zolarida qonunga hurmat madaniyatni shakllantirishdan iborat [4, 54].

Huquqiy ijtimoiylashuv boshqa ijtimoiylashuv yo'nalishlari qatorida markaziy va asosiy o'rinni egallaydi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida kishilarni mustaqil hayotga tayyorlash eng qimmat va uzoq davom etadigan jarayonga aylanmoqda. Ijtimoiylashuv jarayoni individual jihatdan hamda jamiyat nuqtayi nazardan tahlil qilinishi va o'rganilishi mumkin. Jamiyat nuqtayi nazardan ijtimoiylashuv jarayoni o'rganilganda individning shaxs sifatida shakllanishida ijtimoiylashuv agentlari va institutlarining o'rne va roli juda katta ahamiyatga egadir. Bu agentlar va institutlar kishilarning shaxs sifatida shakllanish jarayonida yo'naltiruvchi, rag'barlantiruvchi va cheklovchi funksiyasini bajaruvchi omillar hisoblanadi.

Ijtimoiylashuv agentlari – oila, maktab, tengdoshlar va ommaviy axborot vositalari.

Ijtimoiylashuv institutlari – ijtimoiylashuv jarayoniga o'z ta'sirini o'tkazuvchi va yo'naltiruvchi xususiyatga ega bo'lgan tashkilotlar hisoblanadi.

Huquqiy ijtimoiylashuv jarayoni birlamchi va ikkilamchi bosqichlarga bo'linadi.

Birlamchi ijtimoiylashuv – dastlabki ijtimoiylashuv jarayoni hisoblanib, bolalik va yoshlik davriga to'g'ri keladi. Bu davrda axloqiy hamda psixofiziologik ijtimoiy sifatlar o'zlashtiriladi.

Ikkilamchi ijtimoiylashuv – individning shaxs sifatida shakllanib bo'lgan davriga to'g'ri keladi.

Kishilar ijtimoiylashuv jarayonining 12–17 yoshlik davrida huquqiy ijtimoiylashuvning subyekt sifatida ishtirok eta boshlaydi. Bu davr umumta'lim maktablarining o'rta va yuqori sinflari hamda o'rta maxsus ta'lim maskanlari o'quvchilariga to'g'ri keladi. Yuvenologiya sohasidagi olimlarning fikricha, ushbu davrda ular yetuklik darajasiga erishib, shaxsning huquqiy ijtimoiylashuv jarayoni bosqichida belgilovchi ahamiyatga ega ekanligini ta'kidlaydilar. Ushbu davrda yoshlarda psixologik-fiziologik xususiyatlar ustunlikka ega bo'lib, ijtimoiy hayotga kirishish uchun tayyorgarlik bosqichi hisoblanadi. Ikkinchi tomondan esa ularning jamiyat tomonidan qo'yiladigan talablariga ichki madaniyati va ichki talablar yig'indisini moslashtirish davridir. Yoshlar ijtimoiy mohiyati ijtimoiylashuv jarayoni xususiyatlari bilan bog'liqdir. Ushbu jarayon davomida ularda o'zlikni anglash, ijtimoiy ong va jamiyat tomonidan ishlab chiqilgan qadriyatlarni o'zlashtirish orqali shakllanib boradi. Bunday holat shaxs rivojlanish faoliyatining keyingi davrida ijtimoiy harakat chegarasini hamda huquq bilan boshqariladigan ijtimoiy muhitda asosiy belgilovchi xarakterga ega bo'ladi.

Jamiyat tomonidan ishlab chiqilgan huquqiy qadriyatlarni o'zlashtirish va huquqiy ko'nikmalarni hosil qilishda individning shaxs sifatida shakllanishiga maqsadli va stixiyali ta'sir o'tkazish mumkin.

Huquqiy ijtimoiylashuv jarayonida individning shaxs sifatida shakllanishiga maqsadli ta'sir ko'rsatishdan asosiy vazifa jamiyatga huquqiy shaxs shakllantirib berishdan iborat. Bu jarayonda individ xatti-harakati va xulq-atvoriga maqsadli va yo'naltiruvchi ta'sir vositasi sifatida ijtimoiy-huquqiy institutlar belgilovchi ahamiyatga egadir. Huquqiy ijtimoiylashuv jarayonida individning huquqiy shaxs sifatida shakllanishiga stixiyali ta'sir ko'rsatishda ijtimoiy-huquqiy ko'nikmalar hosil qilish ijtimoiy muhit bilan bevosita munosabat avtomatik ravishda amalga oshiriladi. Stixiyali huquqiy ijtimoiylashuv jarayonida kishilar huquqiy madaniyat yo'nalishida yaratgan ko'nikmalari, faoliyat turlari bilan bevosita almashinuv jarayoni yuz beradi. Bu jarayon maqsadli va yo'naltirilgan ijtimoiylashuv mexanizm ishtirokisiz amalga oshadi. Bunday holat mikro muhit darajasida sodir bo'ladi hamda individ xatti-harakati va xulq-atvorida salbiy ko'nik-

malar hosil qilishga olib keladi. Buning natijasida individ xatti-harakati va xulq-atvor normalarida deviant xulq-atvor kelib chiqishi mumkin. Deviant xulq-atvor – ma'lum bir individ xulq-atvor normalarining umum tomonidan qabul qilingan xulq-atvor normalariga to'g'ri kelmasligi tushuniladi.

Individ huquqiy ijtimoiylashuv jarayoni ko'plab omillar ta'siri asosida amalga oshadi. Bu jarayonga ta'sir qiluvchi eng asosiy omil ijtimoiy muhit hisoblanadi. Xususan individ ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy-huquqiy, ma'naviy-axloqiy shart-sharoitlar ta'siri asosida huquqiy shaxs sifatida shakllanadi. Bunday omillar ta'siri ma'lum bir jamiyat taraqqiyoti bosqichida sodir bo'lishi mumkin. Jamiyat taraqqiyot bosqichi inqiroz yoki o'tish davriga to'g'ri kelsa, individ huquqiy ijtimoiylashuvda defekt yo viktimizatsiya holati ro'y beraishi mumkin.

Huquqiy ijtimoiylashuv jarayonida individda namunaviy xulq-atvor normalarining shakllanishida ijtimoiy institutlar ta'siri o'z o'rniga ega. Bunday jarayon jamiyat strukturaviy tuzilishining turli darajalarida amalga oshishi mumkin. Birinchisi mikrotizim darajasi bu ijtimoiylashuv jarayonida individ oilada, maktabda va tengdoshlar bilan bevosita munosabatda bo'lishadi. Ikkinchisi mezotizim darajasi bu jarayonda individ mikrotizim elementlari o'rtasida ishtirok etadi. Masalan, individ ijtimoiylashuv jarayonida oila va maktab o'rtasidagi munosabatda ishtirok etadi. Uchinchi daraja ekzotizim hisoblanadi, individ ijtimoiylashuv jarayonida ijtimoiy institutlar asosiy o'rin egallaydi. Ijtimoiylashuv jarayonida individ bevosita ishtirok etmaydi. Ba'zi holatlarda bu darajaning individ ijtimoiylashuv jarayoniga kuchli ta'siri bo'lishi mumkin. Xususan, ota-ona, ish joyi, ularning ishbilarmonlik muhiti hamda ish lavozimlari, ota-onalar bilan o'zaro munosabatlari muhim ahamiyat kasb etishi mumkin. To'rtinchi daraja makrotizimdir. Bu madaniy borliq hisoblanib, o'z ichiga ijtimoiy qadriyatlar va mafkuraviy munosabatlarni qamrab oladi hamda yuqoridagi darajalarni mo'tadil faoliyatini bevosita ta'minlab beradi.

Shaxs ijtimoiylashuv jarayonida huquqiy ijtimoiylashuv agentlari asosiy o'rin egallaydi. Bular oila, maktab, tengdoshlar va ommaviy axborot vositalari. Tadqiqotchilar fikriga ko'ra oila agentlari huquqiy ijtimoiylashuv jarayonida asosiy o'rin

egallaydi. Individ tomonidan dastlabki huquqiy ko'nikmalar o'zlashtiriladi. Oila o'ziga xos bo'lgan huquqiy ko'nikmalarni farzandlariga yetkazib berish vazifasini bajaradi. Dastlabki huquqiy ko'nikmalar burch, mas'uliyat, majburiyat va erkinlik tushunchalari orqali yetkaziladi.

Oilada o'zlashtirilgan huquqiy ko'nikmalar individ shaxs darajasiga yetgunga qadar hamrohlik qiladi. Ba'zi hollarda oilada olib borilayotgan tarbiyaviy jarayon individ huquqiy ijtimoiylashuvda salbiy oqibatlariga olib kelishi mumkin. Xususan, ota-onaning jamiyatdagi ijtimoiy ahvoli, ularning alkohol mahsulotlariga munosabati, oiladagi konflikt holati, oilada ota yoki ona yo'qligi va ota-ona xulq-atvoridagi deviant xulq-atvor individ dunyoqarashiga va ijtimoiy xulqiga negativ ta'sir ko'rsatadi.

Bugungi kunda zamonaviy jamiyatlarda huquqiy ijtimoiylashuv jarayonida oila agentlari roli va o'rne boshqa ijtimoiylashuv agentlariga, xususan, kichik ijtimoiy guruhlariga o'tayotganligini ko'rish mumkin. Masalan, ota va onaning ish joylarida ko'proq vaqtini o'tkazishi, farzandlar bilan muloqotga kam vaqt ajratishi, bolalarning maktabgacha ta'lim va tarbiya maskanlarida asosiy vaqtini o'tkazishi (bugungi kunda maktabgacha ta'lim hamda o'rta ta'lim maskanlariga xususiy sektorning kirib kelishi natijasida bolalarning bir kunda 24 soat maboynidagi vaqt birligining o'rtacha 8–9 soatini ushbu maskanlarda bo'lishi). Buning natijasida individda huquqiy ko'nikmalarni hosil qilishda va o'zlashtirishda kichik ijtimoiy guruhlarining va ma'muriy tashkilotlarning o'rne va ahamiyati kengroq ko'lamga ega bo'lmoqda.

Yana bir huquqiy ijtimoiylashuv agenti maktab hisoblanadi. Maktab ta'lim jarayonida o'quvchilarga huquq va u bilan bog'liq tushunchalar bilimlar tarzida yetkazib beriladi. Huquqiy ijtimoiylashuvning maktab agenti, oila agentidan prinsipial jihatdan farq qiladi. Oilada farzandga nisbatan emotsional munosabat shakllangan bo'lsa, maktabda esa bolalarga nisbatan rasmiy munosabat shakllanib boradi. Oilada farzandlariga gorizantal munosabat, maktab sharoitida vertikal munosabat ustunlikka ega bo'ladi. Maktab sharoitida bolalar maktab o'quvchilari o'rtasidagi o'quv jarayonida musobaqa qanday ahamiyat kasb etishi, muvaffaqiyatga erishish va muvaf-

faqiyatsizlik oldida qanday o'zini tutish ko'nikmalarini o'zlashtirib boradi.

Bundan tashqari maktabda tengdoshlar guruhi shakllanadi. Bolalarni yoshiga qarab sinflarga bo'linishi, ijtimoiylashuv jarayonida guruhlar ta'sirini kuchaytiradi. Huquqiy ijtimoiylashuvning maktab davrida dastlabki norasmiy guruhlar shakllanishi uchun shart-sharoit yaratiladi. Maktab o'qish jarayonida o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi munosabat vaqtinchalik hamda muddatli xarakterga egadir. O'quv dasturi o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi munosabatda chegara vazifasini bajaradi. Shu nuqtayi nazardan ular o'rtasidagi munosabat ko'p hollarda standart hollarda amalga oshadi.

O'qituvchi dars mobaynida o'quvchilar jamoasi ustidan dominantlik rolini bajarishi o'quvchilar tomonidan huquqiy ko'nikmalarni o'zlashtirishda ma'lum bir qiyinchiliklar tug'diradi. Ba'zi hollarda norasmiy guruhlarning o'quvchilar xatti-harakatiga individual tartibda ta'siri kuchayishi mumkin. Bu esa maktab o'quvchisida norasmiy guruhlarda vujudga kelgan dunyoqarash, yurish-turish qoidalarini, xulq-atvor normalarini o'zlashtirilishiga sabab bo'ladi. Bunday holat maktab hamda norasmiy guruh muhitida o'zlashtirilgan huquqiy ko'nikmalar o'rtasida konflikt holatini kelib chiqishiga sabab bo'lishi mumkin.

Ommaviy axborot vositalari individ huquqiy ijtimoiylashuv jarayonida muhim ahamiyat kasb etadi. Bugungi kunda ommaviy axborot vositalari tarkibiga televideniye, radio, gazeta, jurnal, internet va uning ijtimoiy tarmoqlar kiradi. Shu kunga qadar ommaviy axborot vositalari kishilarda huquqiy ko'nikmalarni hosil qilishda konsultativ xarakterga ega bo'lgan. Huquqiy ong shakllanishida ommaviy axborot vositalarida bir tomonlama axborot va ma'lumotlar berilgan. Internet va uning tarkibiga kiruvchi ijtimoiy tarmoqlarning jamiyat hayotiga kirib kelishi natijasida yoshlarda huquqiy ko'nikmalar hosil qilishda ikki tomonlama munosabat shakllana boshladi. Ommaviy axborot vositalarida berilayotgan ma'lumot va axborot turlari ko'lamiga ko'payishi natijasida yoshlarda ularni o'z vaqtida tahlil qilish, kerak va nokerak fikr va mulohazalarni ajratib olish, ushbu axborot va ma'lumotlar asosida yoshlar tomonidan to'g'ri hukm va xulosa chiqarish eng asosiy masala bo'lib

qolmoqda. Bunday jarayonda kelib chiqadigan muammolar yoshlarda huquqiy ko'nikmalar hosil qilishda o'z aksini topadi va ta'sir ko'rsatadi natijada huquqiy ijtimoiylashuv jarayonida bo'shliq yoki defekt holati kelib chiqishi mumkin.

Mahalla shaxs huquqiy ijtimoiylashuv jarayonida o'z o'rni va ahamiyatiga ega. Oilaviy munosabatlar muhitida shakllangan huquqiy ko'nikmalar, mahalla sharoitida ishlab chiqilgan huquqiy va ahloqiy ko'nikmalarga moslashtiriladi. Mahalla agenti oila agentidan farqli o'laroq, shaxs xatti-harakati va xulq-atvorini muvofiqlashtirida jamoatchilik fikri birinchi o'ringa chiqadi. Oila muhitida o'zlashtirilgan huquqiy ko'nikma va majburiyatlar, mahalla va jamiyat tomonidan ishlab chiqilgan qadriyatlar va normalar bilan uyg'unlashtiriladi. Bunday holat shaxs xatti-harakati va xulq-atvorida o'z aksini topadi.

Huquqiy ijtimoiylashuv yuzasidan bildirilgan fikr va mulohazalar asosida quyidagi xulosa, taklif va tavsiyalar ilgari suriladi:

– shaxs huquqiy ijtimoiylashuv jarayoni jamiyat taraqqiyotining ma'lum bir bosqichi bilan bog'liqligini hisobga olgan holda jamiyatda mavjud bo'lgan huquqiy ko'nikmalarni ijtimoiy munosabatlarga kirib kelayotgan yangi huquqiy ko'nikmalar bilan boyitish va uyg'unlashtirish (jamiyat taraqqiyoti nisbiylik xarakteriga ega ekanligi). Jamiyatga kirib kelayotgan yangi huquqiy ko'nikmalar va qadriyatlarni inkorni inkor qonunini va vorisiylik kategoriyalari asnosida tahlil qilish va qo'llash;

– jamiyat ijtimoiy strukturasidagi mikrotizim, mezotizim va ekzotizim darajasidagi huquqiy munosabatlarni o'zaro bog'liqlik, bir-birini taqozo qilish, umumiylik xususiylik yakkalik kategoriyalarini qo'llagan holda o'rganish;

– huquqiy ijtimoiylashuv jarayonida ommaviy axborot vositalari televideniye, radio, gazeta va jurnallar orasida internet va uning ijtimoiy tarmoqlari dominantlik roli va ahamiyatini e'tirof etish. Bu sohada vujudga kelayotgan jamoatchilik fikrini o'rganish va munosabatlarni tartibga solish;

– ijtimoiylashuv jarayonida ijtimoiy nazoratning ahamiyati, shaxs o'zini o'zi anglash darajasiga yetishda huquqiy ijtimoiylashuvning o'rni va rolini o'rganish zarurligi.

REFERENCES

1. Mirziyoyev Sh. Bilimli avlod – buyuk kelajakning, tadbirkor xalq – farovon hayotning, do'stona hamkorlik esa taraqqiyotning kafolatidir. 2018-yil 7-dekabr O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilingan kunning 26 yilligiga bag'ishlanan tantanali tadbirdagi nutqi [An educated generation is a guarantee of a great future, an entrepreneurial people is a guarantee of a prosperous life, and friendly cooperation is a guarantee of development. Speech at the solemn event dedicated to the 26th anniversary of the adoption of the Constitution of the Republic of Uzbekistan on December 7, 2018]. Available at: <https://xs.uz/uzkr/8476/> (accessed 05.01.2022).
2. Kant I. Logika [Logics]. Moscow, The science, 1980, p. 332.
3. Andreeva G.M. Sotsialnaya psixologiya [Social psychology]. Moscow, 1994, p. 241.
4. Ibragimov K. D. Prava i svobody cheloveka kak osnovnie elementi sotsialnoy jizni grazhdanskogo obshestva [Human rights and freedoms as the main elements of the social life of civil society]. Vestnik nauki i obrazovaniya – Bulletin of Science and Education, 2021, no. 8-2, pp. 52–55.
5. Aliqoriyev N. S. va boshq. Umumiy sotsiologiya [General Sociology]. Tashkent, 1999, pp. 42–49.
6. Aliyev B.A. va boshq. Sotsiologiya [Sociology]. Tashkent, 2005, pp. 42–49.
7. Maskalenko V.V. Sotsializatsiya lichnosti [Socialization of personality]. Kiev, 1986, pp. 18–19.
8. Kazarinova N.V. i dr. Sotsiologiya [Sociology]. Moscow, 2000, pp. 164–178.
9. Giddens E. Sotsiologiya [Sociology]. Tashkent, 2002, pp. 50–80, 82–183.
10. Shakabilovich S.S., Davletbaevich I.K., Rikhsivoevna S.A. Priority directions for the development of civil society in Uzbekistan. Solid State Technology, 2020.

UDC: 81-13
ORCID: 0000-0001-8055-3219

О НОРМАХ ЮРИДИЧЕСКОГО ЯЗЫКА В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СТУДЕНТА-ЮРИСТА

Матенов Рашид Бекимбетович,
и.о. доцента кафедры “Узбекский язык и литература”
Ташкентского государственного юридического университета
e-mail: r.matenov@tsul.uz

Аннотация. В профессиональной речевой практике юрист не должен пользоваться разговорным языком, не приспособленным к четкому обозначению и ясной квалификации тех или иных действий, процессов, поступков и т. д. К его услугам специально разработана подсистема официально-деловой речи – “юридический язык”, обладающий достаточным количеством разнообразных выразительных средств. При умелом обучении студентов-юристов навыкам использования этих средств в юридических текстах они могут профессионально описать любые объекты и действия в своей будущей деятельности. В настоящей статье речь идет о навыках формирования юридической речи будущих юристов, описаны особенности юридического текста как языка административно-правовой деятельности. Кроме того, рассмотрена синтаксическая характеристика официально-делового стиля, с выделением особенностей законодательного подстиля, таких грамматических категорий, как вариантность, часто применяемая в юридических текстах и способы ее различения, а также вариантные возможности системы русского языка и вопрос совершенствования уровня языковой подготовки юриста.

Ключевые слова: официально-деловой стиль, синтаксические конструкции, вариантность, речевые ошибки, будущий юрист.

HUQUQSHUNOS TALABALAR ISH FAOLIYATIDAGI YURIDIK TILNING NORMALARI HAQIDA

Matenov Rashid Bekimbetovich,
Toshkent davlat yuridik universiteti
“O‘zbek tili va adabiyoti” kafedrasida dotsenti v.b.

Annotatsiya. Kasbiy nutq amaliyotida yurist muayyan harakatlar, jarayonlar va hokazolarni aniq belgilash va aniq tasniflashga moslashtirilmagan og‘zaki nutqdan foydalanmasligi kerak. Uning xizmatida rasmiy uslub va nutqining maxsus ishlab chiqilgan quyidagi tizimi – “yuridik til” mavjud bo‘lib, u yetarli miqdordagi turli ifoda vositalariga ega. Talaba-yuristlarga ushbu vositalarni huquqiy matnlarda qo‘llash ko‘nikmalarini mahorat bilan o‘rgatish orqali ular kelajakdagi faoliyatida har qanday obyekt va harakatlarni professional tarzda tasvirlay oladilar. Ushbu maqolada bo‘lajak yuristlarning huquqiy nutqini shakllantirish ko‘nikmalari ko‘rib chiqiladi, huquqiy matnning ma‘muriy-huquqiy faoliyat tili sifatidagi xususiyatlari tavsiflanadi. Bundan tashqari, rasmiy ish uslubining sintaktik xususiyatlari ko‘rib chiqilib, qonunchilik uslubining xususiyatlari, huquqiy matnlarda ko‘p qo‘llaniladigan variatsiya kabi grammatik kategoriya va uni ajratish usullari, shuningdek tilning variant imkoniyatlari, rus tili tizimi va huquqshunosning lingvistik tayyorgarlik darajasini oshirish masalasi ko‘rib chiqilgan.

Kalit so‘zlar: rasmiy ish uslubi, sintaktik konstruktsiyalar, variatsiya, nutq xatolari, bo‘lg‘usi yurist.

ABOUT THE REGULATIONS OF LEGAL LANGUAGE IN THE ACTIVITIES OF A STUDENT-LAWYER

Matenov Rashid Bekimbetovich,
Acting Associate Professor of the Department
of Uzbek Language and Literature of Tashkent State University of Law

Abstract. In professional speech practice, a lawyer should not use a spoken language that is not adapted to a clear designation and clear qualification of certain actions, processes, deeds, etc. At his service is a specially developed

subsystem of official business speech – “legal language”, which has a sufficient number of various expressive means. By skillfully teaching law students the skills to use these tools in legal texts, they can professionally describe any objects and actions in their future activities. This article deals with the skills of forming the legal speech of future lawyers as well as describing the features of the legal text as the language of administrative and legal activities. In addition, the syntactic characteristics of the official business style are considered, highlighting the features of the legislative sub-style, such a grammatical category as variance, which is often used in legal texts and ways of distinguishing it, as well as the variant possibilities of the Russian language system and the issue of improving the level of language training of a lawyer.

Keywords: official business style, syntactic constructions, variance, speech errors, future lawyer.

Введение

На сегодняшний день современный юрист является не только знатоком права, но и норм языка. Он должен умело использовать все “правила” того языка, на котором он излагает свои мысли и доводы по ведомому им “делу”.

Основной сферой, в которой функционирует административно-правовая деятельность, является официально-деловой стиль. Этот стиль удовлетворяет потребности общества в документальном оформлении разных актов государственной, общественной, политической, экономической жизни, деловых отношений между государством и организациями, а также между членами общества в официальной сфере их общения.

Тексты этого стиля представляют огромное разнообразие жанров: устав, закон, приказ, распоряжение, договор, инструкция, жалоба, различного рода заявления, а также множество деловых жанров (например объяснительная записка, автобиография, анкета и др.). Жанры официально-делового стиля выполняют информационную, предписывающую, констатирующую функции в различных сферах деятельности. Поэтому основной формой реализации этого стиля является письменная [1].

Материалы и методы

При исследовании использовались следующие методы: структурно-логический, сравнительно-правовой, статистический, описательный, системно-структурный, а также диалектический метод научного познания, сбор и анализ научного и практического материала.

Результаты исследования

Официально-деловой стиль выделяется среди других книжных стилей своими лингвистическими особенностями: стабильность, замкнутость, стандартность. Стандартизованный характер официально-деловых текстов

облегчает общение и помогает реализовать те требования, которые вытекают из целевого назначения стиля и становятся его неотъемлемыми чертами: точность, логичность, ясность, однозначность понимания, краткость.

Среди языковых особенностей стиля наибольшей рельефностью обладают его синтаксические средства.

Синтаксические особенности официально-делового стиля отражают безличный характер речи: “Жалобы подаются прокурору”; “Перевозка грузов производится”. В связи с этим широко применяются страдательные конструкции, которые позволяют абстрагироваться от конкретных исполнителей и сосредоточить внимание на самих действиях: “По конкурсу зачислено...”; “Принято 10 больных”; “Зарегистрировано 120 заявлений”; “Срок выполнения заказа продлевается при условии...”.

Синтаксические конструкции в официальной речи насыщены клишированными оборотами с предлогами: *в целях, в связи с, по линии, на основании* и др. (*в целях совершенствования структуры; в связи с указанными осложнениями; по линии сотрудничества и взаимной помощи; на основании принятого решения*). Эти синтаксические клише – специфическая черта официально-делового стиля. Употребление подобных синтаксических построений необходимо для выражения типовых ситуаций. Они облегчают и упрощают составление типовых текстов.

Для синтаксиса делового стиля характерен строгий и определенный порядок слов в предложении. Это вызвано требованием логичности, последовательности, точности изложения мысли в деловых текстах.

Официально-деловому стилю в большей мере, чем какому-либо другому, свойственна стилистическая однородность. Это исключает

эмоционально-экспрессивные средства. Стандартизация формы и языковых ресурсов делает невозможным проявление индивидуальных особенностей автора.

В зависимости от сферы употребления официально-деловой стиль подразделяется на подстили: 1) дипломатический; 2) законодательный; (юридический); 3) административно-канцелярский.

Дипломатический подстиль встречается в таких дипломатических документах, как коммюнике, дипломатическая нота, конвенция, меморандум, международное соглашение, верительная грамота.

Синтаксис дипломатических документов отличается сложностью, в нем преобладают длинные предложения, осложненные причастными оборотами, придаточными (преимущественно определительными и изъяснительными), перечнем однородных членов, нередко подчеркнутым при помощи абзацного членения конструкции.

Административно-канцелярский подстиль обслуживает сферу ведомственных отношений, используется в административных актах, распоряжениях, договорах, различной документации (заявления, доверенности, автобиографии, расписки, характеристики, протоколы и т. д.).

Для синтаксиса канцелярских документов характерно употребление сложноподчиненных предложений, длинного перечня однородных членов, причастных и деепричастных оборотов.

В приказах и распоряжениях преобладают побудительные предложения с инфинитивом, выступающим в значении повелительного наклонения: *зачислить, назначить, представить развернутый план работы, контроль за исполнением приказа возложить на...* Однако в других видах документов побудительные предложения используются редко. Это объясняется тем, что способ изложения в канцелярских текстах в основном описательный (в отчете, акте, характеристике) и повествовательный (например, в автобиографии), менее распространено рассуждение, оно употребляется главным образом в служебном письме, где нужно что-либо обосновать, доказать. В канцелярских документах повествование, описание

и рассуждение очень часто сочетаются между собой.

Законодательный подстиль – это язык законодательных документов, связанных с деятельностью официальных органов. Общение в области правовых отношений призвано служить осуществлению основных функций права [1].

Поэтому язык законов отличается иным стилистическим оформлением: он всегда должен быть прост и краток, главное в нем – точность выражения мысли, не допускающая инотолкования. Четкость и точность формулировок здесь абсолютно необходимы, так как законы рассчитаны на однозначность восприятия, они не должны быть истолкованы по-разному.

Поскольку в правовых отношениях все регламентировано, а общение осуществляется по определенным стандартам, которые облегчают это общение, то речевой стандарт, шаблон оказываются здесь неизбежными и даже целесообразными и оправданными. Отсюда большая роль в деловой речи различных устойчивых оборотов, отражающих определенные юридические понятия: *вступить в законную силу, обжалованию не подлежит, в установленном порядке, в случае неявки, без уважительной причины, привлечь к уголовной ответственности, передать в соответствующие инстанции, по истечении срока, наступает ответственность, материалы дела подтверждают, вынести частное определение, возместить ущерб* [2].

Большую роль в синтаксисе законодательного подстиля играют условно-инфинитивные конструкции (особенно в текстах законов, где это мотивировано целевым заданием – оговорить обусловленность правовой нормы, законы не имеют обратной силы). Характерной чертой деловой речи является также употребление инфинитивных и безличных предложений со значением долженствования.

В законодательном языке выработался тип предложения, связанный с особой композицией текста законов. В таких случаях абзац служит показателем перехода от одной мысли (темы) к другой. Абзац всегда внутренне замкнутая деловая единица.

Характерной чертой законодательного подстиля является употребление специаль-

ных сочинительных союзов: *а равно, равно как, а также, как... так и.*

Объективность в законодательном подстиле проявляется и на синтаксическом уровне – в преобладании пассивной формы выражения: *предъявлено обвинение; причинены телесные повреждения; преступление наказывается; исковой давностью признается срок для защиты права по иску лица, право которого нарушено и т. д.*

Это основные особенности законодательного подстиля и языковые средства их реализации.

Следует отметить и такие языковые и стилистические особенности текстов юридических документов:

1) распространенность юридических клише, например, таких как: *произвести обыск, подвергнуть штрафу, возместить ущерб, причинить телесные повреждения*, которые, по правилам делового стиля, обычно не замещаются соответствующими глаголами: *обыскать, оштрафовать, уплатить, избить;*

2) строгий порядок слов в предложении: а) подлежащее чаще всего стоит в начале предложения и, как правило, предшествует сказуемому: *Свидетель Иванов показал...; Несмотря на предъявленные доказательства, Петров продолжал отрицать свою вину;* б) определения, даже распространенные зависимыми от них словами, стоят перед определяемыми существительными: *Вызванный для дачи свидетельских показаний гражданин Сидоров в суд не явился* (такой порядок слов более типичен, чем иной: *Гражданин Сидоров, вызванный для дачи свидетельских показаний, в суд не явился*); в) дополнения стоят после управляющего ими слова: *Ответственность за покушение на умышленное убийство;* г) вводные слова и обороты обычно находятся в начале предложения: *Кроме собственных показаний обвиняемого, его вина подтверждается и другими материалами дела, среди которых особенно важно обратить внимание на следующие обстоятельства...;*

3) количественное преобладание сложных предложений над простыми;

4) широкое употребление причастных и деепричастных оборотов, придающих речи лаконизм и динамичность и др. [2].

Перечисленные синтаксические языковые особенности в совокупности образуют своеобразную стилистическую систему, функционирование которой регулируется определенными правилами. Недостаточно последовательное выполнение этих правил или же, например, применение их за пределами официально-деловой сферы приводят к стилистическим ошибкам, а подчас и к неоправданному усложнению текстов.

В профессиональной речевой практике юрист не должен пользоваться разговорным языком, не приспособленным к четкому обозначению и ясной квалификации тех или иных действий, процессов, поступков и т. д. К его услугам специально разработана подсистема официально-деловой речи – “юридический язык”, обладающий достаточным количеством разнообразных выразительных средств. При умелом обучении студентов-юристов навыкам использования этих средств в юридических текстах они могут профессионально описать любые объекты и действия в своей будущей деятельности.

Большую роль в речи юриста играет знание такой грамматической категории, как вариантность. Из науки “лингвистика” известно, что “вариантность” – понятие широкого понимания.

Понятие “вариант слова” разные языковеды интерпретируют по-разному. Одни исследователи понимают вариантность в узком смысле, рассматривая варианты слова как способ его существования и функционирования в синхронии. Данного подхода придерживается большинство языковедов. Другие ученые трактуют понятие “вариантность” в широком смысле, понимая под вариантом всякую языковую изменчивость, использование всех параллельных языковых средств для обозначения сходных или одних и тех же явлений. Однако такое понимание вариантов, по мнению многих исследователей, приводит к расширенному и неопределенному применению данного термина. В этом случае к вариантам могут быть отнесены и все типы языковой синонимии. Для того чтобы отграничить варианты от смежных явлений, языковеды предпринимают попытки выработать соответствующие процедуры.

Примером здесь могут служить предложенные К.С. Горбачевым несколько критериев идентификации вариантов. По одному из этих критериев – совпадение лексического значения и вытекающая из этого обстоятельства возможность взаимозамены в свободных сочетаниях слов – первое и основное условие опознания вариантов одного и того же слова. Смысловое расхождение слов нарушает варьирование и преобразует варианты в самостоятельные слова. У многозначных слов варьирование может наблюдаться во всех, в нескольких или только в одном значении [3].

В основе другого критерия лежит совпадение грамматического значения. Совпадение грамматического значения является необходимым для идентификации, прежде всего, морфологических вариантов слова. Так, например, в сочетаниях *“недостаток чая”* и *“недостаток чаю”* нельзя установить вариантность форм (*чая – чаю*), не уточнив значения управляющего имени. Вариантность форм слова возникает только при совпадении лексического и грамматического значения.

Дополнительными считает стилистические различия вариантов и Е.И. Шендельс, который пишет, что “если лексическое значение считать первым слоем значений, а грамматические значения – вторым, то актуальное членение, стилистическая окраска представляют собой уже третий слой, который не имеет в своем распоряжении собственных формальных средств, а заимствует их у первых двух слоев” [8]. Итак, стилистическая окраска слова не может играть определяющей роли при идентификации вариантов.

Анализ результатов исследования

Однако следует учитывать конкретные случаи из практики, когда слово может быть интерпретировано иначе, ввиду двойственного значения слова или понятия. А в юриспруденции такие случаи наблюдаются нередко, когда неправильно использованное слово или фраза могут изменить судьбу человека или судьбу дела.

Рассмотрим некоторые случаи таких речевых ошибок [6].

При формулировании фразы *“Создание нормативной базы для организации собственников жилья”* слово *“организация”* может быть ис-

пользовано в значении: 1) организованность, внутренняя дисциплина; 2) общественное объединение или государственное учреждение. В данном случае целесообразно было бы использование фразы *“Создание нормативной базы для появления собственников жилья”*, так как *нормативная база* создается не для того, чтобы *организовывались* собственники жилья.

Другой пример. *“Разработать и утвердить положение о порядке передачи жилых зданий и иных элементов недвижимости”*.

Здесь слово *элемент* обозначает “компонент, составная часть чего-либо”. Например, *элемент периодической таблицы Менделеева*, *элемент общества*. И нарушение в данном случае оказывается двойным: во-первых, некорректно воспроизведен термин *“элемент”*, вследствие чего в тексте он не представлен; во-вторых, слово *“элемент”* использовано без учета лексического значения и правил лексической сочетаемости.

Ошибки такого рода не редкость в текстах юридических документов. Еще один пример: *“принимать новые подходы”*, в то время как принимать можно решения, резолюции, а *новые подходы* к решению возникающих проблем нужно *находить*.

И еще. *“Договор вступает в силу с момента его подписания и будет оставаться в силе до тех пор, пока не будет прекращен любой из сторон”*. Договор не может быть *прекращен*, он может быть *заключен* или *расторгнут*, а *прекращаются договорные отношения*.

Из сказанного возникает необходимость, что в случае затруднения, для точного определения лексического значения того или иного слова нужно обращаться к толковым словарям. Так, на наш взгляд, для студентов-юристов национальных групп необходимо создать переводные толковые словари на русском и узбекском языках.

Для будущих юристов немаловажную роль играет также неумелое использование слов-паронимов.

В настоящее время в речи не только юристов, но и простых граждан стали активно использоваться такие англоязычные слова, как: *менеджер, консалтинг, лизинг, холдинг, риэлтор, брокер, дилер, дистрибьютор, тендер, оффшор* и др. Однако даже эти часто употре-

бляющиеся слова не всегда используются корректно. Так, сегодня *менеджером* называют *рекламного* или *страхового агента* или *продавца*. Между тем *менеджер* – это *управленец* или *хозяйственный руководитель предприятия*.

Кроме того, в речи юристов встречается различие слов-паронимов такого рода, как: *гарантийный* – *гарантированный*, *эффектный* – *эффективный*, *экономный* – *экономичный*, *страховщик* – *страхователь* и т. д. Для примера можно сравнить употребление слов “*представить*” и “*предоставить*”.

Представить – предъявить, сообщить: *представить список сотрудников, представить доказательства*; познакомить с кем-либо: *представлять коллективу нового работника*; ходатайствовать (о повышении, о награде): *представить к очередному званию*; составить, обнаружить: *представить значительную ценность*; мысленно вообразить: *представить (себе) картину боя*; изобразить, показать: *представить в смешном виде*;

Предоставить – отдать в чье-то распоряжение, пользование: *предоставить транспортные средства*; дать право, возможность сделать, осуществить что-либо: *предоставить отпуск, предоставить слово*; разрешить действовать самостоятельно или оставить без присмотра: *предоставить самому себе, предоставить дело случаю*.

К лингвистическим факторам, определяющим и ограничивающим варьирование, можно отнести все те ограничения, которые накладывает на варьирование сама система языка (например, грамматические условия употребления); факторы, зависящие от условий функционирования языка в языковом коллективе и связанные с его расслоением, т.е. его подразделением на варианты, диалекты, стилевые разновидности и т. д. [3] Варьирование как объект исследования включает в себя очень широкий круг явлений: это и взаимоотношения языка и речи, языковой нормы и свободы в языке, различительные признаки отдельных форм существования языка, взаимо-

заменяемость лингвистических единиц и многое другое. Особое место среди этих проблем занимают исторические аспекты изучения варьирования, поскольку варьирование языка в синхронии справедливо расценивается как основной источник его изменений во времени. Проблема вариативности сложна и многопланова. Варьирование слов относят к компетенции истории языка (когда речь идет о смене вариантов), к стилистике (когда рассматривают функционирование сосуществующих вариантов), к ведению социальной лингвистики (социальная стратификация вариантов).

Выводы

Вариантные модификации слова воспринимаются некоторыми лингвистами как определенное излишество в языке, как недостаток естественного языка, как аномальное явление, но существование вариантов – неотъемлемое свойство функционирующего языка, без которого его изменение и развитие немислимы, что и наблюдается в языке нормативных документов и юридическом языке в целом.

Вариантные возможности системы русского языка практически неограниченны, поэтому бывает сложно найти нужное слово, нужную конструкцию, нужную интонацию без знания тонкостей, особенностей языка и речи. Этому нужно учиться по специально разработанной методике, а именно мастерству выбора вариативных синтаксических моделей, обеспечивающему определенный уровень культуры русской речи. Совершенствование уровня языковой подготовки юриста, овладение студентом – будущим профессионалом – культурой русской речи в полном ее объеме можно рассматривать в качестве одного из путей повышения авторитета юристов в обществе, коммерческих организаций и органов государства, которые они представляют. Это мотивы, которые каждый студент в том или ином виде, объеме, с тем или иным акцентом выбирает для себя лично, определяя степень значимости предмета для своей настоящей и дальнейшей деятельности.

REFERENCES

1. Akademicheskaja grammatika russkogo jazyka v 2-h tomah. Redakcionnaja kollegija: V.V. Vinogradov, E.S. Istrina, S.G. Barhudarov [Academic grammar of the Russian language in 2 volumes. Editorial board: V.V. Vinogradov, E.S. Istrina, S.G. Barkhudarov]. Moscow, 1960.
2. Voinova M.G. Kul'tura rechi jurista (uchebnik dlja studentov juridicheskix vuzov) [The culture of a lawyer's speech (textbook for law students)]. Tashkent, 2011.
3. Gorbachevich K.S. O norme i variantnosti na sintaksicheskom urovne S kolebanija v Formah upravljenja) [On the norm and variance at the syntactic level (C fluctuations in the Forms of control)]. Voprosy jazykoznanija – Questions of linguistics, 1977, no. 2, pp. 64–74.
4. Koprov V.Ju. Variantnye formy v russkom jazyke. Uchebnoe posobie dlja inostrannyx uchashhihsja prodvinutogo jetapa obuchenija. 2-e izd., ispr. [Variant forms in Russian. Study guide for advanced foreign students. 2nd ed., Rev.]. Moscow, Russkij jazyk, 2006, p. 136.
5. Matenov R.B. O sintaksicheskoi organizacii juridicheskogo teksta. XV Vinogradovskie chtenija [On the syntactic organization of the legal text. KSV Vinogradov Readings]. P. 66.
6. Matenov R.B. Rechevye uslovija upotreblenija sintaksicheskix edinic slozhnogo predlozhenija i ih variantnost' [Speech conditions for the use of syntactic units of a complex sentence and their variance]. Molodoj uchenyj – Young scientist, 2014, no. 3, pp. 837–840.
7. Rozental' D.Je. Spravochnik po russkomu jazyku. Prakticheskaja stilistika [Reference book on the Russian language. Practical stylistics]. Moscow, 2001, 371 p.
8. Shendel's E.I. Sintaksicheskie variant [Syntactic variants]. Filol. nauki – Filologic Sciences, 1962, no. 1, pp. 8–18.

UDC: 37(042)(575.1)
ORCID: 0000-0002-4431-1703

NEEDS ANALYSIS AND ITS IMPORTANCE IN HIGHER EDUCATION (IN AN EXAMPLE OF TSUL)

Ruzibaeva Nigorakhon Rakhimovna,
Senior teacher at the Department of Foreign Languages of
Tashkent State University of Law
e-mail: n.ruziboeva@tsul.uz

Kaili Zheng 郑凯莉,
Teacher
Shanghai University of Finance and
Economics Alliance Program
e-mail: Kailizhng@foxmail.com

Abstract. This paper examines the significance of conducting needs analysis in higher education, particularly at Tashkent State University of Law. Teachers of English for specific purposes (ESP) can use needs analysis to identify learners' major criteria or needs and decide the skills they need to develop. The focus of needs analysis has been a point of contention among academics so far. The success of the teaching and learning process in ESP is heavily reliant on the analysis of needs. As a result, it is obvious that needs analysis can assist teachers to be aware of the learning needs of their students and promote the existing teaching system. To gather the data regarding the needs of the learners in taking the ESP course (legal English), the needs analysis was carried out entailing 10 items. Indeed, with the help of those research questions, ample data were collected and analyzed thoroughly prior to reaching a final conclusion. Based on the findings some vital recommendations were also provided. However, researchers believe that more in-depth study is still needed in order to satisfy the needs of the very learners and prevent from the challenges they may face in L2 acquisition.

Keywords: needs analysis, learners, ESP, law, questionnaire, legal writing, learning challenges, assessment.

EHTIYOJLAR TAHILI VA UNING OLIY TA'LIMDAGI AHAMIYATI (TDYU MISOLIDA)

Ro'zibayeva Nigoraxon Raximovna,
Toshkent davlat yuridik universiteti
"Xorijiy tillar" kafedrası katta o'qituvchisi

Kaili Zheng 郑凯莉,
Moliya Shanxay universiteti va
Iqtisodiy ittifoq dasturi o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada oliy ta'lim muassasalarida, xususan, Toshkent davlat yuridik universitetida needs analysis (ehtiyotlar tahlili) o'tkazishning ahamiyati haqida so'z boradi. ESP o'qituvchilari asosiy mezonlarni yoki talaba ehtiyojlarini aniqlash va ularning rivojlanishi kerak bo'lgan ko'nikmalarini aniqlash uchun ehtiyojlar tahlilidan foydalanishi mumkin. Hozirgacha olimlar ehtiyojlarni tahlil qilishning asosiy yo'nalishi haqida bahs yuritib kelmoqdalar. ESPda o'qitish va o'qitish jarayonining muvaffaqiyati ko'p jihatdan ehtiyojlarni tahlil qilishga bog'liq. Natijada, needs analysis (ehtiyotlar tahlili) o'qituvchilarga talabalarning o'quv ehtiyojlaridan xabardor bo'lishiga va mavjud o'qitish tizimini yaxshilashga yordam berishi aniq. Talabalarning ESP (yuridik ingliz tili) kursini o'tashga bo'lgan ehtiyojlari to'g'risida ma'lumotlarni to'plash uchun 10 ta elementdan iborat needs analysis o'tkazildi. Darhaqiqat, ushbu tadqiqot savollari yordamida yakuniy xulosaga kelishdan oldin yetarli ma'lumotlar to'plandi va sinchkovlik bilan tahlil qilindi. Olingan natijalar asosida bir qator muhim tavsiyalar ham berildi. Biroq tadqiqotchilarning fikricha, talabalarning ehtiyojlarini qondirish va ikkinchi tilni

o'rganishda duch kelishi mumkin bo'lgan muammolarning oldini olish uchun hali ham chuqurroq tadqiq etish zarur.

Kalit so'zlar: needs analysis (ehtiyojlar tahlili), o'rganuvchilar, ESP, huquq, so'rovnom, yuridik yozma nutq, o'rganish muammolari, baholash.

АНАЛИЗ ПОТРЕБНОСТЕЙ И ЕГО ЗНАЧЕНИЕ В ВЫСШЕМ ОБРАЗОВАНИИ (НА ПРИМЕРЕ ТГЮУ)

Рузибаева Нигорахон Рахимовна,
старший преподаватель кафедры "Иностранные языки"
Ташкентского государственного юридического университета

Кайли Чжэн 郑凯莉,
преподаватель
Шанхайского финансового университета и
Программы Экономического альянса

Аннотация. В данной статье рассматривается важность проведения анализа потребностей в высшем образовании, в частности в Ташкентском государственном юридическом университете. Преподаватели английского языка для конкретных целей (ESP) могут использовать анализ потребностей для определения основных критериев, потребностей и навыков учащихся, которые им необходимо развивать. До сих пор ученые спорили о фокусе анализа потребностей. Успех процесса преподавания и обучения в ESP во многом зависит от анализа потребностей. В результате очевидно, что анализ потребностей может помочь учителям узнать об образовательных потребностях своих учеников и улучшить существующую систему обучения. Для сбора данных о потребностях учащихся в прохождении курса ESP (юридический английский) был проведен анализ потребностей, включающий 10 элементов. Действительно, с помощью этих исследовательских вопросов было собрано и тщательно проанализировано достаточно данных, прежде чем прийти к окончательному выводу. На основе полученных результатов были также даны некоторые важные рекомендации. Тем не менее исследователи считают, что все еще необходимо более углубленное изучение, чтобы удовлетворить потребности самих учащихся и предотвратить проблемы, с которыми они могут столкнуться при приобретении L2.

Ключевые слова: needs analysis (анализ потребностей), учащиеся, ESP, право, анкета, юридическая письменная речь, проблемы в обучении, оценка.

Introduction

Needs analysis aims to present learners' wants, needs and lacks prior to organizing a course. According to Burksaitiene needs analysis is the key to collect insider's view of the ESP situation [1, p. 330] and the views of chosen learners are of utmost importance. Indeed, we intended to carry out this needs analysis in the realm of law. The data will be gathered via questionnaire. Analyzing the data, the main objectives of this course will be set in order to achieve the viable outcomes [2, p. 56]. Successful language acquisition requires access to entertaining, authentic, and intelligible materials in the target language. However, such access is often restricted for many language learners, particularly in classroom settings. As a result, this constraint is expected to be overcome by providing students with appropriate educational tools and

tactics. This is also true for students learning ESP, who require realistic audio and visual materials, as well as a good learning atmosphere and positive student-teacher interaction. Needs analysis is an important method of performing research prior to planning and analyzing lessons/materials/syllabus, and it aids in the creation of a student/course profile in order to identify and prioritize the needs that students require [3, p. 43]. It is also stated that one of the most important aspects of ELT and ESL is needs analysis. We will never be able to generate the correct material that has the desired impact on language learners if we fail to gather the needs of teachers, students, parents, and administrators [4, p. 67].

Target learners

The target learners are the 2nd year students who study at University of Law. In fact, the class

consists of 12 students whose level ranges from pre-intermediate to intermediate. There are 4 female and 8 male learners who are aged between 21 and 22. Most of the learners have been learning English for 4 or 5 years and some of them have already gained international certificates. This very short-term course will last for three weeks including 6 sessions in the morning shift. The classes will be conducted twice a week taking 3 hours each. During the lessons there will be a fifteen-minute break and a thirty-minute feedback session after each class. The aim of these specific learners is to learn English incorporated with law which includes knowing basic legal terminology, making presentations, writing cases and other documents in English.

Methods of needs analysis

For this needs analysis questionnaire will be the main tool to gather necessary information and it intends to represent their needs, desires and lacks before starting the course. A questionnaire is deemed as a deductive procedure and it is a good method of collecting initial data [5, p.331]. Firstly, we observed their English classes, current methodology and students' involvement. According to this observation the questionnaire was prepared in order to find out their further needs. The questionnaire included 10 questions regarding their preferable learning techniques, skills, methodology, challenges and evaluation within the course. It is assumed that having finished this course, learners will gain some competence in both law and English.

Questionnaire

This questionnaire was given to 12 law students and their answers will be essential for the organization of the syllabus.

Please read and answer the questions!!!

1. How much interested are you in taking this ESP (English for Specific Purposes) course? (underline one only)

2. Why would you like to have an ESP course? (please write your answer below)

3. Which of your skills would you like to be developed most after this course? (Tick at least two)

Reading
Writing
Speaking
Listening
Grammar / Vocabulary

4. What do you need to carry out most within this course? (Rate your answers from the most important to the least)

	From least important to most important
Writing legal documents	1 2 3 4 5
Making oral presentations	1 2 3 4 5
Case studies	1 2 3 4 5
Reading and listening to the reports	1 2 3 4 5
Using appropriate language in court	1 2 3 4 5

5. What methodology would you prefer to be applied in the lessons?

Lecture style
Group
Pair Work
Individual learning

6. In your opinion which style do you learn best?

Visual (watching videos, pictures, ppt slides etc.)
Auditory (listening to recordings, teacher & peer's speech, etc.)
Kinesthetic (using handouts, role plays, taking notes etc.)

7. What do you want the instructor to include more in the syllabus to address your needs?

8. While speaking you have difficulties in ...?

Using a wide range of vocabulary
Accuracy (speaking correctly)
Fluency (coherence, cohesion, expressing thought clearly etc.)
Confidence

9. While writing you have difficulties in ...?

Word choice
Paragraphing
Coherence/cohesion
Grammar

10. What kind of assessment do you want to be used?

Formative (formal/informal feedback, peer evaluation, group evaluation)
Summative (portfolio, presentations, projects)

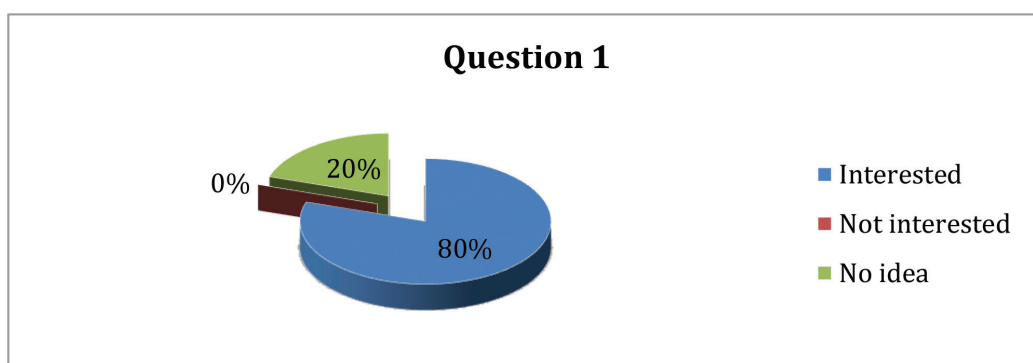
Thank you for your collaboration!!!

Results

Undoubtedly, all the learners eagerly answered the questions and it became easier to analyze the gathered data. In fact, almost all of them are willing to have this course since they need English in their sphere and have a lucrative job in the future. Most of them think that their sphere requires more writing and speaking as they deal with various documents and speak to clients. Besides, group or pair work is more preferable for them in order to ease the learning process and writing legal & cases,

making presentations and using appropriate legal language are the prerequisites. Obviously, all of them have certain difficulties in their writing & speaking and in terms of writing choosing proper words and writing accurately are the main challenges, while in speaking they mostly face the difficulties in fluency, using a variety of words and assurance. Also, both kinds of assessment are going to be applied based on their answers.

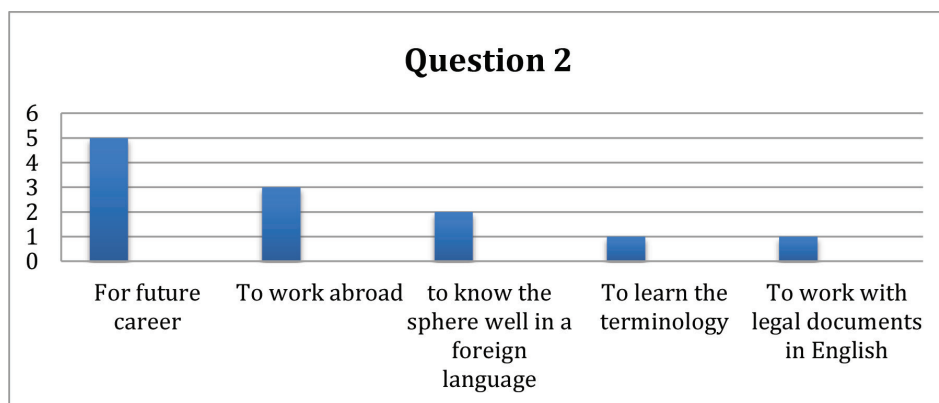
1. The given pie chart analyzes their interest towards the course.

As it is shown that the majority of learners (80%) would like to attend the course, whereas the only 20 % have not decided yet and chose the “no idea” option. It means that most of them agree with starting this ESP course.

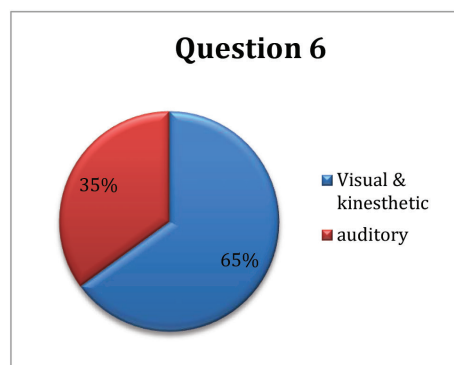
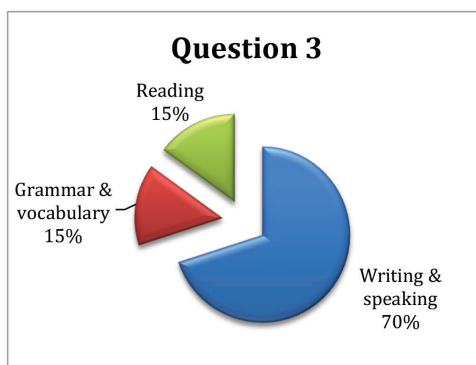
2. For the second questions the learners responded differently since it was an open-ended questions and the most repeated

answers were “for my future career”, “to work abroad as an international lawyer” and “to know my sphere well in a foreign language too”. Others replied that they need this course in order to know the legal terminology, to learn how to work with legal documents and etc.... The following diagram illustrates this information.

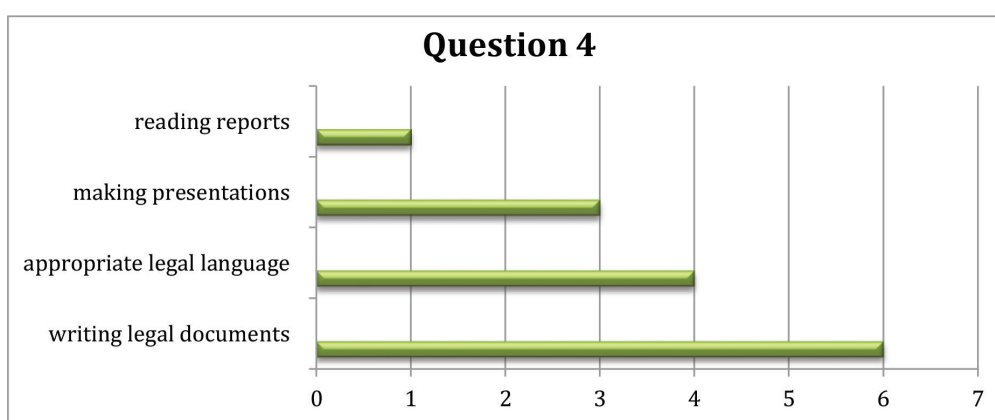

3/6. When it comes to question 3 and 6 it is evident that most students (70 %) have willingness to enhance their writing & speaking within and after the course, whereas other rest (30 %) preferred vocabulary & grammar and reading respectively. With these results, integration of all

skills will be used in this course, but more emphasis will be put on speaking and writing. Secondly, as for the best learning style visual and kinesthetic learners accounted for almost 65 % and roughly 35 % are auditory learners. Therefore, it would be beneficial if all types of styles were utilized.

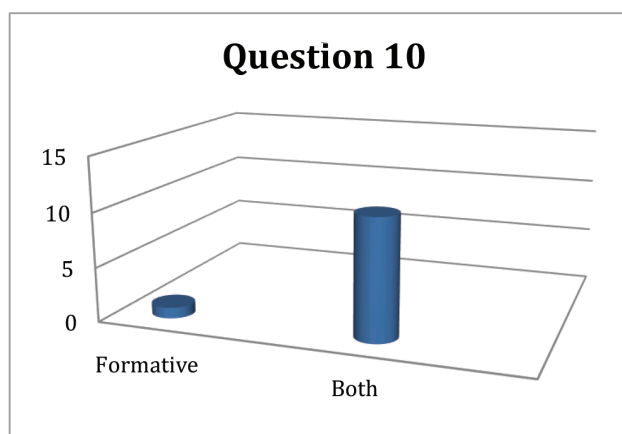
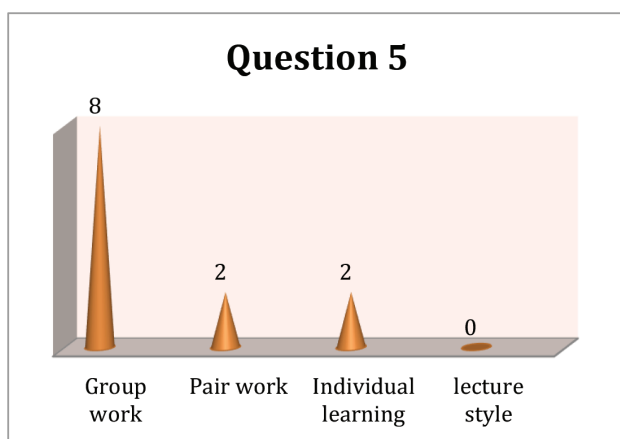

4. The chart below depicts the number of items they need to carry out in the course.

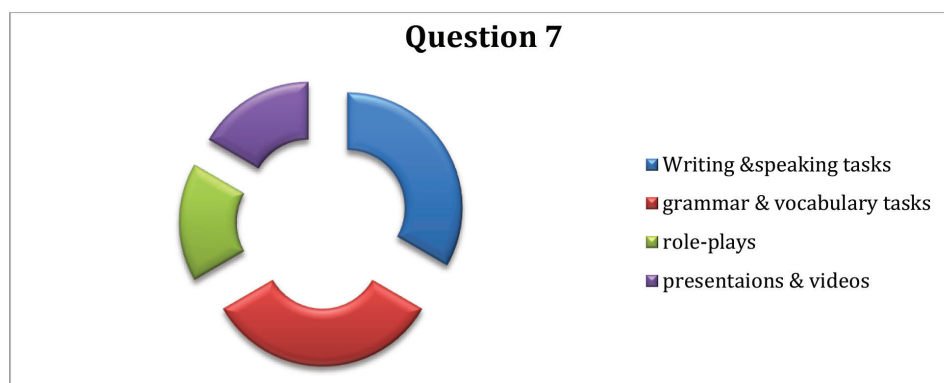
Obviously, almost the half of the students require writing legal documents & cases and four of them need to learn how to use appropriate legal language, whilst others also mentioned reading reports and making presentations. Hence, these topics will be equally covered in the syllabus according to learners' wishes.

5/10. The fifth and tenth questions were asked about the methodology and assessment they prefer to be applied. Apparently, 8 of them would prefer group work, whereas two chose to work in pairs and other two are for individual learning. Interestingly, none of them wanted to have a lecture style. Also, both types of assessment will be used since nearly all of them chose both types of assessment.

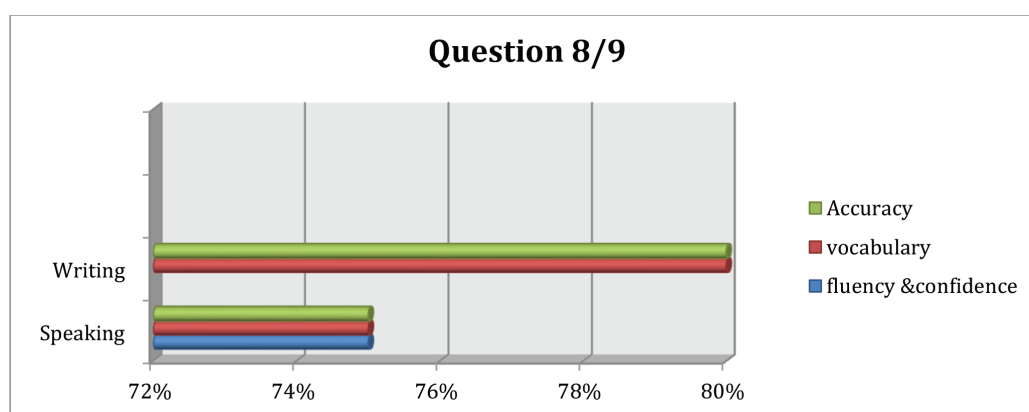
7. In question 7 the answers varied. For instance, four of them responded that they would like to have more writing & speaking tasks in their field, two would rather more role-plays regarding the topics, and other two mentioned

about presentations and videos. Besides, some prefer vocabulary and grammar tasks in the syllabus as well. For this reason, all of these types of tasks will be included in the potential syllabus.

8/9. Both of these questions are regarding the difficulties they frequently come across in speaking and writing. In fact, in terms of speaking most of them (75 %) have challenges in using a wide range

of vocabulary, speaking fluently and confidently, while others chose other options. In writing the usage of proper words and writing accurately (grammar) are the main problems (80 %)

In fact, the syllabus is going to be prepared taking into account all the gathered data about learners' choices, preferences and needs.

Findings

Prepared 10 questions were filled and returned by 12 learners (from one group) on 13.10.2021. The findings revealed that almost all of (100 %) the respondents' needs are, improving writing and speaking skills connecting with their context. Coming to writing they are eager to learn how to write legal documents, cases via using appropriate vocabulary and with no grammar or spelling mistakes. As for speaking learners wish to be fluent, accurate while speaking in court and make effective presentations with the help of

legal language. Moreover, they want to be able to understand and read different documentations in their sphere. In order to deal with the students' needs the course sets the following aims:

- how to write legal documents;
- use appropriate language in court;
- make a convincing speech and prepare an effective presentation;
- acquiring new legal words and terms;
- how to read and respond the documents in their realm.

The course is designed for 6 sessions, twice a week including 3 hours each. In addition, it will be conducted through using different methodologies and techniques such as group & pair, watching

videos, listening to recordings, carrying out real situations and intriguing activities which can wholly involve all the learners. According to Elisabet Arno-macia [6, p. 113] technology plays a crucial role in teaching ESP course as it gives an opportunity to teachers and learners to use authentic materials, engage them with realistic situations and it makes the classroom environment more natural.

Conclusion

In each session students will learn and practice new terms, writing reviews and other specific documents, reading & analyzing cases, speaking in court and learn new vocabulary. According to their answers students will be assessed by

both formative and summative assessment. For instance, for formative assessment they will receive detailed feedback after each class as well as grades for writing reflection or reviews. Preparing portfolios and case studies will be used for summative assessment at the end of the course. It is believed that portfolio-based learning enables learners to try more sophisticated and challenging tasks, and enhances their reflective practices [7, p. 156].

All in all, due to the results of questionnaire, the objectives of the course have been improved and course syllabus will be designed more appropriately taking the students' desires into consideration.

REFERENCES

1. Burksaitiene & Tereseviciene. Integrating Alternative learning and assessment in a course of English for law students. Lithuania, Vytautas Magnus University. 2008, vol. 33, no. 2, pp. 330-345.
2. Richards J.C., Platt J., Platt H. Longman Dictionary of Language Teaching and Applied Linguistics, 1992, p. 423.
3. Kaur S. ESP course design: Matching learner needs to aims. English for Specific Purposes, 2007, no. 6 (1), pp. 25-37.
4. Long M. Second language needs analysis. Cambridge, Cambridge University Press, 2005.
5. Morrison K. What training needs analysis is and how it can benefit your organization. eLearning Industry. Retrieved August 14, 2020, pp. 12-23.
6. Nunan D. The learner-centered curriculum. A study in second language, 1998.
7. Christensen B. D. Needs assessment or needs analysis? Workplace Performance. Retrieved August 19, 2020, pp. 79-97.
8. Masuhara H. What do teachers really want from coursebooks? In B. Tomlinson (Ed.). Materials development in language teaching Cambridge, Cambridge University Press, 1998, pp. 239-260.
9. Hutchinson T., Waters A. English for specific purposes. Cambridge, Cambridge University Press, 1987.
10. Tomlinson B., Mashuara H. Research for materials development in language learning. London, Continuum Press, 2010.
11. Bleich C. How to conduct a training needs analysis. EdgePoint Learning, Retrieved August 18, 2020.
12. Legault N. How to conduct an effective training needs analysis. Training Industry. Retrieved August 18, 2020, pp. 113-128.
13. Sieroka. Selection & Evaluation of Materials for ESP. Washington University, 2014.
14. Woodrow. Teaching English for Specific purposes. Cambridge, Cambridge University Press, 2018.
15. Flowerdew L. Needs Analysis and Curriculum Development in ESP, Birkbeck, 2013.
16. Tomlinson B. Developing materials for language teaching. London, Continuum Press, 2003. 544 p.
17. Seedhouse P. Needs analysis and the general English classroom. ELT Journal, 49(1), 1995, pp. 59-65.
18. Mirgiyazova M.M. The role of discourse analysis in teaching foreign languages. Academic research in educational sciences, 2021, no. 2 (2).
19. Ametova O.R., Mustafieva N.I. The benefits and drawbacks of online education for law students in higher educational institutions. ISJ Theoretical & Applied Science, 2020, no. 12 (92), pp. 61-63.
20. Ruzibaeva N.R. Ingliz tili darslarida maqol va matallardan samarali fojdanalish usullari [Effective ways to use proverbs and sayings in English lessons]. In Conferences, 2021, June.
21. Toshmatov O.Sh. Sovremennyye metodiki prepodavanija anglijskogo jazyka [Modern methods of teaching English]. Jekonomika i socium – Economy and society, 2018, no. 6, pp. 1175-1177.

UDC: 42(575.1)
ORICD: 0000-0001-7471-6974

INTERNAL AND EXTERNAL FACTORS IN UZBEK AND GERMAN LEGAL TERMS

Bakhriddinova Muyassarkhon Rakhimovna,
Senior teacher of the Department of Foreign languages,
Tashkent State University of Law
e-mail: muyassar1971@tsul.uz

Abstract. This article discusses the study of Uzbek legal terms, the main features of legal terminology and the internal and external opportunities in the formation of Uzbek legal terms. Indeed, prior to the discussion of these very terms, views of both Uzbek and international scholars including lawyers and linguists were provided. Comparing their opinions, the author then expressed her own perceptions in a bid to reach an ample conclusion. For this research primary and secondary data were applied to entail encyclopedias, dictionaries, thesis, legal documents, codes and others. Mostly, the qualitative method was utilized to analyze the gained outcome with the help of these materials. Overall, it shows the importance of both internal and external factors influencing the formation of Uzbek legal terms apart from the reasons why these terms have been altered over the years.

Keywords: legal terminology, terms, Uzbek language, internal & external opportunities, codes, normative acts, jurisprudence, affix, formation.

O'ZBEK VA NEMIS HUQUQIY ATAMALARIDA ICHKI VA TASHQI OMILLAR

Bakhriddinova Muyassarxon Rahimovna,
Toshkent davlat yuridik universiteti
"Xorijiy tillar" kafedrasida katta o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek huquq terminlarini o'rganish, huquq terminologiyasining asosiy xususiyatlari hamda o'zbek huquq terminlarini shakllantirishning ichki va tashqi imkoniyatlari ko'rib chiqiladi. Maqolada o'zbekistonlik va xorijlik olimlar, jumladan, huquqshunos va tilshunoslarning fikr-mulohazalari o'rin olgan. Muallif ularning fikrlarini solishtirib, o'z xulosalarini asoslaydi. Ushbu tadqiqotni tayyorlashda ensiklopediyalar, lug'atlar, dissertatsiyalar, huquqiy hujjatlar, kodekslar va boshqalardan foydalanilgan. Ushbu materiallar yordamida olingan natijalar tahlil qilingan. Atamalarining yillar davomida o'zgarib borishi sabablaridan tashqari, o'zbek huquqiy atamalarining shakllanishiga ta'sir etuvchi ham ichki, ham tashqi omillarning ahamiyati ko'rsatilgan.

Kalit so'zlar: yuridik terminologiya, atamalar, o'zbek tili, ichki va tashqi imkoniyatlar, kodekslar, nizomlar, sud amaliyoti, affiks, ta'lim.

ВНУТРЕННИЕ И ВНЕШНИЕ ФАКТОРЫ В УЗБЕКСКИХ И НЕМЕЦКИХ ПРАВОВЫХ ТЕРМИНАХ

Бахриддинова Муассархон Рахимовна
Старший преподаватель
Ташкентского Государственного Университета,
кафедры иностранных языков

Аннотация. В данной статье рассматривается изучение узбекских юридических терминов, основные особенности юридической терминологии и внутренние и внешние возможности образования узбекских юридических терминов. В статье были представлены мнения как узбекских, так и зарубежных ученых, в том числе юристов и лингвистов. Сравнив их мнения, автор затем выразил собственное восприятие, пытаясь прийти к выводу. Для этого исследования использовались первичные и вторичные данные, включая

энциклопедии, словари, диссертации, юридические документы, кодексы и другие. В основном использовался качественный метод, чтобы проанализировать полученный результат с помощью этих материалов. В целом он показывает важность как внутренних, так и внешних факторов, влияющих на формирование узбекских юридических терминов, помимо причин, по которым эти термины менялись с годами.

Ключевые слова: юридическая терминология, термины, узбекский язык, внутренние и внешние возможности, кодексы, нормативные акты, судебная практика, аффикс, образование.

Introduction

The enhancement of language is inextricably linked with the development of society and the nation. The status of the state language guarantees its comprehensive development. The development of the Uzbek language during the independence period is a vivid example of this. Such promising development (reform, change, improvement) was first reflected in its lexicon and terminological systems. In particular, in connection with the process of building a democratic state and legal society, the development of legal language, legal terminology and the growing number of Uzbek legal terms, a number of problems in the use of normative-legal terms require research in this area.

Although terms have always existed as an integral part of any sphere, their scientific study as a system has recently been researched. Indeed, the science of terminology, which deals with the study of terms, was a branch of lexicology in the 1930s. Austrian scientist E. Worcester is one of the founders of the study of terminology and he worked as the head of the Austrian School of Terminology for a long time until X. Felber continued his work. In linguistics, it is very crucial to clearly define the terminology since it provides the main essence of every field. The object of this very research paper is Uzbek legal terminology and its ways of emergence. Obviously, there have been a host of scientific papers and research materials on the study of legal terminology. For instance, the prominent French linguist J. Munen studied the theoretical aspects of legal terms on the basis of linguistic approach and concluded that linguistic means are of great importance in the formation of legal norms. When it comes to Uzbek linguistics, it is evident that thanks to the independence, many changes have occurred in the terminological system of the Uzbek language, and new terms have begun to emerge including the legal terminology. Defining thematic groups of legal terms provides a clear picture of the legal terminology and in this work we laid more emphasis on the following:

- definition of the relationship of concepts and nominations in the Uzbek legal terminology;
- an excursion into the history of legal terms;
- specification of thematic groups of legal terminology;
- identification of types of inter-term semantic features;
- development of terminological hyponymy;
- study of synonyms of terms;
- analysis of antonyms of terms;
- further study of the ways in which legal terms are enriched by internal and external possibilities.

Literature review

For a start, the word “terminology”, which means “science of terms” is composed of the Latin word “terminus” and the Greek “logos”. Based on the etymological dictionary of the English language, A.D. Hayutin opined that it was firstly used by C.G. Shuts in 1786 and this word had been used in English and French since the end of the XVIII century, and in Russian since the beginning of the XIX century (1971, p.129). According to A.A. Reformatsky (1961), the term always belongs to a certain terminological field, and within this field it has a single meaning. Thus, the terms that express a subject or concept in a particular field form the terminology in an organic relationship with each other in terms of meaning, lexical-grammatical structure and other features (p.46). Another scholar noted that the term is derived from the Latin “terminus”, whose initial lexical meaning is “boundary” and the second meaning is a special lexicon of science, technology, art and other realms (Larousse, 1046), and this word “term” started being employed in the Uzbek Language in the 40s and 50s of the XX century. In Uzbek linguistics, terms are usually divided into two main groups. For instance, Y. Pinxasov divides them into professional words and scientific terms (p. 57), whilst the Uzbek linguist R. Doniyorov proved that it is wrong to divide them into “professional words” and

“terminological vocabulary” in his research work (1988, p. 346). The development of science and technology is primarily reflected in language. In this, of course, the importance of terminology is immeasurable. A lot of scientific work in this field has been done in Uzbek linguistics. A number of scientific studies have contributed greatly to the development of field terminology. U.Tursunov, S.Ibrohimov, N.Mamatov, R.Doniyorov, S.Akobirov, S.Usmonov, I.Pardaeva, O.Pulatova, Q.Xurramov, H.Yodgorov, A.Qosimov, O.Qurbanov and others have carried out their research in Uzbek terminology. In these works, a number of sectoral terminological systems are analyzed and studied from a linguistic point of view. There is no doubt that similar research has made a positive contribution to the development of terms in a particular branch of science and technology.

According to some linguists, any use of the term outside the scientific method, even if it does not lead to changes in its meaning, leads to determinologization. However, there are also differing views on the subject, according to which if the term is used in methods other than scientific and is widespread among non-experts and continues to express its specific meaning, it does not lose its terminological character. In our opinion, this very idea is closer to the truth, because if the term is used in its own special sense in another methodological context, there will be no change in its meaning, but only its scope will expand. Consequently, it remains a term. The process of determinologization occurs mainly due to the extralinguistic factor - the growing role of science in society. It should be noted that this process in all terminological systems is not widespread. Scientists have identified the most common terminological systems of determinologization, which are: medicine, physics, chemistry, sports, literature, art, military terminology (N. Blagova, 1976, p. 20).

It is also worth noting that presently there is an increasing interest towards the study of legal terminology and the term used in legal acts constitute the general legal terminology. As L.M. Boyko points out legal terminology incorporates special terminological system that serves to express the conceptual framework applied in law (1988, p.92).

Materials and methods

The analysis of the collected materials showed that the role of internal factors in the formation of the legal terminological system of the Uzbek language is very significant. This is evidenced by the presence of the terms *root, free morphemes, derived morphemes, compounding, collocations* in the structure of this terminology, which have a strong place in the Uzbek legislation. Here are some of them:

I. Free legal morphemes/terms

In all the works devoted to the study of terminology, special attention is paid to the creation of terms. It should be pointed out that derived terms also have a special place in the legal terminology of the Uzbek language. Although in the case of M. Kasimova the creation of terms was discussed, we cannot claim that this issue has found a complete solution. This is because in the construction of legal terms, only three examples, **-chi, -lik, -sh (ish)** affixes, and two examples of terms formed with affixoids **-noma, -xona** are given. Moreover, her work does not mention the original legal terms. However, the basis of legal terminology, although not in large numbers, is the basic terms. They, in turn, serve as a basis for the creation of derived terms. Therefore, we have to discuss the free/root morphemes in our work. First of all, it should be considered that in the legal terminology system there are about fifty root terms, some of which are of Uzbek (common Turkish) origin. The following lexemes might be deemed as such terms: *ajrim, kengash, bo'nak, yorliq, soliq, tuzuk, tovar, ish*.

Some of the root legal terms are genetically related. It is commonly believed that the Persian-Tajik or Arabic terms are still actively used: *Adliya, ayb, an'ana, udum, arz, ariza, axloq, ashyo, huquq, vasiy, vasiyat, vasiqa, vakil, vaqf, qarz, dalil, jazo, jarima, zakot, ijara, kafil, jinoyat, meros, oila* and etc. The legal terminology of the Uzbek language entails a number of terms that are in fact Russian-international words. For example, a relatively short dictionary covers about 400 legal terms: 359 of them are exactly root terms. Such terms are considered to be a root morpheme in Uzbek, regardless of whether they are derived or compound in Russian. Because the components of such terms are not used independently in our native language. Such terms include: *abolisiya,*

aval, avizo, avuar, valyuta, kodeks, Konstitutsiya, lizing, kredit, militsiya, prokuror, advokat and others.

As can be seen, many of these terms are originated from derived terms. To be more precise, a new legal term was created from the legal term.

II. Derived legal terms

In special works on word formation as well as in textbooks and academic grammars, and in a number of dissertations and articles, it is noted that the formation of lexemes by affixation is very active. In the works devoted to the study of sectoral terminological systems, special emphasis is placed on the formation of terms by the affixation method. It is clear from these studies that the specific features of each terminological system have influenced the formation of terms by the affixation method. It can be said that in one field of terminology the affix method is more passive (for example, in chemistry), while in others it is more active (for example, in socio-political terminology, in professional terminology).

Having studied the legal documents and collecting and systematizing the terms used in them, it was concluded that the word formation in the legal terminological system by the affixation method is in a moderate (neither passive nor active) state.

It was found that one issue needs to be clarified before analyzing the formation of legal terms by the affixation method. It is a question of whether to recognize lexemes belonging to the categories of verbs, adjectives, and forms as terms, or vice versa. In fact, the Russian terminologist V.G. Danilenko in one of his works strictly considers verbs (even adjectives, adverbs, etc.) as terms. H. Orzikulov, an Uzbek linguist, agrees with this idea and includes verbs in the list of terms.

Finally, M. Kasimova, a researcher of legal terms, goes in this direction and strongly states that verbs are also included in the term and takes them as an object of research. The author puts forward the view that: "In recent years, in connection with the study of terms not only in statics, but also in terms of functionality, it has become clear that verbs are also included in the list of terms" (p.10). From our perspective, it is not true to consider verbs (as well as adjectives, adverbs, etc.) as terms. We try to justify our opinion with the following cases.

1. Well-known linguist G.O. Vinokur states in one of his works: in technical terminology, the grammatical category of action is represented not by the verbs themselves, but by abstract nouns (1939, p.13). In order to prove the correctness of this opinion, about a dozen codes of the Republic of Uzbekistan, such as the Civil Code, the Criminal Code, were studied. However, none of them encountered verb forms with the affix **-moq** and quoted by M. Kasimova, such as *sud qilmoq, tintuv qilmoq, yuzlashtirmoq, so'roq qilmoq*.

2. Before M. Kasimova (S. Ibragimov, N. Mamatov, H. Jamolkhanov) and later in none of the defended doctoral and candidate dissertations the lexeme with the affix **-moq** was studied as an object of research. Hence, such lexemes are not recognized as terms. Let's turn to one case. Sh.Kuchimov writes in his dissertation: "In the language of the law, the name of the action with the suffix **-moq** is almost not used" (1995, p.69). It is true that in this dissertation a great place is given to verbs. However, verbs in the language of law are involved for an entirely different purpose, i.e., events such as levels, inclinations, tenses of verbs are studied from a stylistic point of view.

3. Apparently, we cannot say that words with the affix **-moq** are not used in Uzbek. Such words are, firstly, recorded in dictionaries, and secondly, for stylistic purposes, not as a term in artistic, journalistic works, but in a high style instead of words with affixes **-sh (-ish)**.

4. The problem of the inability of verbs, as well as adjectives and adverbs to be terms, has found its clear and correct proof in R. Doniyorov's article, monograph and doctoral dissertation.

We are well aware that there are about four hundred words or form-forming affixes and prefixes in the Uzbek language. However, not all of them can participate in the formation of terms. Moreover, each sectoral terminological system has the ability to create its own terminology. In the legal terminology of the Uzbek language, first of all, many terms are formed from the basic root terms, lexemes of different fields with the help of the following affixes:

- Affix **-lik**. In legal terminology, the following meaningful terms are formed from the addition of this affix to the root: a) the meanings of

specialization in the field expressed on the basis of making: *mirzalik, kotiblik, auditorlik, vakillik, advokatlik, sudyalik // hakamlik, prokurorlik*; b) positive or negative behavior, the meaning of the situation: *banditlik, zararkunandalik, kashandalik, hamtamalik, piyonistalik, bezorilik, beandishalik, qalloblik, bosqinchilik, dezertirlik, josuslik, reketirlik, killerlik*.

▪ **Affix-sh (-ish).** With the help of this affix, the terms related to jurisprudence, which are understood from the root, are formed, which express the names of the process. This affix has the same meaning in complex affixes such as **-lantirish, -lash, -lashtirish**, such as *ayblash, tahqirlash, xatlash, qiynash, o'ldirish, sudlashish, ogohlantirish, normalashtirish, legallashtirish, sistemalashtirish, obro'sizlantirish, muvofiqilashtirish*.

Results and discussion

Based on the methods used in this work, we attempted to analyze the results achieved.

Internal opportunities in the formation of Uzbek legal terminology

• Compound legal terms

According to A.Khojiev, there are more compound words consisting of bases that form a compound word than compound words made with forms such as *bod, tepa, poya*. However, in legal terminology, the number of compound terms is much smaller, less than thirty. It is known that there are three types of compound lexemes in Uzbek language: 1) pure compound lexemes; 2) double compound lexemes; 3) abbreviations. In legal terminology, though less so, all three types of compound terms have shown their 'activity'. These are discussed below:

1. Pure compound terms. The number of pure compound terms consisting of two or more independent semantic bases is slightly more than ten. From the collected materials, it was found that in legal terminology there are more terms with the affix **noun + - r (-ar)**. For example, *kallakesar, boshkesar, yo'lto'sar, yo'lbosar, izquvar, huquqbuzar*;

2. Double compound terms. Usually the compound phrase is used in a broad sense and includes double compound terms. It should be noted that there are about twenty of them in legal terminology: *mol-mulk, nasl-nasab, oldi-sotdi, savdo-sanoat, turar-joy, er-xotin, urf-odat; manzil-davlat*;

3. Abbreviated compound terms (abbreviations).

"A kind of words made by composition", A. Gulomov notes, "is an abbreviation". This is a form of the compound word, usually found in the noun category. Abbreviation is a new technique for the Uzbek language and it is probably derived from the Russian language. It is also worth noting that the abbreviated terms are widely used in the socio-political and military spheres of the Uzbek language. In legal terminology, more or less abbreviated terms are applied. When it comes to such terms, it should be taken into account that they are fully or partially derived. The following are abbreviated terms: *BMT - Birlashgan Millatlar tashkiloti, IIB - ichki ishlar bo'limi, JK - Jinoyat kodeksi, FK - fuqarolik kodeksi, SK - soliq kodeksi, FHQE - fuqarolik holatini qayd etish, XMB - xalqaro mehnat birjasi, UJQK - uy-joy qurilish kooperativi, MXX - milliy xavfsizlik xizmati, Interpol - xalqaro jinoyat polisiyasi, MAGATE - atom energiyasi bo'yicha xalqaro agentlik*.

• Legal collocations

It is obvious from a number of terminological systems of the Uzbek language that one-word lexemes, as well as collocations were used to express this or that concept. There is also the fact that collocations make up the absolute majority. For example, A. Madvaliev found that out of 5,000 chemical terms collected, 3,310, or 60.6%, collocations. A similar situation can be seen when referring to legal dictionaries. However, it turned out that there were more collocations in this system than in the calculations. Besides, the Dictionary of Russian-Uzbek legal words has a total of 4,775 Russian terms, about 80% of which are translated into Uzbek as collocations. A similar situation can be seen in the Legal Encyclopedia. More than 80% of the nearly 3,500 terms included in the dictionary are the same collocations. In addition, collocations come in simple and complex forms depending on their composition. Simple collocations consist of two independently meaningful lexemes. Such terms, on the other hand, are extremely numerous: *bilvosita dalil, boj to'lovlari, valyuta hisobi, davlat siri, inson huquqi and etc*;

At the same time, complex terms have a worthy place in this encyclopedia. The composition of this type of collocations consists of three or more independently meaningful lexemes. Here are some examples:

a) three-component compounds (*ozodlikdan mahrum etish, operativ boshqaruv huquqi, sudning daxlsizlik huquqi*);

b) four-component compounds (*talabni boshqa birovga o'tkazish, uncha og'ir bo'lmagan jinoyatlar*);

c) five-component compounds (*undiruvni umumiy mol-mulkdagi ulushga qaratish*);

g) six-component compounds (*turar joyni ijarachidan ijaraga olish shartnomasi*).

Admittedly, multi-component collocations make the communication process much more difficult. It is therefore advisable to go the way of further compacting such collocations.

It is also clear for researchers to be interested in which component of a two-component collocation belongs to a group of words. This is because the interrelationships of complex collocations become clear once the patterns and patterns of interconnection of lexemes in such collocations are determined.

Thus, two-component collocations are made on the basis of the following two different models: 1) **N+N**; 2) **A+N**.

Apart from that, the defining component of the second type of compound terms consists of relative adjectives. Such descriptive components are formed by various affixes that make up adjectives. These include:

1. Attribute component with **-iy (-viy)** affix. In fact, this affix, which is part of Arabic words, is unique in the Uzbek language and has given rise to many adjectives. Such qualities, in turn, have led to the formation of attribute collocations in almost all terminological systems. A similar situation can be seen in legal terminology. The following examples prove our point: *Jismoniy shaxs, davriy bojxona, diniy huquq, doimiy maslahatchi, jinoiy guruh*;

2. Attribute component with affix **-li**. This affix "makes the adjectives denoting the possession of a person or thing by something which is understood from the basis on which it is connected." It is these qualities that make up the defining component of legal collocations: *davomli jinoyatlar, izohli konosament, ishonchli vakil, shartli vasiyatnoma*;

3. Attribute component with **-dor** affix. In the linguistic literature, it is noted that this affix mainly forms the names of persons and performs the function of quality. In our research object, we

witness the creation of a number of collocations with the help of attribute with **-dor** affix: *mansabdor shaxslar, faollar shaxslar, ayblanuvchi shaxslar, aktyorlar, advokatlar, qarzdorlar mavzu*;

4. Attribute component with the affix **-siz**. One of the most active, productive affixes in the modern Uzbek language is the adjective, which indicates that a person or object does not have something understood from the constructive basis, and that there is no such thing in it. By itself, such adjectives serve as a defining component of legal collocations: *shtatsiz konsul, asossiz da'vo, adolatsiz hukm, shuursiz shaxs, axloqsiz jinoyatchi, ehtiyotsiz harakat, baxtsiz hodisa, mehnatsiz daromad*;

5. Attribute component with **-mas** affix. The adjective forming affix **-mas** represents a sign associated with the denial of an action understood from a verb: *ko'chmas mulk, bo'linmas ashyo, o'zgarimas qonun, ko'chmas buyum, bo'linmas fond, tuzalmas jinoyatchi, odamsevmas shaxs*;

6. Attribute component with affix **-lik**. According to the collected materials, the number of collocations with the affix **-lik** is more than a hundred. When this affix comes as an adjective, it serves as a determiner and signifies a person or an object of the object understood from the basis on which the identified lexeme is expressed: *aktsionerlik sertifikat, aktsiyadorlik jamiyati, auditorlik faoliyati, brokerlik faoliyati, giyohvandlik vositalari, deputatlik etikasi, mualliflik huquqi, tadbirkorlik faoliyati, fuqarolik da'vosi, aralashmaslik qoidasi, vakillik organlari, vositachilik haqi, jentelmenlik bitimi, jinoyatchilik darajasi, maxfiylik grifi, samaradorlik printsiplari, tabaqachilik vakilligi, fuqarolik qonunlari, Qonunchilik jarayoni*;

In the legal terminology of the Uzbek language, in addition to the above, there are many collocations based on the **adjective + noun**. A large part of such collocations consists of adjectives with the affix component **-gan (-digan)**: *kuchaytirilgan rejimli tarbiya koloniyalari, aktseptlangan veksellari, Birlashgan Millatlar tashkiloti, bojxona ko'rigidan o'tkazish, bo'linadigan ashyolar, bo'linmaydigan ashyolar, mas'uliyati cheklangan jamiyat, orttirilgan immunitet tanqisligi, chaqirib olinadigan akkreditiv*;

External opportunities in the formation of Uzbek legal terminology

• Persian-Tajik terms

Persian-Tajik terms have a special place in the lexicon of the Uzbek language, in particular, in the terminological systems, due to the exchange of lexemes as a result of ancient neighborliness, mixed living in a number of places, marriage, etc. The same can be said about legal terminology. Such assimilation terms are historically divided into two groups:

1. Terms that have passed into the ranks of archaism or historism: *kanaxona, kaniz, kanizak, koranda, zindon, zindonbon, tovondor*;

2. Terms that are also actively used in modern legal terminology: *garov, pora, kissovur, kamomad, daromad, xunrez, badbin, badnom, Padarkush* and etc.

Conclusion

1. Due to independence, there are ample opportunities for the creation of new terms in the legal terminology of the Uzbek language. As a result, attention was paid to the conciseness and economy of terms.

2. The role of the original terms used in our native language in the expression of legal concepts is very large. Hundreds of new legal terms have been created on the basis of more than fifty original terms.

3. Legal terminology is characterized by the activity of formation of terms by the method

of affixation in the formation at the expense of internal possibilities. With the help of more than ten affixes such as *-lik, -ma, -chi* and affixoids such as *-noma, -xona*, the main fund of the legal terminological system was formed.

4. The role of collocations and compound terms in the formation of legal terminology and bringing it to the current level is enormous. In this regard, there is a special place for compound terms, especially those created on the basis of different models. This is evidenced by the fact that hundreds of compound terms appear in legal documents, dictionaries and encyclopedias.

5. External opportunities also play a role in the formation of legal terminology. This is an important proof that most of the terms learned in the history from Persian-Tajik and Arabic languages are actively used in the current terminological system.

6. Russian-international terms also play an important role in enriching the legal terminology of the Uzbek language. Exactly the same terms are used.

7. At the present stage, the number of semi-Russian-international terms is growing. Such terms fill the layer of the Uzbek lexicon. Although sporadically, the fact that terms that have no analogues in the Russian language are formed from Russian-international bases is an important linguistic proof.

REFERENCES

1. A Brief Political Dictionary. 2nd edition. Uzbekistan, 1975, 310 p.
2. Aleksandr Aleksandrovich Reformatsiĭ, & Institut ĭazykoznaniĭa (Akademiiĭa Nauk Sssr. (1959). Chto takoe termin i terminologĭiĭa? [What is term and terminology?] Moscow [Izd-Vo Vostochnoĭ Lit-Ry.
3. Boyko, L.M. Improvement of legislative techniques in the context of accelerating the socio-economic development of Soviet society. 1988, P. 92
4. Criminal Code of the Republic of Uzbekistan. Tashkent, Adolat, 1998, 335 p.
5. Civil Code of the Republic of Uzbekistan. Tashkent, Adolat, 1996, 556 p.
6. Doniyorov, R. (1981). On an important issue of Uzbek lexicography. Uzbek language and literature (6). pp. 32-37.
7. Doniyorov, R. (1977). Some issues of technical terminology of Uzbek language. Tashkent: Fan. P. 160.
8. Dictionary of legal terms and expressions. Tashkent, Adolat, 1993. p. 141.
9. Encyclopedic Dictionary of Legal Terms. Tashkent, Sharq, 2003.
10. Explanatory dictionary of the Uzbek language. Moscow, Russian. Volume II. 1981, p. 715.
11. Economic Procedural Code of the Republic of Uzbekistan. Tashkent, Uzbekistan, 1998, p. 191.
12. Kochimov, Sh. (1995). Language of the laws of the Republic of Uzbekistan. Tashkent, p. 125.
13. Russian-Uzbek educational dictionary of legal vocabulary. Tashkent, 1991, p. 228.

14. Legal Encyclopedia. Tashkent, Sharq, 2001.
15. Family Code of the Republic of Uzbekistan. Tashkent, Adolat, 1995, p. 303.
16. Karimova, L.A. (1991). *Legal and moral aspects of language laws*. Abstract of thesis. diss. ... Cand. jurid. sciences. Tashkent, p. 19.
17. Kasymov, A. (1982). *Pharmaceutical terminology in the modern Uzbek language*. Abstract of thesis. diss. ... Cand. philol. sciences. Tashkent, p. 19.
18. Kasymova, M.Kh. (1985). *Structural and systemic features of the legal terminology of the Uzbek language*. Abstract of thesis. diss. ... Cand. philological sciences. Tashkent, p. 22.
19. Law of the Republic of Uzbekistan "On the state language". Tashkent, Uzbekistan, 1989.
20. Labor Code of the Republic of Uzbekistan. T, Adolat, 1999, p. 256.
21. Legal reference for the population. Tashkent, Adolat, 1994, p. 85.
22. Russian-Uzbek dictionary. Tashkent, General reading of UzSE, 1983, p. 807.
23. Russian-Uzbek dictionary. Volume II. Tashkent, UzSE General Editorial Office, 1984, p. 797.
24. Russian-Uzbek dictionary. Moscow.
25. Tax Code of the Republic of Uzbekistan. Tashkent, Adolat, 1999, p. 150.
26. Saidova, N. A. (2021). "GARRI POTTER" ASARIDA FANTASTIK OBRAZLAR TAHLILI. [ANALYSIS OF FANTASY IMAGES IN "HARRY POTTER"] *Academic research in educational sciences*, 2(2).
27. Baxriddinova, M. R. Эффективные методы предотвращения конфликтов в Высших учебных заведениях. [Effective methods of preventing conflicts in high school events] 2016.
28. Rahimovna, B. M. (2020). THE LEXICOGRAPHICAL ASPECTS OF LEGAL TERMS IN GERMAN AND UZBEK LANGUAGES. *Oriental Art and Culture*, (V).
29. Raximovna, B. M., Farxodovna, . K. D., . J., Axmedovna, N. & Ibragimovich, . U. B. (2020) VOCABULARY RETENTION IN COGNITIVE THEORY. *Journal of Critical Reviews*, 7 (2), 402-404. doi:10.31838/jcr.07.02.78.

YURISPRUDENSIYA

HUQUQIY ILMIY-AMALIY JURNALI

MAXSUS SON / 2021

II QISM

BOSH MUHARRIR:

Nodirbek Salayev

Ilmiy ishlar va innovatsiyalar bo'yicha prorektor

BOSH MUHARRIR O'RINBOSARI:

Ikrom Ergashev

Ilmiy boshqarma boshlig'i

Mas'ul muharrir: D. Xudoynazarov

Muharrirlar: Sh. Jahonov, K. Abduvaliyeva,
F. Muhammadiyeva, Y. Yarmolik

Texnik muharrirlar: U. Sapayev, D. Rajapov

Tahririyat manzili:

100047. Toshkent shahar, Sayilgoh ko'chasi, 35.

Tel.: (0371) 233-66-36, 233-41-09.

Faks: (0371) 233-37-48.

Web-sayt: www.tsul.uz

E-mail: lawjournal@tsul.uz

E-mail: tn.tdyu@mail.ru

Jurnal 15.12.2021-yilda tipografiyaga topshirildi.

Qog'oz bichimi: A4. Shartli 25,92 b.t. Adadi: 100.

Buyurtma: № 70.

TDYU tipografiyasida chop etildi.